ВЕЛИКА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ЗШИТОК Ч. 1.

Запросини до передплати

на

Велику Історію України

У 1934 році вийде щомісячними, трьохаркушевими багато ілюстрованими зшитками

Велика Історія України

видання

ІВАНА ТИКТОРА

Цілість цього видання, що буде останнім словом нашої історичної науки й видавничої техніки, обійме около 600 сторін друку великого формату й поверх 300 оригінальних та мистецьких ілюстрацій.

Кожна українська родина, кожна читальня й культурно-освітна установа має рідку нагоду набути „В. І. У." в передплаті, що виносить:

місячно	1 зл. 20 гр.
чвертьрічно	3 зл. 50 гр.
піврічно	6 зл. — гр.
річно	12 зл. — гр.

Передплатники, що надішлють цілорічну передплату на „Велику Історію України" згори, дістануть

тривку мистецьку обгортку даром!

Всі, що не скористають з виїмкової нагоди набути „Велику Історію України" в передплаті за 12 зл., мусітимуть заплатити за неї в книгарні 25 злотих.

Без історії Рідного Краю немислима ніодна українська сім'я, ніодна читальня, ніодна культурно-освітна. установа.

Тому користайте з нагоди й шліть передплату на

ВЕЛИКУ ІСТОРІЮ УКРАЇНИ

під адресою:

„НОВИЙ ЧАС" Львів, вул. Боїмів 4.

Львів. Бібліотека
АН. УРСР
II. 492.

ВЕЛИКА
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО 1923 РОКУ

Львівська державна
наукова бібліотека
№ 1145

ЗІ ВСТУПОМ
Д-ра Івана Крипякевича

ЗЛАДИВ
Микола Голубець

Національна
Львів. 92(13)-1940р.

ВИДАВ ІВАН ТИКТОР
У ЛЬВОВІ 1935 р.

Друковано 15.000 примірників.

ДРУКАРНЯ МЕДИЦЬКИЙ — ТИКТОР У ЛЬВОВІ, БЛЯХАРСЬКА 9.

Шляхом минулого

До чого дійшли ми протягом століть нашого національного розвитку, які здобутки нашої праці, які успіхи трудів поколінь, — це питання, що цікавлять кожного, хто прочитав підручник історії України. Нелегко на це відповісти. Історичне життя українського народу не плило одним рівним річищем, а переходило епохи великого зросту і світлости та часи довгого занепаду. І саме те є найцінніше у нашому минулому, що український нарід ніколи не дав себе зломати і знівечити до краю, що у найжахливіші часи проявляв тверду відпорність, все знаходив у собі свіжу силу, вмів перемагати супротивні хвилі, все відбудовував знищене життя й у нову епоху входив з побільшеним національним майном, з новими засобами енергії і сили.

З малого починали наші предки, славяни. Проживали у глибоких пущах, у бездоріжних нетрях, здалека від людних шляхів культури, немов самою природою засуджені на недорозвиток і нужденне існування. А все-ж видерлися з безпросвітних закутин, на широкі, вільні простори, перебилися через застави войовничих сусідів і на нових місцях осіли сильно і певно та могутніми твердинями-городищами забезпечилися від ворожих наступів. На славянській організації спершлися великі князі-завойовники, Олег, Ігор, Святослав і повели українське племя у безконечні походи, на Чорне море, Кавказ, Каспій, вказали шляхи нашій експанзії, доказали, як далеко може сягнути зорганізована українська сила. Всі шляхи східньої Европи заповнилися тоді нашими залізними полками, по великих ріках і далеких морях мчали швидкі кораблі переможців. Влада золотоверхого Києва сягала по Дунай та Ураль; Володимир Великий і Ярослав Мудрий володіли державою вдвоє більшою як Карло Великий чи Візантія чи багдадський каліфат; київські воєводи збирали дані таксамо над Чудським озером, як над Озівським морем; на Україні перехрещувалися торгові дороги далекого Сходу і крайньої півночі.

Добробут і багатство стали підложжям високої культури. Україна своїм розвитком скоро перевищила західню Европу; німецькі подорожники чудувалися величі Києва, де було вісім торговиць і чотириста церков; угорський король запевняв, що ніде на заході не стрічав такого могутнього города як волинський Володимир; польські князі до Золотих воріт поспішали так, як німецькі володарі до

воріт Риму. Українське мистецтво вражало своїм блиском і ріжнородністю; наші майстри використовували скарби античного світа, але зуміли своїм творам запевнити місцевий кольорит і оригінальність. Київська Софія на всі часи залишиться зразком недосяжної краси. Письменство княжих часів дійсно до верхів мистецтва у Слові о полку Ігоревім; сторінки літописів надихані глибоким патріотизмом, зрозумінням ваги української державности і гордістю, що »не в якійнебудь землі« княжать українські князі, а в найбільшій країні Европи. Україна була природним посередником між сходом і заходом, з усіх джерел черпала животворчі елементи, але єднала їх в одну оригінальну цілість.

Великі осяги княжих часів ще більше гідні подиву тим, що культурна праця велася серед безнастанньої боротьби зі степовими ордами. Україна лежала на краю Европи і двигала на собі ввесь тягар натиску, що йшов з варварської Азії; всю енергію мусіла зосереджувати на степовому фронті, який безнастанно непокоїли степовики. І тут наша давня держава виявила особливу силу і відпорність. Наші князі загородили ціле пограниччя могутніми валами, поставили безліч нових городів, зорганізували пограничне населення і рік-річно висилали збройні експедиції далеко у степи, на кочовища дикарів. У цій безнастанній боротьбі виросло українське лицарство, ці »славні кметі«, завзяті степові войовники, що не знали тривоги і в боях зі степовим ворогом складали свої голови, — »добували собі чести, а князеві слави« У цій боротьбі, що велася цілі століття Україна розбила цілком печенігів, у першій стрічі розторощила орду орків, а диких половців у довгих змаганнях примусила до осілого життя; тут вперше український плуг переміг дикий степ.

Давна українська держава впала під напором татар, що привели на нас сили всієї Азії; а доконали нас сусіди, які за нашими плечима жили безпечно і сильніше зорганізували своє життя. Два століття тривав наш політичний і культурний занепад. Це був грізний час у нашій історії. Господарське життя ослабло, міста стояли в руїнах, населення шукало захисту у недоступних нетрях. Громадянські почування не були ще такі сильні і скристалізовані, щоби народній організм міг утриматися без своєї держави; нестало власної династії що давала б провід, вищі верстви втратили орієнтацію і переходили у табор переможців; нижчі стани були без голосу і значіння. Важилося тут питання, бути чи не бути українському народові.

Але у згарищі збереглися іскри життя. Староукраїнська культура мала у собі стільки життєтворчої сили і таке глибоке коріння запустила у народню масу, що цінностями її нарід міг пережити часи лихоліття. Хоч багато затратилося і пропало, то збереглось найважніше, — любов і пошана для традицій, почування окремішности і самобутности, переконання, що тільки на своїй землі можна щасливо жити. Ця віра допомогла пережити страхіття татарщини, давала перетерпіти соціяльний гніт і релігійні переслідування, заохочувала до оборони й боротьби.

Як легендарний Фенікс Україна відродилася на своїх попелищах. Відродження вийшло з двох осередків, з міст та з Запоріжжа. Міське населення найскорше піднялося з занепаду й дійшло до значіння. Завдяки розвиткові промислу і торгівлі, міщани зростали

у добробут, а в далеких купецьких подорожах добували собі освіту і світогляд. На заході зіткнулися з гуманізмом і реформацією, схід нагадував їм на давні культурні звязки і світле минуле України. Рухливе міське життя побуджувало активність і вчило цінити свої права й боротися за них. Міські братства, старовинні церковні установи, перетворилися в осередки культурного руху і стали організаціями не тільки міщанськими, але й загально-національними. Вони давали допомогу своїм членам, опікувалися церквами, входили у звязок з іншими містами, а передусім розвели широку освітню акцію. Здобутки братств на цьому полі були дуже великі. Протягом півстоліття ціла Україна покрилася мережею нових шкіл, а поміж ними багато було шкіл середніх, київська-ж академія розвинулася в огнище вищої освіти. Рівночасно почався видавничий рух, одна за одною являлися друкарні, тисячами йшли наклади богослужебних і шкільних книжок. Серед релігійної боротьби розвинулася політична література й публіцистика; наростала освічена українська інтеліґенція, потріотична, свідома своїх завдань і обовязків.

Рівночасно організувалася козаччина. Буйні чорноморські степи притягали до себе все відважних добичників, що йшли на лови і рибальство, не оглядаючися на »безвіддя і безхліббя« та інші небезпеки диких піль. У безнастанних сутичках з татарами вони зорганізувалися на військовий спосіб, а Запорожська Січ стала їх столицею і проводом. Клич боротьби за християнську віру проти бусурменів дав запорожцям авреолю ідеального лицарства, національного війська, що воює за рідний край. Поневолені маси уважали козаків за своїх оборонців і покровителів, що шаблями добувають волю і справедливість для всіх. Українська інтеліґенція бачила у них продовжителів традицій Олега й Ігоря, бож вони таксамо як давні князі на своїх кораблях штурмували Царгород, — старалася використати козацьку силу у боротьбі релігійній і політичній. Завдяки співпраці козаччини український національний рух набрав бойового характеру; пробуджений нарід хотів стати господарем на своїй землі.

Повну ширину цим змаганням дало повстання Богдана Хмельницького. Великий гетьман зумів зібрати й обєднати разом усі народні сили, — запорозький козак став поруч з селянином, міщанин зі шляхтичем; витворилася національна еліта, що взяла на себе провід у державній роботі. Українство вийшло з вузького провінціялізму і стало важливою справою міжнародньої політики; велика козацька армія стояла на сторожі нової держави. Хмельницький поставив у свою програму всі найважніші питання національного і державного життя: обєднання всіх земель, незалежність від сусідів, розвиток торговлі на Чорному Морі, експанзію на Балкан, боротьбу з музулманським світом. Доба Хмельниччини завершила розвиток національного освідомлення, створила українську »козацьку націю«, дала нашим змаганням розгін і сміливість; духом цього часу жили ще довгі покоління.

Пізніше, у спокійніші часи, Гетьманщина розвинула високу культуру; початкові школи поширилися в найдальших закутин, так, що чужинці дивувалися грамотности українського простолюддя; київська академія стала огнищем освіти для цілої східньої Европи, а впливи

її сягали навіть на Балкан; високий рівень осягнуло козацьке літописання. Під меценатством Мазепи і Розумовського українське мистецтво дійшло до найвищого розвитку.

Козацька Україна упала у непосильній боротьбі з Московщиною. Втратила незалежність Гетьманщина, занепало славне Запоріжжя. Почала нидіти культура, ослабла національна відпорність. Вищі верстви знову відпали від народнього пня. Наші вороги тріюмфували вже, що »не було, нема і не буде« українського народу.

Але українство виявилося невмірущ. Вузьким струмочком, підпольними щілинами плила національна свідомість, ховалася у народній пісні, у кобзарській думі, у руїнах старих городів, на самотніх могилах, на пожовклих листках давніх книг. Віднаходила її чутлива молодь, прислухуючися до селянської мови, запальні учені, що досліджували останки давнього життя, письменники-романтики, які шукали надхнення у таємничому світі минулого. Шевченко своїм гарячим словом спопуляризував ці змагання і перекував їх у могутні гасла для майбутніх поколінь. Драгоманів, Франко, Грушевський і цілий ряд найперших умів розвинув новочасну ідеольогію українства й реалізував її у громадському житті. Народні маси ставали щораз активніші. Селянство великим походом поплило у степи, кольонізувало дикі поля й добуло Україні доступ до моря, за який безуспішно боролися і князі і козаки. Господарський розвиток України підіймався все вище — нашу землю почали звати шпихлірем Европи. Освітні установи сірою, щоденною працею винищували неграмотність, поширювали книжку, освідомлювали незрячого »молодшого брата«, учили його солідарности й організації. Рівночасно росла література, мистецтво, наука, розвивалися всі клітини народнього орґанізму. Осяги цієї доби були величезні. Українська нація донедавна забута й невідома, виступила знову »як господар домовотні« на своїй землі і спішно доганяла »поїзди бистроїздні« сусідів. Які величезні засоби енергії призбирались у масі, це показала щойно світова війна: як тільки воєнна завірюха потрясла сходом Европи, відразу на цілому просторі від Карпат по Кавказ залопотіли жовтоблакитні прапори, до бою стали стотисячні армії. Україна наново — хоч на короткий час — добула свою державність.

Нерівними шляхами йшов тисячлітній розвиток нашої батьківщини, — бували століття зриву і розквіту і знову довгі роки зневіри й упадку. Але український нарід таки встоявся супроти усіх супротивних хвиль і вийшов з них сильніший, більше досвідний і зорганізований. Коли б у коротких словах хотіли ми означити осяги нашого історичного життя, то бачимо їх найвиразніше у трьох напрямках:

Перше, що українська територія поширилася удвоє, — що зайняли ми родючі степи і добули широкий доступ до Чорного моря.

Друге, що український нарід дійшов до повної національної свідомости і витворив свою культуру.

Третє, що українці жили під своєю владою, зрозуміли ціну власної держави й ідеал державности поставили на першому місці у своїх змаганнях.

І. Крипякевич.

В память

10-ліття „Нового Часу“

(1923-1933)

Батькам на славу

Синам на науку

посвячує

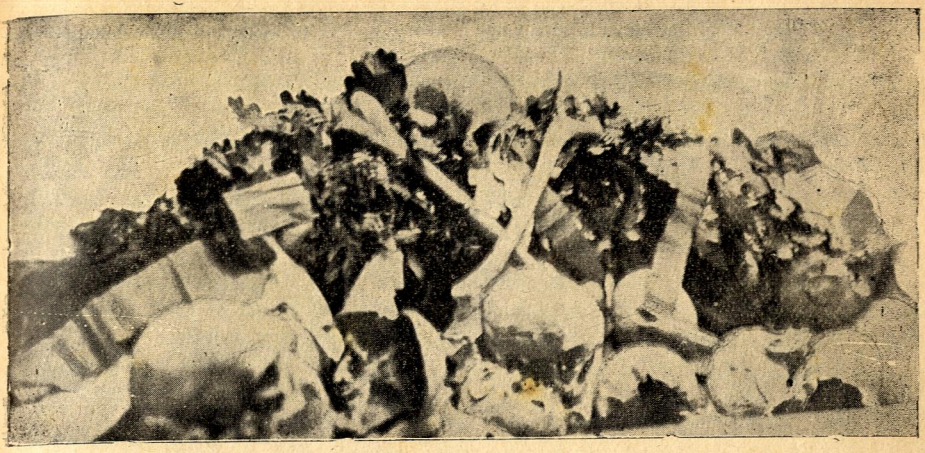
цю книгу національного самопізнання

видавець

Іван Тиктор

Львів, у червні 1935 р.

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

»Побачивши на різних місцях багато людських кісток, сухих і нагих, що мають тільки одно небо за покров, мусимо запитати себе в душі: хто вони такі?«.

Самійло Величко.

„Україна стане колись новою Грецією: прекрасне підсоння цього краю, весела вдача народу, його музикальний талант, плодовита земля, колись проснуться: із тільки малих племен, якими чейже були колись греки, повстане велика, культурна нація: її межі простягнуться до Чорного моря, а відтіля ген, у далекий світ".

Так писав про Україну славний німецький письменник і філософ Гердер, у свому подорожному записнику з 1769. р.

Одинацять літ згодом появилася в Парижі велика французька книга, що її автор Шерер так висловився про українську історію:

„Українська історія має багато схожости з історією старинних греків і римлян: виховані, як спартанці, озброєні, як римляни, не завойовували громадяни козацької республики чужих земель, але хоробро й завзято обороняли своїх вівтарів і домашнього багаття. З їхньої історії довідуємося, якто батьки передавали синам у спадщині горде почуття незалежности й із гаслом „смерть або перемога", залишали їм, як одиноке майно — шаблю".

Врешті подорожник Георг Коль, що обїхав Україну сто літ тому, (1838) і бачив її в найбільшому занепаді, здобувся на слово, яке в умовинах тогочасного лихоліття могло здаватися або твором поетичної уяви, або ...пророцтвом:

„Немає сумніву, що коли врешті знову розпадеться велетенське тіло російської імперії, Україна буде та її частина, що відірветься від неї і стане незалежна. Ніч, у якій це станеться, вже наближається. Українці, це цілком самобутній народ, із власною мовою і власними історичними традиціями. Нещастя України це її розбиття. Зєдинена вона була раз тільки, коли в Києві володів Володимир Великий. Тепер (в 1838. р.) частина України по той бік Карпат увіко-

дить у склад мадярської держави. Друга частина, разом із Галичиною належить до австрійських провінцій. Деякі частини припали Туреччині. Інші, на горішньому Доні, приєднані до московських губерній. Ще інші, на нижньому Доні входять в область донських козаків. Але головний зруб залишився все таки над Дніпром і творить властиву Україну.

Георг Коль не був поет, ані пророк. Був тільки діловий подорожник і бистрий спостерегач. Умів дивитися, вмів слухати й умів зводити свої помічення в річеві й переконливі висновки.

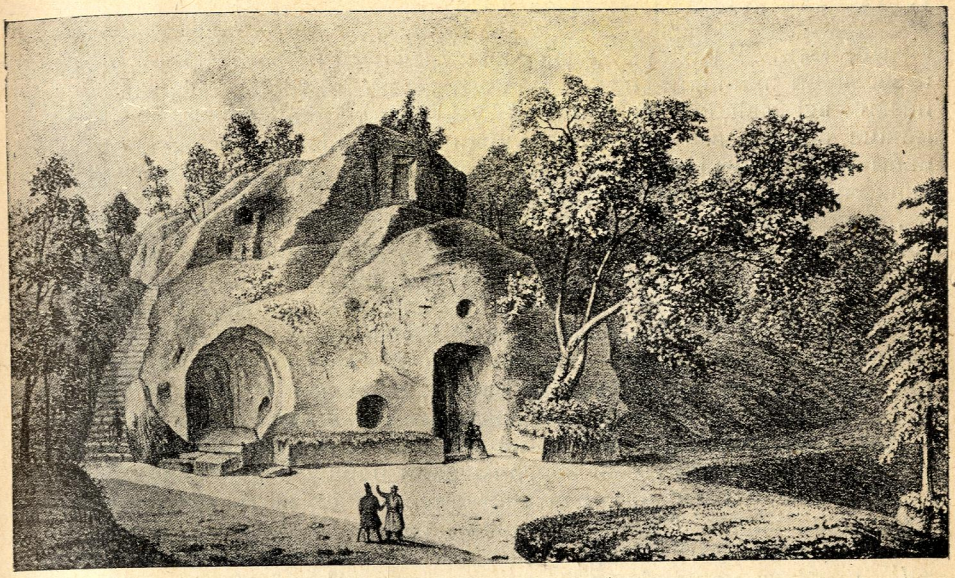
І тому він, подорожуючи по Україні сто літ тому, не прикладав великої ваги до того, що тогочасне українське панство говорило мовою й думало думками чужинців.

Але Україна не стала ще новою Грецією, як віщував Гердер, ані не сповнилися ще до краю передбачування Коля.

— історія України.

Стоїть вона перед нами мов велетенська книга самопізнання народу, з усіми своїми ясними, темними й незаписаними ще сторінками. Кожної хвилини можемо проглянутися в ній, мов у дзеркалі, й побачити не тільки обличчя, але й душу українського народу. Не тільки давньо-минуле й сучасне, але далеке-далеке майбутнє.

За що ми билися з ордами,
За що скородили списами
Татарські ребра...

Скельний монастирець у Розгірчу, в Стрийщині, в якому давним-давно могли жити люди камяної доби.

Щойно тоді ясне нам стане питання українського книжника з часів Ярослава Мудрого: „відкіль почалася українська земля", коли проглянемося в дзеркалі „Повісти Временних Літ", що над нею від Нестора-літописця до Грушевського працювало стільки рук, томилося стільки умів і тремтіло та запалювалося стільки серць.

Тоді зрозуміємо, що „коли тим, які попали в горе, може щонебудь принести цілюще лікарство", то тільки „читання книг про минуле". Лікарства цього шукав для себе козацький літописець Самійло Величко, тим лікарством було надхнене й наше культурно-національне та політичне відродження минулого віку. Тим більше потреба його сучасному поколінню — на нині й на завтра.

І. НАШ КРАЙ І НАРОД

Наше імя. Україна, український, це остаточно усталена й загально прийнята назва нашого краю й народу. Вживають цієї назви всі свідомі українці й усі безсторонні чужинці. Правда, менше, або й зовсім несвідомі українці, здебільша на південно-західньому пограниччі нашого краю, називають себе „русинами" або „руснаками", а на північно-східньому „руськими", „малоросами", а то й „тутешніми". Але той спосіб самоозначення завмирає скрізь, де тільки блиснуть перші проблиски освіти й національної свідомости. „Русинами", називає нас дехто з неприхильних нашому загально-національному обєднанню поляків, так само, як вороже до нас настроєні москалі зовуть нас „малоросами". Поминаємо вже те, що москалі називають нас „хахлами" (хахли це підголювані чуприни наших селян) так, як ми називаємо їх насмішливо „кацапами".

Нікуди правди діти, первісна назва нашого краю та народу: „Русь" і „руський"; цю назву залишили нам по собі оті „варяги", що при їхній допомозі ми зорганізували першу Українську Державу, та з назвою їхнього племени виступили більш, як тисяча літ тому на історичний обрій. Назва пережила „варягів" і вживалася на означення нашого краю й народу продовж цілих віків, поки, в половині XVII. сторіччя, не прийшла їй на зміну нова: „Україна", „український", Вживали її й до того часу, а вперше ще українські літописці XII. ст., але тільки для означення пограниччя нашого краю. Відтепер починають уживати її на означення цілого краю, народу й створеної ним Держави.

Ця переміна сталася в пору, коли нашу первісну назву, наше національне імя „Русь", засвоїли собі москалі, разом з первопочинами нашої історично-державної традиції. Новозорганізована Козацька Республика (Гетьманщина) була примушена виявити себе назверх назвою, відмінною від рідної, але присвоєної москалями назви. Бо відмінний від московського був український народ, пробуджений до нового державного життя так само, як відмінна була його відроджена культура, громадський лад та політичні ідеали.

Згодом, коли Гетьманщина прислабла в боротьбі з трьома ворожими силами, наша державно-національна назва вернулась на якийсь час назад до свого первісного, топографічного значіння: поляки звали Україною середнє Подніпровя, (Київщину), москалі—Слобожанщину. Для одних і других були це тільки „окраїни" опанованої ними землі. Рівночасно москалі почали називати Гетьманщину „Малоросією", штучною назвою, що хоч і мала за собою деяку історичну традицію, (вперше назвав себе князем „Малої Руси" мабуть Юрій Тройденонович на документі з 1335. р.) але витворили її штучно царгородські патріярхи, щоб відрізнити галицько-волинські епархії від північних, московських, що по їхньому належали до „Великої Руси".

Щойно в XIX. ст., коли наш народ пробудився до нового культурно-національного й політичного життя, відзискала національно-державна назва Гетьманщини свої, хвилево затрачені права. Не всилі відібрати москалям загарбаної нам назви „Русь", ми свідомо вернулись до назви „Україна" й „український" як тої, що ознаменовувала наші державно-творчі змагання від Сагайдачного до Мазепи.

З того часу назва Україна прийнялася, як загальна й одинока на означення краю та народу, що займає власну, національну територію, що сторіччями творив власну культуру народу, що береже власних історичних традицій, та леліє власні, національно-політичні ідеали.

Наша територія. Простора, гарна й багата Українська Земля. Мов пишний килим

Положена поміж 43-им і 50-им ступнем північної географічної ширини, та 21-им і 50-им східньої довжини (від Гріниче) обіймає Українська Земля поверх 1.200.000 кв. км. природно-географічної й около 1.000,000 кв. км. етнографічної території. Ніодин із европейських народів, поза москалями, не може рівнятися простором своєї території з Україною: Німеччина чи Франція менші від України вдвоє, Англія чи Італія аж утроє!

Прямова будова. Коли глянемо на фізичну карту наших земель, то побачимо, що майже всі вони (в девяти десятих) це або низ, або невисока, легко схвильована високорівня. Гір на Україні небагато, тай то вони на самих її окраїнах: Карпати на півд. заході, Кримська Яйла та Кавказ на півдні.

Карпати, прозвані теж Верховиною, це тільки третина всіх Карпатських гір, що тягнуться крізь українську землю на просторі 400 кільометрів; вони діляться на Низький, або Лемківський Бескид, Високий Бескид з Горганами, прозваний теж Бойківським Бескидом та Чорногори або Гуцульську Верховину.

Лемківський Бескид невисокий (доходить усього до 1·100 м.) і нестрімкий, прорізаний багатьома провалами й широкими долинами, вбогий на ліси й пасовища, з камянистою землею, годує своїх мешканців одною тільки бульбою та вівсом. За те на лемківському Підгірї чимало джерел із цілющими водами (Криниця, Жегестів і Висова) та чимало нафтових шибів.

Високий Бескид сягаючи по р. Лімницю й Тарачку, переходить у пасмо Горганів; він куди вищий і кращий від Лемківського. Тягнеться довжезними валами від Сяну й Ослави по Стрий, Опір та Ляторицю. З верхів кращі—Галич (1300 м.) Пикуй (1400 м.) і Рівна Полонина (біля 1500 м.) Багато лісів та широких полонин. Сусідні Горгани ще вищі від Високого Бескиду, насторожені стрімкими, камянистими верхами, порізані глибокими долинами. Найвищі—Близниця (1900 м.) Сивуля й Висока біля джерел Лімниці (поверх 1800 м.) Попадя, Добошанка і Стіг. Ліси великі, повні звірини, зате мало полонин. Крізь гірські провали біля Ужока, Верецьких та Вишкова вели з давен-давна шляхи в Угорщину.

Гуцульська Верховина тягнеться від Лімниці й Тарачки до джерел Золотої Липи, Молдави й Сучави й підіймається своїми Чорногорами понад найвищі Карпатські верхівя. Найвищі в Чорногорах Говірля (2.060 м.) опісля Петраш, Піп Іван та гранітні Шпиці. Відсіля випливають обі Бистриці, Прут, Черемош та Біла й Чорна Тиса з Вишевою. Продовж північних карпатських склонів тягнеться Підгіря — горбовина, прорізана глибокими долинами карпатських рік. Тут то в землі збереглися багаті нафтові джерела, зложжа земного воску й соли. Поміж Сяном і Бугом простягається Розточчя холмиста височина з 300—400 м. верхівями. Багата шпильковими й листяними лісами, з широкими долинами і з доволі піскуватою, вбогою землею.

Підляшшя, це вже низинна, місцями легко схвильована країна, положена над Бугом і верхівями Нарви. Багато тут ставів та озер, підмоклих лісів та лугів, на загал земля піскувата, місцями глеїста. На схід від Підляшшя тягнеться країна озер і непролазних болот — Полісся, на південь від нього, поміж Бугом і Тетеревом — Волинь. Це плоска високорівня, прорізана допливами Бугу, Стиру, Ікви, Горині, Случі й Тетерева. Біля Кремянця й Дубна підіймається волинська високорівня на 300—400 м., обнижуючись легкими уступами до півночі.

На південь від Волині починається—Поділля, що тягнеться ген аж до Дністра. Є це плоска, прорізана глибокими, річними ярами плита, якою, на лінії від Збаража до Камянця, проходить прекрасне й мальовниче пасмо гір Товтрів або Недоборів.

На південь від Поділля тягнеться Покуття, високорівня з невисокими (до 500 м.) горбами й характеристичними „вертепами" — лійковатими заглубинами, виполоканими водою у гіпсовому грунті.

Правобіч Дніпра, поміж Тетеревом, Запоріжжям, Богом і Дніпром лежить плоска Київська високорівня. На північний схід від неї простяглася довгою смугою Слобожанська височина, що злегка підіймається в східньому напрямі.

Донеччина, положена на південь від Слобожанщини, була колись гориста країна, але ізза вікового ділання води й вітріння обнизилась до високорівні з верхами, що не переходять 370 м. Внутрі донецької землі криються незміряні скарби в зложжах вугілля, заліза, міди і ртути, що останніми часами стали основою розбудови промислового життя тієї области України.

Цілий південь України, здовж берегів Чорного й Озівського моря, це непрохідний степовий низ, поділений могутніми руслами й лиманами Дністра, Богу, Дніпра й Дону. Тут то простягся незміряний український чорнозем—підстава хліборобського господарства України, що цілими століттями славилася, як „шпихлір Европи". Північну частину Криму займає степовий низ, що в південному напрямі здіймається лагідними хвилями до невисокого пасма гір, прозваного по татарськи Яйлою (найвищий верх ок. 1500 м.). Є це вапнякові гори, що спадають у море стрімкими, мальовничими обривами. Степово-низинне Підкавказзя, замкнене з півдня велетенськими горами Кавказу; його найвищі верхи, як Ельбрус (5.630 м.) виблискують до сонця своїми вічними снігами.

Води. Три моря — Чорне, Озівське й Каспійське миють південні береги України, чотири моря (крім вичислених ще й Бал-

тійське, на півночі) пють воду з українських рік. Але одне лиш Чорне море з своєю Озівською відногою (460.000 кв. км. поверхні) обняте звідусіль сушею, а тільки вузьким Босфорським проливом, через Мраморне море зєднане Дарданелями з Егейським заливом Середземного моря, було в минулому, є тепер і довіку останеться природною підставою культурно-господарського та політичного життя України. Доля України узалежнена не тільки від доступу й панування над побереіжжям Чорного моря, але й від долі його самого, залежно від сил, які володіють його шляхами в далекий світ — Босфором і Дарданелями...

До Чорного моря вливаються українські допливи Дунаю — Черемош і Прут, що випливають із Гуцульської Верховини, Тиса з Вишевою, Ізою, Торцем, Талабором, Великою Агою і Бодрочкою, що збирають води Закарпаття та буковинський (є й галицький) Серет із своїми румунськими допливами Сучавою та Молдавою.

Туди пливе найбільша з галицьких рік Дністер (1300 км. довжини), що випливаючи з Бойківського Підгіря вбирає в себе води північних карпатських склонів — Стривігора, Стрия, Свічі, Лімниці й обох Бистриць, води Поділля — Верешиці, Гнилої й Золотої Липи, Серету, Збруча, Смотрича, Ушиці, Мурахви і Ягорлика та Бесарабії — Реуту, Бика й Кучургана.

Зчерги вливається в Чорне море великий але маловодний Бог (750 км.) з лівобічними притоками Соб, Синюха й Інгул та правобічними — Кодима і Чичиклея.

Дніпро, наймогутніша водна артерія України (2100 км. довжини) випливає на білоруській території й уже широким руслом перепливає через Чернигівщину, а там Київщину й Полтавщину, звужуючись біля Січеслава й проскакуючи крізь славні пороги, що на них недавно збудовано велетенську електричну сильню (Дніпрельстан) і розливаючись безліччю рукавів творить острови, що на них колись була Запорізька Січ. До моря вливається широким лиманом, спільним із Богом.

Вежа в с. Столпю біля Холму, збудована за княжих часів.

З безлічі Дніпрових приток згадаємо Прип'ять із її північними притоками Пиною, Ясьолдою, Случем і Птичею та південними Турією, Стоходом, Стиром з Іквою, Горинню зі Случею, Убортю і Ужею. Далі йдуть Тетерев, Ірпень, Рось, Тясмин та Інгулець із правого боку й велика Десна та менші Сула, Псьол, Ворскла, Орель та Інгулець із лівого боку.

Дніпро, це колиска української державности й підстава господарської, а тепер і промислової сили нашого краю, при тому одна з найкращих рік Европи. Про неї співають народні пісні, красі Дніпра зложили данину своєї творчости всі великі українські поети, письменники та малярі. Найкраще, й найбільш захоплююче писали про Дніпро Шевченко та Гоголь; він в одному з своїх оповідань і каже:

„Красен Дніпро під ясну погоду, коли вільно та рівно несе крізь ліси і гори повнії води свої. Не сколихнеться, ні прогримить. Дивишся й не знаєш, стала чи пливе його величава ширина і ввижається, наче весь вилитий він з кришталю, і наче голубий блискучий шлях, без міри в ширину, без краю в далину, лине і вється по зеленому світу. Любо тоді й гарячому сонцю поглянути з висоти і скупати проміння в холодних кришталевих водах, і надбережним лісам ясно змалюватись у воді. Зеленокучері! Вони тиснуться разом з польовими цвітами до води й нахилившись милуються в ній і не намилуються, і не відірвуться від ясної своєї подоби, і всміхаються до неї, і вітають її, гойдаючи гілками. На середину ж Дніпра вони бояться глянуть: ніхто, крім сонця та голубого неба, не загляне туди. Та не кожна й птиця долетить до середини Дніпра. Пишний! Рівної йому немає ріки у світі. Красен Дніпро і теплої літньої ночі, коли все засипляє, — і людина, і звір, і птиця, а Бог один велично оглядає небо і землю і велично стрясає ризу. Із ризи сіяють зорі. Зорі світять і горять над світом і всі разом одбиваються в Дніпру. Всіх полонив їх Дніпро в темному лоні своїому. Ні одна не втече від нього: може загасне на небі. Чорний ліс, обсипаний сонним гайворонням, і споконвіку розламані гори, звисаючи, намагаються вкрити його хоч би довгою тінню своєю. Даремне. Нічого немає в світі, що б могло укрити Дніпро. Синій, синій, пливе він рівним потоком і серед ночі, як серед дня, мріє в таку далину, скільки сягнути може людське око. Мліючи і пригортаючись ближче до берегів від холоду нічного, він засвічується срібним прослідом; прослід зблискує, як клинок дамаської шаблі, а він, синій, і знов заснув. Красен і тоді Дніпро і рівної йому немає ріки на світу. Коли ж посунуть по небу горами сині хмари, чорний ліс хитається з корінням, дуби тріщать, і блискавка, заламавшися у хмарі, враз освітить весь світ — гнівен тоді Дніпро! Водяні могили гримлять, об гори вдаряючись і з блиском і зойком відбігають назад, і плачуть, і голосять у далині".

Найбільша з українських приток озівського моря Донець, права притока Дону, вбирає в себе води Слобожанщини. Сам Дон належить до української землі тільки своїм середнім бігом та дельтою. З Підкавказзя пливе до Озівського моря невеличка Єя та куди більша Кубань, з Криму Салгир. До Каспія пливуть з української землі Кума й Терек. До Балтійського моря пливуть з Карпат через Вислу — Попрад, Вислока та Сян з Вислоком, Вишнею, Склом, Любачівкою і Танвою, та найбільша Висляна притока — Буг, що

Стара українська пуща і її мешканець зубр.

випливає з Розточчя і збирає води Полтви, Рати, Солокії, Кирни, Луги, Мухавця, Лісної, Нурця й Нарви.

Підсоння. Україна майже в цілості належить до країн із помірко ваним підсонням із чотирма порами року, хоч українська зима доволі гостра й триває на різних місцях України різно: на півночі до чотирьох, а то й пяти місяців, на півдні до двох, а в середущій Україні не перетягає поза три місяці. Зате українське літо триває довше зі шкодою для короткої української весни й осени, що тривають у нас звичайно по два місяці. „Буйні вітри" оспівані в народніх піснях, привівають на північну Україну переважно з заходу, несучи з собою дощ і сніг, тоді, коли на півдні України гуляють сухі вітри зо сходу, що зимою приносять мороз, а літом спеку. Північні вітри завжди холодні, південні теплі, нерідко приходять до нас із дощем і громовицею.

Найбільше дощу й снігу буває в Карпатах та на Кавказі, позатим на цілій Україні опади помірковані, якраз доволі їх для рістні й тільки в кримських та прикаспійських степах буває тих опадів замало. Найбільше дощів падає в нас у червні, хоча на північно західніх окраїнах найбільш дощевий буває липень. На Криму та Прикавказзі, як і взагалі на середземноморських берегах найбільше дощу буває зимою. Найбільш нагальні бувають дощі на степовій Україні. Громовиці й град навіщують здебільша підгірські околиці.

Назагал лагідне й помірковане українське підсоння, мало великий вплив не тільки на українську рістню та звіринний світ, але й на характер і вдачу людей.

Рістня. Славний український чорнозем разом із гарним підсонням від давен-давна сприяли розвиткові ростинного й звіринного життя на наших землях. Колись уся західня й північна Україна була покрита непрохідними лісами. Де-далі на схід перепліталися ліси з цвітучими лугами, а ще далі на схід простягалися незміряні степи з буйними лісними оазами, здовж річних берегів. Безлісний степ простягався вузькою смугою над самими морськими берегами. Сьогодні з лісного покрову української землі залишилися тільки останки; не більше, як одну пяту України покривають сьогодні ліси, більш-менш на лінії, що веде з карпатського Підгіря через Київ на Курськ. Лісові пущі, неторкнуті ще сокирою збереглися на Підляшші (Біловізька Пуща) та на Поліссі.

На південь і схід від лісової смуги простяглася лугова й степова, аж по Чорне море й Підкавказзя. Так, як з лісами, було колись у нас і з степами. Колишні килими степових трав тепер заорано й перемінено степ на найбільш плодовиту ріллю в цілій Европі. Тільки денеде, на найбільш моклявих місцях залишився степ у первісній своїй красі й буйності.

Звірня. Не давніш, як триста років тому, була Україна така багата на різношерсту звірню, що свої й чужі не могли їй досить надивуватися.

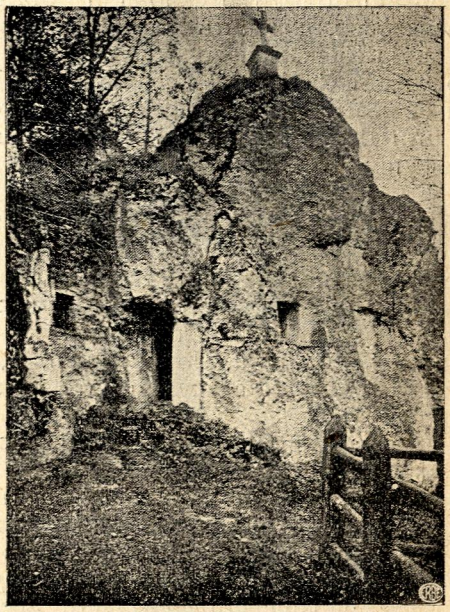
По українських лісах водилася тоді несчислима сила зубрів, та лосів, по степах уганяли цілими табунами дикі коні, бродили дикі кози (сайгаки) повно було по лісах оленів та серен. Повно було дикої пташні й непроглядна сила риби в воді. Медведі, вовки, рисі, лиси, бобри над ріками, й дрібна футряна звірня, не була тоді така рідкість, як тепер. Мізерні останки тієї звірні збереглися ще до сьогодні в Карпатах, на Поліссі й Кавказі; лосі трапляються на Поліссі, зубра бережуть для показу в Біловізькій пущі, а диких коней та кіз не лишилося й на лік.

Земні скарби. Найбільший земний скарб України, це її незвичайно плодовитий ч о р н о з е м — основа добробуту й слави нашого краю, як „шпихліра Европи". Але нутро української землі зберегає ще невичерпані скарби к о п а л и н,

Вже в середньовічню старовину славилася Галицька Земля своєю с і л л ю (коломийською) та залізом. Але щойно в новіших часах відкрито на Галицькому Підгірї н а ф т у та з е м н и й в і с к, а на Донеччині цілу низку найцінніших копалин, як золото, срібло, ртуть, мідь, залізо, камяну сіль та камяне вугілля. Позатим добувають у нас сіль із солоних озер чорноморського степу, срібло й оливо на Кавказі, манган на Запоріжжі та Поділлі, мідь на Херсонщині, в Таврії та Кавказі, залізо на Херсонщині (Кривий Ріг), буре вугілля в Київщині, Галичині й на Підкавказзі й урешті торф, найдешевше паливо, скрізь по Україні.

Етнографічні межі. Не маючи держави ані потрібного апарату, не могли українці себе ані почислити, ані перевірити якслід своїх етно-

графічних меж. Усе, що робилося в тому напрямі чужими руками, робилося з певними, побічними цілями й тому, осягнені тою дорогою цифри й межі не заслуговують на довіря. А хоч як мозольні й жертвенні були народописно-статистичні досліди низки українських учених, то їхні цифрові досягнення слід приймати, як приблизні й правдоподібні.

Скельний монастирець у Недоборах, під с. Крутиловом на Поділлю.

Приблизно-вірні, радше завузькі, як зашироκі, межі української етнографічної території такі:

Виходячи з Чорного Моря, починається наша етнографічна межа з дельти Дунаю, що над нею до сьогодні живуть потомки запорізьких козаків. Відсіля починається наше сусідство з румунами, що тягнеться крізь Бесарабію, Буковину й Закарпаття; біля Сиготу стрічається з мадярською границею; попри Бардіїв, Сабінів, Кежмарк і Любовлю біжить наша межа з словаками аж до Лемківщини, що гострим клином урізується поміж словацьке й польське населення, йдучи попри Пивничну, Грибів, Горлиці, Жмигород, Дуклю, Риманів і Заршин. Далі на північ, переплітається наша етнографічна межа з руслом Сяну, попри Сянік, Динів, Дубецьке, Радимно, Ярослав, Синяву та Лежайськ. Зчерги біжить попри Тарногород, Білгорай, Щебрешин, Красностав, Любартів, Соколів, Дорогичин і Більське до річки Нарви, що з неї починається вже наше сусідство з білорусами. На цьому відтинку важко перевести точну межову лінію й радше доводиться говорити про доволі широку, білорусько-українську мішану смугу, що йде горі Нарвою, попри містечко Пружани, ріку Ясьолду, Вигонівське озеро, аж по устя річки Цни в Припять. Тут уже відмежовує нас від білорусів сама Припять, аж до свого устя в Дніпро, а далі Дніпро, по місто Лоїв.

Найдовша й найбільш замотана наша межа з москалями. Зразу біжить вона східніми границями Чернигівщини, поза Глухів, а відтіля попри Рильськ, Суджу, Миропіль, Обоян, джерела Псьола й Ворскли, міста Корочу й Новий Оскол, здовж річки Потудані йде до Острогозька на Дону. При устю річки Ікорця покидає Дін і, прорізуючи річку Битюг вється попри слободу Бутурлинівку до річки Хопра. Далі, тримаючись правого берега Хопра знову вертається біля Мигулинської станиці, на Дін і лівим берегом Калитви йде до річки Кумшака, а з нею по її устя в Дін. Правим берегом річки Салу доходить під Сарепту,

а від неї стрімкими склонами Єргенської горбовини, крізь низку степових озер, доходить до побереіжжя Каспія.

На Кавказі доходить українське населення до рік Терека й Малки по хребет Кавказу. Біля містечка Гагрі, вертається наша етнографічна межа назад до Чорного Моря, якого ціле північне узберіжжя, аж до дельти Дунаю, що з неї ми вийшли, творить нашу південню етнографічну границю.

Кольонії та еміграція. Поза тією, суцільною територією живуть ще українці скрізь по широкому світу, не тільки одинцем, але островами поважними своєю кількістю і національною свідомістю. Українські етнографічні острови є в румунській частині Бесарабії, Молдавії, Добруджі, південній Буковині, на угорській рівнині, в московській Курщині, Вороніжчині, Донщині, Саратівщині, Самарщині, Астраханщині, та всуміш із іншими народами на Кавказі. Ланцюг українських кольоній простягся здовж південних меж азійської Росії, від Оренбуржчини по Афганську границю й Тихий Океан. Живуть українці в кіргізьких степах на Акмолинщині, в Закаспійській області, в Туркестані, а вже зовсім поважна кількість українських кольоністів живе в Приморській області над рікою Уссурі, біля Владивостоку та в Амурській області, на т. зв. „Зеленому Клині".

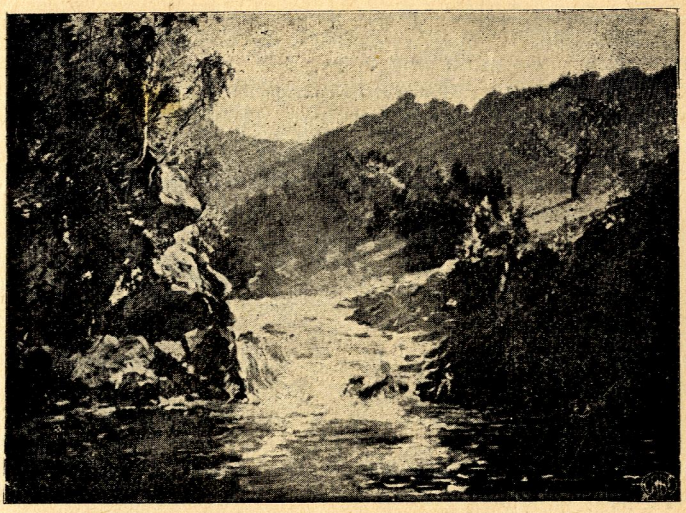
„Зелений Клин", що на ньому в часі революції (1917.) повстав завязок української державної організації, має поверх 500.000 українського населення, яке в порівнянні з москалями, китайцями, сибірськими інородцями та корейцями перевищує 58 відсотків усього населення. Це найбільша й найдалі на схід висунута українська кольонія.

Поважно заступлена теж українська заморська еміграція в Новому Світі, а саме в Зєдинених Державах Півн. Америки, Канаді, Бразилії та Аргентині. Живуть наші люди теж в Африці та Австралії.

Скільки нас. Згідно з приблизними обчисленнями, на початку 1931. р. було всіх українців на цілому світі 44,564.754, з чого в Европі 29,605.019, в Азії 4,678.235, в Америці 1,275.000, в Африці 6.000 а в Австралії всього 500. Кругло беручи, українське населення землі доходить під теперішню пору до 45 міліонів то є 2,3% усього населення землі, а 9,18% населення Европи. В розподілі на держави було українців у Радянському Союзі 34,320 074, з чого в самій Радянській Україні 25,300.278, в Польщі 6,876.000, Румунії 1,200.000, Зєдинених Державах П. Ам. 750.000, Чехословаччині 650.000, Канаді 400.000 й нарешті в інших державах 368.680.

Поміж народами світу займають українці десяте місце, поміж індоевропейськими народами (по англійцях разом із американцями, німцях, москалях, еспанцях разом із креольцями, французах та італійцях) сьоме, а поміж европейськими народами шосте (по німцях, москалях, французах, англійцях та італійцях) й нарешті поміж словянськими народами друге (по москалях).

Раса. Ніщо так вимовно не свідчить про відрубність українців від москалів і білорусів із одного, і поляків із другого боку, як їх расові питоменності. Антропологічні досліди виявили, що українці творять в сімї словянських народів давнім-давно усталений тип, при

Покутський краєвид. З картини С. Обста.

чому виявляють споріднення з південно словянською (адрійською) расовою відміною, різко відхиляючись від типу своїх безпосередніх, північно-західніх сусідів.

Ростом належать українці до найстрункіших народів Европи, (пересічна висота 1685 мм.) і вони є найвищі поміж словянами (білоруси 1667, москалі 1657, поляки 1629). При стрункості будови тіла об'єм грудей в українців найширший; а саме 55.04 відсотків довжини тіла тоді, коли в поляків має він ледви 53.94, в білорусинів 53.36, а в москалів тільки 52.34 відсотків. Довжина рук у українців доходить тільки до 45.63, (в москалів 46.06, в поляків 46.21) при чому довжина ніг пересічно в українців 53.6, (в поляків 52.1, білорусів 51.— а москалів ледви 50.6). Ніс в українців простий і вузький, обличчя подовгасте, овальне. Волосся й очі переважно темні. Ясних тільки 15 відсотків, тоді, як у поляків 35, в москалів 37. Формою черепа українці найбільше круглоголові зпоміж своїх безпосередніх сусідів й виявляють найбільшу висоту черепа.

З усіх тих антропольогічних даних виявляється,що українці, яких характеризує високий ріст, круглоголовість і темна краска очей та волосся, належать расово до південно-словянської групи разом із сербами, хорватами й словінцями та врешті чехами й словаками. Москалі, білоруси та поляки належать до групи низьких ростом, ясноволосих та менше круглоголових і тим виявляють у своїй крові дуже багато несловянських примішок. Українці, як один із фізично найкращих і найсильніших народів не тільки в Европі, але й цілому світі, визначаються теж великою плодовитістю й під цим оглядом перевищують навіть жидів.

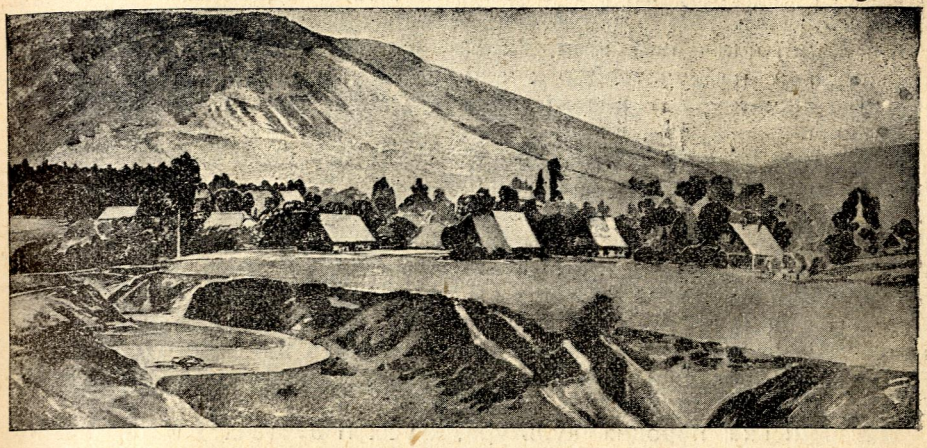
Расова самобутність, краса, сила й плодовитість українського народу, це не тільки доказ його племінної самостійности, але й міцна запорука його майбутности.

Мова. Гарна, чиста від посторонніх примішок і багата на слова мова, буває гордістю кожного культурного народу. Однородність мови обєднує в одну сімю найбільш віддалені від себе племена народу, єднає їх на чужині та ознаменовує їх національну приналежність назверх.

Українська мова, зовсім самостійна й рівнорядна з іншими словянськими мовами, належить до найкращих у світі. Милозвучністю та музикальністю дорівнює їй тільки одна італійська мова. До того ж вона така гнучка, й цвітиста висловом, що нею можна виявляти не тільки найніжніші порухи душі й серця, але й висловлювати найскладніші наукові ідеї.

Як побачимо далі, то довго покутувало серед освічених кол українського громадянства невірне й погубне переконання, що мова, якою говорить увесь український народ не підходить для вжитку письменства, науки чи богослужби. Так думали освічені кола не тільки українського громадянства. Наші сусіди поляки дуже довго вживали для літератури й науки латинської мови, так, як це робили всі західньо-европейські народи до часів реформації й відродження. В нас тільки учені письменники вживали залюбки церковно-славянської мови, але в приватному житті, в листуванні й урядуванні вживалася все народня, незвичайно багата, гарна й барвиста мова. Щойно перший із письменників Іван Котляревський впровадив блискучий діямант української мови до літератури і покористувався нею для своєї перелицьованої з римського поета Вергілія поеми „Енеїда". Це сталося наприкінці XVIII. ст. (1798) і з того часу українська народня мова стала мовою українського письменства, науки і взагалі мовою освічених кругів українського громадянства. З цього моменту почалося культурне, національне й політичне відродження українського народу, що його вже признали вороги навіки похороненим. Побачивши, що тією чарівною віткою, що підняла його з вікового просоння, була українська мова, вони накинулися в першу чергу на неї. Почали всьому світові доказувати, що це не є ніяка мова, а тільки наріччя, мало не жаргон для домашнього „обиходу", як казали мова „хлопська" якої не слід виводити перед людей. І треба признати, що таке запевнювання наших ворогів принесло нам багато шкоди. Довгий час вірили виводам наших противників навіть прихильні нам чужинці, а що гірше — поміж нами найшлося багато слабодухів, що відцуралися рідної мови та вживали московської, польської, німецької або якоїсь чудернацької мішанини, що її назвали свідоміші люди „язичієм".

І щойно европейське наукове мовознавство, прослідкувавши гаразд українську мову, сказало в її справі своє важке слово: найкращі дослідники словянських мов ствердили, що українська мова не є нічиїм наріччям, але зовсім самостійною мовою самостійного українського народу. Підтвердила те ще й петербурзька Академія Наук з 1905. р. й на тому мусіли покінчитися напасти наших ворогів на нашу рідну мову. Разом з тим почали поволі вимирати й наші таки слабодухи, що то нарівні з ворогами, а то й завзятіше від них, поборювали змагання привернути повні права нашій прегарній мові. Їм то, що горнулися до московщини та польщини, поставив безсмер-

Вид лемківського села Висової.

тний Франко довічний памятник ганьби в поезії, присвяченій одному з чолових відступників нації:

„Хоч в сусіда там пиха богацька
У порфірі сяє та в атласі,
На чуже богатство ми не ласі —
Ласа лиш душа твоя жебрацька".

Для Франка було байдуже, чи посторонні люди визнають за українською мовою право на самостійність, раз вважає її самостійною український народ. Хай вона в уяві наших ворогів і наріччя (діялєкт)...

„Діялєкт, — а ми його надишем,
Міццю духа і огнем любови,
І нестертий слід його запишем
Самостійно між культурні мови".

Так вирішив це питання гідний заступник великої Нації.

Але ж виявилося, що українська мова таки не діялєкт, а справді самостійна й рівнорядна поміж усіми словянськими мовами, та що своїми первопочинами вона сягає в глибину прасловянського минулого і вже в XI. віці була вона самостійною мовою самостійної Київської Держави.

Народня культура. Цивілізаційна відсталість сучасної України не тільки від західньої Европи, але й від ближчих та дальших сусідів — безсумнівна. Тяжко проходить у нас боротьба освітніх діячів з неграмотністю, відчувається теж недостача інтелігенції, помічується низький рівень нашого господарства, недорозвій нашого промислу й торгівлі. Наша наука ніяк не дорівнює европейській, наше письменство не здобуло собі ще світової слави, а наше мистецтво (будівництво

різьба й малярство) щойно останніми часами пробиває собі шляхи в широкий світ. Тим прикріше це стверджувати, що, як у продовженні нашої книги побачимо, Україна часів Володимира та Ярослава була одна з найкультурніших країн Европи, що наші середньовічні мистці започаткували розвиток мистецтва в Польщі Ягайлонів, та що наші письменники, вчені, малярі, різьбарі й музики, допомогли у XVIII. ст. цареві Петрові перемінити азіятську Московщину на европейську країну... Тому треба нам прикласти всіх зусиль, щоб якнайскоріше побороти неграмотність, збільшити кадри нашої інтелігенції, підняти рівень господарства, оживити торгівлю й опанувати всі ділянки промислу. Певно, що разом із тим підійметься в нас рівень науки, письменства й мистецтва. А розвинуться вони тим буйніше, зацвітуть тим пишнішим цвітом, що в їх основу ляже незрівняно висока народня культура України, якої можуть нам позаздрити не тільки всі наші сусіди, але й ціла низка народів т. зв. культурної Европи.

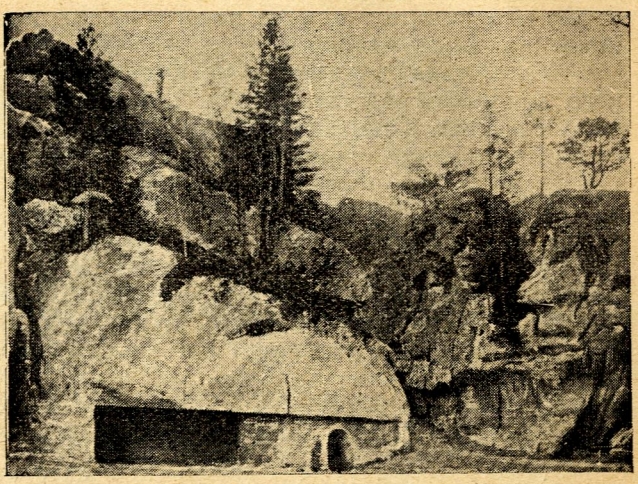
Українська народня культура, в усіх її духових і матеріяльних ділянках, це справді неоцінена скарбниця нашої прадідівської спадщини, невичерпане джерело творчих спонук для сучасних і прийдешніх поколінь великого, українського народу.

Своїм корінням вона сягає в давні, доісторичні й дохристіянські часи, що їх первісну буйність і стихійність зберегла вона в світогляді, звичаях і обичаях, побуті, образотворчості, слові, музиці, одним словом у всьому, що торкається духового й фізичного життя стародавнього й талановитого хліборобського народу.

Українські оселі чарують нас своєю мальовничістю. Так і видно, що попереду законів життєвої практичности та вигоди, всє йшов у нас закон краси. Залежно від грунту і тла, наші села виявляють величезну різноманітність укладу й будови. На Лемківщині, а почасті й на Бойківщині, тягнуться вони довгими „вулицями" здовж річок та потоків. На Гуцульщині складені вони з самостійних дворищ („оседків") розсипаних по гірських склонах, грунях та перелуках. На Підгірї й Поділлі розсипані села різних укладів, від вуличних і групових до осель круглої форми, що поневолі нагадують доосередність прасловянських городів. В луговій смузі нашого краю переважає тип велетенських сіл, яких населення доходить до кількох, а то й кільканацяти тисяч. Там вони тягнуться здовж річних долин (балок), або скупчуються довкола ставків та озер.

Своєрідна для нашого села є широчінь простору, зайнятого на обістя й господарські забудування, та відмежування від улиць цвітяними городами й садами. Українські села, це наче великі сади. в яких зелені біліють стіни хат і золотяться стріхи. Дуже слабо використовують у нас сади для зарібкового плекання овочів: головну ролю грає тут не ужиточність, а краса. Є це ознака великої непрактичности нашого народу, але разом із тим доказ його естетичної культури.

Українська хата, це так само, як українська оселя, дуже широка царина архітектурних типів, узалежнених не тільки від будівельного матеріялу, але й від природного тла, на якому доводиться їй стояти. Однородні в своїому внутрішньому розподілі, українські хати різняться поміж собою своїми зверхніми формами й прикрасами так у середині як і зверха. Бойківська хата різниться від гуцульської,

Печера в Бубнищі, біля Синевідська в Галичині. По переказу — »храм Перуна«.

та знову від підгірської чи подільської, інакше виглядає хата на Київщині чи Полтавщині, а ще інакше на степах Слобожанщини. Чи вона рублена, як на Верховині, чи будована з каміння, як на Поділлі, чи просто ліплена з очеретяних або соломяних вальків, будована з ріща й вимазувана глиною, чи перекриття в ній з драниць, чи соломяне, а то й гонтяне, скрізь видержані пропорції стін до стріх та віконних і дверних отворів. На Верховині хати з підсіннями, на Поділлі з широким випуском дахів і призьб; на Верховині вікна й двері різьблені, на долах розмальовані; печі кафлеві або ліплені й розмальовані; вікна повернуті до півдня, так, що сонце озолочує їх привабну красу й чистоту, якій нелегко найти пари в цілій Словянщині. Що є проти українських світлиць московські „ізби“ чи мазурські „халупи“, про те сказали вже своє слово найкращі знавці цієї ділянки культури.

Українська народня н о ш а, це теж ділянка, про яку написано вже чимало книг та студій, а ще не вичерпано ані багатства її відмін, ані не оцінено, як слід, її краси й самобутности. Самобутна теж народня п о ж и в а, чи пак народня кухня, що витворила цілу низку незвичайно своєрідних, а при тому смачних і поживних страв.

А коли так високо й самобутно стоїть м а т е р і я л ь н а культура українського села, то куди вище підіймається його д у х о в а культура. Під цим оглядом українці відрізняються від своїх найближчих сусідів так, як під оглядом раси, наближуючись до південних словян.

В першу чергу відрізнює українця від поляка і москаля його в д а ч а. До життя й тяжкої боротьби за існування ставиться українець, як уроджений фільософ. Шукає в житті краси й радости та спромоги виявити свою особистість. Відомий „аристократичний демократизм“ українців коріниться якраз у тому фільософічному погляді його на світ і життя. Битий тисячелітнім лихоліттям українець, дещо приник і посумнів, але не потонув у безнадійній мелянхолії; хоча дещо замкнувся в собі й став недовірливий та байдужий для справ будня, то при кожній нагоді, нерідко в горю та нещастю, стає перед нами, як людина із здоровим, деколи зїдливим гумором. Замилуваний у свободі й пошануванні особовости, визнає українець гасла демократичного ладу, суспільної справедливости й недоторканости приватної і племінної власности „Чужого не хочу, а свого не дам“, це приповідка, що найкраще характеризує українця в минулому й суча-

сному. До того, що він, не посягаючи по чуже, тратив своє, українець пізно додумався...

Українська родина, це відзеркалення своєріднього українського демократизму. Немає тут і тіні абсолютної влади голови родини, як у москалів, а подекуди й у поляків. Жінка займає в українській родині становище рівнорядне з чоловіком. Це виплекана століттями лицарськість відношення чоловіка до фізично від нього слабшої, а разом із тим дорогої йому істоти. З нею пережив він хвилини щастя, вона ділить із ним долю й недолю й тому їй належаться рівні права. Те саме і в відношенні до дитини. Немає в нас насильства батька над волею дітей. Дочка виходить заміж по свому виборі та вподобі, син теж добирає собі пару по серцю, без огляду на маєткові, чи які там інтереси й комбінації батьків. Заміжніх дочок і жонатих синів у нас зразу вивіновують і відділюють від батьківського дому. Батьки живуть по свому, а діти творять собі нове життя, залежне тільки від них. Тимто українська родина, оперта на свобідному виборі й любові, тривка, а її чисте життя рідко каламутять невзгодини на тлі подружньої зради.

Українська приязнь здержлива, але тривка. Так само довготривалий в українців гнів та ворогування. Українець дуже гарно надається до спілкового, кооперативного життя. Радо єднається в гурт для спільної праці чи боротьби, радо підлається приказам виборної старшини, але заєдно ставиться до неї критично; всеж таки є в його душі ділянка, куди влада громади не сягає. Це ділянка його індивідуальности, якою він жертвує тільки в виняткових випадках. Мають свою ціну й славу в чужинців товариські форми українського селянина. Вони незвичайно складні, вибагливі по формі й тонкі, по суті.

У справах віри займає українець теж своєрідне становище. Він вірить глибоко, але не привязує надто великої ваги до форм. Має зрозуміння не тільки для різниці обряду, але й для різниці віри. Українець шанує чужі переконання, бо надмірно дорожить власними.

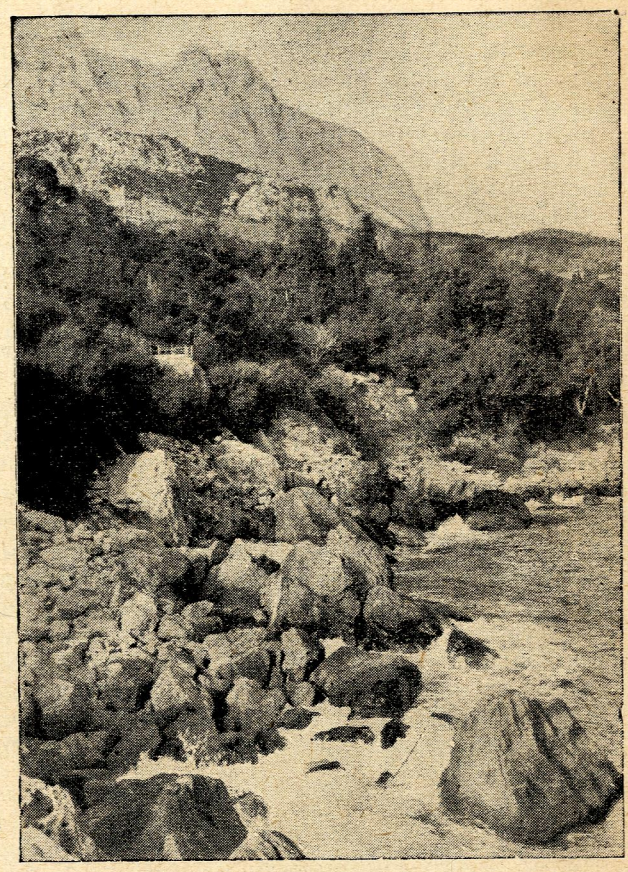
Устна словесність українського народу це одна з найвеличніших сторінок його духової творчости. Стільки й таких глибоких пословиць, приказок і приповідок, що збереглися в скарбниці української народньої словесности, немає в ніодного з народів Европи. В них, як каже С. Рудницький „лежить основа для збудування повної національної культури, яка увійшла б, як повновартий товариш у круг західньо-европейських культур".

Щодо української народньої поезії та пісні, то не даром говорять, що „українець співає цілий рік і цілий вік". Бо й справді, коли тільки уявимо собі цю безліч українських історичних дум, обрядових пісень, колядок, щедрівок, веснянок, весільних, обжинкових, купальних, козацьких, чумацьких, рекрутських, стрілецьких та визвольних пісень, то побачимо, що пісня оповила чарівним серпанком не тільки життя українця від колиски до могили, але й обняла в свої рамена все минуле українського народу, від померків праісторії до сьогодні.

Українська пісня, це в першу чергу хвала природі, яку українець не тільки любить, але й розуміє; одуховлена природа творить заєдно тло для картин поетичної уяви українського народу, дже-

рело для його смутків і радощів, та для виявів найчистіших і найглибших тремтінь його душі.

В піснях виливає український народ усю свою безмежну, стихійну любов Батьківщини, жаль за геройським минулим і порив до волі. В піснях дає український народ вислів усім проявам людського кохання, що все одуховлене, все опромінене найкращими поривами душі й серця, ніколи не звужується до змислової, тілесної жадоби. Українська народня пісня, це неперебрана скарбниця перел справжньої поезії й високого надхнення, тривка й ненарушна основа для творення літературних цінностей у ширшому, загально европейському розумінні.

Побереіжжя Криму біля Алупки.

Німецький поет і етнограф Фрідріх фон Боденштедт, що здобув собі в Европі славу „відкривця" української народньої пісні, так писав про неї в передмові до німецького видання вибору українських народніх пісень:

„Сонце слави українського народу зайшло, але в українських народніх піснях сходить ця слава, мов срібний місяць у літню ніч: відблиск величавого дня, що проминув і заповідь нового, що прийде, як мине ніч".

Нарівні з народньою поезією та піснею стоїть українська народня музика, з усією різноманітністю й шириною своїх мельодійних мотивів, з усією своєю глибиною думки й почування, силою виразу та інструментальним багатством. Українська мельодія настільки своєрідна й оригінальна, що вирізнюється не тільки зпоміж усіх словянських, але й европейських.

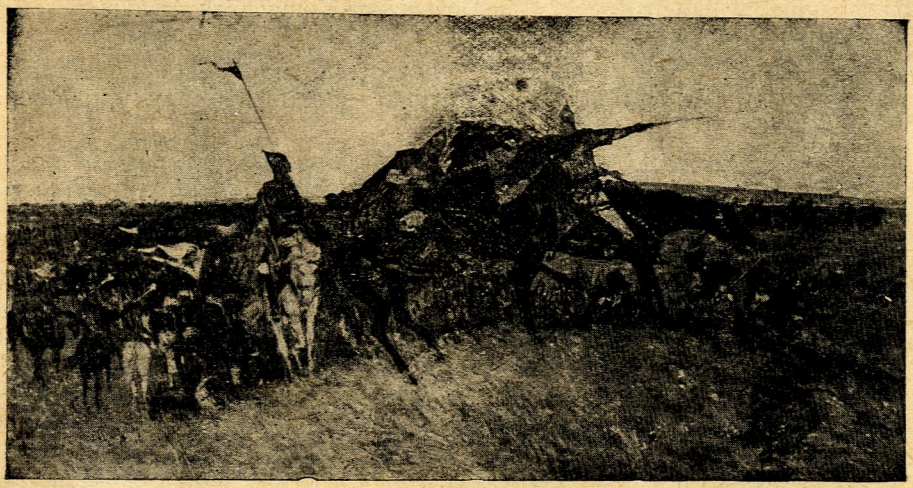
Коли в половині минулого віку подорожував по Україні відомий західньо-европейський етнограф Блязіюс, то в своїй книжці про цю подорож, так висловився з приводу музичної талановитости українців: „В цілій своїй вдачі й природній талановитості, українець нагляд-

не противенство москаля. В душі українця живе ніжне поетичне почування, яке виливається в сумовитій мрійливості. В світогляді москаля немає місця на цю мрійливість. Москаль вдоволяє свої музикальні вимоги виключно устами. Ніде не можна на Московщині зустріти музичного інструменту в руках москаля. На Україні, в неділю, з кожного вікна, з кожного подвіря, можна почути гру на якомусь дутому чи струнному інструменті."

Ціле вже століття захоплюється культурна Европа українським народнім мистецтвом. Народнє малярство на Поділлі, різьба в дереві й бронзівництво на Гуцульщині та Полтавщині, народня орнаментика в незміряній скалі пристосована до шиття, тканин й усієї життєвої обстанови, українське писанкарство й килимарство, а в першу чергу незрівняне своїми конструктивними формами, мальовничістю й доцільністю церковне будівництво, ось це ділянки української народньої культури, в яких нема для нас пари в усій Словянщині.

А все те обняте в рямці народнів звичаїв та обичаїв, що витворені в нас і усталені перед віками, перемінюють український народній побут в якесь безпереривне, велике й величаве свято краси. Українські хрестини, весілля й похорони, українська коляда, щедрий вечір, веснянка, Купало, обжинки чи вечір під св. Андрія, це справді цілий світ глибоких душевних зворушень і естетичних переживань, яких нам щиро заздрить цілий культурний світ.

І тому можемо бути спокійні за майбутнє української загальнонаціональної культури. Коли вона сягне своїм корінням у глибину української народньої культури, то скоріше, чи пізніше відіграє в постарілій культурі Европи ролю, яку свого часу відіграла культура Греції у знесиленому світі велетенської Римської Імперії.

Українське військо в степу. Картина І. П. Холодного.

II. НА ПОРОЗІ ІСТОРІЇ.

Праісторія. Сьоме століття до народження Христа, це найдальша межа, що поза неї не сягають ніякі писані відомості про наш край, не кажучи вже про наш народ. Але й ті відомості не обіймають цілої української землі, тільки її південну, приморську смугу. І щойно з 400-их років після народження Христа появляються перші відомості про наш народ, писані чужинцями, що припадково й доривочно цікавилися нашими прапрадідами. Самі ми почали писати свою національну автобіографію щойно від часу, коли навчилися писати взагалі, а це сталося з моментом нашого охрещення, себто наприкінці першого тисячліття по Христі. До того часу все наше минуле окутане серпанком неперевірених переказів та поетичних лєгенд; їхню правдоподібність усталює наука прозвана праісторією.

Праісторія досліджує на основі збережених у землі останків давньоминулого життя й побуту часи, необняті писаними памятниками. Це наука розмірно нова; розвинулася якслід щойно в половині минулого сторіччя: до того часу для прослідження — що діялося на землі до часу, заки люди навчилися писати — зроблено дуже небагато. Старовинні греки та римляни, що їх наукова й мистецька творчість лягла в основу сучасної культури цілого світу, обмежилися в своїх міркуваннях про доісторичні часи на слушному, але доволі загальному твердженні, що життя людини на землі проходило три розвоєві ступні: найстарша доба вживала камянного знаряддя, друга бронзового й нарешті залізного. Середньовіччя, яке було справжньою темрявою в розвитку людської думки, пішло далеко взад поза досягнення греко-римської науки: середньовічні „вчені“ впевняли, що находжений у землі доісторичний посуд, це... природні плоди землі, які родяться в ній і ростуть аж до розмірів і форм, пригожих до вжитку. Щойно у XVIII столітті, звернули більше уваги на припадкові знахідки камяного й металевого знаряддя та посуду глибоко під землею. Рішучий зворот у користь пізнання життя-буття людства в доісторичних часах принесли щойно два відкриття 50-их рр. минулого сторіччя, а саме знахідка черепа первісної людини в Неандерталю, в Німеччині, й відкриття останків палевих будівель до сторичної лю-

Деревляна церква XVII. в. у Сасові б. Золочева, в Галичині.

дини на швайцарських озерах. Знахідки, чи краще їх наукове пояснення було справжньою революцією в ділянці праісторії і з того часу заслона, яка закривала життя доісторичної людини, почала дуже скоро підійматися. Принагідні знахідки й чимраз частіші розкопки й розшуки за останками доісторичного життя людини заповнили цілі музеї та поширили обрій нашого історичного знання далеко поза межі писаних джерел. У підмогу археольогічним розкопкам прийшло ще й природознавство, яке доказало, що розвиток людства відзеркалюється в розвоєвих ступнях кожної людини, та що деякі духові й фізичні прикмети поодиноких ступнів духового розвитку дитини, можна прирівняти до різних ступнів розвитку т. зв. диких і півдиких племен сучасности. Коли ж учені порівняли будову голови тих диких племен із останками людських кісток, що їх находили глибоко в землі та по недоступних печерах, переконалися, що ціла людськість Европи переходила спровола всі ступні фізичного й духового розвитку, від стану дикости й цілковитої некультурности, до вершин сучасної культури й цивілізації. На основі наукового порівняння цілої низки знахідок, людинознавчого (антропольогічного) як і археольогічного характеру, можна дуже ясно розмежувати дитячий, молодечий і зрілий вік людства.

У країнах, де природа землі й підсоння утворювали пригожий грунт для культурного поступу, людство вибивалося з пеленок „дитячости" куди скоріше, як там, де таких умов не було. Діялося це в першу чергу в краях довкола берегів Середземного моря, що над ним положені краї з найстаршими культурами, як Єгипет, Греція та Італія.

Наша батьківщина належала до тої смуги середньо-европейських країв, що вибилися з колодок доісторичної „дитячости" й безіменности щойно з хвилини поширення в них християнства.

Але ж дуже-дуже давно перед тим переломовим моментом наша земля манила до себе людей, що жили тут, працювали й боролися за право до життя, а загибаючи, чи вимандровуючи геть, залишали по собі сліди свого життя й свідоцтва своєї культури.

Минуле нашої землі. Заки станемо говорити про первопочини людського життя й культури нашого краю, треба хоч кількома словами пригадати минуле самої землі, а в першу чергу того її шматка, на якому лежить наш край і мешкає наш народ.

Давним-давно, міліони літ тому, була наша земна куля така розпалена маса, як сьогодні сонце. Зчасом почала вона холонути й покриватися зверха чимраз твердшою „корою". В своєму глибокому нутрі не захолола вона й до сьогодні. І тепер переливається в земному нутрі розпалена маса, що час до часу прориваєтся на поверхню землі крізь отвори, що їх звуть вулканами. Такі вулкани були колись і в нашому краю, на південних склонах Карпат, на Волині та на Донеччині.

В міру того, як земля холола, її поверхня коробилася й тріскала, через що потворилися на ній гори, долини та западини. Більші низи виповнилися водою й так повстали моря та озера. Зчасом покривалася земна поверхня намулом вод; вони бушували по ній, покривали

Великодні гагілки в Галичині. З малюнку В. Пилиховського.

земну поверхню звалами каміння, що їх несли з собою північні льодовики, та пісками, що їх розносили вітри із звітрілих скель. Врешті земний пил нанесений вітрами й перегнилі останки давньої рістні покрили поверхню землі верствою, що залежно від свого складу й грубости є більш або менш плодовитим ґрунтом для земних плодів.

В розділі про прямову будову нашого краю ми вже говорили, що в нас гір мало, більше низин та плоских високорівень, доволі води, а найбільше чорнозему, що творить той благословенний „наскірень" нашої землі.

Геольогія, себто наука, що займається минулим землі, прослідивши саме повстання й розвиток землі, усталила приблизний вік та походження кожного з наверствувань земної кори. Вона доказала, що верхній, плодовитий шар земної кори, повстав найпізніше. Геольоги назвали той шар алювієм. Під ним лежать верстви глини (лєсу) напереміну з верствами піску й каміння. Його прозвали вчені ділювієм, а обі верстви разом обєднали вчені в т. зв. „квартер", цебто в четверту з черги розвоєвих наверствувань земної кори.

Під нею лежать наверствування „третичні" знову поділені на старші й новіші: найстарша це „еоцен", середуща — „міоцен" і новіша „пліоцен". Складається той шар з губковатого, вапнистого каміння всуміш із скамянілими черепашинами. Йдучи ще далі вглиб земної кори, натрапимо на верству крейди, званої в нас „опокою", а далі вже на ціпкий камінь, що повстав із застиглої, земної маси. Отой

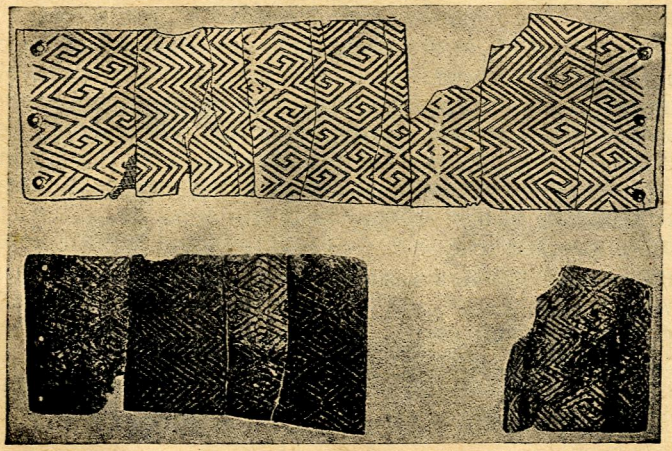
найнижчий шар ціпкого каміння, що часто має в собі багато металічних примішок, це первісна поверхня землі, що повстала в хвилині, коли вона охолола. Всі інші наверствування наносила й укладала одні на одних вода, льодовики та вітер. А коли на тій первісній поверхні ніяке життя не було можливе, то зародилося воно щойно на тих пізніших, наносних верствах.

І справді. Найраніші сліди тваринного життя у формі скам'янілих черепашин находимо в третичній верстві, а щойно в четвертичній верстві находимо сліди життя тварин вищого ряду (ссавців), а вслід за ними сліди людського життя та культури у формі розбитих і обпалених, деколи покарбованих звіринних кісток, а там і найстаршого людського знаряддя.

З того, що найдено в землі й на ній у нашому краю, переконалися вчені, що давнім-давно мало не ціла Україна, за дуже малими виїмками, була покрита водою. Але вже під кінець третичної доби море уступило з українських земель мало що не до меж, які сьогодні займають наші південні моря Чорне, Озівське та Каспійське. Колись були вони одне велике море й сліди по ньому збереглися у солончаках, що до нині розсіяні по степу між Озівським і Каспійським морем.

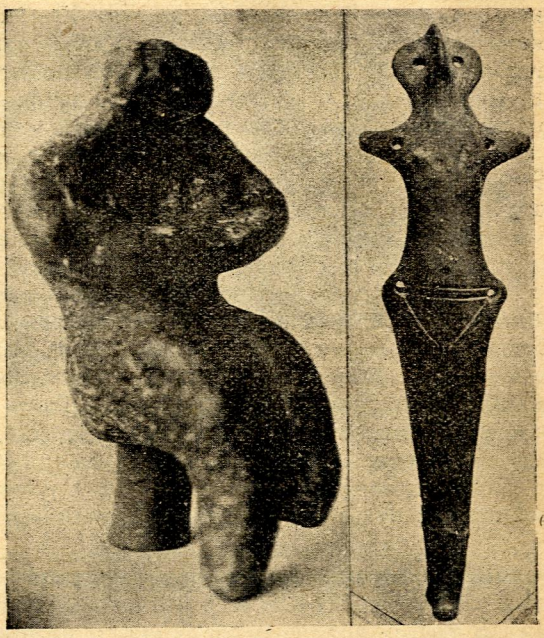
Чи на тих островах вільних від води жили в третичну добу які люди, невідомо. Існування людини в цю добу взагалі ще недоведене. Зате жили тоді великі чудернацькі виглядом звірі, могутні ящірки, велетенські птахи та багато різної породи слонів. Підсоння було тоді в Европі гаряче, таке як тепер в Африці й тому звірня й рістня на вільних від води землях була дуже буйна. Але згодом почало мінятися підсоння. Повіяло холодом і від нього почали на бігунах землі наростати велетенські льодові криги, що звільна посувалися на південь. Не минули вони й України. Правда, нецілої, але поважної частини. Північні льоди, що покрили собою всю нинішню Московщину, захопили двома язиками середнє Подніпровя по нинішній Кременчук, та верхню Донеччину.

Так звана льодова доба тривала в нас доволі довго (деякі вчені кажуть, що пів міліона літ!) але й у ній були перерви, коли то льоди танули й на їх місці процвітало ростинне й тваринне життя. Наука усталила, що чотири льодові доби чергувалися в нас із трьома

Орнамент наручниці (браслети) зі слоневої кости, найденої в Мізині на Чернигівщині. Зразок високо розвинутого мистецтва в старшій камяній добі.

міжльодовими, а разом із тим чергувалася рістня й звірня. Саме її доволі гарно збережені останки й находимо скрізь по українській землі. По льодівцях залишилися на нашій землі грубі верстви глини всуміш із рінню та звали наносного (ератичного) каміння тих пород, що є на півночі у Фінляндії та Скандинавії.

Глиняні жіночі статуетки з часів т. зв. трипільської культури.

Старша камяна доба

Найраніші сліди людського життя на українських землях походять із доби, яку наука назвала „старшою камяною добою". Почалася вона в нас від хвилини, коли північні льоди почали танути й уступати на північ. Підсоння було в нас тоді холодне й тому жили в ньому, разом із людиною, такі породи тварин, які могли до того підсоння пристосуватися. З замітніших згадаємо косматого мамута, печерного лева, гієну та медведя. Люди того часу не знали ще ніяких металів, не вміли виробляти глиняного посуду, а з тим і варити страви, не вміли будувати хат і тому жили або в природних печерах, або під голим небом; одиноке їх знаряддя і зброя були каменюки, тільки згрубша обтовчені й сяк-так пристосовані до вжитку.

Правда, людина старшої камяної доби мала вже за собою одне велике досягнення: вона вміла добувати й удержувати вогонь — а разом із тим відчувала деякі естетичні потреби, бо багато часу й сили витрачувала на украшування тваринних кісток карбованими орнаментами й рисунками.

З важніших находок старшої камяної доби на українських землях слід згадати найстаршу в К и є в і на Кирилівській вулиці та новіші — в с. Гонцях на Полтавщині й у Мізині над Десною в Чернигівщині й біля Кривого Рога на Запоріжжі (нині Дніпропетровщина). Останніми часами відкрито цілу низку стоянок старокамяної культури в Г а л и ч и н і та на В о л и н і.

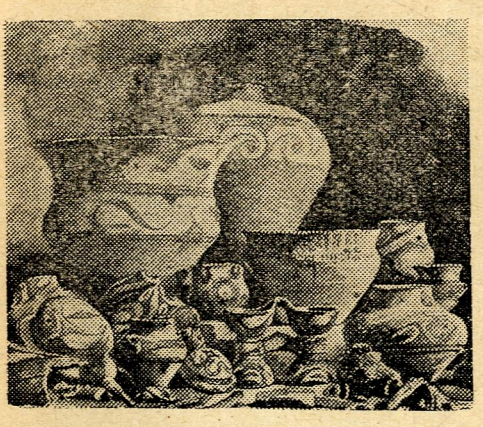
Найстарша й найцікавіша к и є в о-к и р и л і в с ь к а стоянка старо-камяної культури, (відкрита в 70-их рр. мин. ст. й обслідувана археольогом Хвойком) спочивала в 20-метровій глибині глини й простяглася на яких 1000 кв. метрів ушир. Найдено тут останки понад 60 мамутів, безліч розбитих для добуття шпіку й обпалених кісток та

багато вугілля й попелу (подекуди 40—50 цм. завтовшки). Поміж кістками мамутів були тут кістки носоріжців, зуби печерного медведя та льва. Поміж камяним знаряддям найдено кремяні ножі та скробачки, при чому найцінніші для духової культури того часу були тут мамутові ікли (сікачі) покриті карбованим орнаментом. Дехто з учених силкувався означити вік києво-кирилівських нахідок на яких 30 тисяч літ, але таке означення не має ваги так само, як важко убрати в якісь цифри вік життя людини на землі. Ми не всилі означити віку києво-кирилівської нахідки роками, зате можемо устійнити, що вона походить із середини старо-камяної доби.

Мізинська нахідка (обслідувана археольогами Вовком та Єфименком) збережена в верстві четвертичної глини виявила теж чималу збірку кісток мамута, носорожця, коня, медведя, оленя й собаки-вовка, кремяного і кістяного знаряддя та вугілля. Найцікавіша тут, бо рідка на нашій території, поява північного оленя та неосвоєної собаки вовка. Поміж більше, як тисяча штук кремяного знаряддя, відмічено тут силу скробачів, відбійників, ножів та шпильок і сверликів. Найшлися тут просверлені черепашинки, що служили колись для окраси, як намисто та дуже гарно орнаментовані шматки мамутових кісток.

Новіша камяна доба. Куди частіше від слідів життя старокамяної доби, трапляються в нас знахідки з пізнішої доби, яку від уживаного тоді знаряддя з гладженого каміння прозвали вчені новокамяною або неолітом. Останки тогочасних осель (становища або стоянки), останки майстерень (точки), могили, цвинтарища, а навіть сліди тогочасних городищ тягнуться широкою смугою від Кубані та поріччя Дністра й Сяну. Доба ця тривала довго, цілі тисячі літ і тому на тому протязі часу мінялися на нашій землі не тільки народи, а й різні відміни культур, що їх наука доволі точно окреслює й відмежовує одну від одної.

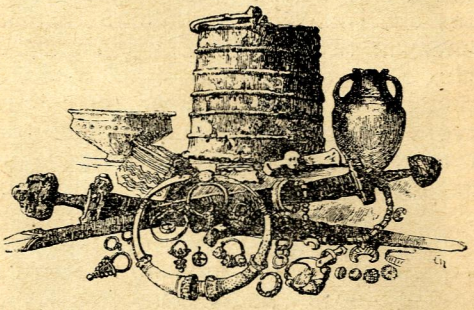
Тогочасне підсоння нашого краю дуже змінилося проти попереднього—помітно злагідніло й дало змогу розвиватися на нашій землі рістні й звірні, подібній до сучасної. Царями тогочасних наших лісів стали олень, зубр і тур, а люди не жили вже з самого ловецтва й риболовлі, але й з хліборобства. Вони почали осідати постійними й гуртовими селищами, повдомашнювали собі деяких звірів; з них найпізніше пригласкали собі собаку, а раніше корову, чи коня та безрогу. Їхнє знаряддя вироблене з мягчих камяних порід, гладко ошліфоване й загострене, при чому там де треба, просверлене.

Посуд з часів т. зв. трипільської культури.

З познак нового побуту, що перейшов із кочівничо-ловецького на осіло-хліборобський, цікаві для нас — лопати й зернотерки,

попередниці сучасних жорен, а там і пряслиці, що говорять про початки ткацтва. В парі з тим появляється глиняний посуд, зразу грубий й нефоремний, вироблюваний від руки, а згодом гарний, добре випалений й дуже вигадливо орнаментований.

Знаряддя і зброя бронзової доби.

Жили тогочасні люди в копаних печерах, вузьких та довгих, або в землянках, вкопуваних у землю й покритих ріщам. В одній із київських печер новокамяної доби, знайдено останки їжі; були там кости риб і тварин, але переважали черепашини. Позатим на цілому просторі поширеного в нас життя в ново-камяну добу знайдено багато слідів т. зв. „мазанок", тобто домівок і майстерень тогочасних людей.

В цю добу вперше виступає віра в позамогильне життя, а разом із тим пошана для покійників, що виявлялася в дуже дбайливих і різноманітних, щодо форми, похоронних обрядах.

Люди попередньої, старо камяної доби, не дбали про своїх покійників так само, як не дбають про них і звірята. Але тепер вони хоронять їх із шанобою та обдаровують усім, чим вони користувалися за життя, а що могло б їм пригодитися на тому світі. Покійників ховали різно. Часом клали їх горілиць, обвиваючи в деревляну кору, та висипували над ними кургани; то знов ховали їх у камяних скринях і зарівнювали над ними землю, та давали їм у труну камяні сокири; врешті ховали мерців у спільних гробницях при чому клали їх скорчених набік. Дуже часто посипали мерців червоною краскою, що потому осідала на кістках і тепер становить дуже своєрідну ознаку похоронного обряду тих часів.

Крім хования покійників цілими, в деяких околицях їх спалювали, а попіл і недогарки складали в умисне для цього призначений посуд (урни).

Одна з цікавіших культур початку ново-камяної доби, є т. зв. надбужанська культура, після якої поширюється на українських землях дуже високо розвинута трипільська, прозвана так від с. Трипілля в Київщині, де найдено її найбагатші останки. Цвіла вона в нас у 2500—2000 р. р. до Христа. Межі її поширення простяглись від водозбору нижньої Десни на Чернигівщині по Галичину, Бесарабію та Румунію. Памятки тієї культури зберегалсь по землянках (із останками огнищ), де жили тогочасні люди, та в глиняних „точках", мабуть похоронного призначення.

До особливо високого розвитку дійшло у трипільській культурі гончарство. Посуд зразу ліплений руками з нечистої і слабо випаленої глини, де далі стає багатший формами й орнаментикою, а виріб його удосконалюється. Виробляли посуд на місцях, а не привозили здалека, про що говорять збережені останки гончарських печей того часу. На так званих „точках", що були мабуть місцем похоронів і почитання покійників, знайдено крім попелу й недогарків з люд-

ських кісток безліч різноманітного посуду. Були там подвійні чашечки без дна (подібні до нинішних далековидів) та різної форми горщики, мисочки та кухлики. Всі украшені фарбованим орнаментом із хвилястих ліній та завитків. Крім посуду трапляються по таких „точках" глиняні статуетки, переважно жіночі, хоч тут і там трапляються статуетки чоловіків та тварин. Так орнаментика посуду, як форми статуеток говорять про високо розвинутий мистецький смак і хист людей із часів трипільської культури.

Вчені думають, що трипільську культуру створило якесь західньо-европейське племя, що жило життям осілих хліборобів і тут, на українській землі, почало творити культуру, яка зацвіла пишним цвітом щойно в Греції. Вони думають, що це племя, це предки греків, що оселившись на якийсь час на Україні, мусіли згодом її покинути й заселити побереяжжя Малої Азії, острови Егейського моря й саму Грецію. Томуто й зовуть цю культуру — передмікенською від грецького міста Мікен в Арголіді, де вона дійшла до свого остаточного розвитку й досконалости.

В Галичині збереглися памятки трипільської культури в Більчу Золотому над Серетом та Кошилівцях і Бучачі (гора Федір) на Поділлі

Для повної характеристики трипільської культури на землях галицького Поділля, може послужити нам велика промислова оселя того часу в Кошилівцях (пов. Заліщики).

В тогочасному гончарстві рівночасно вживали кілька відмінних способів виробу. Найдавніший посуд — полумиски, збанки, кухлі та амфори, ліпили від руки з сірої, змішаної з піском глини, а його орнаментика була жолоблена й невибаглива у формі.

Кращим способом виробляється посуд блідо-помаранчевої краски шляхотний по формі і виконанні, покритий багатою орнаментикою в чорній, червоній і білій красці. Є там пляшки з ухом подібні до голови вола, мисочки оперті на людських ногах, посуд у формі птаха та інших тварин. Орнаментика, переважно складена з ліній, кругів, луків, завитків і рівнораменних хрестів, має в собі й ростинні та тваринні, а навіть людиноподібні мотиви. Разом з безліччю гарних і виразистих статуеток, вся кошиловецька нахідка дає дуже вимовне свідоцтво рівневі усієї трипільської культури. Появилася вона в нас без попередження, блисла, мов метеор і згасла, чи то разом із племям, яке її створило, вимандрувала поза межі нашого краю.

Монета Босфорського Царства з воротами Пантикапею.

Доба металів. Деякі вчені думають, що племя, яке витворило на наших землях, трипільську чи то „передмікенську" культуру,

прийшовши сюди, виперло давніших мешканців на захід. Коли воно помандрувало собі на південь, то виперте відсіля племя первісних тубильців (автохтонів) зайняло назад свої оселі. І цьому то племеневі довелося пережити чи тільки започаткувати „добу металів“ на нашій землі.

Правду кажучи, не було в нас так званої „бронзової доби“, що в краях багатих на зложжа мідяної руди, замінила камяну добу. Мідь, а за нею бронза (стоп міди з циною) появляється тільки на південно-західніх (Карпати) й південно-східніх (Донеччина й Чорноморщина) окраїнах нашої землі й до того так пізно, що заки поширилося їх ужизання вже прийшло їм на зміну залізо.

Голова статуї грецької богині, що її найшли в Ольбії.

Найраніші мідяні сокирки, як надзвичайна рідкість, трапляються в нас уже в „мазанках“ трипільської культури, нерідко попадають вони й у припадкових находках Поділля та Слобожанщини. Аде центральна Україна не має змоги познайомитися з тим рідким і дорогим металем. Вживають його тільки багатії, тай то не в формі ужиткового знаряддя, а більше всього в формі різноманітних прикрас, як гривні, намиста, спряжки й шпильки до волосся. Ужиткове знаряддя і зброя з бронзи це в нас велика рідкість; вона не всилі виперти камяного знаряддя, яке починає спровола наслідувати форми металевого.

Міркуючи по стилевому характері привожених до нас бронзових виробів, можемо прослідити джерела, з яких поширювалися тогочасні культурні впливи на наш край. Ішли вони, в першу чергу, з півдня, з чорноморського побереіжжя, яке тоді вже скупчувало в своїх торговельних центрах продукти азійських та середземноморських країв; тією дорогою діставалися до нас культурні впливи Малої Азії, Туркестану та Персії. Сильні культурно-вимінні звязки єднали наш край з Придунавєм (нин. Угорщина) та з германськими племенами, які жили в безпосередніх звязках з римлянами та кельтами.

Чергова з а л і з н а доба, що в західній Европі обіймає останнє тисячеліття до Христа, й ділиться на старшу т. зв. „г а л ь ш т а т с ь к у“ (від находок в гальштатському окрузі Австрії) та пізніщу „л я т е н с ь к у“ (від назви одного з швайцарських озер, на якому найшли останки палевих будівель), почалася на Україні доволі пізно й припадає вже на такби сказати „історичні“ часи, обняті писаними відомостями про наш край.

Старшій, „гальштатській“ культурі, відповідають у нас памятки збережені по скито-сарматських мешканцях нашого краю, що на них

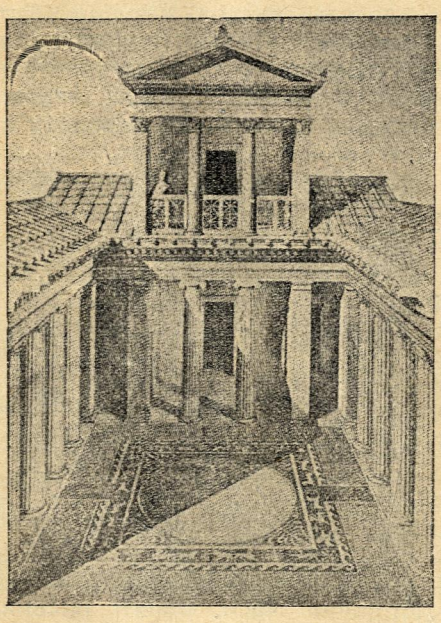
помітний вплив культури грецьких кольоній чорноморського й озівського побереіжжя. Згодом, у перших шости сторіччях по Христі, помічуємо характеристичні риси „лятенської" культури в памятках, залишених на нашій землі готами та східніми приходнями до нашого краю. Скарбницями памяток обох культур є могили та похоронні поля; із них найстарші зберегли нам знаряддя новокамяної доби впоряд з бронзовими та залізними.

Памятки гальштатської культури трапляються на Подністрівю в Галичині: тут найдено цінні золоті скарби в ріці Збручі та в с. Михалкові (борщівськнй пов) на Поділлі. Памятки лятенської культури стрічаються частіще на Київщині, Поділлі, Волині та в Галичині.

Одні й другі походять із часів, що для їх прояснення маємо не тільки німу археольогічну старовину, але й дуже вимовні, закріплені письмом свідоцтва, а зних слід признати першенство — грецьким.

Греки. Народ, що не тільки, своїми писаннями, впровадив Україну на історичну сцену, але й гарно започаткував її культурно-політичний розвиток, були г р е к и.

Уже з VIII ст. по Христі починаючи, коли то ще вся наша земля потапала в померках праісторії, заселюють узберіжжя Чорного й Озівського моря грецькі кольоністи, що тікаючи перед домашніми війнами в рідному краю, шукали не тільки нових ринків збуту для продуктів грецького промислу, але й захисту для продовжування своєї культурно-цивілізаційної праці. Приходять вони до нас із міст корінної й малоазійської Греції, та від гирла Дністра починаючи, а на найдальших заливах Озівського моря (Меотиди) кінчаючи, покривають усе узберіжжя низкою торговельних міст-факторій. Важливіші з них це: Т и р а при гирлі Дністра, що на її румовищах повстав український Білгород (нині Акерман), О л ь б і я, (заснована ок. 645 р. пер. Хр.) при гирлі Богу (поблизу нин. Миколаєва) Х е р с о н е с на південно-західньому й Т е о д о с і я (пізн. Кафа) на півд.-східньому узберіжжі Криму (нині Керч) з одного й Ф а н а г о р і я (староукраїнська Тмуторокань) на другому боці проливу, що єднає Озівське море з Чорним, Т а н а і с при гирлі Дону (біля нин. Ростова) й ціла низка інших.

Грецький будинок, відтворений з румовищ, що їх відкопали в Ольбії.

Тоді, як півдикі степові орди, разураз вдиралися на наші землі з Азії й нищили все на дорозі, грецькі кольоністи прийшли до

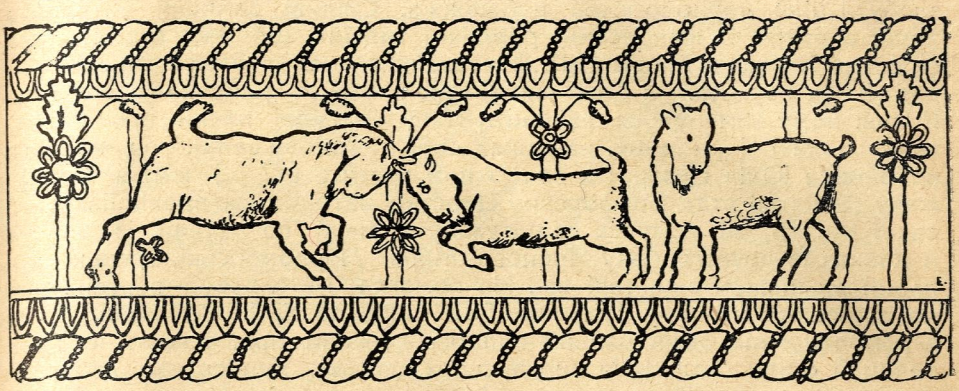

Рисунок намиста грецької роботи, що його найшли в Тамані, над Озівським морем.

нас із мирною віткою торговлі й культури. А хоч не втрималися вони на чорноморському узберіжжі перед азійською степовою навалою, то залишили по собі дуже багато: не тільки в румовищах своїх кольоній, але й у духовій культурі своїх сусідів і наступників.

Вивозячи з України худобу, рибу, мід, віск, футра, вовну та збіжжя, привозили сюди вино, оливу, матерії, металеве знаряддя, розмальований, глиняний й металевий посуд, всяку галянтерію а навіть... нагробні памятники. Все те міняло до грунту культуру й побут їхніх сусідів; одні з них ставали „полугреками", другі передавали грецьку культуру на далеку північ і схід.

Суто демократичний лад і республиканський устрій, перенесений грецькими кольоністами на узберіжжя Чорного Моря, дуже скоро виявився погубним серед нових умов їхнього життя. Доволі сказати, що політична сила і вплив грецьких кольоній не сягали дальше мурів їхніх міст. Живучи нарізно, мініятурними містами-державками, не додумалися греки створити хочби й оборонний союз своїх кольоній для відпору варварського світа, що відусіль зазіхав на їх добра. Один тільки П а н т и к а п е й, завдяки свому напів монархічному устроєві, зумів зорганізувати низку грецьких кольоній над Озівським морем у союз, що довго опирався варварам, а навіть поширив свій політичний вплив на кольонії Криму.

Інші кольонії дуже скоро попали в загрозливу для культурного життя залежність від варвар, оплачуючися їм непосильними данинами, а то й визнаючи їхню зверхність Остаточно, коли не могли собі самі порадити, вони піддалися в опіку більшим мілітарним державам, не цураючись навіть персів, з якими їх корінна батьківщина вела війну на смерть і життя. Похід перського короля Дарія на скитів у 513 р. був саме наслідком тої опіки перської держави над грецькими чорноморськими кольоніями. Колиж корінна Греція зламала силу Персії, чорноморські греки піддалися під охорону атенського морського союзу, завдяки якому в V і IV ст. зацвіли їх кольонії високою культурою й добробутом. Упадок Атен потягнув за собою й упадок кольоній: їм уже не могли забезпечити розвитку ні македонці ні понтійський король Мітридат V, що розбивши скитів, заложив над Озівським морем Босфорське Царство, а навіть заходився

здобути ціле чорноморське побереіжжя. Сміливі замисли Мітридата йшли в розріз із інтересами римської імперії, що вже тоді стануда сильною ногою в Малій Азії. В невдачних боях із Римом гине Мітридат (63 р. пер. Хр.) а його син Фарнак визнає римську зверхність. Колиж йому заманулося здійснити горді батькові пляни про опанування цілого Чорноморя, накликав собі на голову великого римського войовника Юлія Цезара; в бою з ним тратить (47 р.) життя й державу. Від тоді стає Босфорське Царство автономною провінцією римської імперії, що посуває свої сухопутні межі по Дунай із одного й Кавказ із другого боку Чорного Моря. Чорноморські, грецькі кольонії відживали вже свій вік. Не помогла їм охорона зорганізованої римським цісарем Траяном Дакії (106 по Хр.). Всі вони лягли в румовища під безпощадним напором степових орд, а деякі, як Пантикапей стали столицями варварських держав. Якийсь час животіли ще грецькі осади Тавриди, поки й вони не зникли з лиця землі.

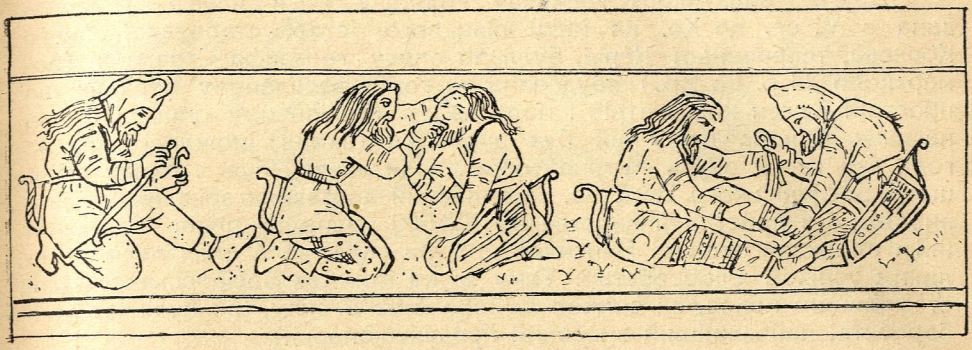
Розпалися в румовища й перестали існувати, але вплив, що його виявили за час свого існування і культурні досягнення, залишені наслідникам, не змарнувалися; ціла Европа взагалі живе до сьогодні з велетенської культурної спадщини старої Греції.

Геродотове оповідання про скитського царя Скиля, що захоплений культурою грецьких кольоній жив подвійним життям — у себе дома життям скита, а гостюючи в Ольбії життям грека, дуже вимовне й переконуюче. Справді полугреками ставали всі, що зіткнулися з грецькими, чорноморськими кольоніями. А як далеко сягав їх вплив свідчать сучасні розкопки: прекрасний грецький посуд викопують не тільки на Чорноморї, але і в околицях Києва, Харкова, Полтави, а навіть у Галичині.

На празому березі Бога недалеко його устя біля села Парутина збереглися до нині румовища О л ь б і ї, що її ще в 645 р. до Хр. заснували виселенці з грецького Мілєту в Малій Азії. Вчені, працюючи біля ольбійських розкопок від 1902 р. змогли відтворити цілу історію, а навіть життя і побут тієї кольонії напротязі її кількавікового існування. На захід і північ від Ольбії в урочищі „Сто Могил" розкопано цвинтар і в його могилах найдено грецький посуд в усіх його розвоєвих зразках, від чорнофігурних ваз VI ст. перед Хр. до червонолякових і скляних виробів римського типу з III ст. по Хр. Розкопано сім культурно-розвоєвих шарів Ольбії, з яких виявляється, що вона кількакратно горіла й руйнувалася; після того відбудовувалася наново, нерідко вживаючи старих матеріялів.

У найстаршій добі цвіла в Ольбії йонська культура, по якій збереглися архітектурні памятки, глиняні (теракотові) жіночі статуетки, маски, мраморні статуї, вази та інша кераміка, привожена сюди з Мілєту, острова Родосу й Навкратису. В чергових віках йонську культуру Ольбії замінює аттицька (VI—V ст. до Хр.) відтак геллєністична і греко-римська.

Стара Ольбія була зразу обведена тільки ровом, але згодом збудували довкола неї оборонні мури з баштами. Все ж таки вони не забезпечували її перед наскоками сусідів, яким вона мусіла давати окуп. В I ст. зруйнували її готи, але згодом її відбудували на бажання скитів; вони вже не могли жити без торговельної факторії, яка заспокоювала б їх повищені культурні вимоги.

Сцени з життя скитів, зображені на вазі грецької роботи.

З тих часів занепаду збереглося дуже цікаве оповідання про Ольбію, записане подорожником фільософом Діоном Хризостоном.

Тогочасна Ольбія була куди менша від первісної, а замісць могутніх мурів і башт, була обведена невисокою й слабенькою огорожею. Все свідчило про її упадок: бо не греки тепер впливали на варвар, а варвари на греків. Отаман ольбійської залоги Каліграт був одягнений по скитськи, а ольбійці не говорили вже чистою грецькою мовою, але якимсь греко-варварським жаргоном. Тим не менше були вони горді на грецьку культуру й пишалися своїм Гомером, його Іліядою та її героєм Ахиллем. Якраз був Діон в Ольбії в моменті, коли після одного зі скитських наскоків, ольбійці сподівалися чергового й готовилися відперти ворога. Але наскільки греки були собою і в обличчі смертельної небезпеки, свідчить хіба те, що ольбійські жовніри, замісць хвилюватися недалеким боєм, попросили Діона, поговорити з ними про... фільософію. „До нас — говорив Діонові один із ольбійських жовнірів, — приїздять тільки греки з прізвища, а в дійсності, куди гірші варвари, як ми: купці й крамарі, що привозять сюди всяке нікчемне дрантя й погане вино, а вивозять відсіля некращий товар. Ми любимо Гомера, дехто любить і Плятона, й ти не дивуйся, що такий громадянин похожий на варвара, як я, читав Плятона. Не говори нам про політику, але про божеську фільософію".

Як бачимо, важко було грекам, мистцям і фільософам з уродження устоятися проти варвар, які мало цікавилися фільософічними питаннями, а твори грецького мистецтва купували й грабили, не розуміючи їхньої вартости.

Але поки Ольбія була могутня торговельна кольонія, то в неї була й своя пристань і збіжеві шпихлірі й базарі, на яких виставлялися на продаж і в обмін привозні товари; вона мала свій водопровід і цілу низку храмів, театр, гімназію (грище для гімнастичних вправ — гіподром — спортову площу) та цілу низку торговельних факторій здовж чорноморського побереж'я.

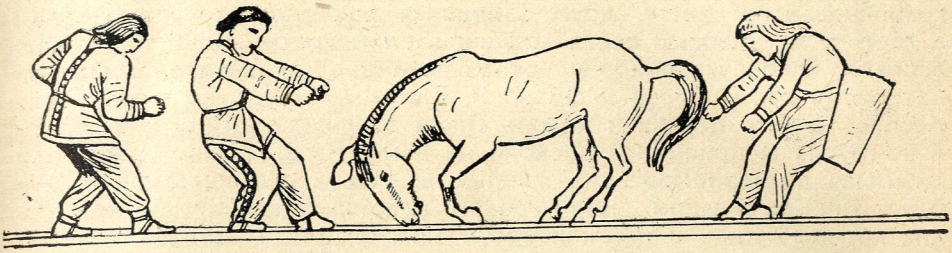
За цілий час існування Ольбії панував у ній демократичний лад: законодатне тіло було народнє зібрання (еклесія) виконуюче — рада (булє) або колегія старших (архонтів). Військовими справами завідувала колегія „стратегів".

Друга з видатніших грецьких кольоній Пантикапей, заснована в VI ст. до Хр. на місці пізнішого, істор. староукраїнського Корчева, теперішньої Керчі, була по опису географа Страбона (помер коло 23 р. по Хр.) збудована на горбі, заселеному довкола на просторі шести кільометрів і мала на свому східньому боці пристань на яких 30 кораблів. У ній був акрополь (замок) можливо, що на горі, яку тепер звуть Мітридатовою. Пантикапей був столиця пізнішого Босфорського Царства, та головний доставник збіжжя, що його вивожено з пристаней царства по 100.000 медимнів річно. В низинній і плодючій околиці Пантикапею були села, де й плекалося з великим успіхом хліборобство. Тому то на монетах Босфорського Царства бачимо колос, як символ хліборобства й рибу, що була по хліборобстві найважніший вивозний продукт кольоній.

В противенстві до демократично-республиканської Ольбії Пантикапей завів у себе напів монархічний лад: пантикапейські архонти були „базілєвсами" для варвар. Станувши на чолі союзу озівських кольоній, Пантикапей перетворився в столицю Босфорського Царства, створив велику мілітарну силу з варварських наємників, та поширив свою владу на низку сусідніх варварських племен та грецьких кольоній, від гір Таврії (Криму) до Танаісу (Дону) й Кавказу.

Як в Ольбії, найдено в Пантикапею цілу низку монументальних гробниць із розмальованими в нутрі стінами й неперебраними скарбами в посуді та ювелірських окрасах. Багато теж збереглося румовищ будинків, храмів та різьблених статуй і портретів. Одні з них привозили з корінної Греції, другі творили на місці й на них слідний вплив місцевого, дещо зварваризованого смаку й уподобань. Могили з часів Босфорського Царства (найцікавіші з них: Кульобська біля Керчі, Юз-Оба, Велика Близниця й Артюхівська Семи Братів) як і катакомби та склеплені гробниці переховали нам увесь ритуальний матеріял старогрецьких похоронів, пояснюючи не тільки вірування греків у позамогильне життя, але й їхні буденні звичаї та обичаї. Впливаючи своєю високою культурою на варвар, вони набиралися дечого й від них. Варварським впливам слід між іншими приписати, що видержана скромність і тонкий смак побуту в корінній Греції замінюється в чорноморських кольоніях варварською виставністю, в якій золото й самоцвіти грають важну ролю.

Своїх покійників хоронили грецькі кольоністи в золотих вінках, жовнірів у шоломах, жінок у діядемах з довгими дармовісами, опущеними на чоло. Так мужчини, як і жінки носили в ухах ковтки, тільки мужеські були менші й скромніші від жіночих. Крім цього жінки носили довгі, вигадливі підвіски, що прикріплені до убору голови звисали понад ухами. На шиї носили намиста і гривні, з яких більшість дивує нас тонкістю свого виконання. Не було цього звичаю в корінних греків: перейняли його чорноморські кольоністи від варвар. Широко вживані були перстені й циліндричні, різьблені печатки. Скромна й проста грецька одежа була тут покрита золотими бляшками та позументами. Про форму одежі повчають нас глиняні статуетки та розписи гробниць. Але характер посуду не різнився від посуду матірнього краю. Видно, що більшість привозили сюди, а те, що роблено на місцях наслідувало привозні зразки. Бачимо ті самі струнке амфори, чорно-й червоно фігурні вази, з побутовими й мітольо-

Скити приборкують дикого коня. Рисунок на вазі грецького виробу.

гічними сценами, мисочки й ритони в формі турового рога, прекрасні пляшки з тонкими шийками, глиняні й бронзові, завсіди тонко різьблені світильники, і т. д. Збережені відломки божеських ставників теж нічим не різняться від краси й величі різьбарських архитворів матірнього краю. Напевне мармурові ставники привозили собі греки з батьківщини, а на місцях відливали тільки бронзові.

Кімерійці. Найдавніший із відомих народів, що в заранні історії заселювали чорно-морський степ, було тракійське племя кімерійців. Появляються вони в нас на самому початку першого тисячеліття до Христа й залишають по собі назву „Кімерійського Босфору" (керченської протоки з Чорного до Озівського моря) та овіяну лєгендою геройства „могилу кімерійських королів" над Дністром, про яку згадує грецький історик Геродот. Назагал усе, що знаємо про перших мешканців чорноморського степу, знаємо від Геродота. Оповідаючи про скитів, Геродот подає дуже повчаючу, й для наших часів, історію прогнання кімерійців із чорноморських степів:

„Там, де тепер (в V в. до Хр.) живуть скити — оповідає Геродот — був край кімерійців. Коли скити напали, кімерійці злякалися великого війська й почали радити раду. Погляди роздвоїлися. Думка народу була, що найкраще вступитися геть і не виставляти себе на небезпеку. Але кімерійські королі станули на тому, що треба боронити краю від напасників, хочби на життя і смерть. Та народ не хотів погодитися з думкою королів. Одна частина рішила уступити, не добуваючи меча й залишити рідну землю ворогові, а королі з другою частиною народу рішили радше згинути, як кидати рідний край на ворожу поталу. Повстало велике замішання, а що обі сторони були однаково сильні, прийшло до бою. Всі, що рішили не піддаватися ворогові, полягли до одного. Тоді кімерійський народ поховав їх із шанобою над рікою Тирасом (Дністром). Їх могилу видно ще й досі Потім... усі вийшли з краю. Тоді прийшли скити й перейняли пустий край у посідання"...

Скити. Велике й войовниче іранське племя скитів, появилося на наших землях десь у VII ст. до Христа й вигнавши відсіля кімерійців, заволоділо землями від Дону по Дніпро; своїми впливами сягало воно по Дунай, на захід, та по пізніший Київ, на північ. Поділені на поодинокі племена, що різнилися поміж собою вдачею і куль-

турою, улаштувалися вони так, що коли одні не кидали кочівничо-грабіжницького життя, другі займалися хліборобством (скити-орачі), а треті т. зв. „царські скити" правили цілим краєм. Вони то тримали в страху й послуху покорені собою племена та заєдно тривожили наскоками сусідів: грецькі кольонії, Балкан, Малу Азію та побереіжжя Каспія. Тому то перський король Дарій вирушив проти скитів (513. р.) й примусив їх припинити наскоки на Малу Азію. Згодом скити наблизилися до чорноморських греків, не тільки під культурним, але й політичним оглядом. Коли грекам надоїла влізливість македонських королів, вони виступили проти них, разом із скитами. Тоді то розцвіла скитська культура, утворена під грецькими вплизами на основі рідної скитам іранської культури і покорених скитами мешканців чорноморського прибереіжжя. Скити, що жили в безпосередньому сусідстві з греками, так перейнялися грецькою культурою, що сучасні грецькі історики почали їх звати „полугреками".

Грецький історик Геродот, подав нам дуже цінні відомості про територію й населення Скитії; вона була, мов чотирокутник: південна її межа тяглася здовж чорноморського й озівського побереіжжя по Істер (Дунай) на 4000 стадій, або 20 днів дороги. На стільки ж стадій простяглася Скитія на північ і так само довга була її північна межа. Підсоння Скитії, в якій зима мала тризати вісім місяців, здавалося Геродотові суворим. Поправді Геродотові, що жив у соняшній Греції і зроду не бачив снігу, не можна дивуватися, коли він вважає сніг пірям, що паде з неба й ніяк не може зрозуміти, що скитське болото твердне від холоду, а мокріє, коли на ньому розкласти вогонь. Хто не розумів таких явищ, звичайних у нашому підсонню, тому й скитська зима довжилася аж до восьми місяців.

З українських рік вичислює Геродот: Істер — Дунай, з його пятьма гирлами, Тірас — Дністер, Гіпаніс — Бог, Бористен — Дніпро, Танаіс — Дін, та три, нам уже невідомі річки: Пантикапа, Іпакір і Гер. Описуючи Дніпро, каже Геродот:

„Бористен, найбільша ріка по Істрі, й, на мою думку, найкорисніша з усіх, бо наводнює пасовища для худоби та має в собі дуже багато знаменитої риби. Вода в ньому дуже смачна й куди чистіша від інших, каламутних річок Скитії. Здовж берегів Бористену тягнеться прекрасна рілля, а там, де не засівають землі збіжжям, ростуть високі трави. В гирлі (лимані) Бористену добувають сіль та ловлять осетрину, що її насолюють".

Про кількість скитів не вміє нам сказати Геродот нічого певного. Свої відомості збирав він зі слухів, а коли питався скільки є скитів, то одні казали йому, що їх дуже багато, другі, що справжніх скитів мало. Виходило б, що скити опанувавши пізнішу українську землю, накинули місцевим племенам не тільми владу, але й назву та культуру. Поміж скитськими племенами відмічує: каллі пі дів-скито греків, на самому півдні, а далі алязонів, ше далі скитів-орачів й на самій півночі Скитії невріе. Усі ті скитські племена жили на захід від Дніпра. На схід від нього жили скити-кочівники, а ще далі на схід царські скити. Щодо невріе, то дехто з учених вважає їх словянським племенем.

В протилежність до правобережних скитів, що жили більш осілим, напів хліборобським життям, лівобережні скити були справжні кочівники й про них оповідає другий грецький письменник Гіпократ

(V—IV ст. до Хр.) таке: Звуться вони кочівниками тому, що в них нема будинків, а живуть вони в чотири або шестиколісних мажарах, зроблених на подобу хат у дві й три кімнати, закриті відусіль повстю. Крізь повсть не проходить у середину ні дощ ні вітер. Тягнуть їх дві або й три парі безрогих волів. Коли переїздять з місця на місце, то в мажарах їдуть жінки, а чоловіки біля них з боку, на конях. За мажарами женуть череди худоби — овець, коров та коней. На одному місці пробувають вони поти, поки стає паші для худоби, коли ж її забракне, перекочовують на інше місце. Живляться вареним мясом (іпака) та кобилячим молоком (кумисом) і сиром.

Скитський невільник няньчить грецьку дитину. Стара, грецька різьба.

Самі по собі були скити войовничі й жорстокі. Богові війни, що його зображував меч, застромлений у багаття, приносили людські жертви з бранців. З голов поконаних ворогів стягали шкіру й чим більше хто таких шкір мав, тим більшу маз серед них пошану. З ворожих черепів робили собі, оковані сріблом, чаші. Крім бога війни почитали скити бога неба, плодовитости, домашнього багаття та інших. Про цікавий звичай скитського побратимства, оповідає Геродот:

„Побратимство, без огляду на те з ким, заключають скити таким способом: наливають у великий, глиняний ківш вина, змішаного з кровю тих, що заключають побратимство. Потім мачають у тім ківші меч, стріли, бойову сокиру й спис. Зробивши це, відмовляють довгу молитву й випивають вино".

Скитське побратимство було довічне й обовязувало жертвувати життя для побратима.

Одягалися скити в сорочку й кафтан, деколи з футряним підшиттям. Штани носили вузькі, зі шкіри або матерії. Чоботи мякі, привязувані ремінцями до ноги, щось, як гуцульські постоли. На голову одягали гостроверху кучму з довгими кінцями в роді гуцульської клепані. Скитські царі носили повязки або футряні, золотоверхі шапки. Жіночі одяги були вибагливіші, довгі, з вузькими рукавами. Знатніші жінки носили на голові діядеми з дармовісами. Так жінки, як мужчини, носили ожерелля на шиї й ковтки з привісками в ухах. Взагалі скити кохалися в золотих прикрасах та в дорогій, украшеній золотою різьбою, зброї. Посуду вживали переважно грецької форми й виробу.

Найбільніші скарби скитської старовини відкрито на Україні на Запоріжжі (Чортомлицький курган і Лугова могила) та поблизу Керчі (Кульобський курган). В обох місцях найдено прекрасні срібні вази, покриті різьбою сцен із скитського життя. Була це грецька робота на скитське замовлення.

Сармати. Зчасом, коли скити прислабли, наперло на них зі сходу, споріднене з ними іранське племя сарматів. Протягом довгого часу від III ст. перед Хр., до II ст. по Христі, завоювали вони всі українські землі, зайняті дотепер скитами й залишили по собі назву Сарматії не тільки для нашого краю, але й для цілого східньо европейського низу, та около 600 назов місцевин на українському півдні. Як скити не виперли цілком із своїх земель місцевого населення, так і сармати тільки приборкали й підчинили своїй владі всі племена, що жили тоді здовж чорноморського побереіжжя й накинули їм свою назву. Грецькі літописці називають сарматів „підданими жінок", що свідчить про виїмкове серед степовиків, становище жінки в сарматському громадянстві. По правді сарматами жінки не правили, але вони були в них рівнорядні громадянки й на рівні з чоловіками їздили верхи, полювали та приймали участь у боях. Більшість сарматів вела кочівниче життя. Сарматські войовники носили шкіряні або металеві шоломи й панцирі, списи, луки та мечі. Славилися, як незрівняні їздці. Не було в них багато заліза й тому вони виробляли свої панцирі теж із плиток із порізаних кінських копит; із рогу бували в них і вістря стріл та списів. Широким і загубистим одягом подабали сармати на персів. Були біляві з лиця, носили довге волосся та мали суворий, дикий вигляд, Мовою наближувалися до скитів, із якими були посвоячені й під оглядом віри.

Аляни. На зміну сарматам прийшли в I ст. по Хр. аляни, прозвані теж роксолянами, що, як скити й сармати, опанували чорноморський степ та накинули його мешканцям, разом із владою, і назву. Були це кочовики теж іранського походження, подібні до скитів і сарматів з мови та одягу. По словам сучасника боїв алянів з гунами Аміяна, жили вони в мандрівних возах і годувалися мясом та молоком. Від гунів були куди культурніші, гарні з виду, біляві, легко озброєні, дуже войовничі та свободолюбні. В їх громаді були всі собі рівні, але суддями бували тільки люди, що вславилися в боях.

Аляни вдержалися на чорноморському степу недовго. Під напором германських племен із заходу й гунських орд зі сходу, розпалися аляни на кілька частин; із них одна тільки невеличка частина втрималася на Прикавказзю, де дала початок осетинському народові. Там вони живуть до сьогодні.

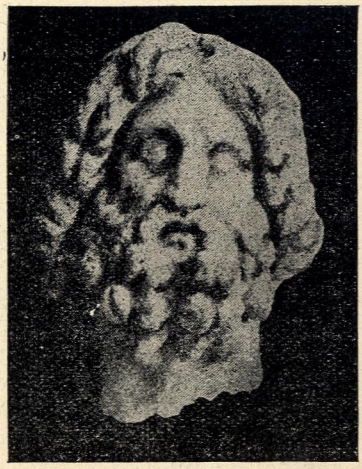
Бесси, костобоки й карпи. В пору, коли крізь чорноморські степи перевалювались кочівничі орди іранських племен, в Карпатах жили народи тракійського походження, що їх тогочасні греко-римські письменники прозвали бессами, костобоками й карпами.

На основі тогочасних історичних джерел важко визнатися, чи ці племена жили по обох боках, чи тільки на південних склонах Карпат. Можемо здогадуватися, що бесси жили в околицях сьогоднішньої

Лемківської Верховини, на схід від них костобоки, а ще дальше, в поріччі Дністра й Пруту — карпи.

Всі вони були войовничі й підприємчиві, а костобоків бачимо в 165 р. по Хр. у походах на алянів та Македонію. По кількох війнах із римлянами всі ті племена так ослабли, що мусіли піддатися волі римських імператорів й виселитися з Карпат у межі римських провінцій Мезії та Панонії.

Деякі учені старалися доказати словянське походження тих племен, — цей погляд не утримався, але безсумнівне є те, що ці тракійці, зустрівшися з напором словянських племен від півночі, поневолі із ними мішалися, а коли врешті виселилися з Карпат, то їх останки, споріднилися з словянами та стали предками сьогоднішнього населення Карпат.

Голова грецької статуї, найдена в Ольбії.

Із вдачі були вони войовничі й сміливі, особливо на підпитку. Їх семейне життя не виблискувало чеснотами. Кохалися в зброї, в золотих прикрасах і татуювалися. Волоссям були біляві, з виду червонаві. Одягами та багатьома звичаями нагадували скитів. Від своїх сусідів відрізнювалися замилуванням до співу й вірою в безсмертність. Їх жреці мали великий вплив не тільки на їх релігійне, але й політичне життя.

Бастарни. Рівночасно з бессами, костобоками й карпами, появляються на карпатському підгірї германські племена бастарнів; попереджуючи велике переселення германів з півночі на південний схід, врізувалися вони клином поміж іранських мешканців чорноморського степу. Вперше зявляються на історичному обрії в 180 р., по Хр. коли то македонський король Пилип II закликав собі їх до помочі. Вони зайняли дельту Дунаю й східні Карпати та давалися дуже в знаки римським провінціям. Остаточно їх таки перемогли римляни й переселили в межі своїх подунайських провінцій. З того часу гине по них слід, як і по бессах, костобоках та карпах.

Ґоти. Вслід за бастарнами виходять із своїх прибалтійських селищ і йдуть у південно-східньому напрямі чергові германські племена готів; за ними тягнуться їх одноплемінці герулі й тайфалі. Промандрувавши з великим трудом і втратами в людях крізь багнисте Полісся, в III ст. по Хр. зявляються вони на українському півдні й займають велетенські простори від Дніпра по нижній Дунай і східні відноги Карпат. Тут вони поділилися на східніх і західніх готів (остроготів і візиготів.) Остроготи створили над Дніпром сильну державну організацію зі столицею Данпарштад (Дніпровий город), у якій дехто з дослідників добачує зародок пізнішого Києва, як торговельного осередка. Славний, оспіваний народніми піснями був гот-

ський король Германаріх (350—375). В боротьбі з ним поляг римський цісар Децій, а двацять літ опісля завоювали готи римську провінцію Дакію (сьогодн. Румунію). В середині IV в. володіли готи майже всіми племенами поміж Балтійським і Чорним морем, промощуючи крізь їх землі славний згодом „шлях від варягів до греків".

В VI ст. прийняли готи християнську віру й як один із перших „варварських" народів переклали біблію та започаткували буйний розвиток скито-гото-словянської культури.

Нажаль нова азійська орда г у н і в перепинила цей розвиток і новим жахом знялася над Европою.

Гуни. Страшна своєю дикістю і скількістю гунська орда, прозвана сучасними літописцями „божим бичем Европи", була урало-алтайського, монгольського походження. Вона то започаткувала на наших землях оплакану добу турко-татарського лихоліття, що припинило культурно-цивілізаційний розвиток не тільки самої України, але й цілої східньої Европи.

Гуни вийшли з глибин Монголії й, прокочувавши якись час над Волгою, кинулися около 370 р. на алянів, що мешкали над Озівським морем (Меотидою) й на лівому березі Дону. Вирізали тих, що пробували їм опертися, решту прилучили гуни до свого походу й кинулися з черги на остроготів.

Про те, який жах нападав на всіх, що тільки мали нещастя зустрітися з гунами, говорить їх характеристика в творах тогочасних, греко-римських та готських письменників.

Готський історик Йордан (551 р.), переповідаючи відомості про гунів, збережені в греко-римських письменників, каже: „Народ гунів немилосердний понад усяку жорстокість, напав на готів. Він обійшов велике озеро Меотиду і зразу, наче якийсь крутіж, пірвав за собою народи, що мешкали по той бік Скитії.

Гуни, кого не могли поконати війною, того залякували своїм виглядом й примушували тікати геть: обличчя в них було жахливо чорне, наче нефоремна галушка, з якимись цятками, замісць очей. Вони калічили своїх дітей першого дня по народженню — хлопцям натинали мечем щоки, щоби вони, раніше, аніж закушають материнського молока, закушали болю від ран. Через те гуни ростуть безбородими. Хлопці не бувають гарні, бо на їх обличчі, посіченому нарізами меча, пропала юнацька краса заросту. На зріст малі, але проворні й швидкі в рухах, мистці в стрілянні з лука, сильні в шиї й дуже горді. На вигляд ніби й люди, але живуть у звірській жорстокості..."

Не диво, що остроготський король Германаріх, як тільки зачув про похід гунів, покінчив життя самогубством (375) а його наслідник Вінітар, що захотів протиставитися гунам, у боротьбі з ними, наложив головою. Тоді решта остроготів не бачила перед собою ніякого іншого виходу й уступилася геть із чорноморського побереіжжя. Те саме зробили й візиготи, що впросилися до римської Тракії. На місці залишилися тільки готські недобитки, що визнали гунську владу і якийсь час користувалися власною самоуправою. Ще в VIII ст. жили останки готів на Криму під Яйлою, та біля керченської протоки. Там вони навіть заклали самоуправну провінцію Таматарху, пізнішу українську кольонію Тмуторокань.

На українській землі продержалися Гуни недовго. Своїми головними силами вони подалися на Дунай, де за володіння Аттилі зорганізували велику гунську державу. Хоч вона й не була якслід зорганізована й не мала виглядів на тривкість, все ж таки не так її політичний вплив, як страх перед Атиллею простягся чорною хмарою від Уралу по Рен. Але зі смертю Аттилі (453 р.) розпалася ця „держава", що тримала сусідів у смертельному страху перед гунською жорстокістю. Почалося з повстання племен, підбитих Аттилею на середньому Подунавю, а там уже самі з себе порвалися пута гунської зверхности над іншими землями і народами. З гунів залишилися тільки розбиті ватаги; одні з них осіли в т. зв. Малій Скитії (нин. Добруджі) та римських провінціях, другі вернули в чорноморські степи, решта розплилася безслідно серед племен, що заселювали шлях гунського походу від Волги по Дунай.

Зразки словянських одягів.

Гунський „бич божий" перестав свистіти понад Европою, але на гунах не скінчилася ще навала турко-монгольських орд на Европу.

Болгари. Була це чергова тюркська орда, що появилася в Европі наприкінці V сторіччя. Частина її заложила собі державу над Волгою (де нині Казань), а друга перейшла около 680 р. через Україну на долішній Дунай й поселилася в давній римській провінції Мезії. Підбивши місцеві, словянські племена, заснувала тут болгарську державу, що існує до сьогодні. Болгарська вона тільки по імени. За кілька поколінь залишки первісних турко-болгар розплилися зовсім у масі місцевого, словянського населення.

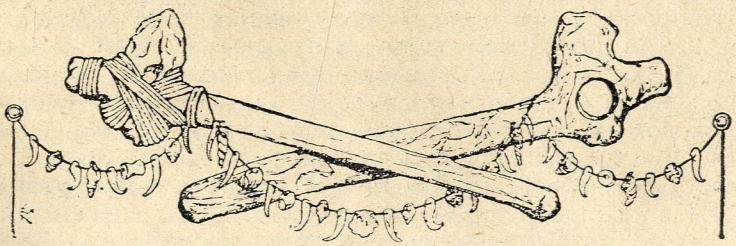
Авари. Вслід за гунами й болгарами, прийшли на нашу землю їх одноплемінці авари, що їх український літописець називає „обрами". Пробившись крізь орди, що кочували на побереж'жях Каспія, в половині XI ст. входять авари в звязок з Візантією, від якої вимагають „дарунків", як „найсильніший і найбільш войовничий нарід". Так бодай вони думали самі про себе, пропонуючи Візантії свою допомогу проти їх ворогів, а між ними й проти наших таки предків, антів. Візантія, що їй, по словам одного з сучасників, було „однаково корисно, щоб аварів побито, або щоб вони перемогли", прийняла аварську пропозицію й довго ними вислугувалася. Коли ж нарешті авари пішли походом на ворогів Візантії гепідів і зайняли їх землі над середнім Дунаєм (568 р.), тоді довелося й самій Візантії засмакувати аварської небезпеки. Аж до VIII сторіччя, поки франконський король Карло Великий не знищив аварів (797), тривожили вони Візантію своїми розбишацькими походами. На українській землі про-

були авари недозго, але й за той короткий час далися в знаки нашим предкам; їх імя „обри" перейшло навіть у народню пісню і пословицю.

Хозари. Із придонських областей рушили зчасом болгарські орди на захід; на їхньому місці зорганізували свою державу хозари. Було це мабуть фінське, сильно потурчене племя. Вперше виринають хозари на історичному обрії в VII ст., як союзники Візантії в боротьбі з персами. Дуже можливе, що вони сусідували з болгарами ще в середині V ст. під назвою „акацирів" і тоді воювали разом із Візантією проти гунів, поки не мусіли перед ними скоритися; потім заволоділа ними одна із турецьких орд, що й змінила їх національний склад та імя. Наприкінці VI ст. хозари підбили собі останки болгар над Доном, опанували побереіжжя Каспія й силувалися станути твердою ногою на Закавказзю, за яке довго й даремне воювали з арабами. На початку VIII ст. бачимо вже хозар панами Криму; їх влада простяглася далеко на північ, між іншими й на придніпрянських словян.

Столиця Хозарії була Ітиль при устю Волги, а один із важних торговельних осередків славний своїми винницями Семендер над Каспійським морем. Важну ролю грала й твердиня Саркел, збудована проти західніх сусідів над Доном. Хозарська людність це здебільша осельчани, що займалися хліборобством та торгівлею. Мешкали в хворостяних мазанках й живилися рибою, рижем та городиною. На чолі хозарської держави стояв каган, хоч державою правив його намісник (бег) що спирався на війську (з магомедан і словян). Хоча хозарська влада була, по назві, деспотична, по суті вона була дуже свободолюбна й поміркована. В столиці краю було напр. в X ст. сім суддів: двох для магомедан, двох для хозар, двох для місцевих християн і один для словян. Місто було торговельне й мало величезне значіння в звязках поміж українським світом, що тоді саме народжувався та арабським каліфатом і передньою Азією.

Неменшу від торговельної, мала хозарська держава вагу, як забороло проти напору азійських орд. І справді, ціле VIII й IX ст. поки Хозарія була в повній силі, на чорноморських степах заспокоїлося до тої міри, що українські племена мали час і змогу зорганізувати державу. Але в IX ст. починають напирати на хозарів печеніги й рівночасно на заході росте нова сила — Україна, що нетільки відбирає зпід хозарської зверхности придніпрянські племена, але й сама починає загрожувати своїми походами Хозарії. В X ст. Хозарія остаточно паде під ударами українського князя Святослава Хороброго. Разом із нею не стало заборола проти дикої Азії; її орди тепер уже бють своїми хвилями прямо в стіни молодої української держави.

Зброя камяної доби.

III. СЛОВЯНИ.

Слідкуючи за первопочинами людського життя на українській землі та розвитком культури в камяній добі нашого краю, ми ніяк не могли визначити расової, ні етнографічної приналежности племен, що творили цю культуру. Щойно згодом, коли прийшли нам у допомогу не тільки археольогічні нахідки, але й писані відомості греко-римських письменників, мали ми змогу ближче познайомитись із нашими попередниками. На самому порозі історії Української Землі стають — греки. Вони то засіяли в чорнозем українського піздня добірне зерно духової й матеріяльної культури, якій не дорівняла ніодна з культур старого й нового світу. Правда, не нашим предкам довелося сусідувати з греками. Це щастя припало скитам; вони, як ми бачили, так сильно перейнялися грецькими впливами, що стали „полугреками", визбулися своєї первісної дикости та поширили здобутки грецької культури поміж спорідненими з ними іранськими племенами сарматів та алянів. Вслід за ними гостювали на українській землі германські племена готів на чорноморських степах і бастарнів на прикарпатському підгірї, а тракійські племена бессів, костобоків і карпів у самих Карпатах. Хто знає, якими шляхами пішов би був дальший розвиток життя й культури на нашій землі, якби з бездонної Азії не прорвалася лиховісна хвиля диких турко-монгольських орд — гунів, аварів та болгар. Їм то довелося започаткувати це пятьсотлітнє лихо української землі, що хоч плила молоком і медом, але ніколи не була певна свого життя й майна перед непрошеними гістьми

Словянське віче. З рисунку Е. Козака.

з азійського сходу. Правда, на якийсь час припинила цю жахливу повінь диких орд велика хозарська держава, але коли вона ослабла, нова хвиля кочовиків знову загрозила Європі, окошуючи свій перший розмах і лють на культурі української землі. Пропащою називає пок. історик С. Томашівський цю добу в історії України й східньої Европи, бо вона знищила „дотеперішні початки громадської організації, віками вироблену культуру й завернула край у стан первісного варварства".

А всеж таки... На велетенській території, над якою стільки століть шаліли бурі від сходу, на якій пролито стільки людської крови й знищено стільки людської праці, не залишилося ні сліду з хижацьких полчищ. Греки залишили в нас безцінні скарби свого мистецтва, скити свої „царські могили", готи свої цвинтарища, але даремне було б шукати в нас слідів по світовій держазі Аттилі, що почалася над Дніпром і тут найшла свій кінець.

Живе тут і дивиться сміливо в майбутнє тільки великий, сорокміліоновий український народ, одна з могутніх віток великого словянського племени.

Відкіля ж він тут узявся, коли прийшов на землі, що їх заселює сьогодні?

Арійці. Учені довели, що українці, спільно з іншими словянськими племенами, належать до великої арійської або індоевропейської сім'ї народів, що до неї належать теж індійці, іранці, вірмени, альбанці, греки, італійці, кельти, германці, та литовці. Арійці, що зчасом стали панами цілого світа, не були племя одної раси ще в померках своєї праісторії так само, як немає расової спільноти поміж самими словянськими племенами. Розмір і будова черепа, спосіб осадження очей, риси обличчя, ширина носа, врешті краска волосся, це ті познаки, що самих словян розділюють на чотири расові відміни. Що ж тоді говорити про різноманітність расових одмін у межах велетенської, арійської сім'ї. Обєднує арійців не раса, а спільнота прамови. Одні вчені впевняють, що прабатьківщиною арійців була північна, або середня Европа, другі, що пограничная смуга земель поміж Европою й Азією, так звана Евразія. Ще в доісторичній добі досягли арійці доволі високого рівня культури й тому теж стали панами Европи та великої частини Азії.

Здебільша займалися праарійці ловецтвом і скотарством, а то й потрохи хліборобством. Семейний устрій спирався в них на владі батька (т. зв. патріярхат). Їх віра зясовувалася в почитанні сил природи, а в першу чергу життєдайного сонця і вогню. Дуже розвинене було в арійців почитання предків. Під суспільним оглядом ділилися на вільних і рабів, а всі підчинялися волі начального вождя, може й з дідичною владою. Жили вони не тільки у хворостяних мазанках, але й деревляних домах, вживали двоколісних возів (колісниць) й човнів, дозбаних у суцільних деревляних колодах. Одягалися не тільки в шкіри, але й тканини. Зброя в них була з каміння й кости, окраси з золота й міди. Арійці вдомашнили собі вже деяку тварину, що її стеріг — найпізніше вдомашнений — пес. Знали сіль і вміли варити мід. На дуже високому рівні стояла в праарійців мова. Багато праарійських слів задержалося досі в мові литовців та словян.

Почитання богів. З рисунку Е. Козака.

Розселюючись із своєї прабатьківщини, дійшли арійці на сході по ріку Інд і верхівя Паміру в Азії, та зайняли цілу Малу Азію; на заході дійшли до Скандинавії, Британських островів, Атлянтійського Океану та Середземного моря.

Словяни. З розселенням арійських племен по цілій Европі й великій частині Азії, почали вибиватися поміж іншими племенами й словяни, що первісно займали землі поміж рікою Одрою на заході, Дніпром на сході, Карпатами й Судетами на півдні й прибережною, надбалтійською смугою на півночі. До самого балтійського побереіжжя вони не доходили, так само, як дуже довго держалися здалека від чорноморського побереіжжя.

Уже праарійці стояли на доволі високому рівні культури. Ще вищого щабля досягли словяни, як тільки виділилися з праарійської спільноти. Вони були вдачі войовничої, сміливі й жорстокі, а при тому надзвичайно свободолюбні. Вірили, як і всі арійці в сили природи, але релігія була краще розвинута в західніх, аніж східніх словян. „Богом" звали сили доброзичливі; ворожі людині сили звали „бісом".

Займаючись скотарством і бджільництвом, особливо поширили словяни хліборобство й огородництво. Доказ на це — спільні всім словянам назви жита, пшениці, ячменю, вівса, проса, льону, конопель, сіна, овочів, ягід, а далі рала, серпа, коси, мотики, лопати, ратая, орання, сіяння, жатви, і т. п. З ремесел знали ткацтво й кушнірство (кожемяцтво) та домашнє майстерство, при якому послугувалися сокирою, долотом і кліщами. Жили селами й оборонялися перед ворогом у городах, що їх обводили окопами. Їх зброєю були лук,

стріли, меч. Рахувати вміли до тисячі. Вміли будувати хати з вікнами й дверми, варити мід і виробляти з молока сир та масло. З окрас носили перстені (перст — палець) та гривні (грива — шия).

Розселення словян. Найскоріше рушили словяни з своїх первісних осель на захід. На південь у Подністровя й Подунавя перейшли словяни з хвилиною розпаду могутньої держави гунів. Рівночасно рушили східньословянські племена на південний схід і в першу чергу зайняли доріччя горішнього й середнього Дністра, Бога та Дніпра. Згодом вони посунулися на схід по Дін, а на південь до побереяжжя Чорного й Озівського моря. Розселення словян не мало характеру воєнних підбоїв, було здебільша мирною кольонізацією безпанських просторів:

„Із трьох великих мандрівок народів — германської, словянської й тюркськ-угорської, найспокійніше перейшла словянська. Вона посувалася тихо, без шуму, без геройських чинів та гучних подвигів. Тому то й нема з доби словянських мандрівок ніяких словянських поем. Похід словян, то наплив етнічних хвиль у порожні, опущені місця". (Кордуба).

Уже на мапі „Европейської Сарматії", що її зладив грецький географ II сторіччя по Хр. Клявдій Птолємей, поміж 50 назвами різних племен, як тавро-скити, язиги, роксоляни, аляни, гіпони, фіни, галінди, судіни, стрічаємо назву в е н е д і в, тобто перших словян, що їх відмічує історія. Згодом, у VI сторіччі по Христі, розрізнюють уже греко римські історики й географи в е н е д і в на заході, с л о в е н („склябеной" по грецькому, „склявені" по латинському) на південному заході й а н т і в на сході. Отсі то анти й були безпосередні предки українського народу.

Анти. Те, що знаємо про наших безпосередніх предків—антів, знаємо з чужинецьких (грецьких і латинських) джерел. Вони одинокі й тому цінні, але ж треба користуватися ними обережно. Чужинці дивилися на наших предків, як на варвар і багато в своїх описах прибільшували та переяскравлювали. До того ж чужинці знайомилися з ними принагідно й поверховно, а тому й не могли збагнути їх душі. А без цього неможлива ніяка річевість, що її вимагається від історії.

До VI сторіччя по Христі, заволоділи наші предки анти землями здовж чорноморського побереяжжя, на схід від устя Дністра, через Дніпро, аж до берегів Озівського моря. Як далеко сягали вони на північ, цього не знаємо певно.

Назва східньо-словянського племени — „анти" — чужого, несловянського походження. Самі вони напевне так себе не звали, як і словяни взагалі не звали себе „венедами" чи „венетами". Можливо, що так звали наших предків їх східні турецько фінські сусіди й від них перейняли цю назву візантійські та готські літописці та історики. На захід від антів (на балканському півострові й Подунавю) жили словени, на північний захід венеди. Від сходу загрожували їм гуни, від півдня готи.

Писар одного з готських князів Йордан, написав у 554 р. історію готської держави, в якій багато уваги присвячує антам.

Причислюючи антів до венетських (словянських) племен, каже

Збройна дружина виїздить з городу. З картини І. П. Холодного.

Йордан, що вони „найсміливіші поміж венедами й живуть на лукоморі Понту (Чорного моря) від Дністра по Дніпро. які віддалені від себе на багато днів ходу".

Коли після смерти готського короля Германаріха (375) готи мусіли скоритися перед гунами, тоді їх король Вінітар, що бажав виявити свою хоробрість і звільнитися зпід гунської зверхности, пішов війною на антів.

В першому наскоку йому не пощастило, але згодом він переміг антів, а їхнього короля Боза й 40 його старшин звелів, для пострахy цілому племені антів, розіпняти на хрестах. Але ж у справу встряли гуни й разом із вірними собі готськими начальниками, розбили Вінітара. Щодо прізвища антського короля Боза, то його пробували звести до словянського імени Бож-ка, Божидаря чи Богдана, а дехто з дослідників бачив у ньому того Буса, що про його часи співають в „Слові о полку Ігоревому" готські дівчата. („Поют время Бусово"). Виходить, що анти мусіли бути не тільки войовничі й сміливі, але вже в IV ст. гарно зорганізовані, коли могли протиставитися готам

й не то, що не злякалися гунів, але й увійшли з ними, а відтак із Візантією, в зачіпно-оборонний союз.

Правний дорадник візантійського полководця Белізарія, а відтак автор цілої низки творів із історії Візантії — Прокопій Кесарійський, що жив і писав у другій половині VI ст., дає нам у своїх творах дуже цікаву характеристику антів та словен.

„Словенами й антами — каже Прокопій — не володіє один муж, але із споконвіку живуть вони громадоправством й тому спільно цікавляться всім, що для них приємне й прикре. Вірять, що є один бог, володар грому й найвищий пан і йому жертвують воли та всяку жертвенну тварину. Не признають долі, ані не думають, щоби вона мала якусь силу над людьми, але коли вже їм смерть загляне в вічі, чи то в недузі, чи в бою, обітують, якщо вийдуть побідно, то зараз принесуть богові жертву за чудом вирятуване життя. І дійсно вони звичайно жертвують богові те, що обіцяли й вірять, що цею жертвою окупили собі рятунок. Крім цього почитають ріки й русалки та інші божества й усім їм жертвують та ворожать при жертвах.

Мешкають у нужденних колибах, розкинутих одна від другої, а кожен із них дуже часто міняє оселю. До бою, йдуть пішки й тримають у руках малі щити й списи; панцира не одягають ніколи, а деякі не мають ані свити, ані плаща, тільки штани, й так виступають у бій з супротивником. В тих обох народів спільна, цілком варварська мова й подібні вони один до одного з вигляду. Всі вони помітно рослі й сміливі, що ж до тіла й волосся ані надто біляві або русяві, ані теж цілком темні, але всі бувають рижуваті. Не є вони злі, ані злочинні, але у своїй простоті заховують гунський спосіб життя..."

Трохи пізніший від Прокопія, грецький письменник цісар Маврикій (582—601) оповідає таке про побут і спосіб воювання антів і словен:

„Словени й анти, мають однаковий спосіб життя й однакові нахили; вони вільні й ніколи не даються наломити під ярмо чужої влади, а вже ніколи на власній землі. Їх багато й вони витривалі, легко зносять і спеку і холод, слоту і наготу тіла й голод. Для тих, що їх відвідують, вони ласкаві й зичливо переводять їх з місця на місце, куди їм треба. Колиб, через недбайливість господаря, гість потерпів яку шкоду, то той, що передав гостя другому господареві, підняв би війну, бо вони вважають своєю святістю — пімстити кривду гостя. Тих, що попадуть до них у полон, не задержують, як це роблять інші народи, але назначивши їм якийсь час, лишають їм до вибору, чи захочуть, за якимсь викупом, вернути до своїх, чи залишитися поміж ними, як вільні й приятелі. Мають вони багато різної худоби й збіжжя, зложеного в стиртах, а найбільше проса й льону. Їх жінки бувають чесні понад міру, а багато їх вважає смерть чоловіка за власну, й радо самі себе гублять, не вважаючи свого вдовицтва життям.

Мешкають по неприступних полянах, над ріками, мочарами, озерами, й часто загрожені небезпекою, кидають свої оселі. Свій добуток бережуть у сховках.

Дуже зручно вживають засідок, нападів і підступів, в день і в ночі придумуючи над різними способами воювання. Усіх перевищують своїми способами проходити ріки й уміють дуже довго перебувати під водою. Кожен з них озброєний у два малі списи, а дехто

Даром

Велика Історія України

для передплатників

„НОВОГО ЧАСУ“

Як велику, ювилейну премію для своїх передплатників у 1934 році призначило Видавництво

„НОВОГО ЧАСУ“

найкращу книгу й найбільшу окрасу українського дому і української установи, що нею буде

ВЕЛИКА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Книга ця виходитиме в 1934 р. щомісячними, трьохаркушевими обильно ілюстрованими зшитками, що зложиться на цілість в обємі 600 сторін друку з поверх 300 ілюстраціями.

Точні передплатники „НОВОГО ЧАСУ“ діставатимуть зшитки „ВЕЛИКОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ“ **ДАРОМ,** бо тільки за зворотом коштів опакування й пересилки по 40 грошів від зшитка!

Сама ВЕЛИКА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ для тих, що не передплачують „Нового Часу“, коштуватиме в річній передплаті 12 зл., а в книгарській продажі 25 злотих!

Тому, хто хоче дістати

ВЕЛИКУ ІСТОРІЮ УКРАЇНИ ДАРОМ

хай негайно вирівняє передплату на „Новий Час“ та присилає належність за пересилку й опакування зшитків ВЕЛИКОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.

ПЕРЕДПЛАТА на НОВИЙ ЧАС: В краю: місячно 3·— зл.; чвертьрічно 9·— зл.; піврічно 18 зл.; річно 36·— зл. У Львові: з доставою до дому місячно 25 грошів дорожче, За границею чвертьрічно: Австрія 9 шілінгів; Чехи 40 кч.; Франція 40 фр.; усі прочі краї 13·— зл.

Адреса: „НОВИЙ ЧАС“, Львів, вул. Боїмів ч. 4.

Вже другий рік

виходить

щомісячними, чепурними випусками

УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА

найдешевше й найпочитніше Видавництво кращих творів українського й усесвітнього письменства

поверх 60.000 книжок

Української Бібліотеки

з творами **Д. Мордовця, М. Гоголя, В. Радича, С. Даушкова, О. Турянського, І. П. Горишівського, Г. Журби, М. Голубця** та **П. Свого,** розбрилося в 1934 р. по українських домах, читальнях та культурно-освітних установах. Ще більше попливе їх по нашому краю в 1934 році, в якому

УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА

приготувала до друку такі цікаві змістом, цінні літературною вартістю твори, як: І. Ольбрахта „Розбійник Микола Шугай" А. Чайковського: „За наживою", В. Будзиновського: „Гремить", І. Керницького: „Святоіванські огники", В. Леонтовича: „За рідну землю", М. Голубця: „Юрась Хмельниченко" та „Гей, видно село", М. Мельника: „Базар", І. Филипчака: „Боярин Дмитро Детько" та В. Кархута: „Вістря в темряві". Усі видання „Української Бібліотеки" попереджені цікавими вступами та прикрашені портретами авторів та мистецькими й коліровими обгортками.

Передплата на „УКРАЇНСЬКУ БІБЛІОТЕКУ" на 1934 р. остається та сама: місячно 0.95 зл., двомісячно 1.90 зл. чвертьрічно 2·60 зл., піврічно 5·— зл., річно 9·60 зл. — Поодинокі томи „У. Б." можна дістати в усіх краєвих книгарнях.

Передплату слати на адресу: **УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА, Львів, Руська 18** чекове конто П. К. О. 500.277 з дописком: на „У. Б.".

ЗАВВАГА: Передплатники „Нашого Прапору" дістають „У. Б." даром.

„ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА" СІЧЕНЬ 1934.

Видавець і відпов. редактор Іван Тиктор.

Друк. Медицький-Тиктор, Львів, вул. Бляхарська 9. телефон 34-76.

Історична Бібліотека Лютень 1934

ВЕЛИКА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ЗШИТОК Ч. 2.

Запросини до передплати

на

Велику Історію України

У 1934 році вийде щомісячними, триаркушевими багато ілюстрованими зшитками

Велика Історія України

видання

ІВАНА ТИКТОРА

Цілість цього видання, що буде останнім словом нашої історичної науки й видавничої техніки, обійме около 600 сторін друку великого формату й поверх 300 оригінальних та мистецьких ілюстрацій.

Кожна українська родина, кожна читальня й культурно-освітна установа має рідку нагоду набути „В. І. У." в передплаті, що виносить:

місячно	1 зл. 20 гр.
чвертьрічно	3 зл. 50 гр.
піврічно	6 зл. — гр.
річно	12 зл. — гр.

Передплатники, що надішлють цілорічну передплату на „Велику Історію України" згори, дістануть

тривку мистецьку обгортку даром!

Всі, що не скористають з виїмкової нагоди набути „Велику Історію України" в передплаті за 12 зл., мусітимуть заплатити за неї в книгарні 25 злотих.

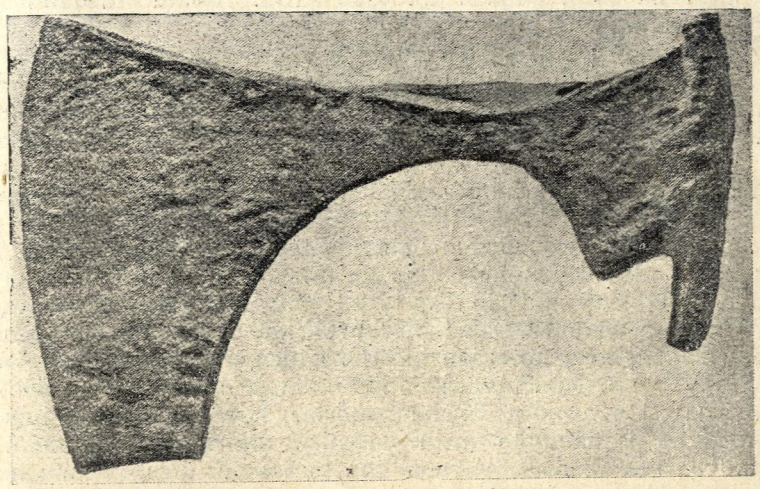
Без історії Рідного Краю немислима ніодна українська сім'я, ніодна читальня, ніодна культурно-освітна установа.

Тому користайте з нагоди й шліть передплату на

ВЕЛИКУ ІСТОРІЮ УКРАЇНИ

під адресою:

„НОВИЙ ЧАС" Львів, вул. Боїмів 4.

11.493.
Львів. Бібліотека
АН. УРСР

Топір з княжих часів.

має великі, але тяжкі до ношення щити. Вживають теж деревлянних луків і малих стріл, затроєних їддю.

Рідко наступають збитою лавою. У боротьбі вживають радше засідок і підступів, як сили.

Вони цілком віроломні й нетривкі в договорах. Уступають радше перед страхом, аніж подарунками. Тай коли порізняться поміж собою, ніколи вже не погодяться, ніколи не тримаються спільного рішення. Бо кожен із них має свою думку й ніхто не хоче уступити другому.

Тому, що в них багато князів, що живуть у незгоді, не шкодить позискувати одних проти одних, чи слушністю, чи подарунками, головно тих, що живуть поблизь границі".

Але Маврикій переконаний, що походи проти словян та антів дуже мало їм шкодять:

„Тому, що оселі словян та антів положені разом понад ріками: одні з другими стикаються, а ліси й багна недалеко, то про ворожий наскок дуже скоро всі довідуються й тікають із майном. Тоді молодь, визбувшися страху, нападає нишком і вибиває наших жовнірів. У таких виправах треба всіх боєздатних негайно вбивати..."

Отаку то, назагал дуже гарну картину життя-буття наших предків малюють нам їхні грецькі сучасники. Як бачимо, багато з того, що дивувало чужинців, і злого й доброго залишилося в нас і до сьогодні.

І та всіми славлена українська гостинність і ця внутрішня незгідливість — мовляв: у нас, що голова то розум—та й способи воювання, що так яскраво повторюються в житті українських козаків-запорожців.

З історії антів переказали нам грецькі письменники небагато. Біля 530 р. потерпіли вони поразку від візантійського полководця Германіха, але з того часу бачимо їх у згоді з Візантією. По словам Прокопія, війська антів обороняли в 537 р. Рим перед готами,

Львівська державна
наукова бібліотека

за три дні мали вони вибити аж 4000 готів. Дуже цікавий момент переповідає нам м. і. Прокопій.

В грецького цісаря Юстиніяна був воєвода, що звався Хилвудій. В 531 р. сторожив він границь Візантії понад Дунаєм проти натиску гунів, словян та антів. Сміливий та меткий Хилвудій не обмежувався тільки боронити границі, але час до часу запускався глибоко в землі „варвар" і старався нагнати їм страху перед силою візантійської держави. В одному з таких походів Хилвудій згинув у боротьбі з словянами (534 р.)

Трапилося, що до словянського полону попав ант, на ймення теж Хилвудій. Коли дізналися про це анти, викупили Хилвудія з словянського полону й наказали йому на вічу не признаватися до того, що він ант, але вдавати з себе візантійського воєводу Хилвудія. Самі ж вони звернулися до візантійського цісаря Юстиніяна й запропонували йому союз. Між іншими поставили умову, що Хилвудій залишається в них і водитиме їх на ворогів. Цісар Юстиніян погодився на пропозицію й закликав антів перейти жити до зруйнованого міста Турриса, що його збудував ще римський цісар Траян по тому боці Дністра. Це місто, разом із околицею обіцяв цісар подарувати антам і платити їм гроші за оборону Візантії перед гунами.

Тоді анти вислали до Царгороду того поневільного самозванця Хилвудія завершити договір. По дорозі в Візантію попав Хилвудій у руки візантійського воєводи Нарзеса, цей звелів його закувати в диби й покарати за обманство.—На цьому мали б покінчитися перші в історії українсько-грецькі переговори.

В другій половині VI сторіччя багато натерпілися анти від а в а р і в, що тоді переходили чорноморськими степами знад Каспія на захід.

Грецький письменник М е н а н д р оповідає, що коли дикі авари почали пустошити землі антів, ці післали до них одного зі своїх кращих мужів Мезамира на переговори. Один болгарин, що мав вплив на аварського кагана, порадив йому вбити антського посла, бо він держався згорда й, вернувши до своїх, міг би зорганізувати нарід проти аварської орди. Авари вбили посла й пустошили землі антів та набірали з них невільників.

В „Повісті временних літ" оповідається про те, як авари „примучували" українське племя д у л і б і в, та запрягали дулібівських жінок у свої вози. Дарма, що наш літописець переносить це аварське лихоліття на першу половину VII сторіччя, коли авари вже перейшли крізь українську землю й осіли на середньому Дунаю; поправді літописне оповідання відноситься до раніших часів переселенчої мандрівки аварів.

Під 555 роком згадує грецький письменник Агатій про сотника Д о б р о г о с т а, що проводив грекам у боротьбі з персами й був з походження ант.

Востаннє згадуються анти під 602 роком. Вони виступають як союзники Візантії в її боротьбі із придунайськими словянами, що були в союзі з аварами. Тоді то аварський каган вислав військо, щоб знищити антський нарід союзниками ромеїв (візантійців). Але аварське військо ворохобилося й не захотіло воювати з антами.

Наприкінці VII сторіччя перемандровує крізь чорноморські степи болгарська орда, а сильна хозарська держава на сході стає заборолом проти натиску дальших кочівничих орд на чорноморський степ.

Ціле VIII й половина IX сторіччя ховався чорноморський степ за хозарською спиною й тоді був час і змога поширити і закріпити чорноморське побереж'я східньо-словянськими, чи краще кажучи, українськими племенами. І треба це нашим предкам признати, що вони використали цю нагоду якслід. Але ж ні вони самі, ні сусідські письменники не закріпили нам тієї преважної доби в писаних документах. І тільки на підставі нашого найстаршого літопису, писаного пізно, бо щойно в XI сторіччі, ми можемо набрати приблизного уявлення про остаточні досягнення того кольонізаційного руху східньо-словянських племен.

Словянські племена. Наш найстарший літопис малює вже перед нами таку етнографічну карту східньої Европи, яка усталилася по тих, ближче нам незнаних сторіччях переселенчих хвилювань, припливів та відпливів населення, залежно від того, якими культурно-організаційними силами вони розпоряжали.

Над Ільменським озером на півночі жили в IX сторіччі словіни, на південь від них, поміж чудським озером, верхньою Волгою й Дніпром — кривичі, над західньою Двиною — полочани, в басейні горішньої Оки — вятичі, на південній захід від них, поміж Дніпром і Сожею — радимичі, на північний захід від них, над Припятю і Березиною — дреговичі.

Всі ті племена стали згодом підложжям для повстання двох східньо-словянських народів — москалів та білорусів.

На південь від них жили ті східньословянські племена, що з них повстав український народ. Були це: деревляни, що жили поміж Горинню, Припяттю, Дніпром і Тетеревом, поляни, на правому березі Дніпра, поміж Ірпенню й Россю, з головним городом Київом, сіверяни на лівому березі Дніпра, по рр. Десні, Сеймі й Сулі, в нинішній Чернигівщині й Полтавщині. Дуліби, бужани або волиняни, жили за Случею, в нин. Волині, Холмщині й Підляшші, а може й у нин. Галичині, тиверці — поміж Богом і Дністром, та уличі — над морем, поміж Дніпром і Богом. У нинішній Галичині жили хорвати.

Поляни. Центральне становище поміж українськими племенами займали поляни. Літописець виводить їх назву від „поля", хоча й сам бачить, що це зовсім не відповідає природі краю, що його в IX сторіччі заселювали поляни. Поправді, „польова" смуга Полянської землі тяглася тільки поміж р. Россю і Случею; далі на північ простяглася вже лісова смуга й поволі переходила в непролазні пущі Полісся. Сам полянський Київ лежав „у лісі на горах, над рікою Дніпровською" і „був довкола городу ліс і бір великий". Так і видно, що поляни первісно мешкали в польовій (степовій) смузі Росі й щойно пізніше, може під натиском кочових орд, посунулися на північ, приносячи сюди свою первісну назву.

Полянська територія так само як і скількість полянського племени, були невеликі. В часи розселення займали вони, під тим оглядом, останнє місце поміж українськими племенами та їх територіями. А всежтаки саме полянам припала почесна роля державно-творчого ядра, безспірної колиски української державности.

Сам літописець пробує вияснити цю перевагу полянського племени над іншими тим, що коли інші „жили зьвірським способом", то

поляни „були мудрі й підприємчиві“ (смислені) та берегли „тихих і скромних обичаїв своїх предків“. В той спосіб хотів літописець підчеркнути культурну перевагу полянського племени, яку завдячували вони може не так береженню старих традицій, як безпосереднім звязкам з культурними народами того часу. Осівши над „великим шляхом з варяг до греків“ — Дніпром, у місці, де вливаються до нього найбільші притоки—Прип'ять і Десна, маючи за собою захист лісової смуги, вони дуже скоро ввійшли в культурні й торговельні звязки, до яких іншим українським племенам не було доступу. Вистане сказати, що в полянських руках опинився такий важний осередок, як Київ, що в ньому здавен-давна скупчувалася торгівля з норманами від півночі, хозарами, а через них і арабами на сході й нарешті з Візантією, а через неї й цілим культурним світом того часу.

Подібно, як стародавній Єгипет був „дарунком Нілю“, Мезопотамія завдячувала свій культурний розвиток Евфратові й Тигрові, а велика Римська Імперія своєму положенню над Середземним морем, так і Полянська земля, що стала завязком великої Київської Держави, завдячувала свій розвиток своєму географічному положенню, на перехрестю водних і сухопутніх шляхів.

Товар, що спливав до Києва водами Дніпра та його приток, ішов по Прип'яті у привислянські землі, через західню Двину, Ловать й інші ріки до Балтійського моря, а Десною і Сеймом у землі над Окою й Волгою та Доном. У Києві перехрещувалися теж сухопутні шляхи на Галич і Угорщину через Білгород і Василів, на Волинь і Польщу через Білгород і Корчеськ, на Поволже через Чернигів і Курськ, на Донеччину через Переяслав на південь, до Чорного моря, трьома шляхами, що їх літопис називає — грецьким, соляним та залозним.

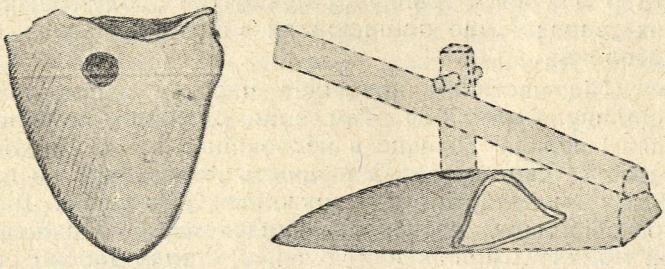
Це корисне географічно-господарське положення дало полянській землі провід у Наддніпрянщині, а згодом зробило її осередком великої Української Держави.

Сіверяни. Племя сіверян мало свої оселі по лівому боці Дніпра, над Десною, Сеймом та Сулою. Сівер означає північ; може і звідси пішла назва сіверян, що в перші часи словянського розселення зайшли найдальше на північ. Територія їх сягала у великі, неперехідні пущі над Десною та її притоками. Ця лісова країна давала тутешнім поселенцям охорону і забезпеку від нападів степовиків; у недоступній глуші, серед ніколи нерубаних борів могли спокійно жити й зростати словянські оселі. З лісової смуги сіверяни виходили й на південь у луги, переходили ріку Сулу й ішли далі у степи. В часи, коли ще чорноморські степи не були залиті ордами степовиків, словянська людність на Лівобережжі сягала далеко на південь, аж по Дін і Донець та Озівське море. Арабський історик Баладурі в IX стол. називає Дін „словянською рікою“, а другий арабський письменник Масуді в половині X сторіччя каже про Дін, що „береги його заселює численний словянський нарід“. З Донеччини словяни посувалися ще далі аж до гирла Волги й Каспійського моря; у хозарській державі, що мала тут свій осередок, була досить значна словянська людність. Чи тими першими кольонізаторами лівобічних степів були сіверяни, цього не знаємо напевно, бо давній літопис не займається тими околицями; якщо не вони, то якесь племя близько з ними споріднене.

Про культуру сіверян літописець висловлюється дуже неприхильно. „Родимичі, вятичі і сіверяни мали такі самі обичаї: жили в лісі, немов які звірі, їли все нечисте, не знали сорому перед батьками й невістками. І шлюбів у них не було, а ігрища між селами; сходилися на ці ігрища, на танки і на всякі бісові пісні, і тут викрадали собі жінки, хто з ким змовився; мали по дві й по три жінки". Це наївне оповідання літописця-черця відкриває нам цікаву картину старовинного словянського побуту, коли ще не існували приняті основи громадянського життя. Сіверяни жили в глибоких пущах, далеко від шляхів культури й обичаї їх залишилися суворі й примітивні, незрозумілі для культурніших племен. Літописець закидає їм, що їли все нечисте; нечистим уважали тоді мясо деяких звірят, нпр. бобрів, вивірок, хомяків; сіверяни мабуть не перебирали в їжі, споживали, що попало, — але сьогодні ми не рахувалиб їм цього за великий гріх. Таке саме було і з сіверянським подружжям. Звичай викрадати („умикання") дівчат був у багатьох старовинних народів, — знаємо його хочби з загально відомого оповідання про зграблення сабінок у давнім Римі; кожна доба мала свої окремі обичаї. Сьогодні шкодуємо тільки, що нічого ближче не знаємо про сіверянські ігрища і танки і „бісовські пісні" — це найдавніша згадка про пісню на Україні.

Деревляни. На захід від полян жили деревляни. Їх оселі були над Припяттю та її південними притоками. Назву деревлян літописець виводить від лісів, у яких вони мешкали; край цей називали навіть „Деревами". Це племя також визначалося старовинними, примітивними обичаями. Літописець не жалує їм, таксамо як сіверянам, різких слів: „Деревляни жили звірячим способом, жили по худобячому; убивали один одного, їли все нечисте, шлюбу в них не було, а викрадали біля води дівчата". Полісся, де жили деревляни, це дотепер країна великих лісів і недоступних багон; підчас весняних розтопів озера покривають половину краю. У давні часи країна над Припяттю була ще більше багниста; старовинні письменники думали навіть, що тут було одно величезне озеро. І давні пущі були ще більше густі й непрохідні, як теперішні ліси, проріджені вже протягом століть. Люди, що тут проживали, були відрізані від цілого світа, навіть до недалекого Київа дороги не було. Жили простим життям, займалися найбільше ловецтвом і рибальством, так як теперішні поліщуки в багнистих околицях. Хліборобство було можливе тільки на вище положених місцях і там, де ліси рідшали. Тому й обичаї деревлян були суворі, так, що культурний літописець - киянин міг уважати їх за варварів.

Літопис переховав нам відомости про вигляд деревлянських осель; хати були покриті стріхою, в дахах роблено голубники для го-

Рало княжої доби.

лубів. З громадянського життя деревлян знаємо те, що вони мали своїх князів, а навіть дійшло до нас імя одного з них — Мал, що вів війну з княгинею Ольгою. „Наші князі — добрі, вони збогатили деревську землю", чванилися деревляни. Це племя було таке привязане до своїх обичаїв і давнього устрою, що дуже неохотно ставилося до спроб обєднання з Київом; Ігор і Ольга мусіли вести з деревлянами кровавi війни.

Уличі і Тиверці. Над Чорним морем, від Дніпра по устя Дунаю були оселі уличів і тиверців. Уличі або угличі сиділи зразу тільки над Дніпром, на низу, пізніше перейшли над Бог і Дністер. Причиною їх переселення був мабуть натиск степових орд, що йшли від сходу і примушували осілу людність відступати на захід, а може також стріча з київськими князями, що хотіли накинути їм свою владу.

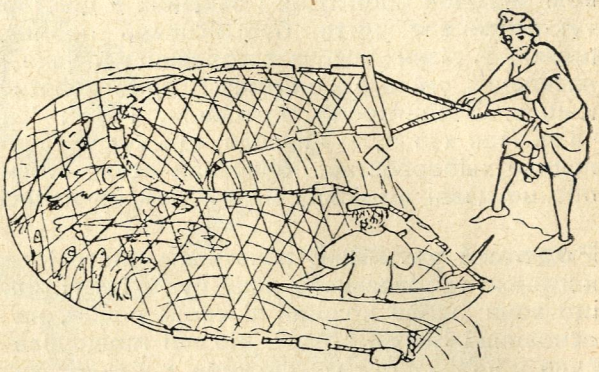
Про тиверців не знаємо нічого певного. Можливо, що давні їх садиби були над Дністром, який у греків мав імя Тирас; на р. Богу є також містечко Тиврів, що нагадує їх імя. Пізніше дійшли вони до Дунаю. І уличі й тиверці доходили до самого моря, але пізніше під наступом кочовиків мусіли уступити на північ і захід. Літописець каже, що ті племена бути дуже численні, „було множество їх"; пізніше залишалися по них тільки пусті городища.

Про звичаї й культуру уличів і тиверців літопис не оповідає нічого. Вони замешкували степову смугу й можемо здогадуватися, що найбільше займалися ловами і скотарством. У степах було повно дикої звірини, диких кіз, оленів, лосів, диких коней, турів, зубрів; ловецтво давало великі користи. Степові народи також залюбки займалися скотарством і на буйних травах випасали стада овець. Але це було можливе тільки в спокійні часи; якже явився докучливий воріг-кочовик, спокійна людність втікала й шукала інших безпечніших осель. На місці залишалися тільки ті, що легковажили собі всяку небезпеку й у боротьбі шукали собі прожитку. В дещо пізніші часи, в XII—XIII. стол., у чорноморських степах жили таємничі б р о д н и к и, племя українського роду, але життям своїм подібні до турецьких кочовиків; вміли вони встоятися серед грізних хвиль чужостороннього наїзду й утримувати в диких полях традицію словянського населення — гідні попередники запорожців.

Уличі й тиверці мали своє значіння й через те, що найближче були до грецьких поселенців на березі Чорного Моря і могли бути посередниками в ширенні геленської культури між словянами. Через них ішли до дальших племен усякі грецькі вироби, посуд, металеві предмети, одежа, прикраси; як перше між скитами й сарматами, так тепер між ними траплявся певно тип „полу-греків" або зґеленізованих „варвар", що поширювали вищу цивілізацію серед примітивного населення.

Під наступом кочовиків частина наших південних поселенців відплинула на північ. Там вони скріпили кольонізацію полян, деревлян і дулібів. Пізніше в неспокійній історії України повторялося ще нераз те саме: степова людність мандрувала на північ, у безпечнішу лісову смугу, і там загущувалося населення. Лісові землі були немов збірником, де переховувалася сила українського народу у грізні моменти; колиж наполудні, у степах ворожі орди знову ослабли, сини і внуки переселенців верталися на давні місця. Інша частина

степових словян пішла в напрямку на Карпати й осіла в семигородських горах та на Закарпатті.

Давна риболовля.

Дуліби. В области Буга було племя дулібів. Значіння цього імені неясне. У деяких словянських мовах (російській, болгарській) слово „дулеб", „дулуп" означає дурного, неповоротного чоловіка. Може це мало-почесне імя дали цьому племени рухливіші сусіди, що насміялися з дулібів, що вони мало підприємчиві, неповоротні. Дуліби, як і їх сусіди деревляни, жили в великих лісах і також не скоро могла дійти до них вища культура. В VI столітті — як уже було згадано — дуліби дісталися під владу аварів. Сильні, добре відживлені степовики знущалися в дикий спосіб над тихими мешканцями лісів, навіть до возів своїх запрягали дулібівських жінок. Але згодом авариобри пропали без сліду, а витрівалі дуліби залишилася панами у тихій, волинській сторині.

Мешканці Побужжа звалися також бужанами; дотепер над Бугом, недалеко Бужська є село Побужани. Здавна у тих сторонах було багато городів, що стояли або по високих горбах серед ліса, або на островах серед недоступних багон і мочарів. Один з тих городів Волинь над Бугом дав назву племени волинян і цілій волинській землі. Поселян з околиць города Лучська (Луцька) називали лучанами; це імя наводить візантійський імператор Константин Порфирородний. На захід від Буга над р. Гучвою стояв город Червен, від якого ціла околиця дістала назву червенських городів.

Хорвати. Серед словянських племен наш найдавніший літописець згадує також хорватів, але докладніше про них не оповідає нічого. Пізніше є коротенька згадка, що Володимир Великий 993 р. ходив походом на хорватів. Це й усе, що знаємо про це племя з наших джерел. Не подано навіть, де були оселі хорватів. Але візантійський цісар Константин Порфирородний, що знав багато про наші землі, каже, що між Німеччиною (Баварією) та Угорщиною лежить країна, що зветься Біла Хорватія. Деякі учені твердять, що Константин мав на думці Карпати й що тут жили хорвати; назви Карпат і хорватів подібні до себе. Інші дослідники здогадуються, що мова йде тут про південно-словянських хорватів; що вони зразу жили на Підкарпатті, а пізніше переселилися звідси на південь. Була й така думка, що від хорватів походять лемки, що й дотепер відрізняються своїм окремішнім говором.

Отже справа хорватів неясна й мабуть ніколи не буде вияснена. Велика це шкода для нас бо не знаємо, хто жив на землях над Дністром і Сяном. Ці околиці були дуже густо заселені вже в часи неоліту; мало не в кожному галицькому селі знаходяться предмети з камяної доби, кремяне знаряддя і різнородний посуд, є також до-

волі знахідок бронзових і залізних з доісторичних часів. Здавна було тут розвинене життя, був місцевий промисл, були оживлені торгові шляхи. У різних місцях є городища й вали, що свідчать про те, що населення уміло боронитися й організуватися. Такі городи як Перемишль, Звенигород, Теребовля, Галич існували вже у дуже давні часи. Але хто були ці люди, що тут трудилися, корчували ліси, розводили хліборобство, будували оселі, ставили могутні укріплення — про це давні літописці нічого нам не написали.

Родовий устрій. В початках нашого історичного життя основною клітиною громадського ладу був р і д. Літописець оповідає про полян, що вони „жили кожний зі своїм родом, на своїм місці", а про Кия, основника Києва, згадує, що він мандрував „з родом своїм". Рід це була широка родина, зложена з кількох тісніших родин, споріднених зі собою, зі спільним майном, під владою старшини роду. Такі широкі родини існували ще донедавна у південних і західних словян, у далеких, гірських закутинах, де лекше переховуються старовинні форми життя. У західніх сербів такий рід звався „задруга". До задруги належали люди споріднені з собою до третього, четвертого, часом пятого покоління; чужосторонні могли ввійти сюди через подружжя або окрему умову. До такої широкої родини належало нераз до 50 людей. Вони мешкали разом, у хатах на одному обісті, мали спільне майно і вели спільне господарство. На чолі задруги стояв звичайно найстарший родом, що звався „домачин"; він кермував господарством, заступав задругу назверх, але у важніших справах питав ради всіх членів задруги.

На Україні також ще у XIX ст. бували подібні широкі родини. В Карпатах, у бойків і гуцулів ще досі подибуємо ширші родини, до 25 душ, під проводом одного „газди" або „завідці". В старих весільних піснях нераз згадується рід:

Ой, роде, роде багатий,
Подаруй товарець рогатий.
Ви дайте, таточку, волики,
А ви, мамонько, корову,
А ви дайте, братчики, баранці,
А ви дайте, сестрички, ягнички...
Бо наш рід великий,
Щоб було чим обділити.
У нас роду много,
Не обділим усього...

В наші часи рід уже є пережитком: колись, у починах громадського життя, це була жива, необхідна організація. Люди споріднені з собою осідали разом, на одному місці. Спільно корчували ліс й управляли поле, спільно вели лови, розводили бжільництво, займалися скотарством. Для важких праць у примітивному житті серед пущі потреба було багато рук і тому багатолюдний рід уважавали багатим та могутнім. Ще більше потрібне було єднання всіх членів роду для оборони від ворога, а ворогів було багато в ті часи, коли тривала „війна всіх проти всіх". Рід забезпечував свою садибу проти ворожих нападів, сипав оборонні вали, будував частоколи. Ще дотепер знаходяться у лісах на Волині чи Київщині невеличкі городища, обведені довкола валом; місця у них ледви тільки, що моглоб поміститися більше селянське обістя; це очевидно останки таких укріплених родових осель. Рід жив

РЕДАКЦІЯ „НОВОЇ ЛЬВІВ ВОРІ"

Прикраси зі словянських могил.

разом, разом вів господарство на спільній землі, разом боронився проти небезпеки. На чолі роду стояв старшина роду, дід чи прадід, що мав над усіми членами роду владу батька, патріярха. Людей приналежних до роду лучив також родовий культ, почитання спільних предків та звязані з тим жертви й молитви.

Зчасом родова спільність ставала менше суцільна. Рід розростався, ставав все чисельніший, не міг уже поміститися на одному місці; ділився на менші роди, що шукали собі нових осель. Але дальше залишився той самий спосіб життя і ведення господарства. Люди дальше жили у великих родинах на однім обісті або дворищі й разом господарили під управою свого старшини. З таких родових осель повставали згодом села, які й діставали імя роду, що тут жив, як Дядьковичі, Милошевичі, Жидятичі і інші.

Племя. Рід був найменшою клітиною давного громадського устрою; вищим проявом громадського життя було племя. Але що таке племя, це річ не цілком ясна. Давній літописець подав нам імена різних племен, старався описати їх обичаї, але не зумів виразно сказати, чим саме було племя, яка була його суспільна структура. Нині можемо про це висловлювати тільки здогади.

Людей приналежних до племени лучили три головні прикмети: спільне походження, обичаї і територія.

Деякі племена зберегли традицію спільного походження. Так нпр. радимичі називали своїм предком якогось Радима, вятичі виводилися від Вятка. Радим і Вятко могли бути старшинами своїх родів і ці роди потім розрослися, розійшлися в різні околиці, але збереглася память, що вони походять від спільного предка, і від імени цього предка вони прийняли свою назву.

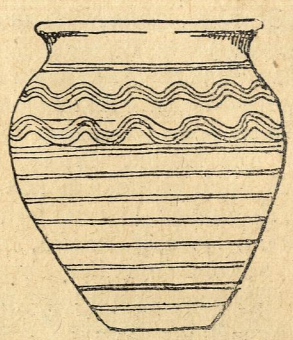
Літопис зазначує виразно, що племена відрізнялися від себе звичаями й обичаями: „мали обичаї свої і закони батьків своїх і передання, кожне свій звичай" — каже літописець. І оповідає про спосіб життя полян, сіверян, деревлян, їхні звичаї, подружжя і т. д. Такі племена, що відрізняються етнографічними прикметами, маємо ще дотепер у Карпатах; гуцули, бойки, лемки різняться від себе ношею, способом господарства, будовою осель, різними обрядами, говором, піснею; уважаємо їх окремими племенами. Також на Поліссі, над Припяттю, збереглося племя поліщуків зі своїм окремим способом життя. А навіть і по рівнинах, де народній побут скорше зміняється, можемо ще відрізнити окрему ношу й звичаї чернігівців, полтавців, подолян і т. д. Давні племена відрізнялися від себе різнородними етнографічними прикметами, але ці прикмети виступали різкіше як тепер, бо поодинокі племена жили далеко від себе, рідко з собою стрічалися і кожна околиця могла зберегти свої окремі обичаї. Ще нині нераз подоляни жартують з підгірян, висміваються їх звички; бувають також легкі непорозуміння між придніпрянцями та галичанами, але ці різниці не перешкоджають у тому, щоби сини одної землі почувалися одним народом. У давні часи було інакше. Літописець, як ми бачили, рішуче осуджує обичаї сіверян і деревлян і уважає їх за дикунів; з його слів бє погорда й майже ненависть до людей, які мешкали в недалекім сусідстві від Києва; племінні різниці були такі різкі, що племена ставали проти себе, як окремі ворожі народи.

На відчуження племен впливали також географічні причини. Кожне племя займало відокремлену географічну країну; звичайно над більшою рікою: деревляни над Припяттю, дуліби над Бугом, сіверяни над Десною, поляни над Дніпром. Великі пущі й багна відділяли неперехідними перешкодами навіть близько до себе положені околиці; кожне племя жило немов за недоступним муром і розвивало своє самобутнє життя.

Україна в ці давні часи виглядала як мозаїка, складена з різнородних і різнобарвних етнографічних територій, — лежали окремі, незвязані землі, чекали на сильну руку, що зведе їх у одну цілість.

Влада. „Словянами й антами не володіє один муж, але споконвіку живуть вони громадоправством і спільно рішають усе приємне та прикре", пише грецький письменник Прокопій. Такий устрій у словян річ цілком природна. Основою громадської організації був рід зі своїм старшиною - начальником. Старшина мав владу над родом, але

у важніших справах радився з членами роду та йшов за їх голосом. Так само коли рід з родом хотів порозумітися, старшини родів сходилися на спільну нараду. Це було справжнє громадоправство: невеликі громади-роди рішали між собою всякі справи.

Словянський горщок.

Словянська рада звалася вічем. В який спосіб скликувано віче у тих часах, не маємо відомостей; пізніше гаслом був звук труб. Нарада велася без якогось означеного порядку; перший голос мали старшини, пізніше інші члени громади. Що рішили „лучші мужі", це обовязувало менше значних; що рішив город, того мали триматися сусідні оселі.

У деяких племенах були ширші племінні організації. Як де були сильніші традиції спільного походження і роди трималися солідарно, могло прийти мім ними до тіснішого союзу. Але ці ширші організації рідко були трівкі. „Вони не мають одної влади й живуть у ворожнечі з собою", пише про словян грек Маврикій; „багато в них старшин і вони не живуть у згоді з собою". Буйні, неуступчиві, замилувані у свободі словяни рідко могли спромогтися на спільний і згідний виступ.

Не легка річ була вийти із стану анархії і створити тривку владу. Поки словянські племена жили у лісах і багнах, відокремлені від себе, без контакту з широким світом, не відчували потреби організації. Для полагоди справ у малій, невиробленій окрузі вистарчала патріярхальна влада місцевих старшин. Але українська земля не могла на вічні часи залишитися такою нерозвиненою, мертвою країною. Сусідні народи ворушилися, розвивалися все більше, організувалися, боролися з собою — і відгомони їх змагань мусіли дійти і до далеких словянських країн.

Чужі впливи доходили до України двома шляхами — торгівлі і воєнних походів.

Торгівля. Українська земля лежала на перехрестю важних торгових шляхів, — між північчю й полуднем та між сходом і заходом. Між Балтійським і Чорним морем природні дороги вели руслами великих рік. Дніпро, Дністер, дунайські притоки, вказували шлях з полудня до середини східної Европи; з півночі назустріч їм виходили Висла з Бугом, Німан, Двина й притоки Неви.

Від сходу, від Каспійського моря, вигідним шляхом була могутня артерія Волги і недалекий від неї Дін. Вододіли між ріками були низькі і вузькі, без труду можна було їх переходити, вододілами протоптувано також перші сухопутні дороги. Нерозсліджені, таємничі країни здавна притягали до себе цікавих, на все рішених купців, що шукали за цінними сирівцями і мали охоту відкрити собі терен для збуту свого краму. Греки, римляни, араби, жиди, хозари, туркестанці, перси, візантійці — в різних часах з різних сторін перли у недоступні східньо-европейські нетри; свідоцтвом того є цілі скарби чужосторонніх монет, заховані у землі, — значать вони шляхи, якими ішла давна торгівля.

Зі сходу торговий шлях прямував з Туркестану й Персії на Каспій і звідси на Волгу і Дін. Цією дорогою приходили перси, араби і найближчі до України хозари. Вони пошукували за шкірками соболів, горностаїв, бобрів, куниць, білок, купували теж віск, мед, рибячий клей і невільників. Привозили з собою прикраси, особливо намиста для жінок, зброю, гарпуни до риболовлі.

З чорноморських грецьких колоній, з Криму й Візантії, торгівля ішла Дніпром. Греки купували футра, мед, віск і невільників, а доставляли матерії, посуд, прикраси, зброю з надморських озер, привозили також сіль. Від степовиків до словян ішла худоба й коні.

Північні, скандинавські країни мали на збут залізні вироби, особливо мечі і списи, а брали футра.

З західніх країн, з Чехії і Німеччини, довозили також зброю і металеві вироби, а шукали за невільниками.

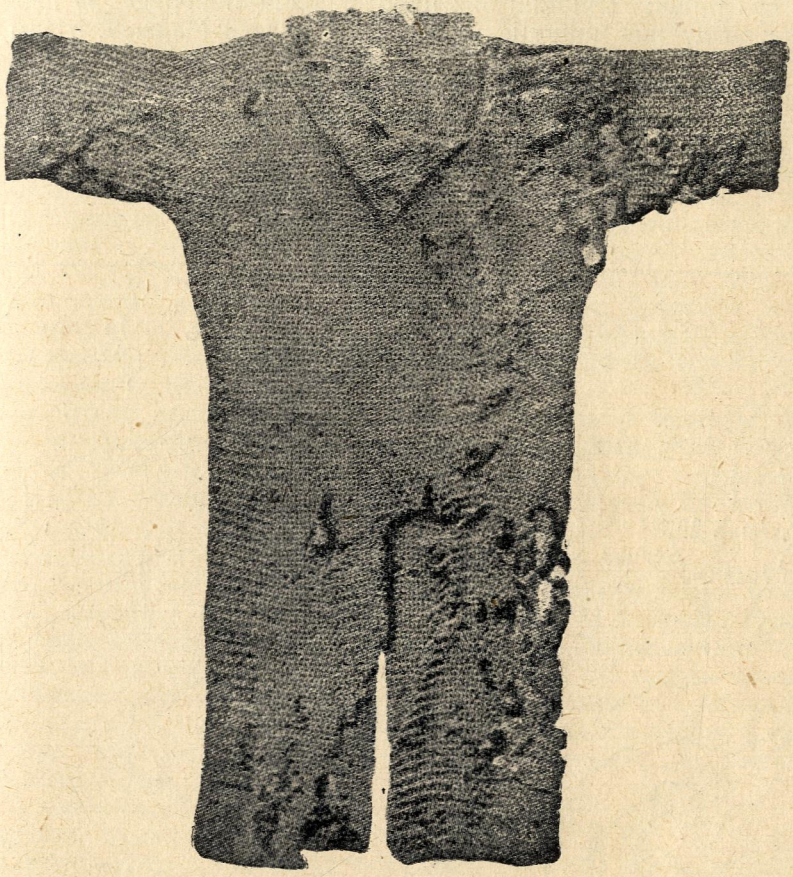
Поява чужих купців мала незвичайне значіння для місцевого населення. Продукти, що дотепер не мали особливої ціни, нараз ставали дорогі і рідкі; футра й шкіри, віск і мед, примітивні здобутки лісового господарства, ішли на експорт у далекі краї. Над ріками, в більше оживлених місцях повставали купецькі агенції; користали з цього сусідні оселі, що займалися доставою сирівців, розвивалася внутрішня торгівля. Зростала й культура, бо купці в обмін давали чужоземні вироби. Племена, що були при торгових шляхах, скорше як інші вийшли із стану варварства. Ці торгові зносини причинилися немало й до зросту свідомости й уліпшення державного ладу.

Городи. Не тільки мировою дорогою ішли звязки з сусідами; ще частіше словяни мусіли боронитися від ворожих нападів. Вже в історичні часи попри словянську території переходили кочові орди гунів, аварів, болгарів, мадярів; з історії про „примучування" дулібів обрами знаємо, кілько терпіли словяни від диких степовиків. А кількож було різних нападів, про які історія не дала нам ніяких звісток. Невільники з України в ці століття були на всіх торговищах світа, — в Туркестані, Персії, Арабії, Єгипті, Італії, Еспанії; вивозили їх сотнями і тисячами. Вивіз такий не був можливий мировим шляхом; щоби наловити стільки людей, треба було висилати цілі збройні експедиції, і то не раз і не кілька разів. Спокійне, незорганізоване населення далеких пущ ставало жертвою диких, озброєних ватаг, якими кермували купці з далеких сторін. Кількож то знущань і ганьби прожили тоді безборонні словянські племена...

Але ці наїзди чужинців мали і свій корисний вплив. Словяни, як каже Маврикій „не дали наломитися в ярмо чужої влади". Під загрозою неволі і знищення почали організуватися і боронитися.

В лісовій смузі України, на Київщині, Чернигівщині, Волині і Галичині дотепер залишилася величезна кількість городищ, земляних укріплень. В Київщині нараховано їх 450, на Волині 350, в Галичині до сотні і т. д. Все те останки колишніх словянських городів. Стоять вони по недоступних горбах, над ріками, між багнами, на островах. Мають звичайно плян кола, часом ідуть по 2—3 вали рівнобіжно. Колись вали були ще укріплені деревляним частоколом. Ці укріплення повстали в часи, коли словяни почали організувати оборону від степовиків. Так багато городів було на наших землях, що скандинавці звали Україну „землею городів".

Хто й коли будував ці городи, це залишиться для нас вічною тайною. Деякі городища такі великі і могутні, що до їх будови треба було сотень рук і років часу; не знаємо й незнатимемо ніколи, які могутні організатори плянували цю систему оборони й якими силами її виконали. В кожнім разі в початковій історії нашого народу це було епохальне діло: городи забезпечили наших предків від загину.

Броня (панцир) з княжих часів.

Городи стали осідками сильнішої влади. Племя, яке мало на своїй терирорії добре укріплені городи, не тільки не боялося сусідів, але й саме могло накинути їм владу. Менші оселі мусіли признати провід городу, ставали його „пригородами". Старшина, що володів у такім городі, ставав начальником усіх сусідніх родів, їх князем. Колиж з корисним стратегічним положенням сходилося також добре положення торгове, коли город був над великою сплавною рікою, або на перехрестю шляхів, — тоді влада князя мусіла знайти признання в цілій окрузі.

На заранні історії на наших землях була вже ціла низка сильних городів, що стали столицями своїх округ. Київ і Переяслав над Дніпром, Чернигів над Десною, Турів на Поліссі, Волинь — це найстарші наші столичні городи. Але хто їх заснував, які були їх початки, як далеко сягала їх влада, які території при них зорганізувалися — про все те память пропала у темряві віків.

Неясні перекази залишилися тільки про словянську державу на Волині. Передав їх арабський географ Масуді з першої половини X. ст. Він пише: „Зпоміж цих народів один попереду, за давніх часів мав владу над іншими, князь його звався Маджак, а сам нарід звався Валинана. Цьому народові за давніх часів корилися всі інші словянські народи, бо влада була його й інші князі його слухали". Валинана це імовірно волиняни. Над Бугом був колись город Волинь, залишилося по ньому оборонне городище. Тут була найдавніша столиця волинської землі.

Українські племена в X віці.

IV. ПОЧИНИ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Київ, мати українських городів. Зпоміж усіх городів України перше місце зайняв Київ. Літописець називає його матерю українських городів. Своє значіння Київ завдячував передусім незвичайно корисному географічному положенню. Дніпро, над яким стояв город, був одним з головних комунікаційних шляхів східної Европи,— від передісторичних часів ішла туди жива торгівля. Недалеко Києва впадають до Дніпра дві його головні притоки, з правого боку Припять, з лівого Десна; це ще збільшало вагу Києва, робило його осередком місцевого торгу і господарського життя. До зросту Києва немало причинялася родючість полянської землі; один з літописів оповідає, що земля була тут така буйна, що як кинено у неї раз зерно, то й на другий рік сама родила. Тому у полян, скорше як у інших племен розвинулося хліборобство.

Початки Києва можна прослідити до камяної доби. Вже в часи палєоліту існували тут людські оселі; з часів неоліту залишилися багаті останки, нпр. ненарушена печера з кремяним знаряддям, останками посуду, слідами огнища та їжі. У пізніші часи була тут уже людна оселя; деякі учені здогадуються, що „Дніпрове місто" готів, це саме Київ. У східніх подорожників Київ низивається Сомбат, ця назва дотепер невияснена. Араби знають вже нинішнє імя города, вимовляють його „Куяба".

Наш літопис зберіг лєгендарні оповідання про заснування Києва. Назву міста нарід виводив від імени основника, Кия. Але хто був Кий, про це були різні оповідання. Одні уважали Кия перевізником на Дніпрі, „біля Києва був тоді перевіз з другої сторони Дніпра; тому казали — на перевіз на Київ".

Інший переказ говорить про Кия та його двох братів. „Були три брати, одному на імя Кий, другому Щек, третьому Хорив, а сестрі їх Либедь", оповідає літопис. „Кий сидів на горі, де сьогодні Боричів яр, Щек сидів на горі, що нині називається Щекавиця, а Хорив на третій горі, що від нього прозвалася Хоривиця. І поставили город на імя найстаршого брата і дали йому імя Київ". Літописець не приймає переказу, немов то Кий займався перевізництвом. „Несвідомі кажуть, що Кий був перевізником. Якби Кий був перевізником, не ходив би до Царгороду. А Кий княжив у своїм роді і як прийшов до царя (візантійського цісаря), то як кажуть, цар показав йому велику шану. А як вертався, прийшов до Дунаю, полюбив це місце, побудував малий городок і хотів осісти зі своїм родом, але не дали йому сусідні мешканці. Ще досі дунайці називають це городище Києв-

Лови на ведмедя.

цем. Кий вернувся до свого города Києва і закінчив своє життя; і брати його Щек і Хорив і сестра їх Либедь тут померли".

В деяких текстах літопису (а саме у перемиському літописі, якого звістки використав польський історик Длугош), оповідання про трьох братів закінчено так: „По смерти Кия, Щека і Хорива сини їх і внуки, що походили від них у прямій лінії, княжили многі літа". Отже були перекази і про наступників перших князів про цілу київську династію.

Перекази та історія. Переказ про Кия, це так званий етимольогічний міт: від імени города витворено постать основника міста; таксамо римляни від назви Риму видумали імя Ромуля. Перекази про початки Києва записано тоді, як город існував вже кілька століть; важко вже було відкрити все давно забуте минуле. Для нас це не історія, а лєгенда.

Але київські перекази вірно віддають загальне тло, на якому творилась держава. Київ певно зразу був малим городком, який побудував якийсь осадник зі своїм родом. Так повставали усі наші оселі й городи. Поселенці по якомусь часі не могли поміститися разом і тому частина їх переселилася на сусідні місця, — такі як Щековиця чи Хоривиця. Деякі старшини зі своїми родами мандрували ще дальше, так як Кий аж на Дунай, і там пробували поселитися. Цілком правдоподібне є також оповідання про „Київ перевіз" на Дніпрі. Мостів на ріках ще тоді не було, а що комунікація між обома берегами ріки була конечна, займалися нею постійні перевізники. Дуже можливе навіть те, що один і тойсам рід протягом кількох поколінь мав владу в тому самому місці — цеж виникало з основ родового устрою.

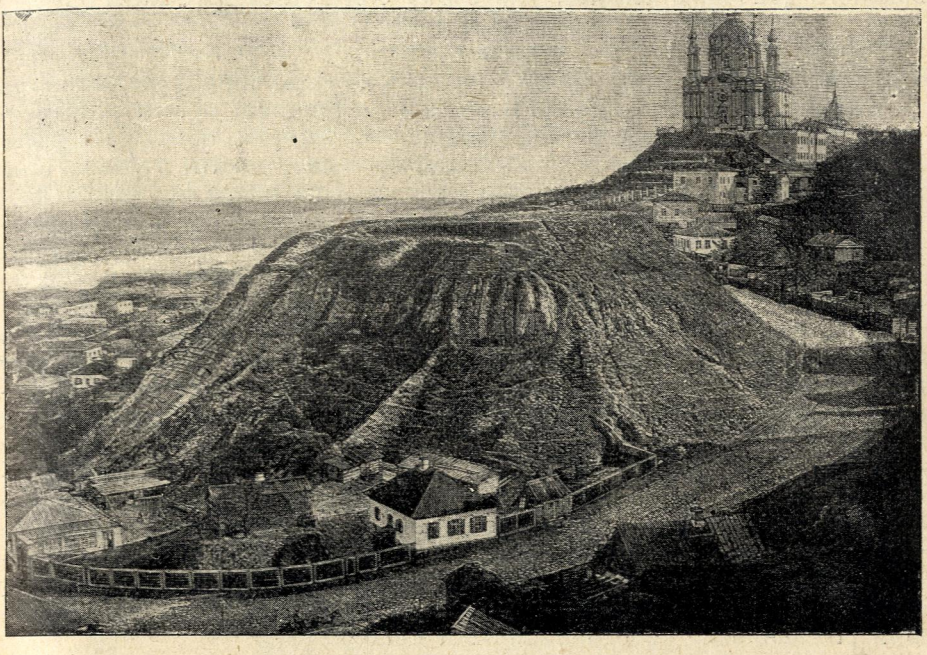
У народніх переказах збереглися загальні зариси минулого, хоч сам зміст подій затратився у людській памяті.

Про первісну організацію влади у Києві можемо догадуватися дещо на основі того, що знаємо про пізніший устрій київської землі. Провідну ролю мали тут, як і в інших племен, „луччі люди", місцева аристократія. Це були старшини родів, начальники городів та ті люди, що доходили до більшого значіння, завдяки розвиткові торговлі. Називали їх також старцями або більшими людьми, „боярами" з чого потім пішла назва бояр. Важніші справи вони рішали на вічу, що відбувалося на площі по середині города. Що рішила аристократія города, за тим ішли й „пригороди".

Воєнні сили були зорганізовані десяточною системою. У важніших городах, Києві, Вишгороді, Білгороді були тисяцькі, які старшували над округами, що звалися тисячами. Тисяцьким підлягали соцькі і десятники чи старости, що були старшинами менших округ.

Влада Києва у перші часи не розтягалася далеко. Під впливами города була тільки земля полян у своїх вузьких межах. На північ природною межею була річка Ірпень, на полудні зразу Стугна, згодом Рось. У тих тісних межах творилися основи могутньої пізніше київської держави.

Під владою хозар. Традиція про перших київських князів є убога і непевна — це доказ, що ці князі не мали ще більшої сили і значіння. Не тільки не поширили своєї влади на дальші племена, але навіть не все могли утримати незалежність своєї землі.

Вид Києва над Дніпром.

Найдавніший літопис подає нам оповідання про те, що поляни були під владою хозар. Хозарська держава, як уже знаємо, з початком VIII сторіччя поширила свої границі знад Каспію і Волги на Дін і дійшла до Дніпра. Хозари вели широку торгівлю і старалися опанувати великі ріки, що були головними комунікаційними шляхами. Змагали вони до того, щоби у своїх руках зосередити весь торг продуктами лісового господарства, що йшли з середини східньої Европи. Вони підбили зразу племя вятичів, сіверян і радимичів, пізніше запанували вони також над полянами.

В який спосіб це сталося, наш давній літописець не вмів пояснити докладніше. Він каже тільки, що хозари знайшли полян у їх оселях на горах над Дніпром. „І сказали хозари: платіть нам дань. Нарадилися поляни і дали їм від диму (тобто замешканої хати) м е ч. І хозари понесли до князя свого і старшин та сказали: знайшли ми нову дань. Вони запиталися, звідки. Ці сказали: в лісі, на горах, над рікою дніпровською. Тамті питалися, що саме дали. Вони показали меч. Тоді хозарські старці сказали: не добра ця дань, княже. Ми воювали зброєю гострою з одного боку, тобто шаблями, а у них зброя гостра на обі сторони, тобто меч. Будуть вони брати дань з нас і з інших країн. Так і сталося пізніше".

Хозари опанували Київ десь з початком VIII ст. Хозарська влада не була мабуть тяжка, бо хозари не мішалися у внутрішні відносини підбитих племен, а тільки стягали з них дань. Вятичі платили шеляг від рала, поляни, коли вірити літописцеві, давали меч з кожної хати.

Памяткою хозарської влади залишився титул, якого вживали пізніше київські князі; так нпр. письменник Іларіон називає Володимира

Великого „великим каганом"; це слово стрічається й у „Слові о полку Ігоря."

Варяги. Серед важких спроб і невдач народжувалася державність на Україні. Різні наші племена змагали до широкої організації, єдналися у союзи, будували великі укріплення, займали просторі території. Держава дулібів на Волині мала свою славу навіть в арабів. Київ був живим торговим і політичним центром і до нього прямували різні народи. Але все таки не вдалося нашим предкам збудувати сильної і тривкої держави, що могла б оборонитися від ворожих наступів і перетрівати всі історичні бурі. Така держава повстала, щойно як прийшли з півночі варяги.

Варяги — „заприсяжені дружини", походили із Скандинавії. На заході називано їх норманами, людьми півночі. Під кінець VIII. віку вони почали масово покидати свою убогу, холодну батьківщину і шукали щастя у далеких морських виправах. Єдналися у дружини під проводом ватажків — кунінгів (князів) і на човнах пускалися морем у різні сторони. Виправлялися до близької Данії, до Англії, на побережжа Франції, доплили до Еспанії, перепливали ціле Середземне море аж до Малої Азії. Перші вони за людської памяти переплили Атлянтійський океан і попри Ісляндію дістались до Гренляндії і Лябрадору — були першими відкривцями Америки на кількасот років перед Колюмбом. Таксамо часто пускалися на Балтійське море і гирлами рік плили до середини східньої Европи.

Варяги були мореплавцями, вояками, розбишаками і купцями. Жадоба слави і добичі гнала їх з країни до країни. Сміливість, відвага аж до одчаю, погорда смерти — це прикмети цих лицарів —вікінгів. У стрічі з противником були рішучі і безоглядні. З димом пускали ворожі оселі, без милосердя вирубували людей, забирали й вивозили з собою все, що мало якусь ціну. При своїй відвазі і очайдушности були також практичними купцями; невільників та добичу, добуту грабіжю, висилали великими транспортами до країн, де можна було її корисно продати.

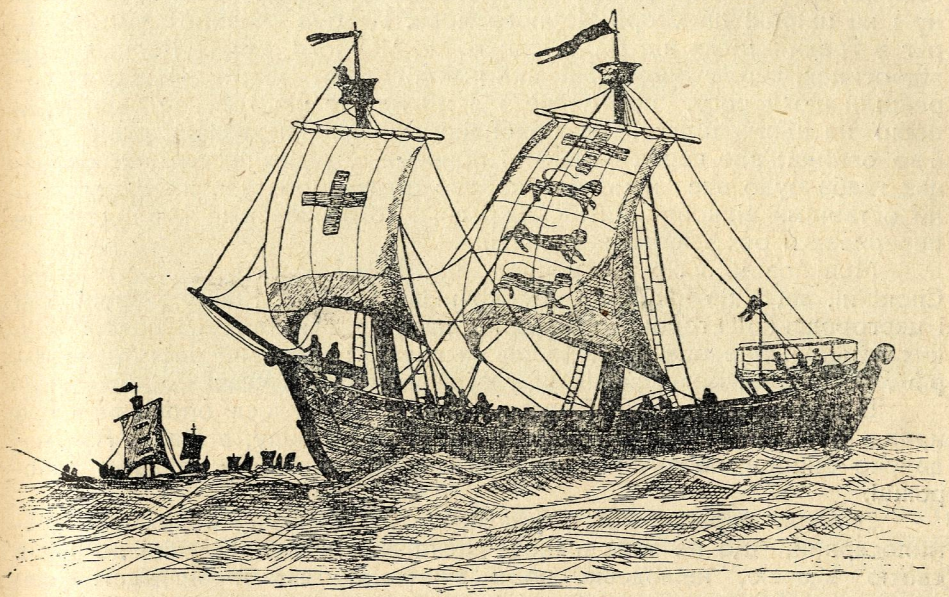
Варяги у Новгороді. У східній Европі варяги опанували наперед прибалтійську смугу. Німан, Двина, Нева з притоками й системою озер, це були вигідні шляхи, якими варяжські фльотилі без труду могли дістатися у глибину краю. Зразу підбили вони прибережні племена фінів, потім дійшли до землі словін в околиці Ільменського озера. Не відразу зайняли ці країни. Місцеві племена ставили їм опір і треба було низки нападів і походів, щоби ці землі тривко опанувати. У здобутих околицях варяги ставили свої городи, що рівночасно були їх торговими осередками. Зчасом витворилася тут сильна державна організація, якої осередком був Новгород над озером Ільмен.

Про прихід варягів літопис дає своє оповідання, в якому справа зображена так, немов то словяни самі запросили варягів до себе.

Варяги домагалися дані від словінів, але ті виступили проти напастників і вигнали варягів за море. І почали самі собою володіти. І не було у них правди і повстав рід на рід і були у них чвари, самі почали воювати з собою. І сказали собі: пошукаймо князя, що володів би над нами і судив нас справедливо. І дали знати до варягів: земля наша велика й багата, але ладу у ній нема, прийдіть княжити і володіти над нами." Прийшли тоді

три брати варяги з своїми родами і стали князювати: Рюрик в Новгороді, Синеус на Білоозері, Трувор в Ізборську.

Це оповідання про „покликання варягів“ у давні часи приймалося з повним довір'ям, — нераз навіть було аргументом у політичних дискусіях. Але історична критика доказала, що тут, таксамо як у інших літописних оповіданнях є тільки далекі неясні відгуки минулого. Не таким мирсвим способом, а серед боїв і жертв добули собі варяги владу над словянами.

Скандинавський корабель з X. ст.

Русь. Норманські завойовники були відомі також під іменем Руси. З цією назвою стрічаємо варягів завсіди у візантійських джерелах: „Варангой Рос“. Від цього імени і новгородська норманська держава і пізніша державна організація цілої східньої Европи зі столицею у Києві дістала назву Руси, руської держави. Довгі часи назва Русь була національним іменем українського народу; дотепер ще у далеких малосв домих околицях уживається назва русин, руський.

Що означала ця назва і звідки вона походила, про це були різні думки і дотепер ще нема про це згоди між вченими дослідниками. Літописець каже, що Руссю звалися ті варяги, що з Рюриком прийшли до Новгороду; пізн ше від варягів це імя перейняли словяни: „від варягів прозвалися Руссю, а перше були словіни“. Деякі історики погоджуються з цим поглядом і думають, що слово Русь принесене із Скандинавії. Інші здогадуються, що назва Руси залишилася по готах, з часів їх побуту на Україні; інші бачуть у „Руси“ корінь іранський, ще інші кельтійський. Акад. Грушевський зібрав докази, що в княжі часи назва Русь була однозначна з Київщиною, нпр. руський боярин означало стільки, що боярин з Києва; на цій о снові наш історик висловлює погляд, що Русь це споконвічна назва полян, однозвучна з іменем річки Росі, що теж була у київській землі.

Варяги — Русь на Чорному Морі. З півночі, із Новгороду, варязькі дружини стали прямуватися на південь, на Україну. До Ільменського озера від полудня входить ріка Ловать; цією природною дорогою ішли варяги на південь, а від верхівя цієї ріки звертались до Двини та горішнього Дніпра. На низькому вододілі цих рік був т. зв. волок: човни перетягалися сушею від одної ріки до другої, мабуть на приготованих до цього круглих вальцях.

Дніпром переходили вікінги через землі кривичів, радимичів, дреговичів, деревлян та полян, а дальше до Дніпрових порогів, до лиману і на широкі простори Чорного моря. Це був славний „путь із варяг в греки", шлях від Балтійського до Чорного моря. Коли, в яких відносинах, серед яких подій, якими способами і жертвами варяги перейшли цю дорогу, про це не знаємо майже нічого. Не були вони перші на цьому шляху, бо споконвіку передиралися сюди різні купці і войовники; але серед первісної природи, у рідко заселених околицях треба було все наново й наново шляхи простувати. Варяги були останніми відкривцями цієї дороги, з того часу вже тут ніколи не переривався рух і жива комунікація.

Мов повінь з гір так несподівано впали варяги на Чорне море. Спокійні, від віків ніким не непокоєні побережжя Криму, Малої Азії і царгородської сторони знайшлися нараз в огні війни і розбишацьких нападів. Яке враження робив на греків цей новий наступ „варварів", про це маємо свіжі сліди у сучасних житіях святих.

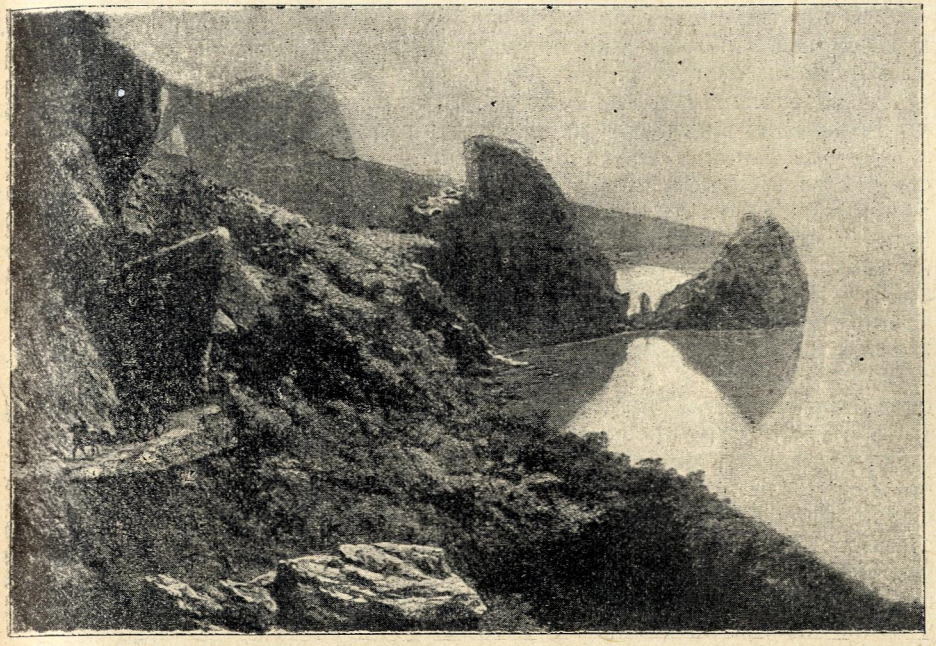
В житію св. Георгія Амастридського збереглося оповідання про напад Руси на початку IX віку на місто Амастриду, в Малій Азії, недалеко Синопи, на яку пізніше нераз налітали своїми чайками запорожці.

„Напали варвари Рос, нарід як то всі знають, жорстокий і немилосерний, що не знає ніякої ласки для людей. Подібні до звірів своєю вдачею, нелюдські своїми вчинками, самим виглядом виявляють жадобу крови, не мають втіхи ні в чому, тільки в убиванні. Оцей нарід, погибельний і ділом і іменем, почав руїну від Пропонтиди (море Мармара), перейшов дальше побереяжжа і дійшов до батьківщини святого; вирубував немилосерно усіх без різниці пола і літ, не жалів старих, не минав дітей, але всім ніс смерть озброєною рукою. Руйнує церкви, поганить святощі; ставить свої вівтарі, складає беззаконні жертви; шанує сіножаті, джерела й дерева".

Лєгенда оповідає, що дальший наступ Руси затримав св. Георгій своїм чудом. Напасники ввійшовши до церкви, побачили гробницю святого, думали, що там заховані скарби і почали розкопувати могилу. Але в цій хвилині „ослабли їм руки і ноги і звязані невидними кайданами стояли нерухомі, нужденні, повні дива і страху"...

Про подібне чудо оповідає житіє св. Стефана Сурожського у Сурожі (тепер Судак) на Криму, що відноситься до події з початку IX віку.

„Небагато років проминуло від смерти святого, як прийшов великий руський похід з Новгорода, князь Бравлин, дуже могутній; він знищив краї від Корсуня до Керчі і з великою силою прийшов до Сурожа. Десять днів билися тут з собою, а по десятьох днях Бравлин силою переломив залізні ворота й увійшов з мечем до міста. Увійшов до церкви св. Софії, розбив двері і пішов туди, де був гріб святого. І в той час заслаб, лице його обернулося взад, лежав і точив піну. І закричав: „Великим чоловіком є тутешній святий, ударив мене

Чорне море біля Криму.

по лиці і лице моє обернулося взад". Та сказав своїм боярам: „Поверніть усе, що ви взяли". Вони повернули все і хотіли вже князя взяти звідтам, але князь кричав: „Не рухайте мене, нехай лежу, бо хоче мене зломити старий святий муж, притиснув мене і душа хоче вийти з мене". Та сказав: „Скоро вижените в йсько з цього города і щоби вояки не взяли нічого"... І врешті Бравлин переконаний чудом охрестився.

Це припадкові звістки, які маємо про варязькі походи на Чорне море. Таких походів було певно далеко більше, це видно хочби з того, що Чорне море дістало імя Руського моря. Ця назва стрічається і в літописі і у західніх письменників. З варягами появилася нова сила, що мала відтепер рішати про долю чорноморських країв.

Аскольд і Дир. Варяги не тільки користувалися Дніпровою дорогою, але й опанували землі, що лежали по обох сторонах ріки. Коли і яким способом поширилася тут їх влада, про це не знаємо майже нічого. Можемо догадуватися, що варяжські дружини здобували наперед укріплені городи, що були над Дніпром, як нпр. Смоленськ і Любеч, а звідтам підбивали вже дооколишнє населення. Таким способом дійшли до Києва.

Літописець оповідає, що у Рюрика було двох розумних мужів, Аскольд і Дир; не походили вони з його роду, ані навіть не були боярами. Вони випросилися у Рюрика, що підуть з своїм родом на Царгород. Поїхали Дніпром і по дорозі побачили городок на горі. Питалися місцевих мешканців, який це город. Люди відповіли: „Були три брати, Кий, Шек і Хорив, вони поставили цей городок; але вони вимерли, а ми сидимо і платимо дань хозарам". Аскольд і Дир залишилися у Києві, зібрали багато варягів і почали володіти у полянській землі.

В цім переказі Київ зображений, як малий, незначний городок. В дійсности Київ мав уже парусот років існування за собою і був уже великим містом, найзначнішим над Дніпром.

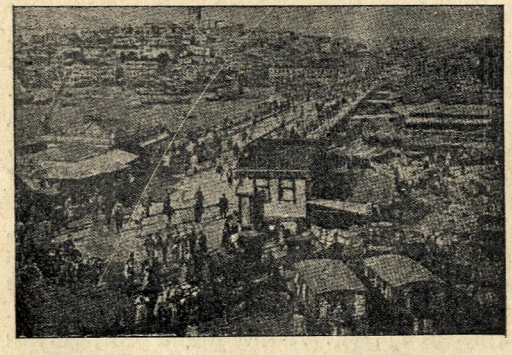
Чи Аскольд і Дир княжили разом, чи може Аскольд на кільканацять літ попередив Дира, про це різно здогадуються історики. Імя Дира згадує арабський письменник Масуді: „Перший між королями словянськими то король аль-Дир. Він має великі міста, великі залюднені осели; в столицю його держави приходять му улманські купці з різним крамом". Київська держава тоді вже заслугувала на увагу, коли про неї такими словами висловлюється подорожник араб; араби вели тоді торгівлю по цілому світі й уміли оцінити значіння кожної країни.

Похід на Царгород 860 р. В недовгому часі Київ дав пізнати свою силу навіть могутній Візантії. Візантійська держава була спадкоємцем світлости старого Риму. У хуртовині переселення народів вона втратила значну частину своїх земель, але ще сильно трималася на балканському півострові. Константинопіль, „новий Рим" положений на межі Европи з Азією, був одним з кількох найбільших торговищ світа, притягав до себе купців з найдальших сторін. Поруч з тим столиця візантійських цісарів була незвичайно сильною фортецею; укріплена довкруги мурами і баштами, фосами і морем грізно дивилася на сусідів і ворогів, здавалася такою недоступною, що навіть араби у своїх підбоях не важили її добувати.

І проти цього грізного Царгорода рушили несподівано сили київської держави.

Візантійський цісар Михаїл виправився саме у Малу Азію, коли 18 червня 860 р. під Константинополем появилася київська фльота. Кораблів нараховано двісті — величезна морська сила! Наїздники переплили без перешкоди Босфор і підійшли під саму столицю. На місто упав жах. Царгородський патріярх Фотій (той сам, що не хотів признавати старшинства папи) у своїх проповідях нагадував пізніше цю грізну хвилину...

„Чи пригадуєте той страх, ті сльози і плач, в який ударило місто в останньому одчаю? Чи пригадуєте ту темну і страшну ніч, як життя у всіх нас збиралося зайти з заходом сонця і світ нашого існування мала проглинути глуха темрява смерти? Чи пригадуєте той час гіркий і тяжкий, коли прийшли до нас чужоземні кораблі, і подуло до нас щось суворе, дике, погибельне? Коли море тихо і спокійно розстелювало свій хребет, їм давало миле і легке плавання, а на нас піднімало суворі хвилі війни? Коли вони ішли попри місто зі зброєю і загрожували нам смертю від меча? Коли вся людська надія залишила людей і місто держалося надією на єдину оборону від Бога? Коли переляк і темрява опанували розум й ухо прислухувалося тільки до одної вісти: чи вже вороги добули мур й опанували місто?"...

Константинополь.

Але київські війська не думали добувати сильної твердині, вони шукали тільки добичі. Царгородці дивилися безсильно з мурів, як юрба наїздників опанувала передмістя, руйнувала доми, різала воли, коні, птицю, забирала на кораблі все, що тільки можна було забрати. Хто боронив свого майна, того стрічала смерть; варяги зробили страшну різню. „Все було наповнене трупами, в річках вода ставала кривава, джерел і ставів не можна було пізнати, так були закидані трупами; мертві тіла загноїли ріллі, завалили дороги, гори, горбки; долини і провалля нічим не різнилися від цвинтарів", оповідає своїм перебільшеним стилем патріярх Фотій.

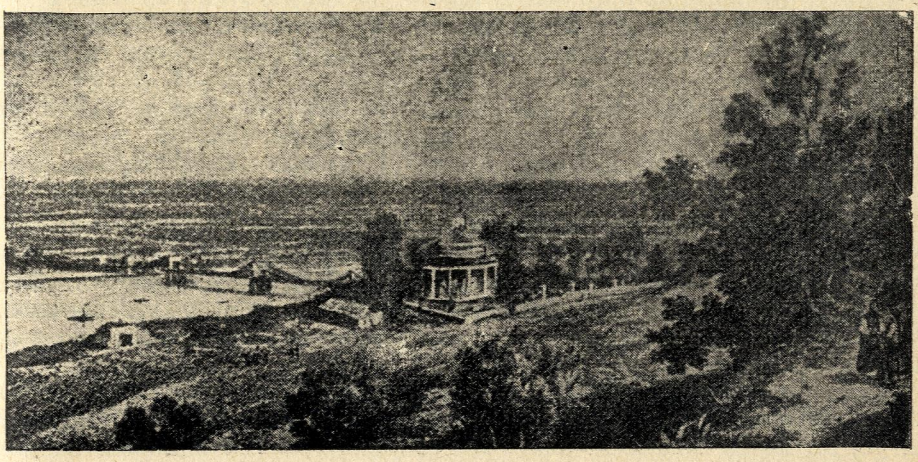
Але наступ трівав коротко. Як несподівано появилася київська фльота, так несподівано відїхала. Причиною відступу було те, що цісар Михаїл дізнався про небезпеку, в якій опинилося місто і вернувся з походу. Фотій приписує відворот ворога опіці Божої Матері: побожне населення у процесії носило по мурах одіж Богородиці і на цей вид напасники завернули від міста. Пізніше повстала лєгенда, що святу одіж занурено у морі, піднялася буря і розбила кораблі Руси.

Візантійці не могли надивуватися відвазі і сміливости Руси. „Нарід не славний, нарід про якого дотепер ніхто не згадував, нарід, який ми ставили нарівні з невільниками — а таке здобув собі імя, такий став славний! Зневажуваний і бідний — дійшов до такого значіння і богатства. Жив десь далеко від нас, варварський, кочовничий, без зброї, без ніякого військового мистецтва — так сильно і нагло ринув на наш край, як хвиля морська... Ті, для яких грізна була колись сама чутка про ромеїв, — підняли зброю проти нашої держави і у долоні плескали і сподівались взяти столицю як гніздо птиці..."

Літопис каже, шо похід 866 р. був під проводом Аскольда і Дира. Оба князі ходили також проти печенігів, що тоді появилися вперше в степах і загородили Україні перехід до Чорного М ря. Печенізьку орду розбито.

Часи Аскольда і Дира були початком могутности Київської Держави. Київ вперше виступив не тільки як торговий город, не тільки, як осередок землі полян, але вже як центр надніпрянської держави яка розпоряджала значними воєнними силами і могла ставити чоло навіть всесильній Візантії.

Але ці перші організатори нашої держави трагічно покінчили вік.

Аскольдова могила у Києві.

V. ОЛЕГ, ІГОР, ОЛЬГА.

Початки князювання Олега. Аскольд і Дир, як каже літопис, не походили з княжого роду, не були навіть боярами, а звичайними вояками з дружини Рюрика. Але заснували у Києві сильну державу і вважалися самостійними володарями. Не знаємо їх відносин до Новгорода, де був перший центр варяжських здобувців. Мабуть відносини не були добрі; київські князі либонь не признавали зверхности новгородської держави, може навіть ставили їй які перешкоди у поширюванні на південь. Поки жив Рюрик, відносини були може й напружені, але не приходило до явної ворожнечі.

Але коли Рюрик умер (літопис кладе його смерть на 879 рік), владу об'яв рішучий і енергійний О л е г, опікун Рюрикового сина Ігоря. В н пригадав некняже походження Аскольда й Дира і постановив усунути їх з Києва.

882 року Олег зібрав велике військо — варягів, підвласні фінські народи чудь і мерю та із словянських племен словін і кривичів — і рушив великим походом на південь. На Дніпровім шляху добув два найбільші городи, Смоленьск і Любеч, й осадив там свої залоги, а далі пішов на Київ.

Про події у Києві літописець оповідає такий переказ:

„Прийшли до київських гір й Олег побачив, як княжать Аскольд і Дир. Поховав вояків у човнах, а інших позаду поставив, а сам поїхав з малим Ігорем на руках. Приплив під Угорське, заховав своє військо і прислав до Аскольда й Дира зі словами: „Я купець, ідемо до Греції від Олега і Ігоря княжича; прийдіть до нас, до родів своїх". Аскольд і Дир прийшли. Тоді вискочили всі з човнів і Олег сказав Аскольдові і Дирові: „Ви не князі і не княжого роду",—тут вояки винесли Ігоря — „а це син Рюрика". Й убили Аскольда й Дира, винесли на гору і там похоронили..."

Так говорив київський переказ. Не маємо змоги провірити, що в ньому правда, а що легенда — фактом є те, що в Києві почав княжити новий князь, Олег.

Памяткою по обох князях залишилися могили. Аскольдова могила є на Угорськім. Пізніше побудовано там церкву св. Миколи; може Аскольд був християнином, бо є також вістка, що князь, який ходив на Царгород, при згоді з В зантією приняв християнство. Могилу Дира показувано недалеко пізнішої катедри св. Софії, за церквою св. Ірини.

Держава Олега. Часи князювання Олега літописець кладе на 879—912 р., мав він княжити трицять три роки. Але ці дати сумнівні; одинока цілком певна дата, це 911 р., коли Олег склав договір з греками.

Олег був сильною індивідуальністю і постать його глибоко вбилася у народню память. Свідчать про це різні перекази, в яких князь виступає як мудрий, далекозорий володар. Був він відважний лицар-вікінг, водив свої війська у далекі, заморські походи, але рівночасно умів правити своєю землею і різнородні племена скував в одну сильну державну цілість.

По опануванні Києва і полянської землі Олег звернувся до сусідніх пле́мен. Наперед підбив д е р е в л я н (883 р.); не пішло це легко, бо деревляни боронилися, але „примучив" їх і наложив на них

Дніпрові пороги.

дань з чорних куниць. Дальше рушив на сіверян (884 р.), які підлягали хозарям; хозарська держава почала вже підупадати й сіверяни добровільно піддалися під владу Київа; зате дістали меншу дань. З черги Олег завоював сусідніх радимичів (885 р.), вони платили йому, як і хозарам дань по шелягові від рала. Ходив походами також на уличів і тиверців, але у далеких степових околицях не зміг їх покорити. Ці два племена, а також дуліби і хорвати стали похищо тільки союзниками київського князя.

Таким способом володіння Олега сягали від Балтійського моря і Новгороду до середнього Дніпра. Головними городами на цій території були: Київ, Чернигів, Любеч, Смоленськ, Полоцьк, Псков, Новгород, Ростов. Значніші простори Ольгової держави лежали на півночі, у землях північних словян та фінів; з українських племен тільки найближчі до Києва признали владу Олега. Але вага держави все більше пересувалася на південь, на Україну. Олег переніс столицю своєї держави з Новгорода до Києва. „Це буде мати городів руських", сказав князь. Це було вимовним доказом, що українські землі виходять на провідне місце у східній Европі.

Організація Олегової держави була побудована на простих, військових основах. Рішаючим чинником був князь і на його дворі був осередок влади. По інших городах були намісники назначені князем, що також називалися „світлими і великими князями". Послух підбитих племен утримували княжі залоги, що складалися з самих захожих варягів. Пануюча верства була в цілости норманська, як це вказують імена „русинів", записані у договорах з греками. Держава го-

лозно стягала данини з покорених народів; в означений час військо виправлялося на „полюддя", і збирало дань у натурі, як шкіра, віск, мед і ін. У внутрішні справи підбитих племен князь не мішався; вони рядилися самі собою, під управою місцевих родових чи племінних старшин.

Торгівля. Продукти лісового господарства, зібрані з підбитих земель, були підставою київської торгівлі Олегова держава обіймала цілий „шлях з варягів до греків" і мала змогу розвинути широкі торговельні звязки. До того часу східньо-европейський торг був головно у руках хозарів, що визначалися таким купецьким хистом як жиди. Тепер хозар відсунено від Дніпра, а всю торгівлю взяв у свої руки київський князь.

Цісар Константин Порфирородний оповідає широко про те, як виправлялися в ті часи купці Дніпром до моря.

Весною з усіх країн, що є під владою київського князя, збираються човни у Києві. Підвладні словяни, особливо кривичі, зимою вже вирубують дерево у лісах, роблять човни і на весну Дніпровими притоками везуть їх до столичного города. У Київщині перероблюють ще ці човни (видно на варязький спосіб), дороблюють керми і весла та вантажать на них усякий припас. В червні ціла фльота рушає з Києва до Витичева, дещо нижче на Дніпрі. Тут чекають три дні, аж зїдуться човни з усіх сторін. Тоді пливуть рікою і доходять до Дніпрових порогів.

Константин подає імена порогів у двох мовах — „руській", тобто норманській, та словянській.

Перший поріг зветься Ессупі, що в обох мовах означає „не спи". Це поріг вузький, але по середині його є скелі круті і високі, що стремлять немов острови. Вода бється об них і піниться, спадає водопадом і счиняє страшний гук. Подорожні не відважуються сюди плисти, але пристають поблизу, висаджують на суходіл людей, а інші речі залишають у човнах; роздягаються, пробують ногами, щоби не вдаритися на камінь і палицями попихають човен уперед. З великою обережністю між кручами й берегами переходять цей перший поріг.

Коли перейдуть небезпечне місце, забирають з берега решту люду і приходять до другого порога, що по руськи зветься Ульворсі, по словянськи Острівний поріг. І цей поріг подібний до першого, тяжкий і трудний до переходу; знову висаджують людей і переводять човни, як і попереду. Подібним способом переходять і третій поріг, званий Геляндрі, що по словянськи значить „гук порога". Дальше четвертий поріг, що по руськи зветься Аеіфор, по словянськи Неясит (Ненаситець), бо у скелях того порога криються пелікани. При цім порозі пристають усіми човнами до берега, висідають на суходіл і витягають човни з води.

Невільники беруть на плечі човни і переносять їх або перетягають аж за поріг; там спускають знову на ріку і човни пливуть далі. Пятий поріг по руськи зветься Варуфорос, по словянськи Вольний, бо він творить велике озеро; знов тут перепроваджують човни через закрути ріки. Шостий поріг, по руськи Леанті, по словянськи Вручий тобто „кипуча вода", переходять так само. Пливуть звідси й до сьомого порога званого по руськи Струкун, по словянськи Напороже, це значить малий поріг. Дальше є брід, званий Крарійським; сюди переходять печеніги, як ідуть на Херсонез.

Цей брід такий широкий як арена у цирку, а довгий, як далеко можна очима доглянути або стрілою дострілити. До цього місця доходять печеніги і тут б'ються з Руссю.

Як перейдуть це місце, пристають до острову св. Григорія (Хортиці) і тут складають свої жертви, бо є там велич зний дуб. Жертвують живі птиці, хліб, мясо і що хто має. Щодо птиць кидають жереб, чи їх зарізати, чи пустити живими. Від цього острову вже нема небезпеки від печенігів. Звідси пливуть чотири дні, аж приїдуть до лиману на усті ріки Дніпра. Тут є острів св. Етерія (Березань); спочивають тут два або три дні, направляють свої човни, вітрила, щогли, керми.

Греки передають дарунки Олегові. Малюнок з літопису.

Звідси пливуть здовж морського побереіжжя до устя Дністра і знову спочивають. При добрій погоді рушають далі, приходять до ріки Білої, відпочивають і доїздять до устя Дунаю. Берегом біжуть за ними печеніги; як море кине човни до берега, висідають усі і спільно відбиваються від печенігів. Далі пливуть попри болгарське побереіжжя до Константинополя. „Це бідолашна і страшна, тяжка і трудна дорога", кінчить своє оповідання цісар Константин.

Похід Олега на Царгород. Торгівля з Візантією давала великі користи, але не все можна було вести її свобідно. Не тільки печеніги спиняли переїзд купецьких фльотиль, але й самі греки неохотно стрічали київських купців. З непамятних часів греки мали торговий монополь на Чорному морі й їх кольонії на всіх побереіжжях посередничили в обміні різних продуктів і виробів. Завдяки тому чорноморські міста дійшли до великого розцвіту і багацтва. Тепер же північні приходні самі везли свій крам у Візантію і побережним осельям відбирали їх зиски. З цієї причини були жалі і невдоволення, тим більше, що варяги нераз грабили і нищили спокійні оселі. Візантія була з Чорноморям у тісних звязках і мусіла стати в обороні своїх міст. У власнім інтересі старалася не допустити до зросту української торгівлі.

Україна знову мусіла боронити своїх інтересів. Олег, що добре орієнтувався у цих справах, розпочав з Візантією війну — вже не

для самої здобичі, як це робили варяги давніше, але щоби присилувати Царгород до зміни торгівельної політики.

Похід відбувся 907 р. Ця дата непевна й опис війни, який дає літопис, напів казковий.

Олег виправився з великим військом, де були і варяги і всі підбиті та союзні племена: поляни, деревляни, сіверяни, дуліби, тиверці, хорвати, радимичі, вятичі, кривичі, чудь меря. Кораблів мало бути двісті, а на кожному по 40 людей. Частина війська виправилася кінно. Греки замкнулися в Царгороді і зачинили пристань. Олегові війська вийшли на беріг, почали нищити околицю; знищили багато церков і палат, велику силу людей убили або взяли у полон.

Нарешті Олег задумав взяти Царгород підступом. Приказав своїм воякам пробити колеса, поставив на колеса кораблі зі щоглами і вітрилами та при прихильнім вітрі дістався під саме місто. Греки налякалися, просили мира й обіцяли дати йому дарунки. Винесли йому їжу і вино, але він не приняв, бо знав, що все затроєне. Греки настрашилися ще більше і казали: „Це не Олег, це святий Димитрій, посланий Богом на нас".

Олег зажадав контрибуції. Почалися переговори. Олег вислав від себе послів Карла, Фарлофа, Вельмуда, Рулава і Стаміда й вони склали договір з греками. Головні точки були так:

1. Греки зобовязалися заплатити по 12 гривен срібла на кожного вояка і окрім цього мали дати дарунки для „великих князів", що володіли у Києві, Переяславі, Любечі і інших значніших городах.

2. Послам, що приходили з Києва до Царгороду, цісар мав давати від себе утримання.

3. Київські купці у Царгороді мали діставати т. зв. місячину, тобто удержання протягом 6 місяців, — хліб, мясо, рибу, вино, овочі. При повороті діставали на дорогу харчі і всяке корабельне знаряддя, як вітрила, шнурі, якорі і под.

4. Олег дав обітницю, що його люди не будуть робити шкоди у грецьких країнах. До Царгорода купці мали входити одними воротами, у числі не більше як 50 люда без зброї, під наглядом цісарського урядовця. Мешкати мали тільки в означеному місці „у святого Мами" тобто біля монастиря св. Маманта.

5. Умову заприсягли обі сторони: греки на хрест, варяги присягали на свою зброю і богів Перуна та Волоса.

Ця умова Олега з греками збереглася тільки у частині, але має велику ціну, бо це перший в історії договір України, перший акт українського державного життя.

Літописець оповідає далі, що Олег на знак перемоги вивісив свій щит на воротах Константинополя.

Перед відходом Олег зажадав ще, щоби греки дали варягам шовкові вітрила а словянам полотняні. Але по дорозі на морі зірвався вітер і пороздирав шовкові вітрила варягів, а словянські вітрила лишилися цілі. Тоді сказали словяни: „Будемо триматися свого грубого полотна". Цей анекдот показує, що словяни, хоч підбиті варягами, вже ставали сміливіші і злегка жартували зі своїх панів.

Олег вернувся до Києва з великою добиччю — привіз золото, поволоки (дорогоцінні тканини), овочі, вина, всякі прикраси...

Другий договір з Греками. Кілька років пізніше, 2 вересня 911 р. Олег склав новий договір з Візантією. Які були причини

нових переговорів, про це не знаємо нічого. Може знову Олег вибирався походом і греки поробили йому нові уступки; або може торгові відносини обох держав вимагали ще нової, докладнішої умови. Цей договір, збережений в цілости, починається так:

Олег під Царгородом.

„Ми з руського роду Карло, Інегельд, Фарлоф, Вермуд Рулав, Гуди, Руальд, Карн, Фрелав, Руал, Актеву, Труан, Лідульфост, Стемид, вислані від Олега, великого князя руського і від всіх, що є під його рукою, світлих і великих князів і його великих бояр, до вас Льва, Александра і Константина, великих в Бозі самодержців, царів грецьких, на утримання і проголошення приязні, яка від довгих літ була між християнами і Руссю, волею наших великих князів та на їх приказ, та від всієї Руси, що є під його рукою".

Договір складається з таких точок:

1. Русь зобовязується утримувати приязнь з греками „від усієї душі і бажання" та не доводити до ніяких спорів і боротьби. Такий сам обіт складають греки.

2. Коли станеться кому шкода, покривджений має ствердити це присягою.

3. Коли грек убє русина або русин грека, має понести за це смерть. Коли убийник утече, його майно мають забрати свояки убитого і його жінка.

4. Коли хто ударить другого мечем або чим іншим, за кару має дати 5 мір срібла. Коли винуватець є незаможній, має дати те, що може, навіть одяг, у якому ходить, та має скласти присягу, що не може добути нізвідки допомоги.

5. Коли хто зловить злодія на крадіжі і його убє, то це не рахується за провину. Колиж злодій дозволить звязати собі руки, то має звернути потрійно вартість того, що вкрав.

6 Коли вітри заженуть який човен до чужої землі, треба човен повернути власникам і перевести його через небезпечні місця. Коли човен розібється, треба повернути поклажу, яка на ньому знаходиться.

7. Обі сторони мають визволити полонених бранців. Колиж якого бранця продано у чужу сторону, треба або відкупити невільника або дати ціну за нього належну.

8. Не буде перешкод людям, що хочуть вступити у чужу службу і залишитися у другій державі.

9. Коли втече який невільник з Руси або викрадуть його, греки мають його повернути.

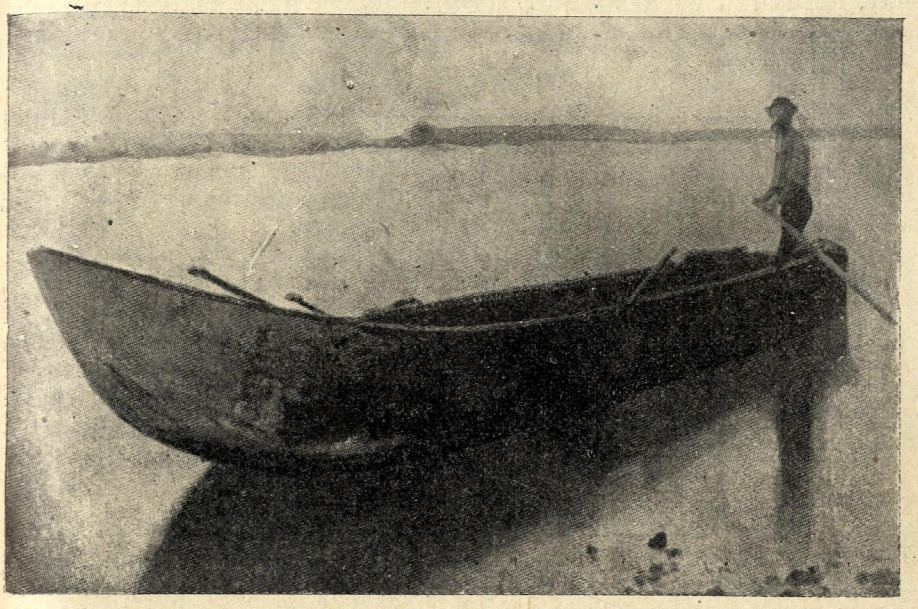
10. Коли хто умре з Руси у Візантії, а не залишить заповіту про своє майно, треба повернути це майно його своякам; колиж лишив заповіт, майно переходить згідно з його волею.

Цей договір усталив на довгі часи мирові відносини між Києвом та Царгородом. Протягом двацятьох дальших років не було ніяких зачіпних походів з Києва на Чорне море. І що більше, між обома державами приходило навіть до союзу. Київські князі не противилися тому, щоби їх піддані наймалися на візантійську службу і доволі варягів, а може й словян служило у грецькім війську. Так нпр. „руський" полк, в числі 700 люда, був біля 911 р. у візантійськім морськім поході на арабів; заплачено йому 100 лір золота, біля 920 р. Русь знову мала помагати Візантії проти Болгарії.

Походи на Каспійське море. В короткім часі після походу на Царгород Русь звернулася в іншу сторону, на Каспійське море. І тут також київська держава могла мати свої торгові справи. Як уже була згадка, зі сходу, з Туркестану, Персії і посередньо з Арабії йшли на Україну часто купці і купецькі каравани, що вивозили в далекі країни наші тодішні продукти, найбільше футра і шкіри. Можливе, що Олег і тут, подібно як на Чорному морі, старався скріпити позицію української торгівлі. Він від початку намагався усувати з Придніпрянщини хозар, — може хотів протерти дорогу для своїх купців на дальший схід. Але чужі письменники, що писали про цей похід, уважають, що Русь мала на меті виключно грабежі.

Історик Табарістану Магомед бен ель-Хасан оповідає, що 909 або 910 р. на Каспійському морі зявилося 16 руських кораблів. Вони напали на місто Абесгун і пограбили та побили багато музулман. Але місцевий намісник ніччю дігнав їх і погромив, а бранців порозсилав по різних околицях.

Араб Масуді передав нам опис великого походу Руси 913 р. Велика фльота, 500 руських кораблів, по 100 люда на кожнім, перейшла з Дону на Волгу. Сторожа хозарського кагана заступила їй дорогу. Русь просила дозволу перейти у Каспійське море, а за це обіцяла дати половину добичі. Каган погодився на це і кораблі перейшли з Волги на море та почали нищити побережні міста аж до „нафтяної землі" (Баку). На тамошніх мешканців упав великий страх, бо з найдавніших часів не бувало, щоб який ворог на них напав, приходили тільки кораблі купців і рибалок. Дехто пробував боронитися, але ніхто не міг опертися великій силі напасників; багато музулман погибло, а їх жінки і діти пішли у неволю. Так кілька місяців Русь панувала на Каспію. Пізніше зі добичю почала вертатися тою самою дорогою. Хозарському каганові, згідно з умовою, принесли частину здобичі. Каган був готов пропустити Русь до дому, але місцеві музулмани противилися тому і порішили помститися на ворогах за кривди свого народу. Русь відважно прийняла бій; військо вийшло з кораблів на берег і стало проти хозар. Три дні йшла боротьба. Але хозари мали кінноту і добру зброю й остаточно розбили руські полки, на місці мало полягти 30000 люда. Решта рятувалася утечею, але й тих побили сусідні народи. Так нещасливо покінчився цей великий похід.

Старовинний човен, вирубаний з одного пня.

Смерть Олега Далекі походи і підбої Олега дали йому славу й імя незвичайної людини, казкового героя, чудодія. „І прозвали Олега Віщим,—бо були погани й невчені", каже літописець-чернець. І про смерть Олега переказували незвичайну історію.

Питався Олег віщунів і знахорів, від чого він умре. Один віщун сказав: „Княже, умреш від коня, якого любиш і яким їздиш". Князь подумав і сказав: „Ніколи вже не буду ним їздити і не погляну навіть на нього". І приказав доглядати коня, але більше до себе не водити. По роках, коли вернувся з походу, пригадав собі того коня, призвав старшину конюхів і запитався: „Де мій кінь, якого я приказав кормити і доглядати?" А той відповів, що кінь згинув. Олег засміявся і висміяв віщунів: „Неправду говорять віщуни, кінь згинув, а я живу". Казав осідлати коня: „Поїду оглянути його кістки". Приїхав на місце, де лежали кости коня і голий лоб. Засміявся, зліз з коня і сказав: „Чи від цього лоба має прийти мені смерть?" І став ногою на кости. Але з конячого лоба вилізла гадюка, вкусила його в ногу, Олег заслаб і умер.

Плакали за ним усі люди плачем великим, оповідає літопис, понесли його і похоронили його на горі Щековиці.

Ігор. По Олезі київським князем був Ігор, син Рюрика. Тим способом на київському престолі засів рід Рюриковичів. Ігор мав княжити від 913 до 945 р.

На початку свого князювання Ігор старався тісніше звязати підвладні йому племена в одну цілість. Не була це легка річ. Словянські племена звикли до свободи й власної управи й неохотно стрічали владу Київа. Зараз по смерти Олега піднялися д е р е в л я н и і замкнули свої городи перед новим князем. Ігор рушив походом на

них, переміг їх і наложив більшу дань, як мали раніше. Але це не вирішило справи; під кінець життя Ігоря деревляни знову почали війну з Києвом.

Другу війну провадив Ігор зі степовими у л и ч а м и, що жили між Дніпром і Богом. За Олега вони не були підданими Києва, а тільки союзниками. Тепер Ігореві війська почали облогу улицької столиці Пересічна; аж по трьох роках добули сильний город. Уличі мусіли платити дань. Але неохотно покорилися Києву і частина їх пішла на мандрівку далі на захід, між Бог і Дністер.

В ті часи почалася боротьба з п е ч е н і г а м и. Це войовниче степове плем'я ще за Олега появилося у степах, а тепер почало наступати на волости Києва. Ігор зразу зробив з ним мир і вони пішли дальше степами у наддунайські землі; але 920 р. прийшли нові печенізькі загони і з того часу не вгавала війна на степовій окраїні.

У інших сторонах держави був спокій. У всіх визначніших городах сиділи члени родини Рюриковичів або інші „світлі і великі князі". В договорі Ігоря з греками виступає понад 20 імен цих князів. У Києві княжив сам Ігор, Вижгород мала його жінка Ольга, Новгород їх син Святослав. Племінниками Ігоря були Якун та Ігор. Між іншими князями була одна княгиня Сфандрь, жінка Уліба, дальше князі Предслав, Турд, Арфаст, Сфирк, Тудко, Тудор, Евлиск, Воік, Яминд, Гунар, Берн, Алдан, Клек, Етон, Гуд, Туль, Ут. Все те чужоземні, германські імена; серед провідної верстви нормани мали все ще рішучу перевагу. Але імя Ігорового сина Святослава і князя Предслава вказують, що вже і словянська течія почала доходити до своїх прав; серед словянського моря тонка варязька верхівка мусіла скорше чи пізніше зісловянщитися.

Похід Ігоря на Царгород. Мирні і приязні відносини з Візантією попсувалися під кінець князювання Ігоря, не знати з яких причин. Можливе, що спір розпочався за устя Дніпра і Крим; тут безпосередньо стрічалися київська держава з візантійськими кольоніями. 941 р. Ігор з великими силами рушив на Царгород. Київська фльота була дуже велика, рахували її на 1000 човнів, що давало до 40000 війська,— мабуть це прибільшене число. Візантійський намісник з кримського Херсонезу дав завчасу вістку про похід Руси, але Ігор без перешкоди дійшов під сам Константинополь.

Греки не могли виступити проти Руси більшою силою, бо цісарська фльота була саме у поході проти арабів. Але й невелике візантійське військо ставило успішно чоло наїздникам, завдяки технічній вищости візантійської зброї. Візантійці знали вже тоді с т р і л ь н и й п о р о х — перейняли цей винахід мабуть від арабів. Цією грізною несподіванкою заскочили нашу фльоту. Оповідає про це історик Ліюдпранд:

„Цісар Роман був у великім клопоті, бо свою фльоту виправив проти сарацен'в, для оборони островів. Немало безсонних ночей перезів він у думках, тимчасом Ігор грабував усе у приморських околицях. Але дали знати Романові, що є ще 15 напів зруйнованих кораблів, тільки їх і лишило військо, бо вже були старі. Як почув про це цісар, покликав до себе корабельних старшин і сказав: „Не гаючись, скоро спорядіть ті кораблі, а знаряддя, яким кидають огонь, поставте не тільки на переді, але і при кермі та на обох боках". Коли за його наказом споряджено кораблі, посадив на них досвідних людей і звелів

їхати проти Ігоря. Поїхали. Як Ігор побачив їх на морі, наказав своєму війську не вбивати їх, а брати живими. Але ласкавий і милосерний Господь наслав вітер на спокійне перед тим море, інакше грекам незручно було пускати огонь. І так опинилися посередині між Руссю і пустили огонь навколо. Русь, як це побачила, кидається у море; воліють краще в морі потонути, як від огня згоріти. Одні, обтяжені панцирями і шоломами пішли на дно, щоб ніколи не виринути, інші плаваючи, на самих морських хвилях погоріли.

Князь і дружинники.

І ніхто того дня не врятувався, хіба ті, що втікли на беріг, бо малі кораблі Руси проходять і на мілку воду, де грецькі кораблі не можуть дістатися, бо там глибоко. Після того Ігор з великим соромом вернувся до дому. А греки після перемоги вернулися весело до Константинополя і привели з собою багато бранців; цісар Роман звелів усім бранцям повтинати голови".

Але в дійсності поразка не прийшла відразу. Ігорова фльота зпід Царгорода поплила на схід і почала нищити побережжа Малої Азії. Розярені вояки дуже жорстоко поводилися з населенням, — розпинали людей на хрестах, прибивали до землі, забивали цвяхи в голову. Тодішня війна велася у дикий спосіб, а варяги були відомі з суворих обичаїв. Тоді саме з походу вернулася головна візантійська фльота і пустилася у погоню за Ігорем. „Окружили ми тих навісних собак, що немилосерно на нас брехали", оповідає сучасник, „і стиснули їх у середину, не даючи їм виходити із човнів на погибель християнську. Напав на них страх і переляк великий, хотіли потай втікати і спастися з рук наших воєвод, та не могли, бо наша фльота стерегла їх і чигала на них нагорі. Нарешті відважилися і не вважаючи на небезпеку вийшли на ромеїв (візантійців). Почався бій і ромеї побили Русь дуже. Одні пропали під мечем, інші повтікали на своїх човнах". Частина втікачів пустилася на болгарське побережжа, але й тут напали на них грецькі війська і знищили їх до решти. Сам Ігор ледви з десятьма кораблями доплив до Озійського моря. Був це страшний погром, якому рівного досі ніколи Русь не перейшла.

Договір Ігоря з греками. У три роки пізніше, 944 р., Ігор зібрав нове військо і задумав знову напасти на Царгород. Окрім варягів і словян він найняв іще й войовничих печенігів. До Візантії пішли вісти з Криму і Болгарії: „Йде Русь без числа, — кораблі покрили море!" Цісар Роман налякався і просив почати переговори, обіцяв дати князеві дарунки. Візантійські посли зустріли Ігоря над Дунаєм. Князь зібрав

на раду дружину і повідомив про посольство цісаря. Дружина відповіла: „Як цісар так говорить, то й ми більше не хочемо; без боротьби матимемо золото, срібло і дорогі тканини. А у бою, не знати, хто переможе, чи ми, чи вони. Не по землі ходимо, а по морській глибині, а тут смерть рівна для всіх". Ігор прихилився до голосу дружини, взяв від греків золото і дорогі матерії і погодився на мир.

Так оповідає літопис, але новіші історики піддають під сумнів це оповідання, бо ніде більше нема звісток про цей похід. Мир з Візантією не був корисний для Києва. Ігор мусів зректися прав до Криму та до Дніпрового устя, а також погодився обмежити торгівлю у візантійських землях.

Мир складено у Царгороді 944 р. У посольстві було понад 20 послів, що були представниками Ігоря, його родини та інших князів. Договір містив такі точки:

1. Обі сторони відновили давний мир і приязнь. „А колиб з руської сторони бажав хто нарушити цю любов, то як він є християнин, нехай прийме від Бога осудження і погибіль на цей вік і майбутній; а ті, що нехрещені, нехай не мають помочі від Бога ні від Перуна, нехай не обороняться щитами своїми, нехай посічуть їх власні мечі і стріли і інша зброя і щоби стали рабами у цьому віці і майбутньому".

2. Посли і купці можуть приїздити до Греції, кілько хочуть. Але посли мають показати печать золоту, купці срібну, а князь має прислати письмо, в якому написано, кілько кораблів висилає, щоби було знати, що приходять з миром. Коли хто приїде без грамоти, мають задержати, аж справа виясниться; колиж не хоче піддатися і противиться, можуть його убити і греки за це не відповідають.

3. Коли Русь приходить без краму, не має діставати місячини (місячного удержання). Князь має приказати своїм людям, щоби не робили шкід у грецькій країні. Щодо побуту купців у Царгороді, обовязує умова Олега з 911 р. Але права Руси обмежено настільки, що не вільно купцям зимувати в Царгороді і не можна вивозити дорожчих тканин.

4. Коли втече невільник від Руси, підчас побуту у Греції, то втечу його треба ствердити присягою, тоді греки платять за нього дві штуки тканин.

5. Крадежі і грабунки караються подвійною грошевою карою.

6. Назначено таксу за викуп бранців. За грецького юнака або „добру" дівчину греки платили 10 золотників, за чоловіка середнього віку 8 золотників, за старця або дитину 5 зол. Але за викуп руських бранців греки жадали по 10 золотників, за всіх без ріжниці.

7. Руські князі зрікалися прав до „Корсунської сторони" тобто Криму.

8. Русь не має перешкоджати корсунянам у риболовлі при усті Дніпра. Руси не вільно зимувати на усті Дніпра, на Білобережжі і острові св. Елевтерія (Березані).

9. Не вільно забирати розбитих кораблів другої держави ані покладжі і людей з них.

10. Спори між греками та Руссю, справи побоїв й убивства порішено подібно, як в умові Олега.

11. На бажання цісаря великий князь має вислати йому військову поміч: „тоді побачать інші країни, яку приязнь мають греки з Руссю."

12. Договір списано на двох грамотах, одну підписали руські посли, другу грецькі. Християни мали заприсягти його в церкві. „А нехре-

Гори Кавказ.

щена Русь має покласти щити свої і мечі нагі й обручі (оздоби) і іншу зброю і клястися на все, що написано у грамоті, що буде її берегти Ігор і всі бояри і всі люди руської землі на дальші літа і на все. А як хто з князів або людей руських, християнин чи нехрещений, переступить те, що записано у цій грамоті, нехай умре від своєї зброї і нехай буде проклятий від Бога і Перуна, за те, що переступив цю клятву"...

Похід на Каспій і Закавказзя. Ігор погодився на не дуже корисний мир з Візантією, бо його наміри йшли в іншу сторону, на схід. За прикладом Олега він вислав свої війська на Каспійське море. Військо йшло не через хозарські краї, де так погромлено Олега, але шляхом здовж Кавказу; пристали до нього й деякі кавказькі народи, як аляни і лезгіни. У Дербенті військо сіло на човни і поплило Каспійським морем до устя ріки Кури за Кавказом. Метою походу було Бердаа, найбільш торговельне місто на Закавказзі. Владу тут мали араби, віра була музулманська, з усіх сторін приходили купці, місто славилося своїми торгами, богатими крамницями, пишними садами і чудовими лазнями. Ігореві війська напали на це місто, погромили залогу й опанували околицю. З людьми зразу поводилися добре, пізніше, коли піднялося повстання, пограбили місто і забрали мешканців у полон. Проти Руси виступив намісник сусіднього Азербейджану. Бої ішли з ріжним щастям, але Русь трималася добре. Але пізніше серед війська поширилися пошести і треба було лишити нездоровий край. З великою добиччю вернулися переможці тою самою дорогою, що прийшли; ніхто не мав відваги їх спинити. Цей похід відбувся 944—945 р.

Смерть Ігоря. В останні роки князювання Ігор вів війну з деревлянами. Це завзяте поліське племя не хотіло погодитися з владою Києва, хоч було у найближчому сусідстві столиці Руси. Вже перше Олег і Ігор вели з ними війну, тепер боротьба почалася наново.

Причиною невдоволення деревлян була велика дань, яку наложив на них Ігор. Цю дань стягали варяги.

Як прийде місяць листопад, — оповідає Константин Порфирородний, — князі з усією Руссю виходять з Києва у землі підвладних словян на полюддя. Перебувають там цілу зиму і вертаються у квітні і тоді споряджають човни в дорогу до Византії.

Таке „полюддя" було дуже докучливе для місцевого населення. Не тільки треба було доставити тяжку дань—шкіру, мед, віск, чи чого там жадав Київ, — але й удержувати цілу зиму військо, яке певно не поводилося на селі спокійно. Тому словянські племена ворохобилися нераз проти цих важких обовязків.

Дань у деревлянській землі Ігор відступив зразу своєму воєводі Свенельдові. Країна була багата і воєвода мав з неї великі доходи. Але тоді дружина самого Ігоря почала нарікати, що їй так добре не діється: „Свенельдові вояки приоділися у зброю і одяги, а ми голі! Ходи, княже, з нами по дань, і ти добудеш, і ми". Ігор рішився збільшити дань деревлянам і пішов з дружиною на деревську землю. Почалися звичайні „примучування", — силою взяли Ігореві вояки те, що хотіли.

Коли вже верталися, Ігор роздумався і сказав дружині: „Ідіть з даниною до дому, а я вернуся і ще походжу". Думав іще більше для себе зібрати. Як деревляни дізналися, що він вертається, сказали: „Як внадиться вовк між вівці, то повиносить усе стадо, поки його не убють, Так буде і з нами, як його не вбємо, то нас вигубить". І під городом Іскоростенем зробили засідку й убили Ігоря разом з його товаришами. Переказ каже, що привязали його до стовбурів двох нагнутих дерев і дерева роздерли його тіло на дві частини. Літопис подає смерть Ігоря на 945 р., — нові історики вказують 948 р.

Ігор залишив у літописі память князя суворого і безоглядного. Так само рішуче, як Олег, провадив він керму держави, вів криваві війни з сусідами та залізною рукою тримав підвладні племена. Мечем і кровю будовано основи державного життя.

Ольга. По смерти Ігоря владу у київській державі взяла його жінка Ольга, — перша жінка на українськім престолі, княгиня, якої імя стало улюбленим іменем українського жіноцтва.

З якого роду вона була, якого походження? Імя Ольга це скандинавське Гельга: може була донькою котрогось з „світлих і великих князів" варязького роду, що панували у різних городах. Літопис каже, що вона була родом із Пскова. Але в одному з пізніших літописів знаходимо переказ, що Ольга була селянською дівчиною, перевізничкою на ріці. Ігор був у Псковщині на ловах, побачив човен і казав себе перевести. Дівчина подобалась йому і він почав її зачіпати жартівливими словами. Але вона відповіла йому так гостро, що він набрав до неї пошани і посватав її за жінку.

За життя Ігоря Ольга мала велике поважання; князь дав їй в управу Вишгород, значний город біля Києва, а у посольстві до Греції побіч Ігоревого посла був також посол його княгині. Після смерти

Ігоря Ольга правила київською державою, в часі малолітности сина Святослава, від 945 до 960 р.

Літописець називає Ольгу „наймудрішою з усіх людей". Це була справді визначна індивідуальність. Вже саме те, що по смерти Ігоря їй полишено управу, свідчить, що княгиня не була пересічною жінкою. В ті часи, коли рішала фізична сила, відвага, рішучість, нелегко було жінці утриматися на престолі. Дикі, буйні і своєвільні варяги не стерпілиб мягкої жіночої руки. Багато було тих „світлих і великих князів", що могли взяти регенцію в імені малолітнього князя. Що Ольга все таки вдержалася при владі, що протягом кільканацяти ро-

33. Жіночий убір з могил словянських (з Полтавщини), часів по розселенню.

Убір словянської жінки.

ків радила без ніякого спротиву, все те є свідоцтвом, що вона визначалася справді великим державним хистом. Її дипльоматична діяльність, подорож до Царгороду, переговори з римським цісарем Оттоном, врешті перехід на християнство — це докази, що Ольга була володарем високої міри.

Помста Ольги. Першим ділом Ольги була війна з деревлянами. Ігор погиб убитий деревлянами, — обовязком жінки було помстити смерть чоловіка. Але проти деревлян Ольга мусіла виступити і в імя інтересів держави. Якби деревляни мали окрему владу, то захитали би підвалинами київської держави. Повстання одного племени вистарчило, щоб і інші племена зворохобилися, а тоді велика держава пересталаб

існувати. Тому Ольга з таким завзяттям і рішучістю і навіть жорстокістю воювала з мешканцами „Дерев".

Літописне оповідання про цю війну має легендарний характер. Ці події видно дуже цікавили нарід і деревлянську війну прикрашено різними казковими епізодами. Кияни вважали все деревлян некультурними й дикими та в тих переказах зазначували деревлянську неповоротність і глупоту.

По вбивстві Ігоря деревляни ніби то виступили з пляном подружити свого князя Мала з Ольгою. Вислали своїх послів водою на човнах до Києва. Призвала княгиня послів до себе і привитала їх: „Щасливо ви, гості, прийшли?" „Прийшли, княгине" — відповіли деревляни. „Чогож ви прийшли сюди?" Відказали вони: „Прислала нас деревська земля з такими словами: Убили ми твого чоловіка, бо твій чоловік був як вовк, що забирає і грабить; а наші князі добрі, вони збогатили деревську землю. Віддайся за нашого князя Мала". Ольга відповіла: „Мила мені мова ваша. Вже мені мого чоловіка не воскресите. Але хочу вас пошанувати перед моїми людьми. Ідіть до свого човна, лягайте і величайтеся. Я завтра пішлю по вас, а ви кажіть, що не поїдете на конях, ані не підете пішки, нехай вас несуть у човні". І відпустила їх від себе.

І тоді Ольга приказала викопати яму велику і глибоку на дворі перед своїм теремом (палатою); другого дня вислала по послів, а сама засіла у теремі. Пішли по них: „Запрошує вас Ольга на бенкет великий". А вони сказали: „Не поїдемо на конях, ні возами, ні пішки, несіть нас у човні". Кияни сказали: „Нам неволя, наш князь убитий, а княгиня хоче віддатися за вашого князя". І понесли їх у човні, а вони сиділи пишні, принесли їх на двір Ольги і кинули в яму разом з човном. Прийшла Ольга і спитала: „Добрий вам бенкет?" А вони сказали: „Гірший від Ігоревої смерти". І приказала засипати їх живих.

Вислала тоді Ольга до деревлян: „Як справді мене запрошуєте, то вишліть знатних людей, щоб я у великій шані віддалася за вашого князя, інакше не пустять мене кияни". Деревляни вислали знатних мужів, що управляли деревською землею. Ольга поставила лазню і наказала їм: „Помийтесь і тоді приходіть до мене". Напалено у лазні, деревляни увійшли туди і почали митися; а тут люди Ольги замкнули за ними двері і підпалили лазню і вони всі згоріли.

Ольга післала знову до деревлян: „Вже іду до вас, приготовте меди в городі, де ви убили мого чоловіка, нехай заплачу над гробом його і зроблю тризну (поминки) чоловікові моєму." Вони звезли медів багато і заварили їх. Ольга взала малу дружину і приїхала до гробу Ігоря, заплакала по своїм чоловіці і приказала своїм людям насипати велику могилу. Як уже насипали, веліла тризну влаштувати. Засіли деревляни пити, а вона наказала своїм слугам послугувати їм. А коли вони попилися, приказала своїй дружині рубати їх і побили їх багато.

Війна з деревлянами. Ольга зібрала велике і хоробре військо, щоби до останку знищити деревлян. Деревляни вийшли напроти і оба війська зустрілися з собою, Тоді син Ольги, малий Святослав, кинув копієм на деревлян і копіє полетіло між ухами коня і ударило коневі в ноги. Воєводи Свенельд і Асмольд видали наказ: „Князь уже почав, тягніть, дружино за князем!" Деревлян погромлено, і вони втікли і зачинилися у своїх городах.

Ольга пішла під Іскоростень (тепер Коростень), там, де убито Ігоря і почала город облягати. Деревляни боронилися завзято, бо знали, що не буде їм помилування. Ольга стояла ціле літо і не могла города добути.

І видумала таке. Вислала до города зі словами: „На що ще чекаєте? Всі ваші городи піддалися мені, обіцяли дань і управляють свої ниви і землі; а ви хочете померти з голоду і не даєте дані?“ Деревляни відповіли: „Радо погодились би ми на дань, але ти хочеш помститися за твого чоловіка“. Ольга сказала: „Раз уже мстилася я за обиду мого чоловіка і другий раз і третій; тепер уже і не хочу помсти, а тільки, щоб ви дали дань. Як попомирюся з вами, піду назад“. Деревляни заявили: „Кілько хочеш від нас, радо дамо, медом і шкірами“. Ольга відповіла: „Нема у вас тепер меду ні шкір; дайте мені з кожного двора (обістя) по три голуби і по три горобці; небагато жадаю, бо ви знемоглися в облозі“.

Княгиня Ольга.

Деревляни були раді і зробили, як вона сказала, і принесли їй дань з поклоном. Ольга сказала: „Вже ви покорилися мені і моїй дитині, ідіть до себе, а завтра я відступлю від города. „Післанці вернулися, розказали людям і зраділи всі люди в городі. А Ольга роздала голуби і горобці своїм воякам, приказала загорнути у малі платки жар і привязати ниткою до кожної птиці. І як смерклося, веліла пустити всі птиці. Полетіли птиці до своїх гнізд, голуби до голубників, горобці під стріхи і так запалилися будинки і вежі; не можна було й гасити, бо горіло всюди. Люди почали втікати з города, а Ольга веліла брати їх у неволю. Так добула город і спалила його. Деревлян одних побила, інших віддала у неволю своїм воякам, а решту залишила на місці, щоби платили їй дань. Дань була тяжка, дві третини ішли на Київ, одна третина на Вишгород.

Ольга установила всякі права для підбитої землі і вернулася до Києва. Обозовища її і місця ловів показували у деревській землі довгі часи. Таким способом деревляни втратили свою окремішність і вже більше не ворохобилися проти Києва. Тяжкими жертвами, при проливі крови і муках населення йшло обєднання земель в одну цілість; але все те було необхідне, щоб укріпити державу і піднести нарід до вищої культури.

Подорож Ольги до Царгорода. Супроти сусідніх держав Ольга трималася мирової політики. Не знаємо ніяких її походів у далекі землі; хоч яка вона була хоробра, то важко було жінці вести мужів

до бою. Але дипльоматичні справи Ольга вела сама і показала у тому зручність і щасливу руку. Досить сказати, що з двома тодішніми цісарствами, візантійським і римським була у близьких і приязних відносинах.

957 р. княгиня вибралася сама до Константинополя. Чи хотіла залагодити остаточно непорозуміння, які залишив нещасливий похід Ігоря, чи були якісь інші важливі справи, досить, що Ольга рішилася сама відвідати Царгород. Це доказ і великої енергії її й особистої відваги, бож дорога була далека й небезпечна й можна було з неї не вернутись.

Ольга приїхала до Константинополя у вересні 957 р. Літопис оповідає, що цісар не відразу приняв княгиню і вона якийсь час мусіла чекати у царгородській пристані, Суді, і дуже була з того невдоволена". Але приймали Ольгу дуже пишно. Приймали її з таким самим церемоніялом, як сирійських послів. На цісарському дворі перестерігали дуже докладно приписів здавна установленої етикети; чужоземних володарів і їх послів ділено на вищі і нижчі категорії. Київські князі у тій гієрархії стояли на одному з найвищих щаблів.

Ольга приїхала до Візантії з великим двором. Був з нею якийсь її свояк, 12 жінок з княжого роду, 18 жінок, приналежних до її двора, 22 послів, 42 представників купецтва, 12 перекладачів та священик Григорій, видно капелян княгині. Приняття на цісарському дворі відбулося у такім порядку:

Княгиня ввійшла до палати з своїми своячками з княжого роду і своїм двором: ішла попереду усіх, а вони йшли в порядку одна за одною; у віддалі за двором ішли посли і купці. Цілий похід перейшов через сад, портик (підсіння), різні кімнати і княгиня сіла відпочати у гостинній салі. Звідтам запрошено її до цісаря. У пишній Юстиніяновій салі стояло підвищення, закрите червоним сукном і на ньому цісарський престіл під запонами. По боках стояли срібні органи. При цісарі був зібраний весь двір. Княгиню представлено цісареві. Потім вона пішла до другої салі, де на престолі сиділа цісарева, а поруч з нею її невістка. При цісаревій був великий жіночий двір, що складався з жінок урядовців, патриціїв, сенаторів й інших достойників. Старшина двора привитав Ольгу в імені цісаревої. Потім цісар і цісарева перейшли до іншої салі, засіли при столі разом зі своїми дітьми; запрошено тут княгиню, вона сіла при столі і розпочали переговори.

Докладного змісту переговорів не знаємо. Правдоподібно річ йшла, як звичайно, про торгівлю і воєнну поміч. У літописі є згадка, що Ольга обіцяла цареві прислати шкіру, віск і невільників та військо на підмогу.

Того самого дня відбувся святочний обід у Юстиніяновій салі. Цісарева з невісткою сиділи при столі, Ольга ввійшла з своїми княгинями і злегка їм уклонилася. Посадили її між двома зостами, тобто найвищими двірськими дамами. При обіді співали співці з двох царгородських церков; також була якась театральна вистава. У другій салі, що звалася золотою, був бенкет для послів і купців. Після бенкету Ольга перейшла до іншої салі, т. з. їдальні, де стояв золотий стіл, заставлений тарілками, прикрашеними дорогим камінням. Тут засів цісар, цісарева, їх діти і невістка, а разом з ними Ольга і спільно зїли десер.

Подібні бенкети відбулися при прощанню Ольги; до столу цісаря допущено київських послів, княгиня з своїм двором обідала з цісаревою.

По звичаю київські гості дістали від цісаря багаті дарунки. Ользі подали на емальованій тарілці раз 500 драхм, вдруге 200 драхм; члени її двора дістали по 6 до 20 драхм, відповідно до їх становища. (Драхма мала ціну більш-менш золотого франка.)

Посольство до Німеччини. Ольга, здається, не була вдоволена вислідом своєї подорожі до Царгороду. Коли згодом до Києва приїхало візантійське посольство, княгиня не відразу прийняла послів. „Нехай постоять у Почайній (київській пристані), як я стояла у Суді" — таке веліла переказати посольству. Видно не добула в Константинополі того, чого їй було треба.

Руїни церкви на княжім дворі у Києві.

Відносини з Візантією залишилися напружені. Свідчить про це посольство Ольги до Німеччини. Німецьким королем був тоді Оттон I. Великий, могутній володар, що мав широкі пляни заснувати всесвітню монархію. Він вів успішну війну в Італії, прийняв титул льомбардського короля і думав про те, щоб обнозити римське цісарство. Для Візантії, що вважала себе спадкоємцем старого Риму, такі пляни були небезпечні і нелюбі. І саме тоді Ольга почала переговори з Німеччиною.

Про це преважне посольство збереглася тільки коротенька записка одної німецької хроніки: „959 року посли Олени, королевої русів, що охрестилася в Константинополі за імператора Романа, прибули до короля (Оттона) й просили, щоби вислати тому народові епископів і священиків, але, як потім показалося, нещиро".

Давні літописці черці більше цікавилися церковними справами, як світовими й їх звістки бувають дуже неповні. Може бути, що і в цій справі німецький хроніст не був добре поінформований і згадав тільки про церковні справи посольства Ольги, а інші поминув. Велика це шкода для нас, бо це вперше українська держава ввійшла в зносини з середньою Европою і то у важний момент, коли ставали проти себе дві найбільші европейські сили.

Охрещення Ольги. Що Ольга була княгинею небуденної міри, це бачимо з того, що вона прийняла християнство. Вже з давніх часів

бували у Києві християни, але у малому числі. Коли Ольга рішилася прийняти нову віру, то робила це всупереч поглядам дружини й народу, що шанував давніх богів, на це треба було великої відваги і розуму.

Не знаємо, коли Ольга прийняла хрещення. Літопис каже, що вона охрестилася в Царгороді, хрестив її сам патріярх, а хресним батьком був цісар. Ольга дістала християнське імя Олени, на память матері Константина Великого, що перший з римських цісарів прийняв християнську віру.

Літописець оповідає з цієї нагоди переказ, що грецький цар хотів посватати княгиню. „Побачив цар, що вона дуже гарна лицем і розумна, дивувався її розумові та сказав: „Достойна ти царювати з нами". Вона зрозуміла це і каже до царя: „Я поганка; як хочеш, щоб я охрестилася, хрести мене сам, бо інакше не охрещуся". І цар охрестив її з патріярхом. По хрещенні призвав її цар і хотів узяти її собі за жінку. А вона відповіла: „Якже ти хочеш мене взяти, коли ти сам мене хрестив і назвав мене донькою; у християн нема такого закону, ти сам це знаєш". І сказав цар: „Перехитрила мене Ольга". Дав їй великі дари, золото, срібло, дорогі тканини й різнородний посуд і відпустив її".

Це тільки лєгенда, не історична правда. Цісар Константин Порфирородний, якого відвідувала Ольга, не міг ставити нашій княгині таких подружніх пропозицій, просто тому, що жила і при здоровлі була його власна жінка. Літописець щось побаламутив з цією справою.

Деякі нові історики (Томашівський) є такої думки, що Ольга вихрестилася не підчас побуту у Царгороді 957 р., а значно скорше. У німецькій хроніці читаємо, що Ольга прийняла християнство за цісаря Романа І, що царював 920—944 р.

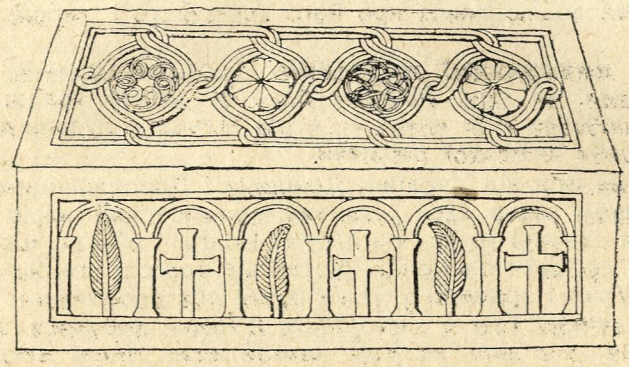
Хрещення Ольги не мало більшого значіння для київської держави. Окрім княгині може тільки дехто з її найближчого оточення прийняв нову віру. Зрештою вищі верстви громадянства ставилися до цієї справи байдуже. „Як хто хотів хреститися, не боронили, але насмівалися". Навіть Святослав, одинокий син Ольги, не хотів іти слідом матері. „Як же я сам один прийму новий закон, дружина моя сміялась би з мене", казав молодий князь.

Може до слабого поширення християнства причинилося й холодне відношення візантійської церкви до християнства на Україні. Царгородський патріярхат не використав навернення Ольги, не вислав на Україну своїх єпископів і не допоміг Ользі в її місіонарській діяльності. Може Царгород боявся, що охрещена Україна стане для нього більше грізна?

Тому то Ольга віднеслася по єпископів до цісаря Оттона. У Німеччині зараз висвятили на єпископа для Руси черця Лібуція. Але він в короткому часі умер. На його місце призначено іншого черця Адальберта, висвячено його і 961 р. він виїхав, а Оттон вивінував його щедро на дорогу. Але місія не вдалася, по році Адальберт вернувся. „Не зміг зробити нічого з того, задля чого його вислано, і побачив що даремне трудився; декого з тих, що були з ним, при повороті вбито і сам він з великою трудністю ледви спасся". Так коротко інформує нас німецька хроніка про цю справу.

Ольга умерла 969 р. у Київі. Перед смертю заборонила робити тризну над собою; похоронив її християнський священик, може той отець Григорій, що їздив з княгинею до Царгороду.

В пізніші часи Ольгу почитали у нас як святу, за її заслуги для християнства. Володимир Великий переніс її тіло до Десятинної церкви і духовенство мало його у великій пошані. Але 1240 р. підчас татарської облоги. Десятинна церква завалилася та під її руїнами

Гробниця Ольги.

запропастилися мощі св. Ольги. Аж в XIX ст. підчас розкопок на цьому місці відкрито мармурову гробницю без ніякого напису, — це мабуть місце вічного спочинку першої княгині-християнки.

VI. СВЯТОСЛАВ ЗАВОЙОВНИК

Святослав. Ольга в останні роки свого віку вже не княжила сама, а віддала провід у державі синові Святославові.

Це постать найзамітніша і найкраща, найбільш лицарська і благородна між першими володарями київської держави.

Святослав зростав у традиціях, які залишили йому його світлі попередники. Дід його, Рюрик, перший увів варягів у недоступні країни східної Европи, промощував перші шляхи державі, що мала повстати на цих свіжих просторах. Батько його, Ігор, і на Чорному морі і на Каспію шукав для Києва нових доріг розвитку, і так нещасливо поляг у боротьбі з слабим племенем деревлян. Мати, мудра Ольга, вводила його у тайни европейської політики. По своїх предках Святослав взяв у спадщині широкий розмах. відвагу ставити собі далекі цілі, уміліть переводити найтрудніші завдання. Плила у ньому варязька кров, але ім'я мав уже словянське. Одна частина його істоти рвала його до далеких походів, до підбоїв чужих земель і країв, друга вязала його з рідною землею, з Україною, веліла йому бути чутливим на потреби своєї батьківщини. Але головною прикметою його духа була глибока лицарськість. Був він вояком з цілого єства, не уважав на ніякі труди й небезпеки, був безоглядний у боротьбі, але супроти ворога умів виказати благородність і лицарський жест.

„Коли князь Святослав виріс і став мужчиною, почав збирати багато хоробрих вояків, бо й сам був хоробрий і легкий, ходив як леопард і багато воював. Не возив за собою возів, ні казана, не варив мяса, але різав тоненько чи конину, чи воловину, чи дичину, пік на вуглях і так їв. Не мав і шатра, а стелив на сон конячу

опону, а в голови сідло. Такіж були і його вояки. А як ішов на котрий край, сповіщав наперед: „і д у н а в а с!"

Так оповідає про Святослава український літописець. Таксамо висловлюються про князя і греки, вороги його, з якими він вів завзяту боротьбу. Боялися грізного князя і ненавиділи його, але все з пошаною висловлювалися про його хоробрість і геройську вдачу.

Знищення хозарської держави. Своє князювання Святослав почав походами на схід. Манили його ті далекі країни, де його батько Ігор добував собі славу — а ще більше силували до боротьби життєві потреби київської держави.

Країни на схід від України, Донщина і Поволжанщина, все ще були під владою хозар Цей рухливий, промисловий нарід зумів опанувати такий важний шлях, яким була Волга, і з устя цієї ріки приказував усім сусіднім племенам. Хозарські торгові станиці сягали від Кавказу по Урал і тримали у своїх руках все дооколишнє населення. Українські племена вже в часи Олега й Ігоря добулися зпід хозарського впливу, але далі на схід хозари самі вели всю торгівлю. Святослав задумав докінчити діла своїх попередників і знищити до останку цю могутню торговельну силу та відкрити східні торги для українського купецтва.

Свій похід він почав від племен, що були під хозарською владою. На джерелах Оки сиділи в я т и ч і, які здавна платили хозарам дань від рала, — Святослав визволив їх від довголітньої неволі. Потім рушив далі над середню Волгу. Там була держава т. зв. с р і б н и х б о л г а р, — звалися вони так тому, що через їх землю ішло срібло з Уралу. Їх столиця, Болгар (недалеко Казані) була одним з найбільших торговищ на півночі; широко відомий був Болгар шкірками північних звірят, особливо червоних, білих і чорних лисів, яких сюди доставляли зауральські племена. Болгар був також торгом на невільників; один перський поет вислався невільниці, яких тут продавано: „Всі мої біди йдуть від болгар, що все привозять дівчата з Болгару, щоби спокусити людину; їх губи і зубки такі гарні, що з охоти до них чоловік кусає собі губи зубами"... Тут також хозари мали великий вплив, безнастанно заходили сюди їх купці. Святослав добув Болгар і у свої руки взяв волжську торгівлю.

По таких приготуваннях вирушив і на саму Хозарію. До першої стрічі прийшло на переході з Дону на Волгу. Тут була хозарська твердиня С а р к е л або Біла Вежа; на прохання хозар побудували цей город греки, щоби не допустити цією дорогою нападів з України. Святослав добув це місто і пішов далі на І т и л ь, хозарську столицю при усті Волги (в околицях Астрахані). Тут був головний торг на арабські і перські вироби — шовкові матерії, зброю, металеве знаряддя, прикраси; з Ітилю все те йшло далі на захід. А знову з півночі привожено сюди шкіри і футра. Святослав добув Ітиль і не полишив у ньому каменя на камені. Сповнилося давнє хозарське пророцтво, що поляни з обосічними мечами, переможуть хозар, що мають шаблі гострі з одної сторони, — київський князь добув землю народу, що колись володів Києвом.

З хозарського походу українські війська вертались здовж Каспійського моря і Кавказу. Над морем добули Семендер, славний з виноградних садів. На кавказькому підгіррі зустрілися з хоробрими

гірськими племенами ясів (осетинів) і касогів (черкесів) і перемогли їх у боях.

Ці походи відбулися 964—968 р.

Не принесли вони київській державі такої користи, якої можна було сподіватися. Україна побила небезпечного суперника в торгівлі і відкрила собі вільний шлях на схід, — це була корисна сторона перемоги. Але рівночасно не стало над Волгою держави, яка стримувала східні степові орди у поході на Европу. Хозарія не була дуже войовнича і сильна держава, але всеж давала деяку охорону західнім країнам, — тепер цього заборола не було і кочовики з іще більшою силою перли на наші землі.

Князь з військом у поході.

Перший похід на Болгарію. Попередники Святослава нераз висилали військову поміч Візантії. Така підмога була потрібна Царгородові проти грізного північного сусіда, Болгарії. Болгари, нарід турецького походження, в V—VI ст. перейшли з Азії через українські степи над нижній Дунай, там змішалися зі словянами й утворили сильну державу. Візантія не могла опертися свіжому, буйному народові і мусіла все далі відступати знад Дунаю; з початком X ст. у руках болгар була вже більша частина Балканського півострова. Болгарські князі приняли тоді титул царів і вимогли на Візантії тяжку данину, а один з царів відважився навіть просити руки візантійської цісарівної і Царгород мусів вволити його волю. Візантія, найстарша держава світу, уважала це великою ганьбою для себе і шукала способів, щоб якось Болгарію знищити.

Знаряддям до цього мала стати Україна. Вже за Олега й Ігоря візантійські цісарі забігали помочі у Руси. Наші князі у своїх договорах не боронили варягам входити у візантійську службу, але самі не дали втягнути себе у цю непевну справу. Але молодий і неспокійний Святослав дав себе приєднати до цих плянів.

До Києва приїхав грек Калокір, син херсонезького намісника, чоловік хитрий і сміливий, добре обізнаний зі словянськими справами.

Приїхав як довірений висланник цісаря Никифора Фоки і привіз князеві багаті дарунки — півтора тисячі фунтів золота. Він заохочував Святослава до походу на Болгарію. Це земля дуже багата — з Греції приходять тут дорогі матерії, золото, вино, овочі, з Чехії й Угорщини срібло й коні, з України шкіри, віск, мед, невільники; хто тут є володарем, має всього доволі. Рівночасно повинні ударити на болгарів і Святослав і Візантія; Болгарія перестане існувати, а побідники поділяться добиччю. У великій тайні грек подав іще князеві інший плян: він сам, Калокір, хоче виступити проти цісаря і добути собі візантійську корону, — Святослав у спілці з ним буде ще певніший.

Святослав, охочий до далеких виправ, радо погодився на ці пляни. Болгарський похід міг принести великі користи його державі. Він мав уже у своїх руках два великі торгові шляхи, Дніпро і Дін; колиб добув іще третій, дунайський шлях, уся чорноморська торгівля булаб у його руках. З такими надіями Святослав розпочав війну з Болгарією.

Святослав рушив з величезним військом. „Все юнацтво підняв до походу, зібрав 60000 дужого люду, окрім обозу", оповідає грецький історик Лев Діякон. Болгари виступили назустріч у силі 30000. До бою прийшло над Дунаєм під Доростолом (теп. Силістрія). Святославове військо вийшло з кораблів і впорядкувалося на березі. Зі щитами і мечами рушило на ворога. Удар був такий сильний, що болгари відразу кинулися у розтіч. Поразка прийшла так несподівано, що болгарський цар Петро з розпуки захворів і в кілька днів умер. Київські війська пішли далі й у завзятій боротьбі займали город за городом. Вісімдесять болгарських міст дісталося під владу Святослава. За столицю він обрав собі Переяславець або Малу Преславу (на південь від Дунаю).

Успіхи Святослава дуже занепокоїли Візантію. Були це тяжкі часи для грецького цісарства. Вже третій рік панував голод і недостача поживи; араби все наново атакували візантійські посілости в Азії, для їх оборони треба було тримати там значне військо. А тут з півночі наступала грізна сила українського князя, якого Візантія сама необережно на себе накликала. Цісар Никифор, володар дуже сумлінний і енергійний, старався забезпечити Константинополь на випадок облоги; побудував нові воєнні машини і обставив ними башти міста, грубим залізним ланцюгом замкнув царгородську пристань, скріпив залогу новим військом.

Але Святослав на Царгород не вибирався. З України прийшли трівожні вісти про напад печенігів; князь чимскоріше зібрав свої війська і пішов боронити батьківщини.

Напад печенігів на Київ. Чорноморськими степами від непамятних часів переходили ріжнородні азійські орди. Гуни, болгари, авари, мадяри — всі ті кочовики прямували на буйні українські степи і тут закладали свої обозовища. Від зарання історії наш нарід мусів вести боротьбу з ними, щоби оборонити своє існування і добути ширші простори для життя. Український плуг усе глибше врізувався у дикі поля, все ближче до моря посувалися українські оселі. Але степ боронився, все нові орди посилав проти хліборобських осельчан; дикі кочовики руйнували культурне життя, палили свіжо побудовані села, грабили добуток хлібороба, сотнями й тисячами уводили бранців.

Святослав у переговорах з грецьким царем

Особливо грізна і завзята була орда печенігів, турецького походження. Печеніги жили зразу над нижньою Волгою, але у X віці виперли їх звідтам хозари. Печеніги пішли в чорноморські степи й зайняли простір від нижнього Дону до устя Дунаю. Ділилися на вісім „колін" тобто орд; чотири жили на схід від Дніпра, чотири на захід. Як інші степовики, вони займалися скотарством, мали великі стада коней, корів і овець; продавали їх сусіднім народам, від них худоба ішла і до нас. Але ще охотніше віддавалися вони грабежі і нападам на спокійне хліборобське населення та на купецькі табори. Їх кочовища відрізали Україну від Чорного моря. Переїзд степами став цілком неможливий, а плавба Дніпром дуже небезпечна. Українські купці мусіли берегтися безнастанно при переправі через Дніпрові пороги, бо на березі чигали на них печенізькі загони. І навіть як кораблі вїхали вже на море і плили близько берегів, печеніги бігли здовж побережжам, мов отара голодних вовків, і чекали, чи де буря не розібє човнів з купецьким крамом.

Українські князі замало проявляли енергії у боротьбі з цим степовим ворогом. Ігор виправлявся на них і відігнав їх від Дніпра, але вневдовзі вони знову сюди вернулися. Як Ігор ішов на Царгород, узяв деякі печенізькі загони на свою службу і пустив їх на Болгарію. Печеніги використовували війни між чорноморськими державами, ставали раз по одній, раз по другій стороні і зростали в силу.

Коли Святослав був у Болгарії, печеніги кинулися на Київ. Може в цьому була й рука Візантії. Візантійці не раз уживали степових орд до нападів на невигідних сусідів, — тепер печенізький напад повинен був відтягнути князя з Болгарії.

Про печенізький набіг наш літописець оповідає широко.

Печеніги обступили Київ великою силою. Ольга з унуками Ярославом, Олегом і Володимиром зачинилися у городі. Ворогів було так богато, що ніяк не можна було вийти з города, ні вислати вісти. Недоставало вже харчів і води. Кияни зібралися на раду, що робити: ще тільки один день могли боронитися, потім треба було піддатися печенігам. Питалися, чи хто не відважиться переплисти через Дніпро і дати знати війську, що було на другому березі. Зголосився один хлопець, що готов іти. Дозволено йому вийти з города. Він пішов між печенігів з уздечкою і питався: „Чи не бачив хто мого коня?" Умів говорити по печенізьки і печеніги уважали його за свого. Так приблизився до ріки, скинув одяг, увійшов у воду і став бристи. Печеніги кинулися до нього, почали стріляти з луків, але не могли йому

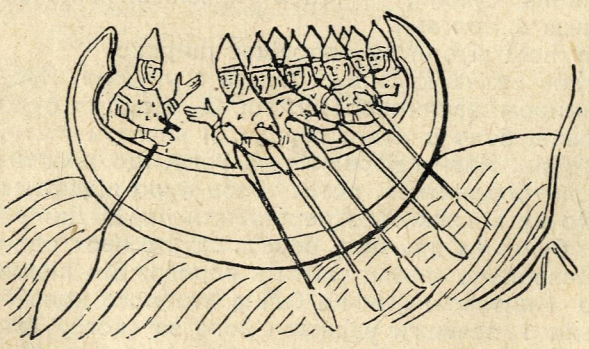
нічого зробити. З другого боку Дніпра побачили хлопця люди, взяли його у човен і перевезли до воєводи Претича. Хлопець розказав, у якій небезпеці є Київ, княгиня і княжичі. Другого дня вчасним ранком Претич з військом на човнах переправився через Дніпро і голосним звуком труб дав знати, що поміч надходить. Кияни від себе подали гасло. Печеніги думали, що це Святослав вернувся з походу, і скоро відступили від Києва.

Печенізький князь переконався потім, що його обдурили, але вже не нападав на Київ, а помирився з Претичем. Зійшлися разом і подали собі руки та обдарували один одного. Печенізький князь дав від себе коня, шаблю і стріли, а Претич дарував йому броню (панцир), щит і меч.

Кияни вислали тоді вістку до Святослава про небезпеку, в якій було столичне місто. „Ти, княже чужої землі шукаєш і бережеш, а своєї мало не втратив". У тих словах проявлялося невдоволення з безнастанних походів Святослава, що коштували багато зусиль, а не давали Україні користи. Варяги вже тратили значіння у Києві, до голосу приходили місцеві „лучші люди", купці і бояри; вони бажали мира й оборони від степовиків, а далекі походи для слави і здобичі їм вже не подобалися.

Другий похід на Болгарію. На заклики з України Святослав залишив Болгарію і вернувся до Києва. Але не думав тут довго перебувати. Впорядкував державні справи, поділив землі між синів, назначив їм до помочі бояр-намісників і знову почав готовитися до Болгарії. „Нелюбо мені у Києві", казав, „хочу жити у Переяславці над Дунаєм. Це середина моєї землі. Там сходиться все добро: від греків золото, паволоки, вина й овочі різнородні, з Чехії й Угорщини срібло і коні, з Руси шкіри, віск, мед і невільники". Але Ольга була вже хора і просила, щоби її не лишав. Святослав затримався дещо, але після смерти матері рушив знову у похід. Ще раз перемогла у ньому душа варяга, жадного слави і далеких мандрівок.

Болгарія тимчасом повстала проти князя. Коли він прийшов до Преслави, город зачинив перед ним ворота. Болгари виступили до бою з українськими полками. Святослав промовив до війська: „Прийдеться нам тут полягти, але поляжемо мужно, браття і дружино!" Боротьба тривала цілий день, але під вечір Святослав переміг і добув місто приступом.

Воєнний човен.

Тоді рушив дальше на південь, перейшов балканські гори і добував город за городом. Грецькі письменники оповідали страхіття про його похід. У Филипополі взяв у полон 20000 людей і велів покарати їх смертю—насадити на палі. Пострахом і жорстокістю утримував болгар у покірности. Городи, знищені Святославом, залишилися пусті, в руїнах.

ВЕЛИКА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ЗШИТОК Ч. 3.

Запросини до передплати

на

Велику Історію України

У 1934 році вийде щомісячними, триаркушевими багато ілюстрованими зшитками

Велика Історія України

видания

ІВАНА ТИКТОРА

Цілість цього видання, що буде останнім словом нашої історичної науки й видавничої техніки, обійме около 600 сторін друку великого формату й поверх 300 оригінальних та мистецьких ілюстрацій.

Кожна українська родина, кожна читальня й культурно-освітна установа має рідку нагоду набути „В. І. У." в передплаті, що виносить:

місячно	1 зл. 20 гр.
чвертьрічно	3 зл. 50 гр.
піврічно	6 зл. — гр.
річно	12 зл. — гр.

Передплатники, що надішлють цілорічну передплату на „Велику Історію України" згори, дістануть

тривку мистецьку обгортку даром!

Всі, що не скористають з виїмкової нагоди набути „Велику Історію України" в передплаті за 12 зл., мусітимуть заплатити за неї в книгарні 25 злотих.

Без історії Рідного Краю немислима ніодна українська сім'я, ніодна читальня, ніодна культурно-освітна установа.

Тому користайте з нагоди й шліть передплату на

ВЕЛИКУ ІСТОРІЮ УКРАЇНИ

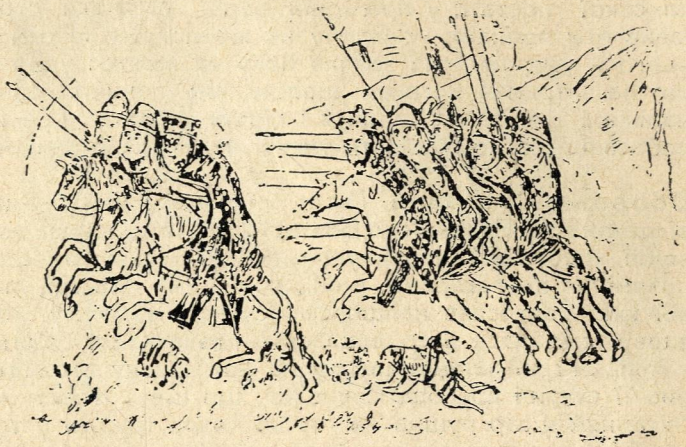
під адресою:

„НОВИЙ ЧАС" Львів, вул. Боїмів 4.

11.492.
Львів. Бібліотека
АН. УРСР
84

Війна з Візантією. Врешті задумав іти на Візантію і своїм звичаєм заповів грекам: „Іду на вас!“ Візантійська держава знайшлася у крайній небезпеці. У краю був голод, зі сходу погрожували араби, а до того ще у столиці прийшла революція. Цісаря Никифора вбито, а цісарем проголосився його убійник Іван Цимісхій. Він не почувався сильно на престолі і мусів шукати порозуміння зі Святославом.

Вислав він послів до князя і просив миру. Але Святослав прийняв гордо візантійське посольство. Заявив, що не піде з цієї багатої землі інакше, як за великою грошевою платою; нехай греки викуплять міста, які втратили, і заплатять за бранців. А як не схотять заплатити, нехай чим скорше забираються з Европи, бо не мають тут що робити — досить з них буде Азії.

Святослав жене болгар (з грецької хроніки Манасії)

Цісар дальше пробував переговорів. До Святослава писав так: „Думаємо, що не треба нам ламати згоди, що від батьків до нас перейшла непорушна, як її Бог дав. Тому радимо вам, як своїм приятелям, і просимо, щоби ви залишили край, який вам не належиться. Як не вийдете добровільно, то ми вас силою виженемо. Думаємо, що не забув ти невдачі твого батька Ігоря; він зневажив заприсяжнену угоду, приплив з великим військом, на десятьох тисячах човнів і напав на столицю, а ледви з десятьма човнами вернувся з походу, сам був вістником свого нещастя. Не нагадуємо вже про нещасливу смерть його, як він попався у руки ворогів, і як його привязали до стовбурів дерев і на дві частини роздерли. І ти не вернешся до батьківщини, як виступить проти тебе зброя ромеїв, — пропадеш тут з усім військом і ані оден човен не вернеться до дому занести вість про нещасливу долю, що тебе навістила“.

Святослав запалав гнівом на такі слова і відповів: „Не бачу жадної потреби, щоби цісар ішов до нас; нехай не трудиться іти в цей край; ми самі скоро розставимо наші шатра перед воротами Візантії і обставимо місто немов міцним валом. А як він схоче боротися з нами і виїде назустріч, сміло приймемо його і ділом докажемо, що ми не якісь голодранці, а лицарі і зброєю поконаємо ворога. Невжеж цісар уважає нас за жіноцтво, у запічку виховане, і хоче нас настрашити байками, як немовлят?“

У таких словах ішли переговори; обі сторони обкидали себе лайками так, як колись герої Гомера під Троєю.

Святослав зі своїми полками зайняв Тракію і рушив на Царгород. Під Аркадіополем (недалеко Адріянополя) прийшло до кривавого бою.

Львівська державна наукова бібліотека

Українські війська наперли на греків з великим завзяттям. Якийсь вояк, великого зросту, відділився від свого полку і конем наїхав на візантійського полководця Варду, вдарив його мечем по шоломі і мало не убив. Боротьба велася з різним щастям, раз одна сторона перемагала, раз друга. Візантійці поділили своє військо надвоє; один полк під гук сурм і бубнів зайшов українців від заду і викликав у війську переполох; вояки почали втікати. Якийсь старшина, великанської постаті, у прегарній зброї, старався стримати військо, — їздив між полками і заохочував жовнірів. Але сам Варда наїхав на нього й ударом меча звалив його на землю: удар був такий сильний, що не затримав його ані шолом ані панцир. Війська Святослава, налякані тим, заметушилися і пішли у розтіч. Греки оповідали, що на побоєвищі лягло двайцять тисяч люду. Переможцями були греки.

Оборона Преслави. Після тої нещасливої битви Святослав знову відступив за Балкани до Болгарії. Звідтам висилав полки на візантійські землі, грабував їх і руйнував. Але Цимісхій тимчасом увійшов у порозуміння з болгарами, щоби спільними силами ударити на українські війська. Святослав найшовся у дуже важкому положенні, але тут знову виявилася його лицарська вдача і хоробрість його війська.

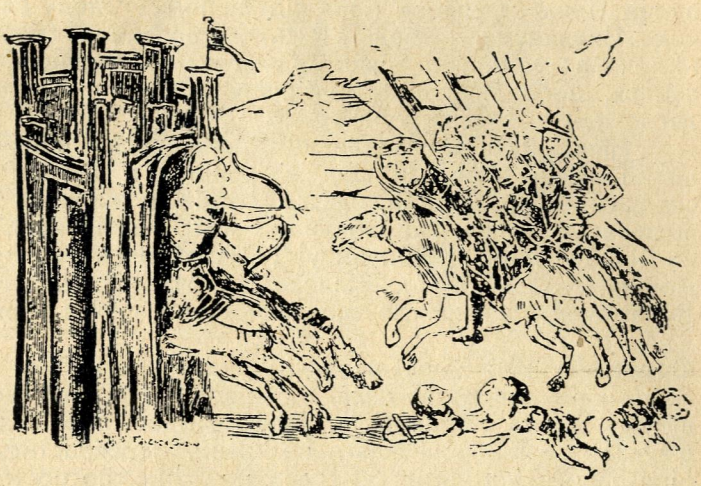
Цимісхій напав наперед на болгарську столицю Преславу. Боронив її старий воєвода Свенельд, що ще з Ігорем ходив у походи. Зі світанням цісар рушив на город. Казав трубіти у труби, бити у кітли і бубни; піднявся галас, зброя дзвеніла, коні іржали, вояки перекликувалися. Свенельдове військо впорядкувалося і міцною лавою, пішо, з боєвим криком виступило проти греків на широку площу під містом. Грецька кіннота ударила сильно й українські ряди захиталися. Візантійці наперли списами і загнали наше військо до міста.

Цимісхій хотів добути город приступом. Прийшли воєнні машини, військо уставилося клином і рушило на мури. Українська залога почала відстрілюватися; летіли списи, стріли, каміння. Але візантійці поставили зблизька свої машини і зігнали оборонців з мурів. Цісар приказав ставити до мурів драбини. Якийсь хлопець, на імя Теодосій, прізвищем Мезоникт, перший вдерся на мур. За ним кинулося все військо.

Українська залога заховалася у царському двірці, що був сильно укріплений. Вояки боронилися відважно, раз у раз робили вилазки через бічну браму й убили до півтораста греків. Цісар бачив, що приступом не можна добути українців, звелів підложити огонь. Розгорілося велике полумя і знищило все довкола. Залога, в числі сім тисяч люда, мусіла вийти з замку. Візантійці замкнули її довкола, але Русь відбивалася хоробро. Багато полягло на місці, але воєвода Свенельд з своїм відділом перебився таки і подався до Святослава.

Бої під Доростолом. Остання дія великої війни розігралась під Доростолом (теп. Силістрія) над Дунаєм. Це був старий, сильний город, побудований колись ще Константином Великим. Святослав затримався тут і під захистом мурів чекав на ворогів. Свої човни Русь витягнула з води і поставила під мурами. Притянув сюди з сухопутніми військами цісар, а від устя Дунаю водою приплила візантійська фльота, що мала теж „огненосні“ кораблі, з гарматами, з яких стріляли порохом. Обі сторони готовилися до останньої розправи. „Русь уважала за великий сором, якби її перемогли ромеї і позбавили слави, яку

вона здобула у сусідів, що ніхто її перемогти не може. А ромеї знову соромилися і лякалися, щоби не поконав їх піший нарід, що зовсім не вміє їздити — їх, що все перемогали противників зброєю та відвагою," — так говорить про суперництво обох народів Лев Діякон, що описав цю війну.

Святослав здобуває болгарське місто.

Як тільки появилися грецькі полки, Святославові вояки пішли їм назустріч і заховалися у засідці. Як наблизилися передні сторожі ворога, вони напали на них і кількох з них убили. Цісар приїхав туди, побачив трупів при дорозі, пожалів їх і казав здігнати напастників. Піхотинці чимскорше окружили ліси і чагари, захопили цих вояків і звязаних привели перед лице імператора. Цей приказав бранців порубати мечами.

Під городом стояло вже Святославове військо, озброєне щитами і списами, якби одна стіна. Підійшли до Руси греки і почався бій. Сили з обох сторін були рівні, перемога прихилялася то на одну, то на другу сторону. Але під вечір цісар велів затрубіти у всі сурми і вислав кінноту до бою, — українське військо не вдержало натиску й уступило до міста.

Другого дня візантійці почали правильну облогу. На високому горбі під містом заложили табор, обвели його високим валом, вал скріпили щитами, поставили воєнні машини і почали обстрілювати місто. Наше військо з мурів відповідало їм стрілами і камінням. Нараз з міста виїхала Святославова кіннота. Здивувалися греки, бо вяряги йшли у бій усе тільки пішки, навіть на сідла не вміли вилазити. Греки кинулися на конях зі списами проти них і українська кіннота зараз завернула до міста.

В дальші дні бої велися вперто, з різним щастям. Війська з обох сторін були озброєні щитами і панцирями, і не могли завдати собі великої шкоди. Про перемогу рішав припадок. В одній битві поляг воєвода Сфенкел, „якого Русь уважала третім по Святославі". Він був велитень тілом, дуже хоробрий і завзятий, — поляг пробитий грецьким списом, а збентежене військо покинуло поле бою. Знову другого дня Русь тріюмфувала над греками. Бій розгорівся біля грецьких машин, що їх Русь конечно хотіла спалити. Грецький полководець Іван Куркуа, з цісарського роду, що мав провід над машинами, з добірним відділом виїхав проти Руси. Але був на підпитку і розіспалий, їхав необережно, кінь спотикнувся і скинув його зі себе. Святославові вояки побачили пишне убрання їздця і гарну зброю,

думали, що це цісар, кинулися на нього і порубали його мечами, а голову заткнули на ратище.

Але знову прийшов нещасливий день для Руси. Воєвода Ікмор, що мав перше місце по Святославі, з пішим полком загнався далеко за греками; але наїхала на нього кіннота й якийсь грецький старшина одним сильним ударом меча відтяв йому голову разом з правою рукою. Скрикнула з болю Русь, як побачила смерть свого воєводи і почала уступати; вояки відходили в порядку, щити несли на спинах, щоби заслонитися від списів ворога. Але багато війська полягло при цьому відступі.

Ніччю Русь справляла похорони своїм покійникам. „Як настав новий місяць, вони вийшли на рівнину і шукали своїх мерців. По складали їх під мурами, багато вогнів розложили і палили тіла. По-предківському звичаю забивали багато невільників, чоловіків і жінок, на пошану мерцям, топили у Дунаю дітей і півнів пускали з течією..." Понурі, суворі обряди... Далеко від батьківщини, на берегах синього Дунаю нащадки варягів складали старосвітські кровавi жертви...

Останній бій. Важкі невдачі болюче пригнобили князя Святослава. Але він не давався одчаєві і старався надхнути своє військо добрим духом. Зібрав старшину на раду і питався про її думку. Одні радили темної ночі сідати на човни, перекрастися якось і втікати. Інші радили погодитися з греками і тим способом рятувати військо; утеча і так неможлива, бо на Дунаю по обох боках сторожать огненосні кораблі. Святослав зідхнув важко і так сказав:

„За нашим військом завсігди йшла така слава, що без труду підбивали ми сусідні народи і без проливу крови тримали у неволі цілі краї. Пропаде та слава, як так соромно уступимо перед греками. Від предків дістали ми мужність, — пригадаймож, яка непереможна була до тих часів наша сила і міцно биймося за своє спасення. То не наш звичай втікачами йти до дому! Нам або жити з перемогою або славно полягти, як слід хоробрим мужам!"

Кінець піхви меча з княжих часів, найдений у Звенигороді б. Львова.

Військо вислухало промови князя і рішило не уступати, а ще раз ударити на греків. „Про них оповідають таке", каже грецький письменник, „що вони навіть переможені ніколи не віддаються у руки ворогів. Як не сподіваються вирятуватися, встромляють собі у нутро мечі і так себе забивають. А роблять це тому, бо вірять, що забиті ворогами на війні, на тім світі служать своїм убийникам. Вони бояться такої неволі і самі себе забивають, щоби не служити по смерти своїм ворогам".

Другого дня під вечір Святослав ударив на грецький табор. Бій був дуже завзятий. Святославове військо йшло міцною лавою з виставленими списами, перло сильно на греків, било коні стрілами, так що їздці падали на землю. Святослав „мов непритомний" натискав на ворога, заохочував вояків до бою. В одній хвилині він опинився в небезпеці. Анема, той сам, що вбив Ікмора, наскочив на нього

й ударив мечем по горлі, але щит і панцир сплетений із залізних кілець спасли князя. Анему окружили довкола українські вояки і він упав мертвий під їх списами. Гучно закричала Русь і сильно потиснула греків, так що вони почали утікати. Цісар усіми силами старався їх затримати, сам хопив за спис і рушив попереду своїх вояків. Нараз зірвалася велика буря, впала на Святославове військо і порохом засипала очі воякам. Греки оповідали пізніше, що це св. Теодор прийшов їм у допомогу. Вони набрали відваги і наперли всією силою на Русь — завзята січа тривала до самого вечора, аж ніч розділила войовників. Греки приписували собі перемогу, казали, що ворогів упало на полі бою 16000, а самих щитів дісталося їм 20000. Сам Святослав був ранений і мало не погиб. Але далеко грекам було до справжньої перемоги. Русь знову замкнулася у сильних мурах Доростолу.

Деревляна статуя скандинавського князя з X. в.

Замирення. Обі сторони були вже втомлені війною і нарешті прийшло до мира. Святослав вислав послів до цісаря і подав свої умови: він залишить Доростол і цілу Болгарію і поверне бранців, але греки мають дозволити Руси відплисти безпечно і доставлять війську збіжжа; торгові звязки залишаться приязні, як були давніше.

Цісар погодився на переговори. Але літопис каже, що греки хотіли перехитрити Святослава. Погодилися дати йому дарунки, але жадали, щоби подав число свого війська. Хотіли дізнатися, які його сили. Та князь пізнався на їх хитрости і подав число війська удвоє більше, як було.

Цісар призвав тоді своїх бояр на раду і питав їх: „Що маємо робити, не зможемо йому дорівняти". Бояри порадили: „Вишли йому дарунки, випробуємо його, чи любить золото й дорогі матерії". Цісар вислав розумного мужа з золотом і дорогоцінними тканинами і приказав йому: „Розглядай погляд його і думки його". Дали знати Святославові, що прийшли греки з поклоном і він велів їх привести перед себе. Посли ввійшли, поклонилися йому і поклали перед ним золото і дорогі матерії. А він і не глянув на дари та сказав слугам: „Сховайте це". Вернулися посли до царя й оповіли, як було. Один

з бояр порадив: „Випробуй його ще, царю, вишли йому зброю". І так зробили, принесли йому меч і іншу зброю. Святослав прийняв зброю, почав її хвалити і любуватися нею й казав привітати від себе цісаря. Оповіли це знову посли на цісаревій раді. І сказали бояри: „Твердий це чоловік, — золота не цінить, а зброю бере. Треба з ним помиритися".

Договір Святослава. Дня 24 липня 971 р. обі сторони склали договір. Грамота, підписана Святославом, мала такий зміст:

„Я, Святослав, князь руський, як присягав, так і потверджую цим писанням свою присягу: хочу мати мир і повну приязнь з Іваном, великим царем грецьким і з боголюбивими царями Василем і Константином і з усіми людьми вашими, і таксамо вся Русь, що є під моєю владою і бояри й інші до кінця віку. Ніколи не задумаю походу на вашу країну і не збиратиму війська ані іншого народу не вишлю на країни, що є під владою грецькою, ані на корсунську країну і городи, що там є, ані на болгарську країну. А як хто задумає виступити на країну вашу, я виступлю проти нього і буду боротися з ним, як я присяг царям грецьким і зі мною бояри і вся Русь, так доховаємо умови. А колиб ми не доховали цього, що тут сказано, і ті, що є під моєю владою, — нехай проклене нас Бог, в котрого віруємо, Перун і Волос, бог худоби, щоби ми стали жовті як це золото і щоби посічено нас нашою зброєю і щоб ми померли. Все те вважайте за правду, що я обіцяв сьогодні вам і що ми написали на цій грамоті і печаттями нашими припечатали".

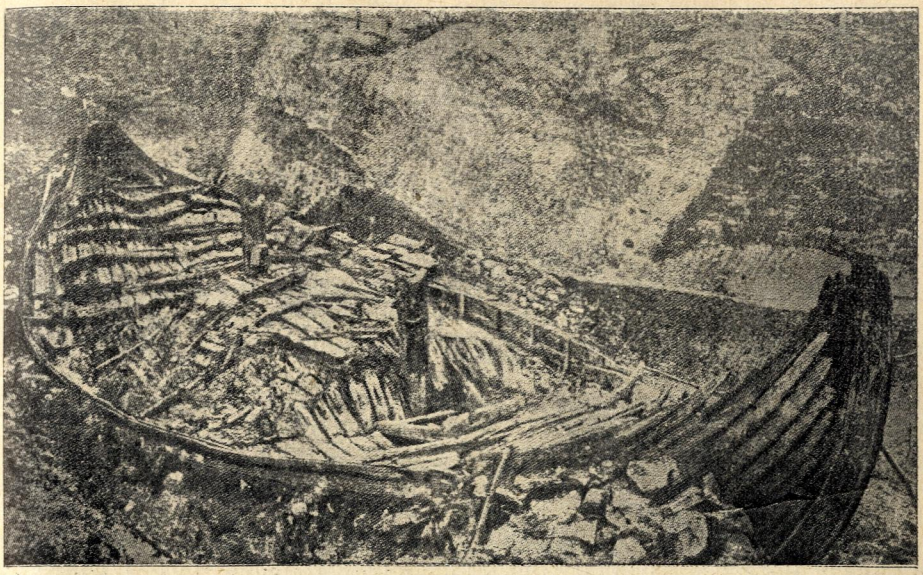
Як підписано умову, цісар вислав збіжжа для Святославого війська, на кожного вояка по дві чвертки. Тих, що брали збіжжа було 22000. На початку походу Святослав мав 60000, — більш, як половина, полягла у боях.

Потім ще оба володарі зустрілися з собою. Про цю стрічу так пише очевидець Лев Діякон:

„По заведеній умові Святослав забажав побачитися з цісарем. Той не відмовився і у позолоченій зброї, на коні приїхав над беріг Дунаю, а з ним було багато кінноти у позолочених зброях. А Святослав приїхав звичайним човном, тримав весло і веслував з усіми іншими. Вигладав він так: середнього росту, не надто високий, але й не низький, брови мав густі, ніс короткий, бороду оголену, на верхній губі густі і довгі уса, голова зовсім обголена, з одного боку висів чуб, що означало значний рід; шия здорова, плечі широкі і взагалі добре збудований. Видавався якийсь понурий і дикий. В однім усі висів золотий ковток, оздоблений двома перлинами з червоним гранатом посередині; одяг на ньому був білий і нічим не відрізнявся від інших окрім чистоти. Не багато поговорив з цісарем, сидячи на лавці човна, і відїхав".

Смерть Святослава. Мир відкрив Святославові дорогу до дому. Військо сіло на човни і поплило Дунаєм до гирла ріки, а звідтам далі Чорним морем, звичайною дорогою, близько берегів, де плавба була безпечніша. Так українська фльота доїхала до Дніпрового лиману. Але тут прийшли вісти, що Дніпрове побережжа заняли печеніги.

Святослав передбачував цю перешкоду і підчас переговорів з греками вимагав, щоби цісар приказав печенігам, аби не непокоїли війська,

Човен вікінгів з Озеберґу, перед його добуттям із торфовища.

коли вертатись ме. Печенігів уважали союзниками Візантії. Греки обіцяли вволити волю князя і цісар ніби то вислав своїх послів до печенігів у цій справі. Але вийшло інакше. Чи то греки поступили нещиро і не стримали печенігів, чи печеніги не хотіли послухати греків, — досить, що велика печенізька орда залягла Дніпровий низ. Кочовики жадібно чекали на прихід війська, сподівалися, що в їх руки дістанеться велика добича.

Святослав зразу підїхав чознами до порогів, але переконався, що орда стереже місць, де треба було човни перетягати берегом. Його військо було втомлене й сили за малі, щоби перебитись через цю заставу. Старий, досвідний воєвода Свенельд радив князеві їхати до Києва з невеликою дружиною, кінно, степами, — якось хильцем пробитися до столиці. Звідтам можнаби привести нові сили. За той час військо з добиччю і човнами малоб залишитися на Дніпровім низу. Але Святослав не хотів кинути війська. За багато недолі й біди перейшли його вояки, він не мав серця лишати їх серед небезпеки. Надходила вже зима і він рішився зимувати при усті Дніпра, на Білобережжі. Мав надію, що печеніги самі відійдуть, або прийде поміч з Києва.

Зимівля була дуже важка. Не стало хліба і почався голод. Військо вбивало вже й їло коні, але й тих не ставало; коняча голова коштувала пів гривні — тобто пів фунта срібла.

Весною Святослав рушив Дніпром. Але печеніги витрівало чекали на Дніпрових порогах. Князь мусів іти пробоєм. Почалася боротьба. Українське військо було краще озброєне, але печеніги переважали числом. Святослав, як звичайно, ішов попереду своїх полків. Але тут печеніги замкнули його тісним колом і у бою хоробрий князь поляг. З ним разом погибло богато війська, тілько частина під проводом Свенельда перебилася до Києва.

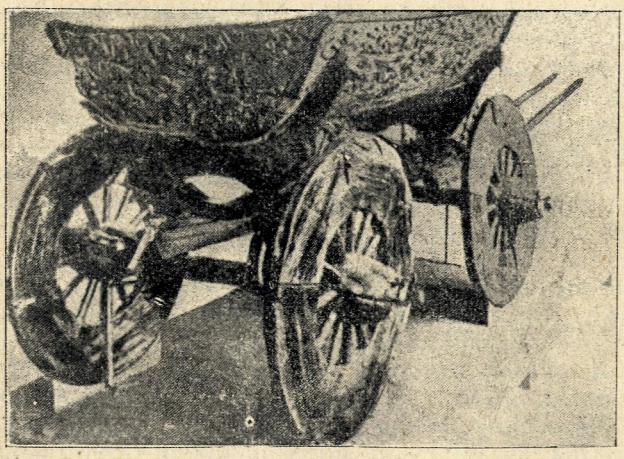
Поляг Святосляв і навіть тіла його не похоронено. Дикий печенізький ватажок зрубав йому голову і з черепа казав зробити собі чашу. А на чаші дав напис: „Так буде кожному, хто не пильнує своєї землі, а чужої шукає".

Цими словами тодішнє громадянство осудило походи Святослава. Безнастанні війни втомили всіх, а нарід бажав спокою і безпеченства, за якунебудь ціну.

Але Святослав у своїх широких плянах мав на меті добро своєї держави. Чи йшов на Волгу, чи на Каспій, чи на Дунай, все прямував до одного: щоби своїй країні дати широкі простори, щоби усунути з дороги її суперників. Та ці змагання були занадто широкі і неосяжні. Київська держава не була ще така сильна, зорганізована й багата, щоби могла використати ті шляхи, які приготовив їй князь-завойовник. Київ не мав навіть сили, щоби здобуті землі утримати у своїх руках. Масу крови пролито, кістки варягів і словян біліли по далеких побоєвищах, а безпосередньої користи з цього не було. Що більше — сам Київ знайшовся у небезпеці. Те, що князь був у далекій стороні, використали найближчі сусіди, кочовики, зайняли степи і почали напади на Україну, — відважилися вже і саму столицю непокоїти.

Та Святослав без походів і небезпечних виправ не міг жити. Кипіла у ньому кров його предків-добичників, рвала його у далечінь, у безмежні просторі, далекі моря, незнайомі країни. Плили човни з білими вітрилами, з боєвим окликом ішли у боротьбу в залізо заковані вяряги, а перед ними неустрашний князь-вікінг... Але це вже були останні хвилини варязьких перемог, останні часи підбоїв. Наступники Святостава мусіли вже послухати голосу землі, громадянства і перейти до мирової політики, до щоденної, твердої праці.

Далекі й широкі пляни Святослава не повелися, його держава пішла не тими шляхами, які він вказував. Але постать князя залишилися світла і могутня. Великий войовник, лицар без закиду, вірний товариш вояків — це Святослав. „Поляжемо, а не осоромимо землі нашої" — це гасло, яке він лишив своїм наступникам.

Віз з Озеберґу. Зразок воза, яким користувалися варяги.

Характеристика перших князів. Володіння Святослава кінчить перший період історії княжих часів. Деякі історики називають цю добу варяжською, бо Україна була під переважливим впливом варягів. Ця доба має незвичайне значіння в нашій історії, бо в ній витворилися й закріпилися основи життя нашого народу на довгі часи.

Першою і найважнішою подією було заснуван-

ня держави. Почини державности були у різних українських племен (напр. у дулібів на Волині), але остаточно провід обняв Київ, головний город полян. З приходом варягів межі київської держави поширилися на цілу східню Европу — сягали від Балтійського до Чорного моря та від Німана й Буга по Волгу і Каспій.

Князь Святослав Завойовник.

З поширенням державної влади прийшло обєднання племен в одну цілість. До київської держави належали племена українські, білоруські, великоруські, фінські, турецькі. Не було мови про якесь національне обєднання народів; але в одну цілість єднали їх господарські звязки, торгівля, устрій і право.

Державний устрій того часу проявлявся як влада вищої варязької верстви над підбитими словянами. Варязькі дружини стягали з покорених племен безоглядно дань і силували їх до всяких робіт, — зате давали забезпечення від нападів степових орд.

Варяги втягнули наших словян у далекі морські походи, відкрили для України чужосторонні торги, ввели наш нарід у взаємини з Азією і південною Европою.

Варязька доба немало причинилася до розвитку нашого національного характеру. До спокійної, певної себе, але занадто консервативної і мирної словянської вдачі варяги додали елемент відваги, войовничости, підприємчивости. Честь, слава, вірність батьківщині, погорда смерти, лицарськість — ці високі моральні прикмети утвердило у нашій вдачі буйне варязьке лицарство.

Доба перших князів коштувала наш народ багато крови, трудів і страждань. Але ці часи не були втрачені даром, — вони дали нам основи державности.

VII. КУЛЬТУРА ПОГАНСЬКОЇ УКРАЇНИ.

Давній краєвид України. Прабатьківщина словян була у країні великих лісів: „Край словян рівний і лісовий; вони живуть у лісах. Ані садів ані ріллі не мають", оповідає араб ібн-Дусте. Так само найдавніший наш літопис описує околиці Києва: „Був бір та ліс й ловили звірів". Цілу північну сторону Київщини і Волині називали просто лісовою стороною. Від ліса взяла свою назву й Деревська земля, теперішне Полісся. Давні неперехідні ліси протягалися від Висли до Дніпра і дальше за Дніпро у Чернігівщину. Цілі Карпати, Підкарпаття і західня частина Галичини була первісними лісами.

Де ці ліси починалися і де кінчалися, про це не знав ніхто. Цілими днями можна було йти вперед і краю пущі не було. Праліс був великий, густий, темний. Ніхто ніколи не рубав дерев, вони росли й росли, поки ставало їм природної сили. А потім лісові велитні сохли й порохнявіли самі, валилися від старости, падали від громів і буревіїв. Величезні їх пні завалювали переходи, яри і провалля, гнили там у болотах і потоках, на їх порохні виростав новий, молодий ліс і на буйній землі ріс швидко, розростався ще густіше і могутніше.

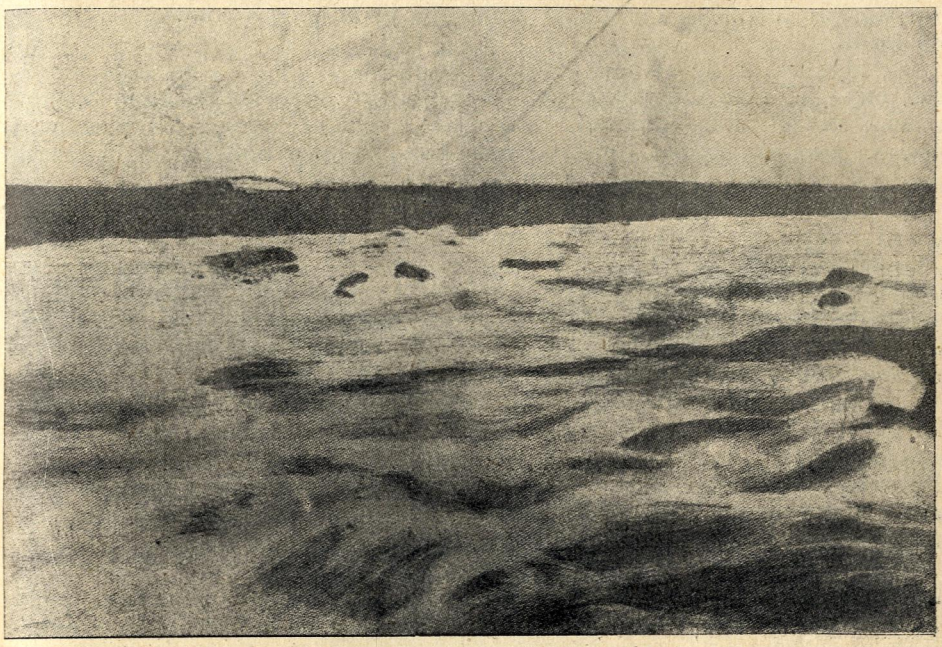
Ліси були всюди. Навіть ті околиці, де лісів майже невидно, де сьогодні стеляться безкраї лани збіжжа, колись були вкриті недоступними пущами. Ще тепер, у кожному нашому селі залишилися спомини, що тут і там, на різних місцях були колись великі ліси. Половина присілків, горбів і сіл має назви від колишніх лісів та гаїв, як Дуброва, Бучина, Явірник, Березина, Грабина й інші.

Давні пущі були вогкі і багнисті. У тіні дерев, під заслоною гиляк і спадаючого листя ховалися джерела, мокровини, озерця, струмочки, потоки і великі ріки та озера. Чужі письменники думали, що по середині Східньої Европи є одно величезне озеро. Багна й мочари були такі широкі і неперехідні, що лісові племена могли за ними безпечно ховатися і ніхто до них не мав приступу. Богато давніх осель й оборонних городів повстало у таких багнистих околицях; напр. давні княжі городи Звенигород, Белз, Бужськ ще дотепер славляться болотами.

В напрямку на південь пущі рідшали і між ліс входили широкі простори трав. Це була смуга т. зв. лугів. Тут було найкраще місце для поселення людей. Як тільки був спокій і від степу не появлялися дикі кочовики, то луги покривалися оселями. Тут осідали великі, багатолюдні словянські роди, вирубували ліс на будову своїх оборонних дворів, на буйних травах розводили скотарство, починали орати й управляти землю. Всі найважніші і найбільші наші городи повстали у цій луговій смузі. Біля самого Києва сходився північний ліс з південним „полем", степом.

Степи залягали південну частину України, над Чорним і Озівським морем, по Дунай і до кавказького підгірря. Цю околицю найкраще знали давні грецькі письменники і найчастіше її описують. „Вся земля гола, без дерев", каже старий Геродот. „Так звана пустиня скитська це рівнина богата травою, без дерев, води має помірно, великі ріки забирають воду з рівнини", оповідає Гіпократ.

Кілько разів описували цю країну українські письменники! Який гарний, незрівняно чудовий наш степ весною, як буйні дощі напоять землю вогкістю, як зазеленіє трава, як зелене її руно стає все гу-

Дніпро при Ненаситецькому порозі.

стіше... І як потім зацвитуть різнобарвні квітки і цілий степ виглядає як пишно тканий килим... Про буйність трави у степу чуда оповідали давні подорожники. Досить було лишити плуг на кілька днів у степу, а вже його заростало зілля; такі високі були трави, що волів з рогами не було у них видно, а їздець на коні ледви бачив, куди їхати... А літом, під промінням горячого сонця, трави жовкли, вянули, хилялися все нижче; по кількох тижнях спеки висихали всі озерця і потічки, а трава чорніла і розпадалася; немов попелом покривалися широкі простори. Який же сум, яку тугу навівали тоді степи...

Степ був пристановищем усіх кочовиків, звідтам на спокійні словянські оселі йшли напади диких орд. Довгих літ і віків треба було, заки український плуг врізався у ці буйні, родючі простори.

Ловецтво. Величезні пущі ховали у собі велику силу дикої звірини. Представниками великих звірів були зубр і тур. Зубр зберігся ще дотепер у звіринцях; визначається він назверх вигнутим хребтом і вовною. Тур мав постать нашого вола, тільки був більший і сильніший. Винищено його цілком в XVI ст. З більш поширених звірів був тоді у всіх лісах олень, лось, дик, рись, куна, лис, вовк, медвідь. Задля футра цінилися дуже бобри, білки (вивірки), видри. Бобри ще дотепер залишилися на Поліссі і є там під охороною; колись були у нас у великім числі, але винищено їх для пошукуваних шкірок. З вивірок літопис згадує білу вивірку, якою платили дань поляни, сіверяни і вятичі. На Поліссі, у землі деревлян жили чорні куниці. Не знати, чи був де у нас чорний лис, якого футро вважали за найтеп-

ліше з усіх; теплоту чорних лисів доказав один арабський каліф, завиваючи пляшку з теплою водою в різні футра і виставляючи їх на мороз.

Через таке багатство звірини ловецтво було найдавнішим заняттям словян. Про це говорить давній наш літописець, коли описує обичаї словянських племен, „всі вони ловили звіря". Мясо дичини давало поживу, футро йшло на одяг і на продажу або обмін за інший крам; футрами і шкірами платили також головні данини.

Лови відбувалися на різні способи. Найчастіше ловили звірів у сіті, якими заставляли місця, де звірі переходили. Такі сіті звалися „перевіси" або „перевісища". Також ішли на звіря з рогатиною; це був короткий спис, з гострим кінцем і поперечкою. що не давала звіря перебити наскрізь. Пізніше полювали теж кінно. Зпоміж перших князів ловами займалася Ольга; літопис згадує її „ловища" тобто місця ловів у землі деревлян.

По лісах, багнах і степах жила різнородна птиця. Орел, сокіл, яструб, кречет, каня, кобець, крук, журавель, гуска, качка, чапля, чайка, бузько, лебідь — всі ці назви стрічаються в словянські часи. Лови на них мали на меті не якусь більшу користь, а ловецьку приємність; стріляли їх з луків, або ловили при допомозі вивчених соколів і яструбів.

Рибальство. У ріках й озерах тиснулась великою масою риба. Майже усі назви риби словяни мають окремі від інших народів, видно самі вчилися рибальства і самі рибу називали. Головні роди риби були щука, линь, пструг, окунь, угор, осетер, плотиця.

Рибу ловили найбільше сітками, що мали різні назви, як „невід", „мережа", також і вудкою.

Українські рибалки запускалися також на Дніпровий лиман і Чорне море і зганяли звідси грецьких рибалок з Херсонезу. В умові з Ігорем 944 р. греки вимогли таку постанову: „Як Русь зустріне корсунян, що ловлять рибу у усті Дніпра, нехай не робить їм ніякого лиха".

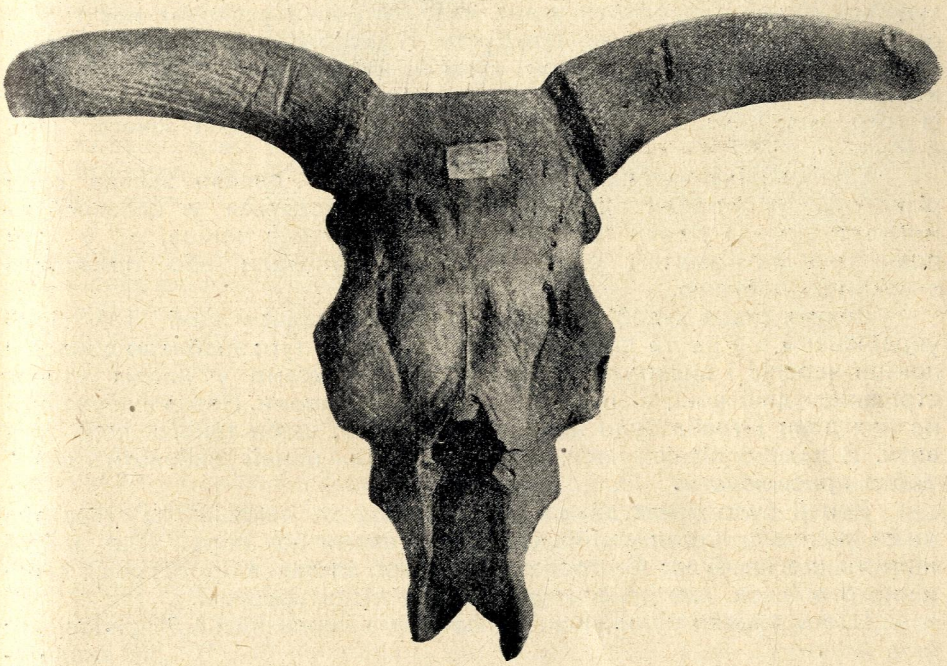
Бжільництво. У своїх відвічних лісах наші предки навчилися бжільництва або бортництва. Бжолу зразу ховали у дуплах або у дірах, вирубаних у пнях лісових дерев; така діра звалася борть, а пасішник — бортник. Є ще дотепер в Галичині село Бортники. Пізніше робили вже улиї з колод, які можна було переносити з місця на місце. Згадує про це арабський письменник ібн-Дусте: „Словяни роблять з дерева скриньки подібні до діжок, там ховають бжолу; це зветься у них улидж (улий)". Назви „матка" і „трутень" відомі вже в ті часи.

Мед мав тоді високе значіння у господарстві, роблено з нього напиток. Знаємо вже оповідання про помсту Ольги, як вона приказала варити меди на поминки по своєму чоловіці. Деякі племена платили дань медом. Мед і віск вивозили також на продаж за границю і поруч зі шкірами це були головні продукти давнього господарства.

Хліборобство. Словяни знали хліборобство з дуже давніх часів, але у їх лісовій стороні мало було доброї землі і рільництво поширювалося поволі. Тому й деякі грецькі та арабські письменники говорять, що словяни не люблять роботи на полі. Аж пізніше, як сло-

вянські племена ввійшли у більш родючу лугову смугу, хліборобство знайшло добрі основи і стало головним заняттям наших предків. В X ст. навіть у малородючій країні деревлян були всюди управлені поля. Арабський подорожник Ібрагім ібн-Якуб хвалить вже словян за їх пильність і робучість: „Пильнують хліборобства і добувають собі прожиток краще, як усі народи півночі".

Ріллю орали зразу ралом або сохою; це була звичайна кривуля з дерева, що гострим кінцем порола землю. Пізніше появився краще

Череп тура.

зроблений плуг з окремим „лемішем". Коли почали вживати борони, цього не знаємо. Мотика і лопата були від найдавніших часів. Необроблена земля мала різні назви: ляда, цілина, угор; оброблена звалася рілля або нива. Сіяли городину й озимину.

Зі збіжжя зразу найбільше поширене було просо. Про це говорять і грецькі письменники й арабські. Ібн-Дусте оповідає: „Більш над усе сіють просо. У жнива беруть просо у кірці, підносять до неба і кажуть: Господи, ти давав нам страву, дай і тепер її досить!". З хлібних родів збіжжа словяни управляли теж жито (звалося „рожь"), пшеницю, ячмінь, овес. Ці роди збіжжа знайдено у поганських могилах сіверян і деревлян. Гречки ще не було. Збіжжа разом називали „житом".

Колосся зразу зривали рукою, але скоро поширився серп. Перші серпи були кремінні, пізніше залізні. З давних часів згадується також коса і клепач до неї, та граблі. Збіжжя вязали у снопи, звозили на гумно, молотили ціпами, віяли і ховали у засік або „сусік". Зерно мололи на жорнах або товкли. Первісні жорна це камінь з видовбаною

дірою; сипали там зерно і другим круглим каменем розтирали. Солому вживали на стріху.

Городин словяни знали небагато, мабуть тільки мак, ріпу, часник і цибулю (звалася „лук"). Зі стручкових рослин був горох, біб і сочевиця. Сіяли також лен і коноплі на виріб полотна.

З овочевих дерев росли у нас дико яблуні, груші, сливи, черешні, але ніхто ще їх не щіпив.

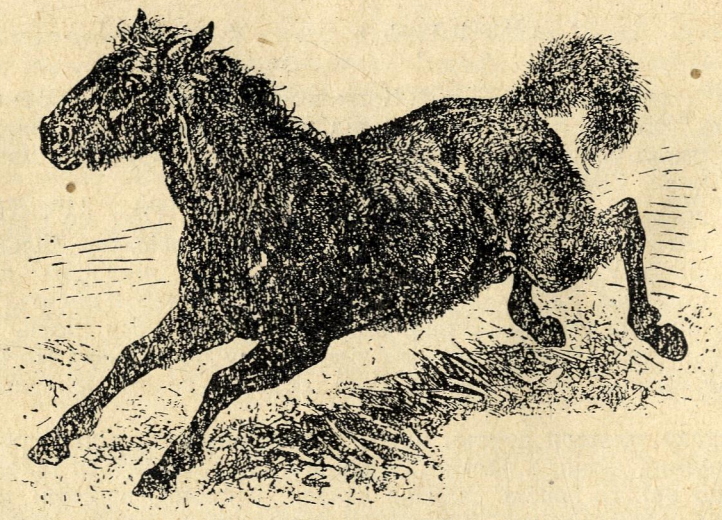
Скотарство. Давні письменники кажуть, що словяни мали небагато худоби. „Худоби до роботи у них мало. а коней верхових має тільки один князь", оповідає араб ібн-Дусте. А цісар Константин Порфирородний каже, що у нас цілком худоби не було: „Русь силкується мати згоду з печенігами; бо від них вона купує корови, коні і вівці, із того живе лекше і вигідніше; бо з названої худоби нічого нема в Руси".

Такі оповідання очевидно перебільшені. У словян здавна були різного роду домашні звірята; їх кістки знаходяться у словянських могилах. Правда тільки те, що худоби було у нас менше, як у степових народів і звідтам словяни худобу купували або приводили з воєнною добиччю.

Деяких родів худоби може словяни доховалися самі. Так сірий український віл це та сама порода, що дикий тур; зроблено докладні поміри черепів і виявилася ця подібність. Таксамо у наших степах стрічалися дикі коні, пізніше називано їх тарпанами. Нераз відбувалися на них лови і треба було немалої зручности, щоби такого коня зловити. В далеко пізніші часи запорожці уміли коней „вибивати з дика" тобто присвоювати.

Коней було у нас доволі багато; підчас походів на Візантію князі висилали частину війська кінно степами до моря. Але доброї кінности ще не було; Святослав у Болгарії виставив проти греків дещо кінного війська, але воно не дотримало місця ворогові.

Що у словян були вівці, це бачимо з деревлянської приповідки: „як внадиться вовк між вівці, то повиносить усе стадо".

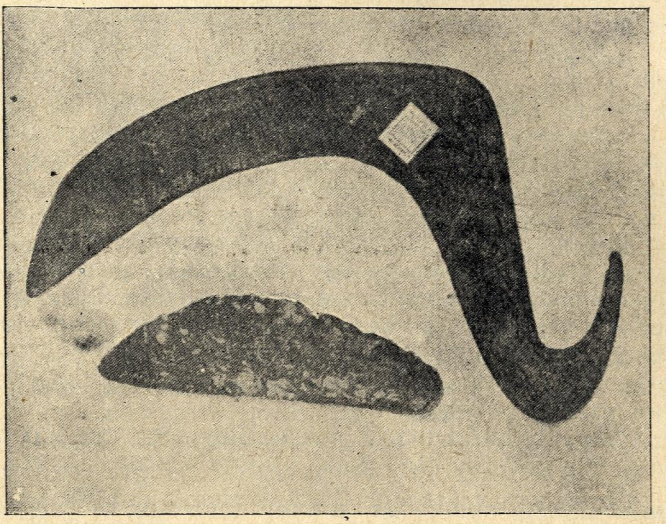
Тарпан, дикий степовий кінь.

У степових народів мало була поширена годівля свиней. Геродот каже про скитів: „Нема у них звичаю жертвувати свиней, навіть годувати їх у своїм краю зовсім не хочуть". Інакше чуємо про

словян: „Вони пасуть свиней ніби овець“ говорить ібн-Дусте.

З домашньої птиці були вже напевно кури; у словянських могилах знайдено курячі кістки і лушпиння яєць. Деревляни тримали голубів у голубниках.

Товаришем та приятелем людини був уже тоді пес. На похоронах господаря забивали його улюбленого собаку. Але про кота нема ще ніяких згадок.

Кремінний та бронзовий серп.

Одяг. Нераз уявляємо собі, що теперішній селянський одяг, це давний одяг словянський. Але справді річ мається інакше. Навіть найзвичайніша і невибагліва селянська ноша з далекої закутини Полісся це вже одяг, що протягом століть перейшов багато змін і мабуть нічого не залишилося у ньому із прасловянських часів. Вже й у давні часи одяг нераз змінявся, бо таксамо як нині, люди охотно переймали чужу моду і готові чужосторонні одежі.

Простий словянський одяг складався зі штанів, сорочки і свити.

Штани були найважнішою частиною одежі. Грек Прокопій оповідає про словян: „Деякі не мають ані сорочки ані плаща, але тільки в коротких штанах стають битися з ворогами“. Ібн-Дусте каже про Русь: „Штани носять широкі, сто мір іде на кожні; одягаючи такі штани, збирають їх коло коліна і привязують до нього“. Штани появилися вперше у словян і інших середньовічних народів; старовинні греки і римляни цієї частини одягу не знали. Словянська назва штанів була „ноговиці“ або „гаща“; у гуцулів ще дотепер називаються вони гачі. Цілий одяг звався „порти“.

Сорочка або „сорочиця“ була довга або коротка; таксамо різного вигляду була свита, одяг з рукавами. Носили теж плащ щось як опанчу чи кирею, без рукавів; спинали його запинкою на рамені. Назва кожух походить від кожі — шкіри. Зразу далеко більше одягів було зі шкіри і футер, бо диких звірів було багато і кожний міг футро добути. Полотно було дорожче, бо ткацтво ще не дійшло до розвитку.

Заможні люди одягалися у різнороднішу одежу. Араб ібн-Фадлан описав нам одяг, в який прибрано померщого багатого купця: наділи на нього широкі штани, панчохи, чоботи, куртку і шовкову свиту з золотими гудзами, а на голову шапку, обшиту соболем.

У словянських могилах знаходяться подібні одяги з шовку й ок-

самиту, ткані золотом і сріблом з дорогими гудзиками. Пояси бувають ремінні або ткані. При поясі була нераз мошонка на підручні речі, як ніж та кремінь й огниво щоб кресати вогонь. Чоботи бували невисокі, гостроносі, деколи теж з холявами.

Варяги, а за ними й словяни, любувалися у різнородних прикрасах. Носили нашийники, бранзолєти, перстені, а жінки також намиста із скляних, камяних або металевих коралин, заушниці, ковтки й інше.

Ібн-Фадлан так пише про жіночі прикраси: „Кожна жінка в них має на грудях коробочку, залізну, мідяну, срібну або золоту, відповідно до стану і заможности чоловіка; така коробочка має каблучку і до неї причеплений ніж, також на грудях. На шиї мають золоті і срібні ланцюги. Як чоловік має десять тисяч діргем (срібний гріш), купує жінці ланцюг, як має двадцять тисяч, купує два ланцюги, і так кожного разу, як прибуває в нього десять тисяч діргем, дає жінці нового ланцюга, так що деякі мають багато ланцюгів на шиї. Найкраща оздоба у них зелені коралі зі скла; всяким способом намагаються їх здобути, купують одну коралинку по діргемі і з них нижуть намиста своїм жінкам".

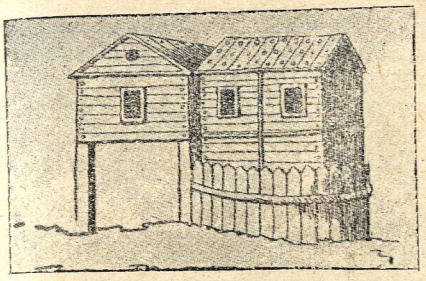
Але деякі визначні люди убиралися дуже просто: Святослав мав на собі звичайну білу одіж і нічим не відрізнявся від товаришів.

Їжа. Великі пущі, де жили словяни, достарчали багато звірини і наші предки найбільше живилися дичиною. Деякі племена їли всяке мясо, інші вважали нечистим мясо бобрів, вивірок, лисів, хомяків і ін. Пізніше поширилася домашня худоба. Словяни споживали не тільки мясо волів, корів, овець, але й коней. Мясо пекли або варили у казанах. Здавна уживали також молока, і коровячого і кобилячого, і робили сир. Пізніше кобиляче молоко вважали нечистим і також перестали їсти коняче мясо.

Бортник добуває мід з дупла дерева.

Можна було також їсти доволі дикої птиці, а з домашньої уживали кури і від них яйця. Риби також мали досхочу, але рак не був у пошанівку; бу-

Дакійський будинок.

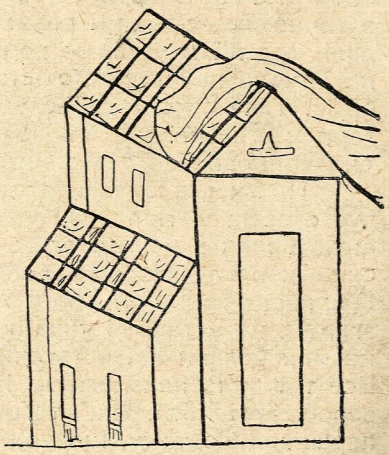
ла приповідка: „Не звір серед звірів їжак, не риба серед риб рак".

Далеко менше знали рослинної їжі. Каші вживали мало; найбільше поширене було пшоно з проса і „сочиво" з сочевиці. Їли також варену пшеницю, часом з медом. З городини була тільки ріпа, часник, цибуля, мак; пізніше з Греції прийшли огірки, а на іншу городину треба було чекати ще кілька століть. До страв вживали також рослинного олію.

З муки пекли паляниці і хліб. Муку заливали окропом, додавали квас (дріжджа), місили тісто і пекли у печі. Мука була груба, з жорен, кращих родів муки ще не знали. Не знати, коли навчилися варити тісто.

З напитків здавна був мед. Словяни вживали питного меду понад міру, впивалися часто до нестями, як це читаємо у літописі про деревлян. Любили також к и с і л ь; муку розмішували у воді, варили її і підливали медом, розведеним водою. З Греції приходило вже вино і варяги вживали його радо. „Вони дуже охочі до вина, пють його день і ніч, так що деколи хтось з них і вмирає з чаркою в руках", каже про Русь ібн-Фадлан.

Будівництво. По словам візантійського історика Прокопія, анти жили в дебелих „хижах", що їх будували з хворосту й обмазували глиною. На різьбах кольони цісаря Траяна в Римі, де зображено оселі даків, мешканців долішнього Дунаю, бачимо поверхові доми серед обширних подвір, обведених частоколом. На обісті стояли господарські будинки — стайні, стодоли, шпихлірі, тощо. Напевне подібні до будинків даків були й будинки наших найстарших предків. Будинки багатих, як і тепер, різнилися від будинків убогих. Останні вдоволялися одною „клітю" або „зрубом", що в ньому не було комина ні вікон. Світло входило й дим виходив дверми. Заможніші будували по дві „кліти" — теплу з печею й „холодну" без печі, де жили літом. Будинки багатіїв звалися „палатами" або „хоромами". В партері таких „хоромів" були „підкліти" або „клітини" (комори), над ними була властива домівка—одрина, або спальня. Нерідко бувало й відкрите „крильце" на поверсі, в роді нинішнього ганку чи балькону. Траплявся й другий поверх з „теремом" або світлицею, а над цілим будинком підіймалася сторожева башта. При таких будинках можна вже говорити про первопочини архітектурного мистецтва на Україні. Багацькі доми були будовані не тільки з увагою на потребу й вигоду, але й на красу, на естетичне враження. Для цього особливо

Будинок з княжих часів.

чепурилися покрівлі будинків. Звичайно ставили покрівлі на два гострі спади, при чому хребет покрівлі закінчувався мальованим гребенем, що його звали „кнезьком". Кінці „кнезька" украшували різьбленими орнаментами на подобу сонць та кінських голов. Крім деревляних будинків ставили й мурованні, хоч рідше. Літопис згадує мурований „Ольгин двір", а поблизу Десятинної церкви в Києві розкопано фундаменти якоїсь старшої мурованої будівлі, що була мабуть княжим теремом. Тут таки найдено останки мармурозої узористої долівки. Стіни теремів покривали матерійними опонами та килимами, а стелі розмальовували в різні фантастичні взори.

В деяких місцевостях, замість деревляних хат будували землянки, що їх нам описує арабський подорожник ібн Дуст: „В землі словян буває такий великий холод, що кожен із них викопує собі щось в роді пивниці, покриває її деревляною, гостроконечною покрівлею, що то їх бачимо на християнських церквах, а на цю покрівлю нагортає землю. У такі пивниці переселюються словяни з усією сім'єю й узявши дров та каміння, розжарюють його до червоного. Колиж каміння розжариться, поливають його водою, з чого витворюється пара, яка нагріває землянку до того, що всі в ній скидають одежу. В такому житлі залишаються до весни".

Ібн-Дуст не каже, які це українські племена користувалися такими землянками. Мабуть належали до них деревляни, що літом жили в лісах під отвертим небом, а на зиму ховалися до землянок.

Обстанова. Найдавнішу обстанову українських домів творили лави, столи та стільці. Окрасою кімнат були пишно розмальовані скрині, замикані найвигадливішими замками. Ліжка появилися пізніше. Їх місце довго заступає „постіль", розіслана просто на долівці. Килими, що ними покривалося все в кімнаті, привозили зі сходу, а згодом виробляли на місці.

Вірування. Кожна поганська релігія виказує цілу низку розвоєвих ступнів, з яких слід підмітити два найважніші: перший, це — ф е т и ш и з м, коли народ обожає поодинокі сили природи, другий — п о л і т е ї з м, коли ці сили стають в уявленні народу окремими богами й богинями, з точно окресленими ролями й ознаками почитання. Розвиваючись далі, політеїзм усталює родинні взаємини поміж богами, ставлючи на їх чоло найстаршого батька всіх богів й споріднюючи його з рештою богів. Така стисло окреслена родина богів була у греків, а відтак герман, але це не виключало рівночасного почитання поодиноких сил природи, що ставали божками.

Поганські вірування словян взагалі, а українців зокрема, відзначує своєрідна, молодеча невиробленість. Правда, вже наші предки — анти вірили в найвищого з богів, що володів громами, йому приносили жертви, складали обіти й до нього зверталися з молитвами в прикрих хвилинах свого життя. Але ні в VI сторіччі ні три сторіччя згодом, не усталили українці розподілу роль та влади поміж поодинокими богами ані остаточно не оформили свого релігійного культу. Все тут було пливке й дозільне й радше підходило під рівень чарів, забобонів і магії, ніж того, що звемо релігією. Рівночасно це не перешкодило тому, що коли на Україні завели християнство, то воно не зразу стало релігією народніх мас, що продовжували свої давні чари, забобони й заклинання, при чому цілу низку давніх поганських богів

Святкування Купала.

переіменували на християнських святців, а старі поганські обряди пристосували до різних християнських свят. Можна сміло сказати, що масове поширення християнства на Україні починається щойно від помонгольської доби. До того часу християнство було вірою верхів, а маси жили в поганстві, формально тільки називаючи себе християнами.

Сварог. У „Слові св. Григорія", де багато уваги присвячено залишкам поганства на охрещеній Україні, говориться на одному місці, що українці вірять у „Сварожитця". Назву подібну стрічаємо в мітольогії балтійських словян (Звараз іці), але коли в них це бог війни, то в нас Сварожитець чи Сварожич це бог вогню, а краще кажучи сонця, що сушить жито й дає йому змогу доспівати. В київському літописному списку з 1114 р. наведено оповідання про те, що в Єгипті володів колись Гефест, за якого почали люди кувати залізо та почався обряд вінчання. По ньому володів його син Геліос — сонце. Літописець аж двічі завважує, що той єгипетський Гефест, це наш Сварог, а його син — сонце, це наш Дажбог. Сварог, завважив літописець, це те саме, що литовський Теля, „великий коваль, що скував своїому синові сонце й кинув його на небо". Сварог чи Сварожич, це можливо той найвищий бог антів, що згодом уступив у нас місце Перунові — богові грому.

Дажбог. Чи справді Дажбог був богом сонця й сином Сварога чи Сварожича в первісній українській мітольогії, не можна сказати з певністю. Можливе, що і рід і ролю приписано йому пізніше, але певне те, що був він божеством прихильним і доброзичливим для людей. Вказувалаб на те сама його назва від „давати" — Дажбог то Дайбог. Можливе теж, що в дійсності Дажбог не був божеством, а тільки молитовним зворотом „дай боже!", що потім в уяві літописців став окремим божеством.

Стрибог. Назва й істота цього божества невияснена. Дослідники називають його „богом зустрічі", що його внуками є вітри, прозвані так у „Слові о полку Ігоревім".

Перун. Найвиразніше з усіх поганських богів України зарисовується в нашому уявленні бог лискавки-грому — Перун. В Густинському літопису говориться, що Перун був найстаршим з богів; його зображували в виді чоловіка з дорогоцінним каменем у руках і йому, як

головному богові, приносили найбільші жертви. В договорі з греками в 944 р. хрещені українці присягали в церкві Іллі, а погани клялися перед кумиром (ставником) Перуна й Велеса. Коли князь Володимир заволодів Києвом, то поставив кумирі на холмі назовні теремного двора: „Перуна деревляного, а голова його срібна, а вус золотий", як каже літопис. Крім цього поставив Володимир кумирі Хорсові, Дажбогові, Стрибогові, Симарглі й Мокоші. Скрізь, при всякій нагоді, імя Перуна ставили на першому місці, йому теж припало найбільше ганьби й поневірки, як Володимир охрестив Україну. Ставник Перуна волочили кіньми, били палицями й топили у воді. По своїй природі, Перун, хоч і був грізним богом лискавки й грому, але він був теж богом життєдайного дощу, а його грім не тільки вбивав і запалював, але й проганяв засуху, задуху й смерть. З іменем Перуна звязано на Україні багато місцевостей та урочищ. В жертву Перунові приносили не тільки тваринні жертви, але й людські, з невільників узятих в бою. Літопис оповідає про двох варягів — християн, яких принесли в Києві Перунові в жертву.

Велес. Неменче почитаним від Перуна був на Україні бог тварини— Велес або Волос. Ідол цього бога стояв в XI сторіччі в Ростові. Перше аніж став богом тварини, був мабуть Велес, подібно, як Сварог і Дажбог богом сонця, бож не даром у „Слові о полку Ігоревому" співець Боян прозваний „Велесовим унуком". Коли прийняли християнство, заступив місце Велеса св. Власій, так само як прикмети Перуна переніс народ на св. Іллю.

Інші боги. Про решту поганських богів України не можна сказати й того, що ми сказали про Сварога, Дажбога, Стрибога, Перуна та Велеса. Поза їх назвами не збереглося до нас нічого: ні їх місце на українському Олімпі, ні їх роля в людському житті невияснені.

Храми. Про існування в нас поганських храмів літопис не говорить. Але з висловів ужитих літописцем при описі чужосторонніх ідолопоклонних обрядів догадуються деякі вчені, що були в нас і храми. Староукраїнське слово „капище" могло означати або вівтар, або храм, що міг теж називатися і „требницею", як звалися в нас взагалі місця, що на них приносили жертви богам.

Ідоли. Ідоли були в нас переважно деревляні, про що говорять між іншими насмішки чужинецьких християн над предками, мовляв: „боги ваші — дерево, роблені руками сокирою й ножем". Але бували й мальовані. В одному з літературних джерел XI сторіччя говориться, що українці, які придержуються ще поганства, „в неділин день покланяються намальованій по людській подобі жінці".

З памятників українського ідолопоклонства збереглося до нас усього два, тай то сумнівного походження. Перший, це камінний плоскоріз в печері біля села Буші на Поділлі, другий це ославлений ідол Світовида, найдений в Збручі й тепер збережений у польській Академії Наук у Кракові.

В плоскорізі в печері біля села Буші добачують учені сцени з українського поганського культу. Зображує вона чоловіка з чашею в руках, навколішках під деревом, що на ньому сидить півень. Позаду чоловіка стоїть олень з розложистими рогами. Різьба виконана грубо,

Похорон українського вельможі у поганські часи.
Картина Семирадзького.

але нема певности, що вона справді походить з дохристіянських часів на Україні. Так само непевним є вік ідола Світовида, бога, про якого не знають на Україні сучасні джерела; є це покритий різьбами стовп, закінчений чотирма безбородими обличчями. В 1850 р. виловили в р. Липиці біля Рогатина в Галичині фігуру з чотирма головами й стільки ж, кругло кованими, ногами. Тогочасний панотець поблизького села Лопушної звелів перекувати фігуру на хрест, що й досі там стоїть на чотирьох ногах, які зацілили ненарушені. Можливе, що й це був якийсь поганський ідол, хоч певно цього сказати не можна. В стіну латинської катедри в Дрогобичі вмуровано дивоглядну камяну голову й руки, що на думку декого з дослідників мають бути останками поганського ідола. Як досі, то питання усіх тих „ідолів" нерозяснене науково.

Пережитки поганства. Те, що ми так мало знаємо про поганський світогляд України, не випливає виключно з того, що він був невироблений і неусталений. Дуже багато причинилося до цього становище християнського духовенства, що за всяку ціну старалося затерти сліди поганства й тому робило все можливе, щоби в уяві і памяти народу знищити все, що тільки відносилося до поганського культу. Робота християнського духовенства була тяжка і не все могла похвалитися успіхами. Коли княжі урядовці скинули ідол Перуна й привязали його коневі до хвоста, то, як пише літописець „плакав невірний народ, дивлючися на свого почитаного кумира". На самому плачі не скінчилося. Правда, ми не знаємо про те, щоби народ виступав коли проти християнських місіонарів, бив їх чи вбивав. Для цього мав

український народ забагато вродженої терпимости й вирозуміння для чужого світогляду. Але знаємо, що український народ зберіг память про своїх богів і вмів зберегти їх культ у найрізнородніших християнських обрядах. Давні поганські боги, а в першу чергу їх дрібний нарибок, всі оті біси, дідьки, домовики, лісовики, болотяники, мавки, русалки, водяники і як вони там не звалися, всі вони не переставали не тільки жити в народній уяві, але й далі грали свою ролю в житті простолюддя.

Тимто серед українського простолюддя зацілило досі ще стільки різних обрядів, що ні народ не має уявлення про їх властивий змисл, ані вони не мають нічого спільного з християнством. Отак давні Зелені Свята зійшлися з Сошествієм ст. Духа, Іван Хреститель став Іваном Купалом, а в „огнях святойванської ночі" зацілили незнищенні чари предвічньої, поганської казки про щастя. Тимто пророк Ілля перейняв на себе всі риси Перуна, тваринного бога Велеса заступив св. Власій і т. д.

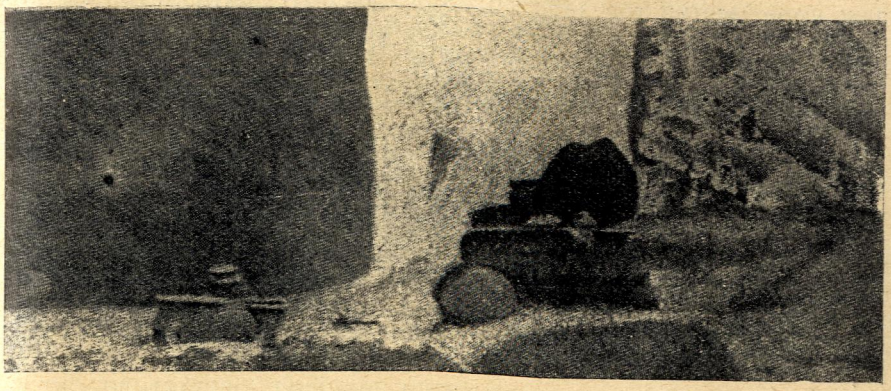
Як глибоко був на Україні закорінений поганський світогляд, що зацілів не тільки під покришкою християнських обрядів, але у своїй первісній формі справжнього ідолопоклонства, свідчить подія, яка трапилася на Україні недавно, бо в половині минулого сторіччя.

Було це при розкопуванні т. зв. Чортомлицького кургану на Україні. На вершку кургану стояла камяна „баба"; „баби" це грубо висічені в камені постаті жінок, що їх дуже багато залишили на Україні кочовики. При розкопуванні кургану, прийшлося зняти фігуру з могили й покласти внизу. Це викликало невдоволення серед довколичного селянства. Виявилося, що „баба" була помічною у випадках лихоманки. А коли того літа випала посуха, то народ був певний, що це кара за знеславлення баби. Згодом поставили бабу на недалекій могилі. Трапилося, що раннім ранком підійшла до баби селянка з дитиною, поклонилася тричі фігурі й підняла дитину до баби. Відтак поклала біля баби мідяну монету й відійшла Селянка приходила молитися до баби, щоби вона спасла її дитину від лихоманки. Не був це відірваний випадок. На старому місці баби в землі, найдено дрібну монету не тільки з XIX, але й з давніших сторіч.

Подружжя. Вже найстарший літопис говорить про те, що не всі українські племена в однаковий спосіб заключували подружні звязки. Одні з них визнавали обовязковим свого роду подружній контракт, де жених умовлявся не тільки з судженою, але з її „родом", при чому сам акт сватання і вінчання обходився урочисто, а другі тих формальностей не визнавали. До перших належали найкультурніші зпоміж східньо-словянських племен — поляни, до других сіверяни й деревляни.

„Деревляни — говорить літописець — жили звірським способом, по худобячому. Вбивали один другого, їли все нечисте, а весіль у них не було, але поривали дівчат біля води". Подібно й сіверяни—„жили в лісі, як усяке звіря, їли все нечисте і були в них розмови про сороміцькі речі перед батьками й перед жінками і не було в них весіль, тільки ігрища поміж селами. Сходилися на забави, на танці та на всякі бісівські пісні й тут поривали собі жінок, як хто з котрою зумовився. Мали по дві й по три жінки", залежно від заможности. В князя Володимира було до його охрещення — кількасот жінок.

Очевидно не слід брати висловів літописця про „звірскість" не-

Останки похоронів по спаленні покійника.

полян дослівно. Певно, що поляни були найкультурніші, але і з їх племінними сусідами не було вже так зле. А ті „поривання" жінок на ігрищах теж не були такі вже дикі й позбавлені звичаєвого обряду. Ці „бісівські" ігрища поміж селами мали не тільки звичаєвий але й релігійно-культурний характер. На ці ігрища сходилися члени різних родів з дочками — умисне на те, щоби їх „поривали". А що звичай велів „пімстити" кривду, то з часом ця ,,кривда" лягла в основу оплати, яку суджений складав родичам за їх ,,пірвану" дочку. Оплата за ,вивід дівчини з роду" давалася звичайно візцями та корозами. В племен, що не признавали звичаю ,,поривання" жінок, але трималися всіх формальностей сватання, цю оплату — віно, складав не суджений, але навпаки — родичі судженої женихові.

Подібно не без глибоко о змісту було ,,поривання" дівчат біля води. Керниці й джерела користувалися в поганській Україні особливою пошанею, вважалися святими місцями й таке ,,пірвання" дівчини біля води мусіло мати свій суто обрядовий церемоніял. Цей звязок подружжя з водою утримувався серед українського простолюддя довго по прийнятю християнства. Довго іще ,,водили молодиць до води", проти чого виступали разураз християнські проповідники.

Похорони. Хоронення небіжчиків на поганській Україні відбувалося в двоякий спосіб. В одних племен спалювали небіжчиків, у других ховали їх цілими в землю. Літописець оповідає, що ,,коли хто вмирає, то правлять над ним тризну, потім розкладають великий костер і спалюють його, а потім збірають попіл в малу судину та ставлять на стовпі на роздоріжжі". У вятичів, як завважив літописець, не переводився цей звичай і після прийняття християнства.

Найцікавіший і найподрібніший опис поганських похоронів залишив нам арабський подорожник ібн-Фадлан, що в 922 році зустрівся з валкою українських купців у Великому Болгарі за Волгою.

,,Я дуже хотів бути присутний при спаленні небіжчика, про яке багато чував, як тільки дізнався про смерть визначного купця. Вони поклали небіжчика в могилу й накрили віком на десять днів, поки не скроїли йому й не пошили одежі. А хоронять в них так: для бідного роблять малий човен, кладуть небіжчика туди й палять.

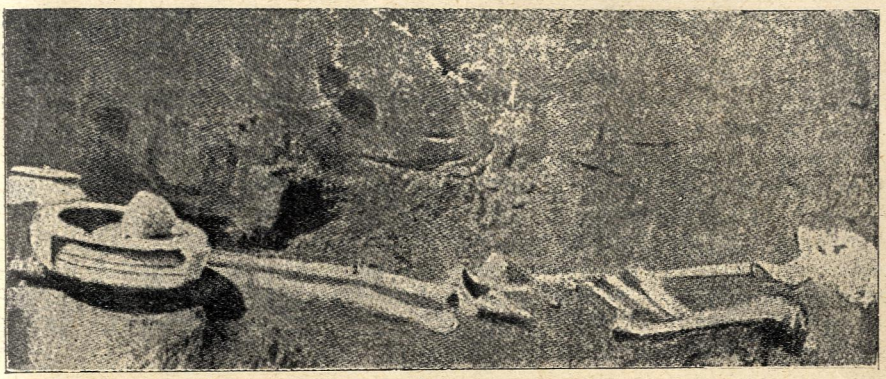
Колиж умре багатий, тоді забірають його майно й ділять на три частини: третину дають рідні, за третину справляють похоронну одежу й все, що треба, а за третину купують питва, що його пють того дня, коли дівчина вбиває себе й горить разом з своїм паном. Коли умре пан, то його рідня питає його хлопців і дівчат: „Хто з вас умре з ним?" А коли котресь скаже: „я", то вже не можна йому від того відмовитися. Здебільша погоджуються на добровільну смерть дівчата.

Отак, як і вмер згаданий чоловік, запитали в його дівчат: „Котра хоче вмерти з ним?" Одна й сказала: „я". Тоді вибрали двох дівчат, що мали її стерегти й бути з нею, кудиб вона не пішла; деколи вони й вмивають їй ноги власними руками. Зчерги прийнялися кроїти покійникові одежу й готовити все потрібне. За той час дівчина день у день пила, раділа й співала, готовлючись на смерть. Колиж настав день, як мали спалити небіжчика й дівчину, я пішов до ріки, де стояв його човен. Дивлюсь, човен витягли на беріг, поставили чотири березові підпори, а довкола ідолів, що були похожі на велетнів. Витягли човен на ті підпори й ходючи сюди й туди вимовляли цілком незрозумілі для мене слова. Небіжчик ще був у своїй ямі, його ще не вийняли. Далі принесли лаву, поставили її в човен, й покрили килимами, грецьким шовком і подушками, теж з грецького шовку. Прийшла стара жінка, що зветься в них „янголом смерти" й позастилала все оте на лаві. Вона доглядає питва й приготувань, вона теж убиває дівчину. Бачив я її: червону, грубу, недобру з виду.

Далі прийшли до ями, згорнули землю з віка, вийняли мерця в одежі, у якій вмер. Я бачив — він почорнів від холоду того краю. Раніш поставили вони з ним разом у могилу напої, овочі й гуслі. Небіжчик нічим не змінився, тільки краскою обличчя. Вони задягли на нього широкі штани, панчохи, чоботи, куртку й парчеву свиту з золотими гузиками. На голову наділи йому шовкову шапку обшиту соболями, понесли в шатро, що стояло на чозні, посадили на килимі й підперли подушками. Далі принесли овочі, напиток, пахучі квітки й кинули перед ним. Принесли собаку, розтяли її на двоє й кинули в човен. Принесли всю зброю небіжчика й поклали біля нього. Далі взяли два коні, ганяли ними, поки не попріли, розрубали мечами й кинули в човен. Далі привели двох биків, розрубали їх і теж вкинули в човен. Зчерги принесли півня й курку, зарізали їх і кинули тудиж.

Колиж настав час поміж півднем і заходом сонця, в пятницю, повели вони дівчину до чогось похожого на одвірки; вона станула на руки мужчинам, піднялася на ті одвірки, сказала щось своєю мовою й її опустили. Потім підняли її вдруге і втретє й вона робила й говорила те саме. Потім дали їй курку, вона відрубала їй голову та кинула геть, а курку кинула в човен. Я спитав у перекладача, що то вона говорила й він мені сказав: за першим разом вона сказала: „От бачу я батька й матір". За другим разом сказала: „Бачу, як сидять усі мої покійні свояки". Втретє сказала: „От бачу я свого пана, сидить він у саді, а сад гарний, довкола нього мужчини й хлопці. Він кличе мене до себе, ведіть мене до нього!".

Її ввели до човна, вона зняла обручі (гривні) з рук й віддала старій жінці, що зветься „янголом смерти". Потім зняла гривні, що мала на ногах, і віддала їх дзом дівчатам, що її обслуговували. Це дочки „янгола смерти". Потім підняли її в човен, не впроваджуючи в шатро. Надійшли мужчини з щитами й палицями й подали їй чарку

Останки похоронів по закопанні покійника цілим.

з напитком. Вона проспівала над нею пісню й випила. Перекладач сказав мені, що це вона прощалася з своїми подругами. Потім дали їй другу чарку, вона взяла й почала над нею довгу пісню. Стара підганяла її, щоби вона скорше пила й ішла до шатра, де жде на неї її пан. Я бачив, як вона вагалася, хотіла ввійти в шатро й встромила туди голову. Тоді стара взяла її за голову й затягла до шатра. Мужчини почали бити палицями по щитах, щоби не було чутно крику дівчини. В шатрі задушили мужчини дівчину мотузом, а баба доконала ударом широкого кінджала.

Потім підійшов найближчий свояк покійника, взяв кусень головні й пішов назадгузь до човна, тримаючи в одній руці головню, а другу держучи ззаду, сам голий, й запалив дерево під човном, рівночасно з тим, як біля покійника поклали вбиту дівчину. По черзі робили те саме інші: підходили до човна й запалювали костер. Дмухнув дужий, сердитий вітер, полумя обняло човен й усе, що було на ньому.

Біля мене — оповідає ібн-Фадлан далі — стояв один з „русів" і я чув, як він балакав з перекладачем, що був з ним. Я спитав у перекладача, про що він з ним балакав, а він відповів, що цей чоловік сказав йому таке: „Ви араби дурні, що берете найдорожчого й найбільш поважаного у вас чоловіка й кидаєте його у землю, де його жруть гади й черваки. Ми палимо своїх небіжчиків огнем і вони у ту мить вступають до раю". Далі він засміявся задоволено й показуючи на костер, сказав: „З ласки до небіжчика, його бог наслав вітер, так, що вогонь спалить його за годину". І справді не минуло й години, а вже човен, дерево, небіжчик і дівчина перемінилися в попіл. На місці, де стояв витягнений з води човен, зробили вони щось подібне до круглого горба, встромили в середину великий березовий паль, написали на ньому імя небіжчика й імя руського князя, (що тоді правив), й пішли собі геть".

Другий арабський подорожник ібн-Дуст доповнює опис ібн-Фадлана слозами:

„Коли котрий українець помре, вони палять його трупа. Жінки, коли хтось їм помре, деруть собі ножем руки й лице. Як спалять мерця, другого дня йдуть до того місця, де це діялося, збірають попіл, складають в посудину й ставлять на горбі. За рік по смерти небіжчика беруть двацять кухлів меду, несуть на гріб, там збірається родина, їдять, пють і йдуть геть".

Той сам ібн-Дуст оповідає й про похорони без палення: „Як умре в них хто знатний, копають йому могилу, подібну до великої хати, кладуть його туди разом з одіжжю й золотими обручами (гривнями), що він їх носив. Далі ставлять туди багато страви й посуд з напитками, та гроші. Нарешті кладуть в могилу улюблену жінку небіжчика, живою. Вихід з могили закладають і жінка вмірає в заперті".

Очевидно такі величаві й пишні похорони справляли тільки знатним людям, з бідними бувало не так. Ібн-Фадлан оповідає між іншими таке: „Коли котрий з українців заслабне, ставлять йому шатро здалека, кидають його туди й не підходять до нього близько; не говорять з ним, навіть не навідуються до нього за весь час недуги. Особливо, коли це вбогий або раб. Коли він подужає й встане, то вертається до них, колиж помре, то його палять, а коли це раб, то кидають його на жир хижим птицям та собакам".

Тризна. Пиття меду на могилі покійника, про яке оповідає ібн-Дуст, це загальна для цілої словянщини „тризна" — поминки по небіжчику, збережені в народній традиції й досі. Позатим, що про ту тризну говорить літописець, знаємо, що цей звичай не був чужий навіть полянам, яких літописець так вихвалює. Княгиня Ольга, вмираючи заповістила, щоби по ній не справляти тризни, але по свому чоловіці вона таки справила тризну. Деревлянам, що вбили її чоловіка, говорила вона: „Іду до вас, поставте меду доволі біля города, де ви вбили мого чолозіка. Хай поплачу над його труною й справлю свому чоловікові тризну".

Над убитим князем не насипано було кургану й тому Ольга звеліла деревлянам висипати „велику могилу", на якій попоїли деревлян до безтями. Римський письменник Теофілякт, описуючи напад римлян на землю словян, що жили на північ від Дунаю, оповідає, що напад вдався тому, бо заскочив князя й дружину пяними підчас тризни по княжому браті.

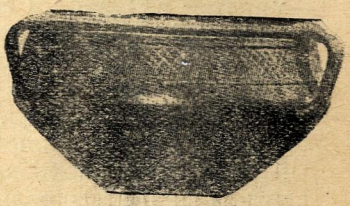
Про що говорять кургани. Оповідання літопису й арабських подорожників про похоронні звичаї поганської України находять повне потвердження в принагідних находках та розкопах українських могил та курганів. І справді на просторах України находимо сліди, що хоронили небіжчиків спалюючи їх або кладучи тіла у гріб. Перший спосіб стрічаємо в землях сіверян (Чернигівщина), другий переважає в землях деревлян та бужан. На правобережній Україні стрічаємо найчастіше похорони при помочі закопування небіжчика в землю. Правда, сам спосіб хоронення бував теж різний. В одних місцевостях клали небіщика у викопану яму, в других клали його на землі, або на невисокому насипі й над ним сипано могилу. Нерідко вживано деревляних домовин, одноцілих, видовбаних у деревляній колоді, або скринь збиваних цвяхами. Могилу сипали мабуть не зразу, а досипували щороку при нагоді поминок.

З безліччі курганів України на перше місце висуваються кургани Чернигівщини (колишньої Сіверянщини). Прослідженo тут до тисячі могил розкинутих понад берегами рік Десни, Стрижня й Білоуса. Біля 150 могил прослідженo біля містечка Сиднева над рікою Сновою, біля трицяти могил розкопано біля села Лавринівки на березі ріки Молотечни та більш тисячі курганів прослідженo в околицях Переяславля над рікою Трубежем. Усі вони відносяться до поганської

доби історії сіверян і виказують три способи похоронів: кострами, урнами й цілими кістяками.

Найбільший і найбагатший з чернігівських курганів, це т. зв. Чорна Могила, що стоїть у самому саді Єлецького монастиря під Черниговом. В ній найдено останки похоронного інвентаря по спаленні двох знатних небіжчиків. Між іншими найдено тут металічну масу з двох стоплених шоломів, двох кільчаток (кольчуг) й іншої зброї. Під одним із шоломів найдено сліди спаленої шапки, розтоплених гудзиків та золотих споєнь. Далі найдено два довгі ножі, два сріблом ковані турові роги й дві візантійські монети з IX сторіччя. Понижче того металічного стопу найдено останки костра зі спаленими людськими кістками, кістками тварин, птахів і риб, звуглене збіжжя,

Зразки посуду з дохристіянських часів.

два стоплені мечі, дві списи, одну шаблю, три ножі, наконечники копій і стріл, декілька срібних гудзиків, недогарки парчі, вудила, стремена, багато біжутерії, шматки кістяних гребенів з різьбленими окрасами, одну кістяну голку, два роди кісток до гри, кілька тонких залізних судин з ручками, бронзовий посуд, залізний замок з мідяною пружиною, залізні ключі, серпи, долота, сокири, ножики, каміння до гострення ножів, пряслиці й інше. Як бачимо, в Чорній Могилі покладено для вжитку небіжчиків все, чим тільки вони користувалися в мирному й воєнному житті на землі й тим самим збережено для прийдешніх поколінь зразки тогочасної культури. Не менше багатий інвентар найдено в кургані „Княжни Черни" в самому Чернигові.

Куди багатшими в побутовий інвентар бувають кургани з цілими, непаленими небіжчиками. Бувало багато відмін таких похоронів, але у загальному виглядали вони так: на дні могили, найчастіше в деревляній домовині, лежить кістяк покійника, на спині, з простягненими ногами. Руки теж простягнені продовж тіла. Головою повернений покійник на захід. На кістяку й довкола нього розложена ціла безліч предметів домашнього обиходу, з яких ми й можемо так виразно відтворити рівень матеріяльної культури поганської України.

Посуд. Староукраїнський посуд складався зразу з глиняних горшків, мисок, та деревляних відер, кованих залізними, а то й срібними обручами.

В порівнанні з струнною й видосконаленою формою грецького посуду, український посуд був низький, присадистий, але це не позбавляло його своєрідного чару лінії, як це й можемо нині стверднти, порівнюючи староукраїнський глиняний посуд з сучасним. Поруч глиняного посуду, що вироблявся й випалювався на місцях, вже з давен давніх вживали на Україні металевого — срібного, а то

й золотого посуду, що очевидно спроваджували зпоза меж краю зі сходу (Персії, Арабії) та Візантії. Зразком вибагливого посуду можуть послужити нам два турові роги до пиття у сріблом кованій оправі, найдені в Чернигові. На одній з оправ бачимо фантастичну, східню орнаментику в формі арабесок і вигадливої плетінки, але на другій бачимо доволі вірно передані ловецькі сцени. Характеристичне, що обличчя й одяги ловців не східні, а словянські, що позволялоб нам припускати місцеве, а не привозне походження другої з цих оправ. Доми вбогих освічувалися, як і тепер у гірських селах, лучивом, але в багатіїв світилися оливні світильники, звичайно дуже гарних форм, привожені зі сходу та Греції. Бували вони бронзові та глиняні.

Біжутерія. Не тільки жінки, але й мужчини старої, поганської України кохалися в металевих і самоцвітних окрасах, що їх переважно привозили зі сходу, відкіля ще грецькі кольоністи на чорноморському побережжі набіралися замилування до виставности й зверхнього блиску.

Найбільше уваги присвячували українські жінки та дівчата уборові голови. Волосся носили вони розпущене, або сплетене в коси й перевите різнобарвними стрічками. Деколи украшували волосся вужевидними (спіральними) металевими кільцями. На голову вбірали жінки намітки зі шкіри або матерії, що до неї причеплювали металеві кільця й підвіски у формі латинської букви „С". Деколи зчеплювано таких підвісок більше, або привішувано до них довгі дармовиси, що опадали на плечі. Багаті жінки носили металеві вінчики, а також повязки з нашитими на них металевими скобками.

Наушниці носили жінки і мужчини, але мужчини носили їх тільки в одному усі. Наушниці були дуже різнородних форм, залежно від того, відкіля їх привозили, але наприкінці поганської доби появляються наушниці місцевого виробу, так звані „київські". В порівнянні зі східніми (головно арабськими) були вони куди скромніші, але доволі оригінальні. Дуже поширеною серед жінок була нашийна гривня в формі грубого обруча, плетених ланцюжків або дротів. Вживалися теж ожерелля з галок камяних, янтарних, шкляних, глиняних та металевих. Здебільша був це привозний товар, але дещо вироблювали на місці. Між іншими таку „фабрику" ожерельних галок відкрили в Києві. Крім галок, творено ожерелля з підвісок, металевих барабанчиків, скобок, бляшок, та арабських монет (діргем) що до них приробляли вушка. Особливо характеристичні були підвіски в формі півмісяця, що їх дуже багато находимо у волинських курганах.

В деяких місцевостях носили жінки т. зв. „канторги" — орнаментовані металеві коробочки на пахощі; жінки носили їх на грудях. На руках носили жінки браслєти, подібні формою до металивих гривень, або широкі нараменники з двох металевих плиток покритих фантастичним звіриним орнаментом.

Характеристика поганської культури. Зібравши в одно відомості про нашу культуру в поганських часах, переконуємося, що ще на довго до прийняття християнства процвітала вона в нас, та що зустрівшися з Візантією, ми хоч і були культурно молодші, але в порівнянні з рештою словян стояли доволі високо. Дуже високо була в нас розвинута архітектура (будівництво), головно деревляна, що

вже в поганських часах вспіла витворити справді оригінальні форми, що до нині збереглися в церковному деревляному будівництві України. Найменше знаємо про дохристіянське малярство України, хоча, як пізніше побачимо, воно мусіло існувати й розвиватися. Доказом на це є старовинні українські орнаментальні мотиви, голозно на писанках, які не могли бути в нас ні створені ні засвоєні в християнських часах. Багато зі скарбів української орнаментики, це передвічна спадщина наших забутих предків поган. Староукраїнське ювілєрство (золотарство) стояло під непереможними впливами сходу, але вже в початках нашого державного життя находимо майстрів на місцях, де й придумувано для ювілєрських виробів самобутні й оригінальні форми. Доволі сильно розвинулася на поганській Україні різьба, що про неї мали ми нагоду довідатися при оповіданнях про ставники й зображення богів старої України.

Найстаршим з культурних впливів на Україну був арабський. Поширився він разом з виробами арабського золотарства, що великими масами привозилися на Україну в заміну за сирівці. Вплив цей прислаб на грані IX сторіччя. Йому на заміну, а той рівночасно з ним, діяв вплив Візантії, найкультурнішої країни тогочасного світу. Її вплив зміцнюється з моментом, коли Україна прийняла християнство, але ми находимо його помітні сліди ще в поганську добу. Зразу йдуть візантійські впливи на Україну з Херсонезу, колишньої грецької кольонії, а щойно по його упадку усталюється безпосередній звязок з Царгородом. Найслабшим з усіх був вплив Скандинавії, що присилала до нас своїх войовників і щонайбільше зброю. Зразки тієї прекрасної скандинавської зброї покритої плетінковим орнаментом, відгребують по українських городищах та могилах.

Так з різних сторін приходили на Україну зразки й узори культурної творчости. Наші предки могли черпати повними пригорщами із скарбівниць своїх сусідів. Але українець не приймає нічого бездумно, безкритично. Чутлива українська душа шукала у чужому того, що достроювалося до її вдачі, до її переживань, до її давніх традицій. Чуже перетоплювала й перетворювала на своє, рідне. Так на чужих зразках творилася окрема, оригінальна українська культура.

Варязький меч.

VIII. ВОЛОДИМИР ВЕЛИКИЙ.

Святославові сини. Святослав перед другим походом у Болгарію поділив свої землі між синів. Найстарший Ярополк мав княжити у Києві, молодший Олег у деревлянській землі, наймолодший Володимир у Новгороді Великім. Але ледви Святослав замкнув очі, вже між княжичами почалася боротьба.

Спір вийшов зразу між Ярополком та Олегом.

Дорадником Ярополка був Свенельд, старий воєвода Ігоря і Святослава. Син Свенельда, Лют, виправився раз на лови й необережно загнався у землю деревлян. Тут здибав його князь Олег, що також був на ловах. Запитався, хто це такий вїхав у його державу. Коли дізнався, що це Свенельдич, виїхав проти нього й убив його. Яка була причина проливу крови, літописець нам не вияснив. Чи звичайна ловецька звада, чи легкодушність Олега або Люта, чи може якісь поважніші спори двох сусідніх князів-братів? Різно можна догадуватися.

Старий Свенельд розгорівся жадобою помсти. Став підбивати Ярополка: „Іди на брата, забери його волость". Ярополк послухав і пішов на деревську землю. Олег вийшов йому назустріч, оба полки зударилися з собою. Ярополкове військо було сильніше і перемогло. Олег пустився втікати до недалекого города Вручого (тепер Овруч). Але не добіг до безпечного захисту. Перед воротами города був вузький міст над глибоким яром. Утікачі стовпилися тут, пхали один одного і несподівано ціла юрба звалилася у дебру. Упало багато вояків з кіньми, коні привалили людей, тут також погиб Олег.

Ярополк увійшов до Овруча і перейняв владу в нього. Почав шукати за братом і не міг його віднайти. Аж один деревлянин приніс звістку, що бачив, як князя зіпхнули з моста. Ярополк звелів шукати брата. Від ранку до полудня витягали трупів з дебри, врешті знайшли й мертвого Олега. Принесли його тіло і поклали на килимі. Ярополк прийшов, заплакав над смертю брата і сказав до Свенельда: „Бачиш, маєш це, чого ти хотів". Олега похоронено біля города Овруча, могила його стоїть ненарушена дотепер.

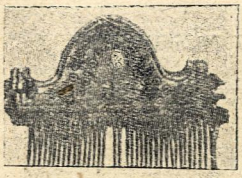
Володимир добуває Київ. Третій із братів, Володимир, підчас цієї боротьби перебував далеко на півночі, у Новгороді. Старші брати не вважали його рівним собі, бо мати його Малуша не виводилася з княжого роду; була донькою Малка Любчанина, з города Любеча, й на дворі Ольги була тільки ключницею. Зате Володимир мав прихильників серед міщанства, а дорадником його був його дядько, мудрий і поважаний Добриня.

Ярополк, як забрав землю Олега, задумав узяти собі й Новгород. Може таку раду дав йому Свенельд; князь міг бути тільки тоді сильний, коли володів сам один у цілій державі. Володимир не мав сили боронитися, кинув свою волость і виїхав за море, до Скандинавії. Ярополк осадив у Новгороді своїх посадників. В той спосіб став володарем цілої держави батька.

Але Володимир не думав зрікатися своєї частини. У Скандинавії нан в собі охочих варягів і з ними вернувся до Новгорода. Без труду вигнав з города посадників брата, перебрав у свої руки місто і всі північні землі.

Могила Олега Святославича під Овручем.

Старовинний гребінь.

Не вдоволився він цими успіхами, постановив добути собі й батькову столицю, Київ, з нею і владу над цілою державою. По лицарському звичаю попередив Ярополка про боротьбу: „Іду проти тебе, готовся до війни!"

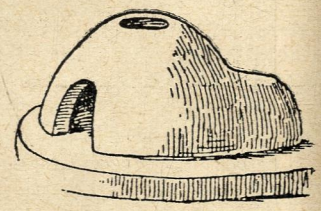
Але війна не велася лицарськими способами. Ярополк зачинився у Києві. Володимир не мав такого війська, щоби добути сильний город і пустився на хитрощі. Почав переговори з Ярополковим воєводою Блудом і наклонював його до зради: „Будь мені приятелем. Як позбудуся Ярополка, буду тебе шанувати, як рідного батька; не я почав проти братів воювати, але він". Блуд обіцявся зрадити Ярополка. Зразу думав убити князя, але не знайшов у Києві нікого, щоби на таке зважився. Тоді удав перед Ярополком, що міщани ворохобляться проти нього і хочуть пустити до города Володимира. Ярополк налякався, потайки вийшов з Києва і пустився втікати. Володимир скористав з того і заняв Київ.

Ярополк заховався у малім городі Родні на усті ріки Росі. Прийшов туди до нього Блуд. Невдовзі наспів й Володимир з військом. Почалася облога. У степовім городі не було припасів, настав великий голод, — пізніше навіть складено приповідку: „біда як в Родні". Тоді зрадливий Блуд підмовив Ярополка, щоби пішов до Володимира і помирився з ним. А тимчасом дав знати Володимирові, щоби зробив засідку на брата. Вірний слуга Варяжко остерігав князя, щоби не йшов до ворожого табору, бо загине. Але Ярополк не послухав і пішов. У хвилині, як він входив до двору Володимира, кинулися на нього два варяги з мечами і так Ярополк погиб.

Такими жорстокими способами вели князі порахунки з собою. Чи самі молоді Святославичі винні були у цій боротьбі, чи вони були тільки знараддям у руках жадних влади воєвод, не знаємо напевно. Суворі і дикі були тодішні обичаї: шлях до влади вів по крові і трупах.

Доля княгинь. В ті криваві часи сумна і незавидна була доля жінок. Жінка була тоді власністю чоловіка, невільницею і слугою свого пана. Жінку купували або брали з добиччю. Ніхто не питався про волю молодої дівчини, — батько віддавав її силою тому, кого їй вибрав за чоловіка. Як умер муж, вдовиця була безборонна і діставалася у руки того, хто брав майно її чоловіка. І навіть княгині не мали більше прав, як їх сестри з народа. Давній літопис малює нам у коротких словах долю деяких княгинь з того часу.

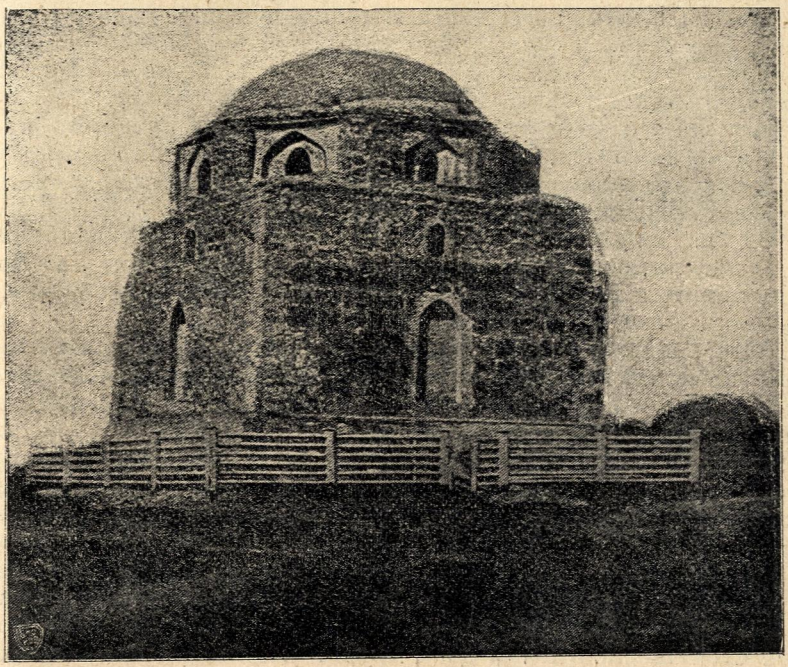
Жінка Ярополка була грекинею, Святослав знайшов її підчас походу на Візантію у якомусь монастирі; захоплений її красою, забрав її з собою і призначив на жінку синові. Нещаслива княгиня-чернича... Колиж Ярополк погиб, Володимир взяв собі братову за жінку, мав з нею сина Святополка, що пізніше добув собі сумне імя Окаянного. „З грішного кореня лихий плід родиться", завважає літописець.

Гончарське горно.

Другою жінкою Володимира була Рогнідь, донька полоцького князя Рогволода. Коли Володимир опанував Новгород, задумав посватати цю княжну. Рогволод питався доньки: „Чи хочеш віддатися за Воло-

димира?" Але горда Рогнідь відповіла: „Не хочу сина рабині, волю Ярополка",—бо й Ярополк сватався до неї. Володимир рішився пімститися за зневагу. Зібрав військо, напав на Полоцьк, убив Рогволода, а Рогнідь силою взяв собі за жінку. Нещасну княгиню назвали потім Гориславою. Володимир дав їй двір на Либеді, але обоє не могли погодитися з собою, княгиня ненавиділа чоловіка,

З руїн Великого Болгару.

а він нею нехтував. Одного разу ніччю Рогнідь хотіла навіть убити Володимира, але він якраз збудився і хопив її за руку, у якій був ніж. Князь рішив жінку покарати смертю. Приказав їй убратися у найкращий одяг, як на весілля, та засісти на престолі. Потім увійшов до кімнати з обнаженим мечем, щоби княгиню зарубати. Але Гориславa взяла до себе маленького сина Ізяслава і дала йому меч до рук. Коли Володимир наблизився, син вийшов проти нього і сказав: „Батьку, думаєш, що ти тут сам?". Володимир засоромився і сказав: „А хтож знав, що ти тут" — і кинув меч.

Потім князь радився з боярами, що робити з невірною жінкою. Бояри порадили йому, щоби не вбивав матері свого сина, але дав їй який город на прожиток. Володимир побудував город Ізяславль (тепер Заслав на Волині) і там примістив Рогнідь з сином.

Обєднання держави. Після перемоги над братами, Володимир став одиноким володарем цілої держави, яку полишив його батько. Володіння його тривало від 980 р. до смерти 1015 р.

На початку князювання Володимир мусів покласти багато труду у це, щоби утримати разом різнородні землі і племена. Коли почалася

боротьба між Святославичами, дальші землі не почували над собою сильної влади і почали жити своїм окремим життям, як жили колись, у давні часи. Треба було наново силою притягати їх до державної організації. Протягом кількох років Володимир безнастанно був у воєнних походах, з військом виправлявся в різні сторони.

981 р. виправився на Галичину. Тутешні племена хорватів і дулібів ще за Олега признавали владу Києва і навіть брали участь у походах на Царгород. Пізніше дісталися під владу „ляхів", як каже літопис, але коли і в яких обставинах, про це нічого не знаємо. Володимир пішов походом на західні землі і зайняв Перемишль, Червен (на Холмщині) і інші городи.

Того самого року була війна з вятичам ; Володимир наложив на них дань від плуга, як платили здавна. Але на другий рік (982 р.) вятичі повстали знову проти влади Києва; князь ходив на них удруге і примусив до послуху.

983 р. виправився Володимир на ятвягів. Це було завзяте, дике племя, литовського роду; жили вони між Німаном та Двиною, у недоступних лісах і звідтам нападали на культурніших сусідів. Похід Володимира на довший час затримав їх напади.

984 р. піддалися знову білоруські радимичі. Проти них Володимир вислав воєводу Вуєфаста, якого нарід звав Вовчим Хвостом. Він переміг радимичів на ріці Піщаній і з того пішла приповідка, що піщанці втікають від вовчого хвоста.

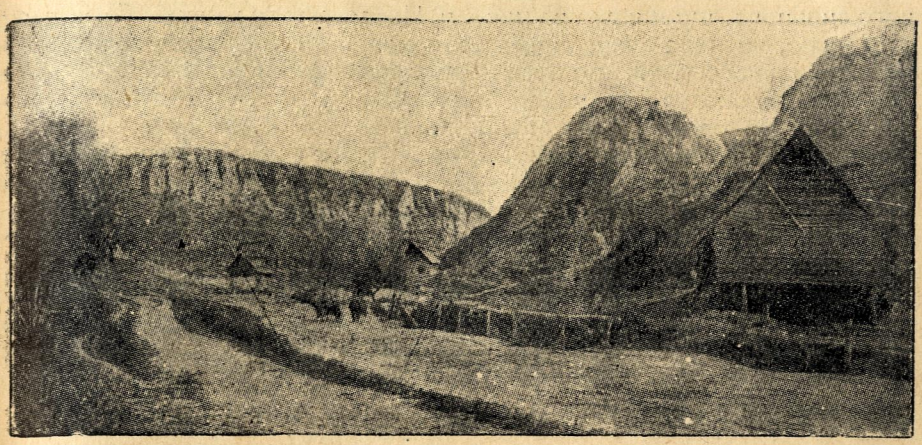
985 р. Володимир задумав похід на волжанських болгар. Ці „срібні" болгари, знищені походом Святослава, знову прийшли до добробуту й не хотіли платити дані. Володимир виправився проти них з своїм вуєм Добринею; військо їхало Волгою на човнах, а берегом ішли степові торки, яких князь закликав на підмогу. Але болгари були сильні і заможні і важко було їх підбити. Коли приведено бранців, мудрий Добриня оглянув їх і сказав: „Всі вони в чоботях,— такі не схочуть давати нам дані; краще ходімо на тих, що ходять у лаптях!" Тоді Володимир рішив скласти мир з болгарами. Обі сторони заприсягли згоду, але болгари потайки говорили: „Тоді буде мир між нами, як камінь буде плавати, а хміль буде потапати".

993 р. був ще один похід проти хорватів на Підкарпатті, але про нього літописець не дав ніяких ближчих подробиць.

Боротьба з печенігами. Рівночасно з цими походами треба було вести безнастанну боротьбу з печенігами. Ці дикі степовики вже протягом півстоліття жили в українських степах; воював уже з ними Ігор, а Святослав у боротьбі з кочовиками зложив свою буйну голову біля Дніпрових порогів. Осмілені першими успіхами печеніги з диким завзяттям перли на заселені землі України, рік річно нападали на пограничні городи, а нераз заганялися аж під Київ. Війна з ними ніколи не переставала: „бі рать без переступа" (була боротьба без перестанку), пише літописець.

Володимир добре розумів небезпеку від степу. Сам навіть був раз у небезпеці й мало не попав у полон. Печеніги напали на Василів (тепер Васильків, біля Києва), князь вийшов проти них, але війська мав небогато і не міг дати їм ради,—мусів відступати і заховався аж під якимось мостом; пізніше поставив там на памятку церкву.

Щоби стримати напір ворога Володимир почав ставити городи й укріплення по обох сторонах Дніпра. Біля Києва укріплено ріки

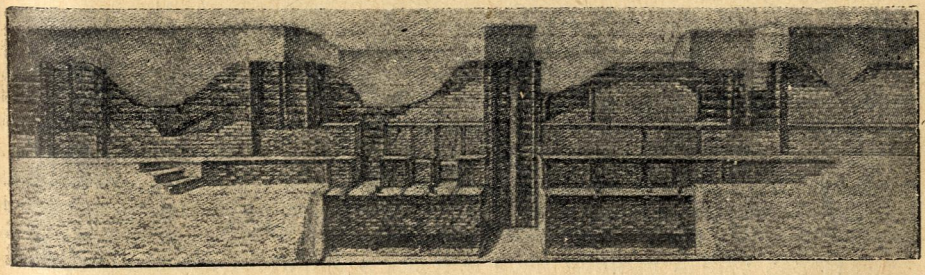
Вїзд до города у Білгороді.

Стугну й Ірпень, на Лівобережжі Сулу, Трубеж і Сейм. У важніших місцях побудовано городи, а між городами вали з частоколом. У городах поставлено сильні залоги. Останки цих валів залишилися до нинішнього дня; протягаються вони довгими лініями, по 100—200 кільометрів. Такі величаві пограничні укріплення в давніші часи ставили тільки римляни (славний „лімес").

Завдяки цим фортифікаціям Володимира наступ печенігів ослаб й Україна могла перейти до зачіпної боротьби зі степом.

Переказ про Кожемяку. Про боротьбу з печенігами літописи подають різні перекази.

992 р., як Володимир вернувся з Галичини, печеніги напали на лівобережню Україну. Князь вийшов проти них і став на річці Трубежі. Печеніги пристали на другому боці; ні одно ні друге військо не мало охоти починати бою. Тоді печенізький хан підїхав до ріки і подав думку, щоби боротьбу рішили два найсильніші вояки. Володимир погодився на це і звелів шукати у своїм війську найсильнішого чоловіка. На другий день печеніги привели свого борця; він був велитенського зросту і „дуже страшний". А у Володимирому таборі не могли знайти нікого, що міг би стати проти нього. Аж якийсь старий вояк прийшов до князя і сказав, що має дома найменшого сина та-

Вали у Білгороді.

кого сильного, що шкіру рве руками. Привели того хлопця. А він каже: „Не знаю, чи переможу, випробуйте мене". Пустили на нього великого і сильного бика, що його перше роздрочили вогнем. Хлопець хопив бика рукою за бік і видер йому шкіру з мясом, як далеко рукою досягнув. Володимир сказав: „Можеш боротися". Як печеніжин побачив хлопця, розсміявся, бо хлопець був малого росту. Розмірили місце між обома військами і борці пішли на себе. Хопилися руками і сильно трималися. Але хлопець притиснув печеніжинові руку й кинув ним до землі. Печеніги крикнули з переляку і почали втікати. Володимирове військо пустилося за ними і почало їх рубати.

Володимир відсвяткував перемогу, поставив на цьому місці город й назвав його Переяславом, бо хлопець перейняв славу від печеніжина. (В дійсності Переяслав існував уже в часи Олега). У народніх оповіданнях цього хлопця звали Кожемякою, від того, що він ніби мняв кожу (шкіру).

Білгородський кисіль. Інший переказ оповідає про облогу Білгорода (недалеко Києва). 997 р. Володимир виїхав до Новгорода, щоби звідтам привести військо проти печенігів; кочовики використали цей час і напали на Київщину. Облягли також Білгород і нікому не дозволяли вийти з города. В місті почався голод, а помочі від князя не було. Міщани зібралися на віче і рішили піддатися ворогові: „Піддаймося печенігам; одних побють, але інші залишаться живі, а від голоду всі помремо". Але один старий чоловік порадив білгородцям боронитися хитрощами. Казав їм зібрати дещо вівса, пшениці або хоч отрубів (грису), залляти водою і зробити кисіль. Бочку з кисілем поклали у колодязь, а в другу криницю поставили бочку питного меду. Другого дня міщани запросили до города печенізьких послів, щоби поглянули, що у них діється. „Пощо нищите свої сили", сказали печенігам, „хочби ви десять літ стояли під городом, нічого нам не зробите, бо ми маємо поживу з землі". І повели їх до одної й другої криниці та дали їм зїсти кисілю і меду. Печеніги зачудувалися і сказали: „Не повірять нам наші князі, як самі не покушають". Білгородці налляли їм ціле ведро і відпустили послів з міста. Печенізькі князі повірили, що не зможуть добути міста голодом, і відступили від облоги.

Союз з Візантією. У печенізьких нападах на Україну була також рука Візантії. Від часу походів Святослава візантійська держава боялася наїзду з півночі і всіми силами старалася спинити зріст київської держави. Як у давніші часи, так і тепер греки стояли у звязках з печенігами і насилали їх на українські землі. Арабський письменник Яхія каже, що після смерти Святослава відносини між Києвом та Царгородом були дуже неприязні.

Але пізніше прийшли події, які примусили візантійців шукати підмоги на Україні. Наступники Цимісхія, цісарі Василь і Константин, що володіли спільно, знайшлися у великій небезпеці: підняв проти них повстання один з вельмож, Варда Фока. Бунтівничі війська з Малої Азії рушили на Босфор і загрозили цісарській столиці, Константинополеві. Цісар Василь просив тоді Володимира дати йому воєнну поміч.

Нераз уже в давніші часи війська з України бували у грецькій службі. І варяги і словяни воювали за справу грецького цісаря, за дешеву ціну проливали свою кров. Візантійці думали, що й тепер за яку

Нараменник з княжих часів.

умовлену плату київський князь дасть їм своє військо. Але Володимир показався тут справжнім володарем; обіцяв підмогу, але за те домагався не чого-небудь, — зажадав для себе руки сестри цісарів.

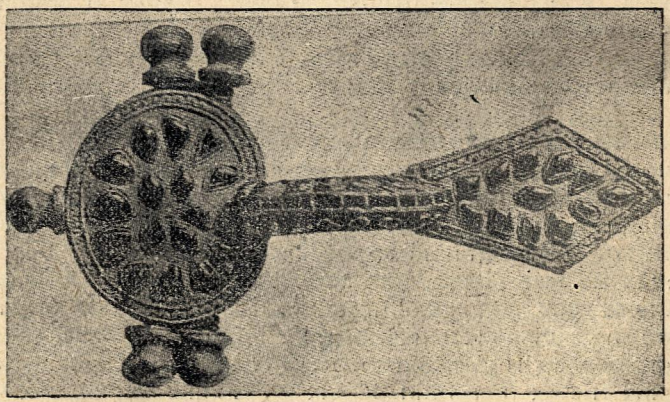
Для Візантії таке жадання було щось нечуване. Грецьке цісарство було найстарше в Европі, вважало себе спадкоємцем Риму, жило столітніми світлими традиціями світової імперії. Таке домагання руки царівної для „варварського" князя було для візантійської династії тяжкою зневагою.

Дід обох цісарів, Константин Порфирородний, полишив своїй родині вказівки, як поступати супроти таких „ганебних" жадань.

„Коли хозари", писав він, „або турки (тобто угри), або Русь, або який інший північний чи скитський нарід, як то часто буває, почне просити й допевнятися, щоби прислано йому царські убрання, корони чи ризи за яку прислугу або поміч, то треба вимовлятися, що такі убрання й корони не людьми зроблені, а прислані від Бога янголом цісареві Константинові", (що перший прийняв християнство).

„Коли який з цих невірних і нікчемних північних народів почне домагатися, щоби посвоячитися з імператором ромеїв (візантійців), взяти у нього доньку за себе, або свою доньку віддати за імператора або його сина, — треба відповісти на таке ганебне жадання, що й на це є заборона, страшна й непорушна постанова святого і великого Константина".

Такими штудерними аргументами збивали візантійці ті нечувані, по їх думці, домагання „варварів". Навіть німецькому королеві Оттонові, що також титулувався римським цісарем, відмовили такої почести.

Фібула (запинка) з княжих часів.

Але тепер цісарі Василь і Константин знайшлися у такому скрутному положенні, що за союз з могутнім київським князем були готові заплатити найдорожчою ціною. І так Володимир дістав приречення, що сестра імператорів, цісарівна Анна, стане його жінкою.

Володимир вислав тоді поміч цісарям, шість тисяч пішого війська, озброєного щитами і копіями. Цей відділ брав участь у війні проти бунтівників у Малій Азії. Війська Фоки розбито, самозванець наложив головою і цісарі завели спокій у своїй державі.

Війна за Крим. Але як тільки минулася небезпека, горді цісарі зараз забули про прислугу Володимира і не хотіли сповнити своєї обітниці. Та Володимир не думав уступати. Скорим походом рушив він на південь й увійшов у Крим.

Для Візантії це був болючий удар. Крим мав для Царгорода важне значіння; тутешні грецькі міста посередничили у торгівлі з цілою східньою Европою; збирали сирівці з „варварських" земель і перепродували туди візантійські промислові вироби. Колиб Візантія втратила цю кольонію, її торгівля булаб поважно захитана.

Володимир по довшій облозі добув головне місто Криму Херсонез або Корсунь. Про добуття міста наш літописець оповідає так:

Пішов Володимир з військом на Корсунь і взяв город в облогу. Став від міста „на одно стрілище", тобто на віддаль, як далеко летить стріла з лука, і дав приказ добувати город. Його вояки почали сипати вали. Але корсуняни підкопалися під міським муром і потайки забирали землю, носили її до міста і сипали горб посеред замку. Володимир завзявся і сказав, що хочби прийшлося стояти три роки, добуде Корсунь. Мешканці вже ослабли, але все таки не давалися. Аж один корсунянин, на ім'я Настас, вказав князеві спосіб, як добути місто. Він написав на стрілі: „Від колодязів, що є на сході за тобою, ведуть водопроводи до міста; перекопай їх і перейми воду". І цю стрілу вистрілив з лука, так що вона впала перед Володимиром. Князь приказав перекопати водопроводи, у місті не стало води і Корсунь піддався.

Аж тоді цісарі мусіли сповнити свою обітницю: вислати сестру до Володимира. Але при цьому поставили умову, щоби Володимир приняв хрещення. Князь дав на це свою згоду.

Царівна Анна зразу не хотіла їхати на Україну: „Якби у неволю їду" — жалувалася. Але брати толкували їй: „Бачиш, кілько лиха зробила Русь грекам, — вибавиш грецьку землю від тяжкої війни. А може Бог через тебе наверне руську землю". Ледви її присилували. Сіла вона на корабель, з плачем попрощала матір і братів і поїхала морем до Криму. У Корсуні відбулося її вінчання з Володимиром. Володимир забрав тоді війська з Криму і повернув Корсунь Візантії.

Почини християнства на Україні. Християнська віра поширилася у чорноморських землях дуже скоро. Наш літопис подає лєгенду про те, що над Дніпром проповідував Христову віру апостол Андрій і сказав до своїх учнів: „Чи бачите ці гори? На цих горах засяє ласка божа, має тут бути великий город і церкви численні Бог побудує". Ця лєгенда не має історичних основ, але можна здогадуватися, що у рухливих грецьких кольоніях над Чорним морем християнство появилося вже в І віці християнської ери. Крим мав традицію про мучеництво третього папи римського св. Климента в Корсуні, в інших чорноморських містах почитали різних мучеників з перших часів християнства.

Дещо пізніше поширилося християнство у глибину східно-европейського суходолу. Готи підчас побуту на Україні стали християнами, але під аріянським впливом; їх апостол Ульфіла тут почав перекладати

Володимир Великий.

святе письмо на готську мову. Багато християн було у хозарській державі, мали вони свої громади, признані правом. Рухливі варяги підчас своїх мандрівок по всіх морях Европи також скоро зустрілися з християнством і в їх ватагах нерідкі бували християни. Так різними дорогами християнська віра могла дійти і до наших словян.

Точніші звістки про християнство серед „Руси" (норманської і словянської) маємо від початків IX ст. З життя Стефана Сурожського довідуємося, що князь Бравлин під впливом чуда прийняв християнську віру; таксамо охрестився неназваний по імені ватажок „варварів Рос", що напав на Амастриду в Малій Азії. Словянський апостол Константин-Кирило біля 860 р. мав зустріти у Корсуні євангелію і псалтир „руськими письменами писані", — так оповідає про це легенда. В тім самім часі охрестився один з князів, що напали на Царгород 860 р.; може це був князь Аскольд, — на його могилі побудовано церкву. У договорі Ігоря з греками 944 р. вже виразно згадують християн; мали вони у Києві церкву св. Іллі, — це перша церква, що згадується на Україні. Врешті княгиня Ольга, перша з пануючого роду, прийняла християнство, мала свого капеляна отця Григорія і з Німеччини спровадила першого місіонаря, Адальберта.

Вже перед офіціяльним хрещенням за Володимира християнство мало на Україні більше як столітню традицію.

Володимир поганином. Князь Володимир зразу був ревним прихильником давніх богів. „Поставив ідоли на горбі серед двора перед теремом, Перуна дерезляного, з срібною головою і золотими вусами, Хорса, Дажбога, Стрибога, Симаргла і Мокош. Складали їм жертви і називали богами. Приводили синів своїх і доньки і жертвували бісам, плюгавили землю своїми жертвами і сплямилася кровю земля руська і той горб"... Так оповідає літописець-чернець. І подає ще переказ про першого київського мученика-християнина.

Одного разу сказали старці і бояри: „Кинемо жереб на хлопця і дівчину: на кого впаде, того заріжемо богам. А був у Києві один

варяг, що прийшов з Греції і тримався християнської віри, і мав він сина, гарного лицем і душею. Жереб упав саме на того хлопця. Прийшли до варяга посланці, щоби віддав сина на жертву богам. Варяг відмовився: „Це не є боги, а дерево, що сьогодні є, а завтра зігниє; не їдять, ані не пють, ані не говорять, — зроблено їх руками з дерева. Бог є один, котрому служать і поклоняються греки. Не дам мого сина бісам". Тоді зібралася озброєна юрба і кинулася на двір варяга з криком: „Дай богам сина свого!" Варяг стояв з сином на горі „на сінях" і перечився: „Як вони є боги, то нехай одного зпоміж себе вишлють і візьмуть мого сина!" Юрба закричала, кинулася на дім, порубала його і зарубала варяга з сином. Не було відомо навіть, де похоронено їх тіла.

Володимир шукає нової віри. Київ був великим, багатолюдним містом, приїздили сюди визнавці різних вір і старалися приєднати князя до своїх вірувань. Літопис подає широке оповідання про те, як Володимир шукав нової віри.

Наперед прийшли до нього болгари—магометани і захвалювали свою віру. Але князеві не подобалося це, що не можна їсти вепровини і пити вина: „Руси є весело пити, без того не можемо бути", — такою приповідкою відповів князь магометанам.

Прийшли німці від римського папи і питався Володимир: „Яка заповідь ваша?" А вони сказали: „Постити по силі; як хто пє або їсть, то все на божу славу". Не подобався князеві такий піст і він відправив послів.

Надійшли хозарські жиди і захвалювали закон Мойсея. Питався їх князь, з якої вони землі. Вони відповіли, що були в Єрусалимі, але Бог загнівався на батьків їх і розіслав їх по всіх країнах. На це Володимир сказав: „Якже ви можете бути учителями інших, коли Бог вас відкинув?"

Врешті греки прислали до князя фільософа і той виложив йому основи християнської віри.

Володимир скликав старців і бояр і питав їх о раду, яку віру прийняти. Вони відповіли: „Знаємо, княже, що ніхто нічого свого не ганить, а все хвалить; як хочеш дізнатися правди, то вишли мудрих мужів, нехай придивляться кожній вірі". Сподобалася ця думка князеві і вислав послів до різних країн.

Вернулися згодом посланці і оповіли таке: „Ходили ми до болгар, дивилися, як вони покланяються у своїм храмі; стоїть такий без пояса, поклониться, сяде і дивиться сюди і туди як біснуватий. Нема веселости у них, тільки жалість і сморід великий. Ходили ми до німців, бачили, як відправляють всякі служби, але краси не бачили ми ніякої. Зайшли ми на кінець до греків і ввели нас до своєї церкви. І не знали ми, чи ми на землі, чи на небі, бо на землі нема такого виду і такої краси і не вміємо того оповісти, але знаємо, що там Бог перебуває з людьми, — і тої краси не можемо забути".

На це бояри і старці сказали князеві: „Якби лихий був грецький закон, не прийнялаб його твоя бабка Ольга, а вона була наймудріша з усіх людей". Тоді Володимир рішився: „Підемо і приймемо хрещення". А бояри сказали: „Як твоя воля, княже."

Хрещення України. Про саме хрещення Володимира не знаємо нічого певного. Наш літопис каже, що князь охрестився у Корсуні; під час облоги міста він ніби осліп і аж по хрещенні відзискав зір. Але

Св. Димитрій. Плоскоріз із княжих часів.

сам літописець чув також інші оповідання, що Володимир охрестився у Києві або у Василеві; Василів дістав ім'я від християнського імени князя, Василь. У скандинавському переказі оповідається ще інакше: що Володимира намовив до хрещення норманський князь мандрівник Олаф Тригвесон і що обряду хрещення доконав його єпископ Павло. Видно, хрещення не відбулося публично і святочно і не збереглася про це певна память.

Було це 988 року.

Князь-християнин мав обовязок приєднати до християнства свій нарід. Володимир взявся енергічно поширювати нову віру. Не пішло це трудно, бо у Києві було вже багато прихильників християнства, особливо між боярами і старшиною; а простолюддя, хоч і привязане до давніх богів, не сміло противитися князеві.

„Як Володимир прийшов до Києва", оповідає літописець, „звелів поскидати ідоли,—одні порубати, другі кинути в огонь. Перунаж приказав привязати коневі до хвоста і тягнути з гори до ріки, і назначив чоловіка, що мав його бити залізом; це не задля дерева, що нічого

не чує, але на посміховище бісові. Тягнули його з гори до Дніпра і плакали невірні люди, бо ще не прийняли хрещення. Потім кинули його до ріки. І Володимир приказав, як де пристане, відштовхувати ідола від берега, аж перейде пороги. Так і сталося. Переплив Перун через пороги і аж там вода викинула його на беріг, і це місце називається Перунова Рінь".

Тоді Володимир приказав, щоби другого дня всі люди зібралися над Дніпром на хрещення. „Коли хто не явиться, багатий чи убогий, — ворогом мені буде" — так проголосив князь. Нарід зійшовся послушно. „Колиб воно не було добре, князь і бояри не прийнялиб цього" — чути було такі голоси. Зійшлося люду без числа. Вийшов над ріку князь і бояри і священики, що приїхали з Корсуня, і почався обряд хрещення. Всі люди ввійшли у воду, дорослі по шию, молоді близько берега по груди, батьки тримали дітей на руках, а священики з берега відправляли молитви.

„І радий був Володимир, що пізнав Бога сам і люди його".

Організація церкви. З Києва християнство поволі перейшло до інших околиць. Зразу християнські громади повставали тільки по більших городах, де були заможніші і культурніші люди. Але у деяких місцях нова віра стрічалася зі спротивом. У Новгороді Володимирові воєводи мусіли ужити сили, щоби перевести хрещення,— з того вийшла приповідка, що „Путята хрестив огнем, а Добриня мечем". По селах дуже важко було проповідувати Христову віру, хочби з тої причини, що не було відповідного числа священиків. Тому у дальших сторонах нарід ще довгі століття залишився поганський і складав жертви по лісах, болотах і джерелах, а різні знахорі і волхви мали більше значіння як духовенство.

Зверхнім доказом поширення християнства була будова церков. Християнські святині будовано передусім там, де дотепер стояли ідоли поганських богів. У Києві, на горбі перед княжим двором, на місці Перуна, Володимир виставив церкву св. Василія, свого патрона. На іншому місці побудував мурована церкву Богородиці, що звалася Десятинною, тому, що на її утримання князь призначив десяту частину своїх доходів. Будували її майстри греки, — від того часу почався вплив Візантії на українське будівництво. В цій церкві приміщено мощі св. Климента, які Володимир привіз з Корсуня. Церкви прикрашувано іконами і церковними річами, що їх багато прийшло зі здобиччю із Криму.

Організацією церковного життя займалися зразу корсунські духовні під проводом Настаса, того самого, що допоміг Володимирові добути Корсунь; він став священиком при Десятинній церкві. Але грецькі священики не надавалися до проповідування християнства, бо не знали гаразд мови народа. Тому Володимир звернувся за духовенством, куди інше, до Болгарії, де був самостійний патріярхат в Охриді. У болгарській церкві уживано у богослуженнях болгарської мови і ця мова перейшла й до нашої церкви і уживається дотепер під назвою старословянської.

Осередком церковної організації була столиця держави, Київ, в якому заложено митрополію тобто верховне єпископство. Друге єпископство було у Переяславі, також з назвою митрополії; пізніше єпископські столиці появилися в Чернігові, Турові (на Поліссі), Володимирі, Перемишлі і інших значніших городах.

Устав Володимира. Разом з християнством прийшли до нас церковні закони. Принесло їх болгарське і грецьке духовенство, а князь приказав зібрати їх в одну книгу, що зветься Уставом Володимира. Цей устав не дійшов до нас у первісній виді, бо пізніше нераз духовна влада його змінняла і доповнювала; але є у ньому кілька постанов, що напевно належать до часів Володимира.

Богородиця при криниці.
Малюнок з княжих часів.

У першій частині Уставу князь назначує десятину на утримання церков. Ця десятина обіймала різні роди доходів: з суду, з торгу, з домів, зі збіжжа, з ловів, зі стад і взагалі з усяких прибутків.

У другім розділі князь затверджує церковний суд. До суду духовенства належали передовсім справи, що торкалися поганських обичаїв. Церковний суд карав умикання цебто старовинну крадіжку дівчат для шлюбу, знахорство, чарівництво, відьомство, зашіптування, варення чудодійного зілля, молитви і жертви по лісах і водах — всякого роду останки давніх вірувань. Дальше розглядалися тут злочини проти християнства: як хто порубає хрест або посіче стіну церкви, добуде мерця з могили, уведе худобу до церкви і зневажає якнебудь християнську віру. Нарешті до церковного суду належали справи про неправні подружжа, розвід, спори за майно, побиття батька або матері. Позатим у всіх справах підлягали судові церкви т. зв. церковні люди. Це були передовсім члени духовного стану і їх родини: ігумен, чернець, священик, діякон, попадя, попович, проскурниця (жінка, що пекла проскурки); дальше також люди, що шукали захисту при церкві, різні старці і каліки: „прошеник," що добув чудесне виздоровлення; „задушний чоловік", — невільник, пущений на волю, за чиюсь душу; „сторонник", —прочанин; сліпець, хромець і ін.

На кінець єпископам віддано догляд за мірами й вагами в містах; мали вони берегти їх справедливости, „не умножати ані умаляти".

Чужосторонні місії на Україні. У свіжо наверненій землі було багато церковної праці, а недоставало духовенства. Князь притягав

священиків з найближчих християнських земель, з Греції і Болгарії, але все те було замало. Тому охотно витав усяких місіонарів, що приходили з інших країн, у жадобі служити Христовій вірі.

За Володимира були на Україні також західні, латинські місії. Не було ще тоді роздвоєння у християнській церкві, не було завзятої боротьби між обрядами; Володимир з тою самою ввічливістю приймав латинських проповідників як грецьких, бо для всіх було доволі місця.

Одним з таких місіонарів був німець Бруно з Кверфурта, у чернецтві Боніфацій, чоловік близький до цісаря Оттона III. Він перейнявся бажанням проповідувати християнство невірним народам, прийняв єпископські свячення, виїхав зразу на Угорщину, потім приїхав до Києва біля 1008 р. Метою його була земля печенігів, „найлютіших з усіх поган", хотів він навернути їх на Христову віру. Про свою поподоріж Бруно оповідає так:

„Князь Русів, великий і богатий володар, проти моєї волі затримав мене місяць у себе, ніби що я хочу сам себе занапастити. Умовляв мене, щоби я не йшов до такого невірного народа; не здобуду їх душам ніякої користи, а тільки смерть собі добуду і то найлютішу. Але не зміг мене умовити, та ще якесь видіння про мене наляканого його. Тоді з військом два дні провожав мене до останньої границі своєї держави, яку він задля ворожих нападів окружив звідусіль міцною і довгою огорожею. Він зіскочив з коня на землю, я з товаришами йшов попереду, він з своєю старшиною йшов за нами і так вийшли ми за ворота. Він став на однім горбі, я на другім: обнявши руками, ніс я хрест Христовий і співав прегарний спів: „Петре, чи любиш мене, паси вівці мої". Коли закінчено спів, князь прислав свого старшину до нас, з такими словами: „Я довів тебе, де кінчиться моя земля і починається ворожа. На Бога, прошу тебе, не занапащай на сором мені свого молодечого життя. Я знаю, що ти завтра до третьої години, без користи, без причини загинеш гіркою смертю". Я відповів: „Нехай тобі Бог відчинить рай, як ти мені відкрив дорогу до поган".

Відважний місіонар зі своїми товаришами пішов у степи. Ішли два дні, а третього дня ранком зустріли першу ватагу печенігів. Вістуни скликали нарід на раду. Дика юрба кинулася на покірних черців, почала їх штовхати, бити, водити з місця на місце. Нарешті дійшли до старшини, той вислухав мови Бруна і дав себе переконати, що місіонар прийшов з добрими намірами. Дозволено йому ходити свобідно і він обійшов три печенізькі орди. Вислід місії був невеликий, ледви трицять печенігів прийняло християнство.

Бруно наклонив орду до перемиря з Володимиром і вернувся до Києва. Володимир згодився на мир з печенігами і навіть дав свого сина на закладника. Бруно висвятив одного з своїх товаришів на єпископа для печенігів і він разом з Володимировим сином виїхав знову у печенізьку землю. Бруно поїхав в іншу сторону, до прусів над Балтійським морем, і там погиб мученичою смертю 1009 р.

Другим західнім місіонарем був єпископ Райнберн, також німець родом. Він приїхав на Україну як капелян доньки польського князя Болеслава Хороброго, що стала жінкою Святополка, найстаршого Володимирового сина. Німецький історик Тітмар не має слів похвали для місіонарської діяльности Райнберна: „Скільки працював він у повіреній йому справі, на це не вистарчить ані мого знання ані красомовности: поруйнував і спалив поганські храми; в море, присвячене

Монети Володимира з тризубом.

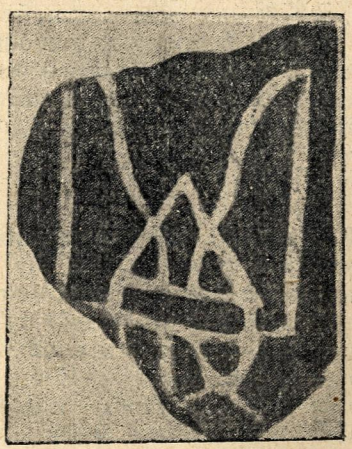
бісам, кинув чотири камені, помазані святим миром і очистив море свяченою водою; вивів всемогучому Господеві нову галузь на неплодючому дереві, тобто поширив проповідь у цім народі неосвіченім; тіло своє морив безсонницею, нуждою і мовчанкою, а серце обернув до богомисленної задуми".

Але цей святець пустився на політичну інтригу, утримував потайні звязки з Болеславом і підюджував Святополка проти батька; Володимир був примушений увязнити і сина й єпископа: Райнберн умер у вязниці.

Наслідки християнства. Володимир прийняв християнську віру з різних причин. Передусім були тут релігійні мотиви: бажав він знайти правдиву, певну віру. Культ давніх богів, убогий змістом і нерозвинений, без ясних вказівок про загробове життя, не міг йому ні його сучасникам уже імпонувати. Володимир зацікавився віруванням сусідних народів, жидів, магометан, латинян, греків, — врешті вибрав християнство у грецькому обряді.

Поруч з чисто релігійними бажаннями йшло також змагання до підєму культурного життя. Володимир і його дорадники відчували добре, що погани стрічаються всюди з погордою; що хоч київська держава велика, багата і могутня, то християнські сусіди глядять на неї з легковаженням. Бажалося їм скинути з себе клеймо варварства і стати нарівні з культурними народами.

Врешті були й мотиви політичні. Коли Володимир прихилився до грецького обряду, то не тільки тому, що його послам подобалося так дуже грецьке богослуження; він приняв грецьку віру тому, що це був поміст до близьких звязків з Візантією. Візантійська держава стояла на першому місці у тодішньому політичному світі; Володимир знав це добре, шукав союзу з могутнім сусідом і приняв грецький обряд, щоби дістати руку грецької царівної. Як шурин візантійського цісаря мав він уже відкриту дорогу на всі европейські двори.

Цегла з Десятинної церкви з тризубом.

Християнство дало Україні також великі користи у внутрішньому житті. Християнська віра стала цементом, який сильн-

но звязав різні землі і народи в одну державну цілість. До того часу такого злучника не було. Різні племена мали власні вірування і звязану з ними культуру, і неохотно віддавалися під вплив полян чи вярягів, які не могли дати їм релігійної системи. Інакше було з християнством. Релігія високо розвинена, з суцільним світоглядом, з приписами, що обіймали усі життєві справи, — така релігія не боялася ніякого суперництва і всі поганські вірування усувала з непереможною силою. А що ця віра йшла з Києва, з доручення київського князя, та разом з тим різні частини держави вязалися в одну, суцільну, неподільну цілість.

Християнство мало великий вплив на зміну обичаїв. Сам Володимир, як каже літописець, по хрещенні став лагідніший, закинув своє попереднє розгнуздане життя, старався не допускати до проливу крови, опікувався бідними і немічними. Не було вже мови про те, щоби складати жертви з людей, поволі зникали різнородні варварські обичаї у подружньому житті наших племен. Християнська віра зрівняла людей, полекшила долю нижчих шарів, змагала до скасування невільництва.

Із стану варварства Україна переходила до вищої культури.

Шкільництво й освіта. Разом з християнством появилися на Україні перші школи. Володимир, сповідає літописець, „почав брати у визначних людей діти і давати їх на книжну науку; матері тих дітей плакали за ними, бо ще не утвердилися у вірі, — плакали якби по померлих".

Школа мала на меті підготовити духовенство, якого багато треба було для свіжо охрещеної країни, а також урядовців для держави. Школи засновувано зразу тільки при єпископських катедрах та при більших церквах. Навчання обмежувалося до читання, писання та пізнавання святого письма. Учило саме духовенство, зразу певно тільки болгарські священики, що могли з дітьми порозумітися, пізніше підучені місцеві сили. Школа вводила молоде покоління у культурний світ. Навчання у Києві вже у перші часи було поставлене поважно; із Володимирової школи вийшов пізніший митрополит Іларіон, що визначався широкою освітою на візантійський лад і вславився як проповідник; освіту придбав він на місці, на Україні.

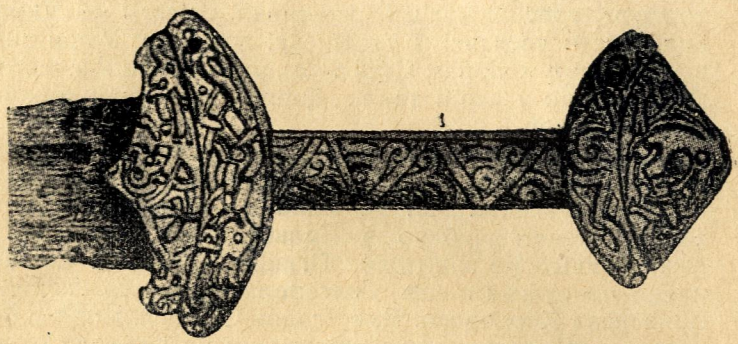
Сам Володимир „любив слова книжні", тобто охотно слухав читання, особливо святого письма. Чи князь добув і сам мистецтво читання і писання, про це літопис не згадує; але своїм дітям дав освіту, Ярослав славився вже як прихильник книжки.

При церквах і школах повставали вже перші бібліотеки; покищо були в них книги релігійного змісту.

Державні відзнаки. Володимир бажав показати назверх, що його держава стала на вищому щаблі розвитку, і за прикладом інших володарів почав уживати почесних державних відзнак.

Зразком для нього була Візантія. На царгородському дворі і сам цісар і його родина і цілий двір уживали різних приписаних одягів, риз, корон, діядемів. Коли Володимир узяв за жінку візантійську царівну, його шурини — цісарі певно подбали, щоби підняти його значіння й признали йому свої цісарські відзнаки. Давний літопис не згадує про це нічого, але пізніше був дуже поширений переказ, що при своєму подружжі Володимир дістав відзнаки цісарської влади. З цих відзнак найважніша була корона. У скарбі московських царів

переховувалася т. зв. шапка Володимира Мономаха; це дійсно давній візантійський діадем й деякі учені здогадуються, що це саме корона Володимира Великого. Що князь справді уживав корони, на це доказом є Володимирові гроші, на яких він зображений у короні.

Різьблена ручка варязького меча.

Володимир перший з українських князів почав бити свою монету. Робив він це також у тім намірі, щоби зробити більш відомою свою державу. Володимирові гроші були золоті і срібні. Роблені вони на зразок візантійських. На одному боці є образ Христа, на другому постать самого князя, що сидить на престолі, у царських відзнаках, з хрестом у руці. Написи є: „Володимир на столі", „Володимир, а се єго золото" або „Володимир а се єго серебро".

На деяких монетах зображений тодішній герб київської держави, тризуб. Звідки прийшов цей геральдичний знак і що він означає, про це є різнородні здогади. Одні учені думають, що це давній герб Рюриковичів, принесений зі Скандинавії; вже давніші князі мали свої печаті, — згадують їх у договорах з греками, — певно були на них якісь герби, може саме тризуб. Інші здогадуються, що Володимир прийняв герб на зразок Візантії і що тризуб це монограм князя: у сплетених там лініях можна відчитати імя „Володимир". Ще інші думають, що це символ влади і панування на морі, як подібний знак грецького бога Позейдона. До Вододимирових традицій вернулась й нова українська держава, коли 1917 р. приняла тризуб за свій державний знак.

Відносини до сусідів. Київська держава Володимира була простором найбільша зпоміж усіх европейских держав, хоч границі її дещо зменшилися на сході і полудні. На сході відокремилося Поволжа; срібні болгари не хотіли признати влади Києва. Але втрата тих земель не мала великого значіння, бо Волга і Каспій втратили вже свою ролю у торговлі. Більше болюче для України було те, що степ дістався у руки диких печенігів і утруднений був доступ до моря; але фортифікаційні заходи давали надію, що ці землі перейдуть знову до України. Зате на заході українська держава дістала нові території. Володимир узяв під свою владу Полоцьк і увійшов у землю ятвягів; в той спосіб добув границю з Прусами і ближчу дорогу з Києва до Балтійського моря. Ще важніше було те, що під рукою Володимира знайшлося Підкарпаття. Тутешні сільні джерела мали велику вагу для Придніпрянщини, особливо від часу, як печеніги замкнули дорогу до соляних озер над Чорним морем. На Волині недалеко Буга Володимир побудував новий город і від свого імени назвав його Володимиром.

З сусідами утримував Володимир мир і згоду. З Візантією від часу подружжя князя були відносини приязні; розвинулася ще більше

торгівля, грецькі купці й ремісники осідали на Україні, а до Візантії ішли часто варязькі й українські дружини. У приязні жив Володимир з угорським королем Стефаном, що так само охрестився і поширював християнство у своїй землі. Добрі звязки були також з чеським князем Андрихом.

Тільки з Польщею мир не утримався. Причиною незгоди були червенські городи, які зайняв Володимир 981 р., може й інші ще нам невідомі причини. 992 р. війна вже починалася, потім Володимир ходив походом глибоко в Польщу, — але з яким вислідом, про це вже літописи не записали. Пізніше прийшло до миру і згоду закріплено подружжям між Святополком, сином Володимира, та дочкою Болеслава Хороброго. Але згодом Святослав почав бунтуватися проти батька, а Володимир підозрівав, що це було за намовою Болеслава; він увязнив Святополка і єпископа Райнберна, що брав участь у цих інтригах. 1013 р. Болеслав рушив проти Володимира при допомозі німців і печенігів; але підчас походу прийшло у війську до бійки, Болеслав звелів вирізати печенігів і так похід покінчився на нічім.

Організація держави. Хоч держава Володимира була менша, як його батька, то зате вона була сильніше зорганізована. Давніше по різних городах сиділи воєводи, зразу варяги, потім місцеві люди, що з князем не були звязані нічим, окрім служби. Володимир завів інший спосіб управи: він постановив намісниками у городах своїх синів. У Турові на Поліссі сидів Святополк, у Володимирі на Волині Всеволод, у далекій Тмуторокані над Озівським морем Мстислав, у Новгороді Ярослав, в Ростові Борис, в Муромі Гліб. В той спосіб всі землі стали більше залежні від княжої влади і управа у них була одностайна.

В тім часі також остаточно покінчився вплив варягів Володимир на початку свого володіння користувався ще наємним варязьким військом і навіть при його допомозі добув Київ. Але варяги зажадали тоді окупу від міста: „Це наш город, добули ми його і жадаємо окупу, по дві гривні від чоловіка". Володимир пожалів столиці і задумав варягів позбутися. Покищо сказав їм: „Почекайте місяць, нехай зберуть куниці" (дорогі шкірки на плату). Варяги чекали місяць, а тимчасом князь зібрав інше військо. Тоді варяги пізнали, в чому справа. „Обдурив ти нас", сказали йому, „але покажи нам шлях до Греції". Князь вибрав з поміж них кращих вояків і залишив їх собі, а інших пустив до Царгорода. Але перед ними вислав цісареві звістку: „Ідуть до тебе варяги; не тримай їх у місті, бо зроблять тобі бешкет, порозсилай їх у різні сторони, а назад не пускай ні одного".

За володіння Володимира вже не було варягів на визначніших місцях; між воєводами згадується тільки один варяг, Вуєфаст чи Вовчий Хвіст. Вищі уряди були вже в руках таких людей, як Добриня і Путята, що були місцевого роду.

Відношення до громади. Володимир уважно прислухувався до голосу громадянства. Представників вищих шарів брав до своєї ради і разом з ними обдумував всякі державні справи: „про устрій землі і про війни і устав землі". Могутні бояри і старшини земель допомагали князеві у його праці.

Володимир завів деякі нові закони. Розбійників не карав смертю, як це роблено раніше, а накладав на них грошеві кари. Але через те

Даром

Велика Історія України

для передплатників

„НОВОГО ЧАСУ“

Як велику, ювилейну премію для своїх передплатників у 1934 році призначило Видавництво

„НОВОГО ЧАСУ“

найкращу книгу й найбільшу окрасу українського дому і української установи, що нею буде

ВЕЛИКА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Книга ця виходитиме в 1934 р. щомісячними, трьохаркушевими обильно ілюстрованими зшитками, що зложиться на цілість в обємі 600 сторін друку з поверх 300 ілюстраціями.

Точні передплатники „НОВОГО ЧАСУ“ діставатимуть зшитки „ВЕЛИКОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ“ **ДАРОМ,** бо тільки за зворотом коштів опакування й пересилки по 40 грошів від зшитка!

Сама ВЕЛИКА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ для тих, що не передплачують „Нового Часу“, коштуватиме в річній передплаті 12 зл., а в книгарській продажі 25 злотих!

Тому, хто хоче дістати

ВЕЛИКУ ІСТОРІЮ УКРАЇНИ ДАРОМ

хай негайно вирівняє передплату на „Новий Час“ та присилає належність за пересилку й опакування зшитків ВЕЛИКОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.

ПЕРЕДПЛАТА на НОВИЙ ЧАС: В краю: місячно 3·— зл.; квартьрічно 9·— зл.; піврічно 18 зл.; річно 36·— зл. У Львові: з доставою до дому місячно 25 грошів дорожче, За границею квартьрічно: Австрія 9 шілінґів; Чехи 40 кч.; Франція 40 фр.; усі прочі краї 13·— зл.

Адреса: „НОВИЙ ЧАС“, Львів, вул. Боїмів ч. 4.

1145

Вже другий рік

виходить

щомісячними, чепурними випусками

УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА

найдешевше й найпочитніше Видавництво кращих творів українського й усесвітнього письменства

поверх 60.000 книжок

Української Бібліотеки

з творами **Д. Мордовця, М. Гоголя, В. Радича, С. Даушкова, О. Турянського, І. П. Горишівського, Г. Журби, М. Голубця** та **П. Свого,** розбрилося в 1933 р. по українських домах, читальнях та культурно-освітних установах. Ще більше попливе їх по нашому краю в 1934 році, в якому

УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА

приготувала до друку такі цікаві змістом, цінні літературною вартістю твори, як: А. Чайковського: „За наживою", В. Будзиновського: „Гремить", І. Керницького: „Святоіванські огники", В. Леонтовича: „За рідну землю", М. Голубця: „Юрась Хмельниченко" та „Гей, видно село", М. Мельника: „Базар", І. Филипчака: „Боярин Дмитро Детько" та В. Кархута: „Вістря в темряві". Усі видання „Української Бібліотеки" попереджені цікавими вступами та прикрашені портретами авторів та мистецькими й коліровими обгортками.

Передплата на „УКРАЇНСЬКУ БІБЛІОТЕКУ" на 1934 р. остається та сама: місячно 0.95 зл., двомісячно 1.90 зл. чотирьохмісячно 2·60 зл., піврічно 5 — зл., річно 9·60 зл. — Поодинокі томи „У. Б." можна дістати в усіх крайових книгарнях.
Передплату слати на адресу: **УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА, Львів, Руська 18** чекове конто П. К. О. 500.277 в доларах: на „У. Б.".
ЗАВВАГА: Передплатники „Нашого Прапору" дістають „У. Б." даром.

Почтову належитість заплачено гуртом.

„ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА" БЕРЕЗЕНЬ 1934.
Видавець і відпов. редактор Іван Тиктор.
Друк. Мещицький-Тиктор, Львів, вул. Бляхарська 9, телефон 34-76.

ВЕЛИКА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ЗШИТОК Ч. 4.

РЕДАКЦІЯ „НОВОГО ЖУРН." ЛЬВІВ

Запросини до передплати

на

Велику Історію України

У 1934 році вийде щомісячними, триаркушевими багато ілюстрованими зшитками

Велика Історія України

видання

ІВАНА ТИКТОРА

Цілість цього видання, що буде останнім словом нашої історичної науки й видавничої техніки, обійме около 600 сторін друку великого формату й поверх 300 оригінальних та мистецьких ілюстрацій.

Кожна українська родина, кожна читальня й культурно-освітна установа має рідку нагоду набути „В. І. У." в передплаті, що виносить:

місячно	1 зл. 20 гр.
чвертьрічно	3 зл. 50 гр.
піврічно	6 зл. — гр.
річно	12 зл. — гр.

Передплатники, що надішлють цілорічну передплату на „Велику Історію України" згори, дістануть

тривку мистецьку обгортку даром!

Всі, що не скористають з виїмкової нагоди набути „Велику Історію України" в передплаті за 12 зл., мусітимуть заплатити за неї в книгарні 25 злотих.

Без історії Рідного Краю немислима ніодна українська сім'я, ніодна читальня, ніодна культурно-освітна установа.

Тому користайте з нагоди й шліть передплату на

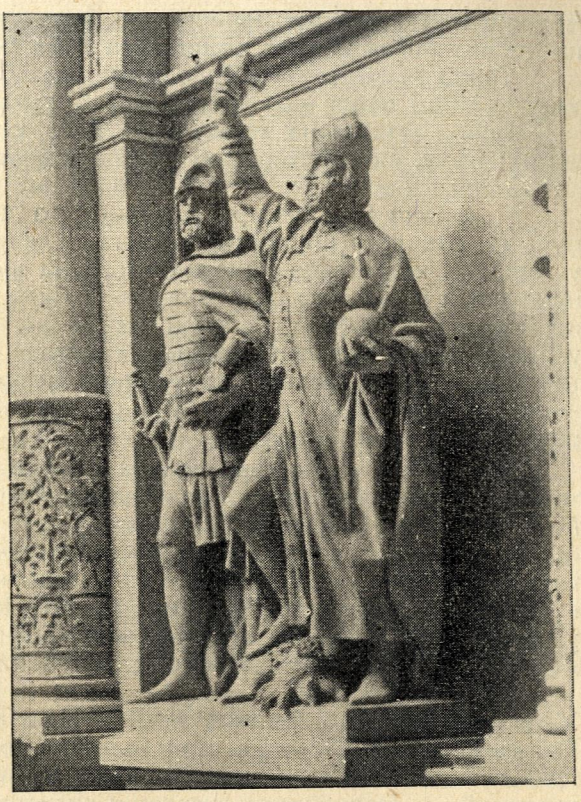
ВЕЛИКУ ІСТОРІЮ УКРАЇНИ

під адресою:

„НОВИЙ ЧАС" Львів, вул. Боїмів 4.

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

розмножилися розбої. Єпископи звернули на це увагу і питалися князя, длячого не карає смертю. „Боюся гріха", відповідав Володимир. А єпископи сказали йому: „Ти поставлений Богом на кару лихим, а ласку добрим: вільно тобі карати смертю розбійника, але як розглянеш його справу". Тоді князь зніс грошеві кари і почав карати смертю. Але по якімсь часі єпископи і старшини порадили йому вернутися до давнього: „Воєнні потреби стали великі, то судові оплати придалисяб на зброю і коні". І Володимир знову завів грошеві кари

Володимир Великий (з хрестом) і Ярослав Мудрий, вирізьблені польським різьбарем Трембецким у будинку колишнього галицького сойму, а тепер львівського університету. Обі постаті фантастичні й не мають із справжнім виглядом названих князів ані з їх одягами нічого спільного.

Для свого війська Володимир був щедрий і ласкавий. Літописець оповідає, що одного разу вояки почали нарікати на князя: „Зле нам дієть ся, їмо деревляними ложками, не срібними". Як почув це князь, звелів виковати їм срібні ложки, і сказав: „За срібло і золото не добуду дружини, а з дружиною добуду і срібло і золото".

Народню масу князь приєднував собі великими бенкетами, що відбувалися підчас різних свят і празників. Такі пири тривали по кілька днів, а запрошувано на них таксамо старшину, бояр і визначних людей, як бідних і незаможних. На бенкетах роздавали усім мясо, риби, хліб, овочі, а меду давали по кількасот мір. Кождому вільно було приходити на княжий двір, а немічним і хорим, що не могли явитися, довожено страву і напитки возами. Ці Володимирові пири увійшли потім у народні пісні і добрячого князя називано „ясним сонцем".

Смерть Володимира. Під кінець життя Володимир мав багато гризоти з синами. Найстарший Святополк увійшов у підозрілі зносини з Польщею і Володимир відобрав йому турівську землю, увязнив його і тримав недалеко Києва у Вишгороді. Потім знову відмовив послуху Ярослав, що княжив у Новгороді: не хотів платити данини, яку здавна новгородці платили до Києва. Старий князь розгнівався і приказав рубати ліси та будувати мости, — хотів іти походом на

Львівська державна
наукова бібліотека

Ярослава. До того ще прийшли вісти, що печеніги ідуть на Україну; проти них князь вислав молодшого сина Бориса.

Серед тих незгодин Володимир заслаб тяжко і 15 липня 1015 р. умер у своїм дворі на Берестовім, під Києвом.

Бояри затаїли на якийсь час його смерть, бо в Києві був Святополк; йому, як найстаршому належався престіл, але старшина видно хотіла мати князем котрогось з молодших князів, мабуть Бориса.

Похорони Володимира відбулися по старовинному обичаю. Чомусь не годилося виносити княжого тіла на руках; розібрано поміст у горішній кімнаті, де помер князь, і на шнурах спущено тіло покійника наділ і зложено на санях; тіло було обгорнене в килим. Везено його до Десятинної церкви на санях, хоч це було гаряче літо, у липні: такий обряд перевоження мерців саньми, заховався ще дотепер у наших Карпатах. Похоронено Володимира поруч з його дружиною Анною, що померла 1011 р. Камяні гробниці їх стояли посередині Десятинної церкви.

Десятинна церква завалилася 1240 р. підчас татарської облоги, тоді і гробниця княжа запропастилася. Аж 1635 р. митрополит Петро Могила перевів розшуки у руїнах і віднайшов справді мармурову гробницю; думав перенести ці княжі останки до Софійської катедри і просив московського царя про нову гробницю, але цар не спішився і свято не відбулося. Частини мощів Володимира переховуються у різних місцях; голова у Печерській Лаврі, інші частинки по різних церквах. Від XIII сторіччя почали Володимира почитати святим.

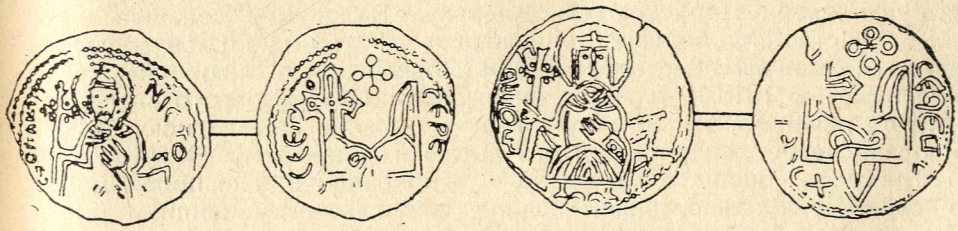
Характеристика Володимира. Наш літописець зображує князя Володимира в той спосіб, що у ньому немов були дві душі: поганська і християнська. Володимир-поганин був войовничий, жорстокий, рознузданий, — Володимир-християнин визначався лагідністю і милосердям, любив мир, лад і спокій, був строгий для себе. Така внутрішня переміна людини цілком можлива, — християнство мало величезний вплив на людей, особиво на тих, що приймали його щиро, з глибокою вірою. Але рівночасно Володимир був якби символом перемін, які переходило тоді українське громадянство. Україна, довгі часи була пострахом сусідніх земель; „варвари-Русь, нарід жорстокий і немилосерний, що не знає ласки до людей" — оце звичайна характеристика наших предків у чужих письменників. З дикою, живлою силою, з молодечою буйністю, з завзяттям, відвагою і погордою смерти, гнали ці північні ватаги на південні, культурні землі, несли знищення, смерть і руїну. Але оце той грізний нарід поволі втихомирився, став лагідний, людяний, перейшов до спокійного життя. Ця переміна ішла сама з себе, під впливом змінених господарських умов та під натиском культрніших сусідів. Але до приспішення її немало причинився сам Володимир. Поширення хвистіянства, заснованя шкіл, початки освіти, нове будівництво, зміни в законодавстві, уліпшення управи, уведення України у коло християнських держав — все те великі заслуги князя. Тому пізніші покоління дали Володимирові імя Великого.

IX. ЯРОСЛАВ МУДРИЙ

Несподівана смерть Володимира Великого була справжньою катастрофою для дальшого будівництва української Державности. Прийшла саме в пору, коли закінчилося „збірання українських земель", а не почалося ще закріплення стійкости тієї велитенської держави. Бож держава Володимира Великого була справді чи не найбільшою державою в тогочасній Езропі! Обіймала біля 800 000 кв. км. й простягалася не тільки на українські, але московські, білоруські й фінські землі: простягалася вона на ціле поріччя Дніпра, по Рось і Сулу, доріччя гор. Дністра й Прута, Сяну, Двини, Волхви, гор. Волги й Оки і т. д. Смерть заскочила Володимира саме в моменті, коли відосередні змагання поодиноких земель та їх намісників (вони були синами Володимира) починали виявляти себе чимраз гостріше, не зважаючи на печеніжську небезпеку, яка чорною хмарою залягла південний схід України. Під самим оком Володимира перебував, у ролі вязня, його найстарший син Святополк, князь турівський, що пробував бунтуватися проти батька. Напередодні смерти готовився Володимир у похід проти другого сина-бунтівника Ярослава новгородського, врешті проти печенігів виправив Володимир свого улюбленого сина Бориса, що його мабуть готовив собі на наслідника на великокняжому престолі. І саме в такий гарячий момент прийшла смерть.

Святополк Окаяний. Політична ситуація викликана смертю Володимира, була напружена. З одного боку однодумці Володимира старалися яко мога затаїти катастрофу, поки не верне Борис з дружиною, а тимчасом Святополк уживав усіх засобів, щоби засісти на великокняжому столі. Опанувавши батьківську скарбницю, він почав приєднувати собі киян, а рівночасно вислав людей на переговори до кн. Бориса.

Князь Борис, що мав при собі біля 8000 дружини і воїв, довідався про смерть батька вже підчас повороту з походу. Посли Святополка повідомляли його, що він зайняв батьківське наслідство й готов увійти з Борисом у злагоду. Але Борисові, що певне бачив себе великим київським князем, це не промовило до переконання. Він зупинився з військом над р. Альтою біля Переяславля й готовився до наступу на Київ. Але тут трапилося щось, чого Борис не ждав: одної днини військо покинуло його й відійшло. Можливо, що причинилася до цього нерішучість і невойовничий характер Бориса, можливе теж, що серед війська найшлися агенти Святополка, які наперед збунтували дружину, а відтак убили самого Бориса. Згинув Борис на десятий день по смерти батька й тим промостив Святополкові дорогу до київського стола.

Срібна монета Святополка I.

Вслід за Борисом, Святополк наслав душегубців на муромського князя Гліба й деревського князя Святослава. Гліб згинув під Смоленськом, а Святослав по дорозі на Закарпаття. Під Сколєм показують ще й досі „могилу Святослава".

„Перебю всю братію й перейму владу над цілою Русю" — мав собі сказати Святополк і може би був справді виконав цю страшну погрозу, якби проти нього не станув був сильніший суперник — новгородський князь Ярослав.

Почувши про смерть Бориса, Гліба й Святослава, Ярослав зрозумів, що з Святополком не жарти, та що замісць ждати Святополкових душегубців, краще енергійно виступити й помірятися з ним в отвертому полі.

Бій під Любечом. Весною 1016 р. рушив Ярослав проти Святополка, маючи з собою новгородців і один варяжський полк. Святополк зустрів його з ордою печенігів на Дніпрі під Любечом. Довго стояли противники проти себе й не могли рішитися на початок кампанії, поки не виступив Ярослав і енергійним наступом не розігнав печенігів, без яких Святополкові не було чого й робити проти сил Ярослава. Він утік з поля бою до свого тестя польського короля Болеслава. Ярослав зайняв Київ й не бачучи вже перед собою противника, зразу прийнявся за відбудову міста. В першу чергу приступив до будови нової церкви св. Софії, на місці першої, що погоріла підчас боротьби за Київ. Зразу було видно, що це князь-господар і будівничий. Але вдержатися в Києві йому ще тим разом не вдалося. Правда, щоби забезпечитися проти Болеслава, Ярослав увійшов у союз із німецьким цісарем і в порозумінні з ним ходив походом на Болеслава, (1017 р.), а навіть захопив якесь польське місто, але це не перешкодило Болеславови перемовити цісаря на свій бік.

Літом 1018 р. рушили на Україну війська Болеслава, що крім поляків мав іще біля 300 німців і 500 мадярів та Святополка, що знову найняв собі печенігів. Ярослав не ждав на напасників у Києві, а вийшов проти них аж під місто Волинь над Бугом. Але битва, що виникла 22 липня, випала для Ярослава нещасливо. З горсткою недобитків опинився Ярослав у Новгороді, й готов був тікати далі, до Скандинавії. Та новгородці й тим разом рішили піддержати свого князя-отчича.

Тимчасом Болеслав із Святополком зайняли волинську й деревську землю, та підступили під Київ. Після короткої оборони, Київ був примушений піддатися (14 вересня) й перенести на собі „горе побіджених". В руки Болеслава попала в Києві велитенська здобич та безліч невільників, що між ними була й родина Ярослава. За прислугу Святополк подарував свому тестеві Червенські Городи, що їх був привернув до української держави Володимир Великий.

Радість Святополка не тривала довго. Підтриманий новгородцями, з новими полками варягів, кинувся Ярослав на Святополка. Похід випав зимою 1018/19 р. й заскочив Святополка неприготованого. Він утік до печенігів, з якими появився на Україні, аж весною 1019 р. Ярослав перестрів брата над р. Альтою й видав йому битву. „Пішли проти себе — оповідає літописець — й покрили летське поле хмарою війська. Була тоді пятниця, сходило сонце й на ту хвилину наспів Святополк з печенігами. І зійшлися оба війська й почалася січа, якої ще на Україні не бувало. Хапалися за руки й рубалися, кров текла

долинами. Тричі сходилися й смерк заскочив їх у бою. І був великий грім і гук і дощ великий і блиск блискавиць; а як блискає блискавиця, так блискала зброя в їх руках".

Закінчилася та битва перемогою Ярослава. „Святополк повернув плечі й утік". Пропав не тільки з поля бою, але й з обрію історії. Тікав кудись на захід, але що з ним сталося невідомо. Літопис оповідає, що він мов Каїн, ніде не міг зупинитися й тікав куди очі несли перед своїми противниками чи викидами совісти — невідомо. Нарешті мав перебігти вже ляшську й чеську землю та в якійсь пущі згинути. З його могили мав підійматися нестерпний сморід, як знак кари за всі злочини „Окаяного". Так прозвав його літописець і таким остав Святополк у памяти народу. Засоби, якими він старався зєднати для себе великокняжий стіл, були справді понад прийняту в тогочасному світі міру нікчемні й дикі. За батьківську спадщину боролися перед ним і по ньому, але ніхто не вживав засобів, на які зважився Святополк.

Святополк, прозваний Окаяним, тікає з української землі.

Позбувшися Святополка й здобувши не тільки великокняжий престіл,але й більшість земель, якими володів його батько, всю українську частину з Туровом і Пинським, але без Червенських Городів, Ростов і Суздаль, Новгород і Смоленськ, Ярослав старався забезпечити ті здобутки за собою й по можности звязати віддалені землі культурними й торговельними інтересами з матірю українських городів Києвом. Очевидно передтим мусів він полагодити низку непорозумінь з Брячиславом полоцьким, а в першу чергу дуже небезпечним суперником, що ним виявився тмутороканський князь Мстислав.

Мстислав Сміливий. Був це князь лицар, під міру свого діда Святослава Завойозника. По словам літопису був він „кріпкий тілом, з лиця румяний, з великими очима. Був сміливий у боях і ласкавий для дружини. Нікому не боронив ні їсти ні пити, скільки воля". Зайнявши собі Тмуторокань, відрізану від решти України печенізькими ордами, окружений некультурними але войовничими сусідами, Мстислав мав нагоду попробувати свого гострого меча в боротьбі з кавказькими та кубанськими племенами. Між іншими воював він з касогами (кубанськими черкесами) й 1022 р. трапилася йому пригода, що прославила його навіки в народній памяті.

Касожський ватажок Редедя, бажаючи уникнути проливу крови, запропонував Мстиславові двобій: хто переможе, той забере майно й землю переможеного. Переміг Мстислав, кинув противником об землю, й на очах касожського війська зарізав.

Хоч і пізно, а всеж таки обізвався Мстислав з претенсіями до київського стола. Коли в 1023/4 р. Ярослав перебував у Новгороді, Мстислав рушив з ватагами хозар і касогів на Київ. Але взяти йому міста не довелося. Зате підбив він собі Лівобережжя й осів у Чернигові. Коли згодом наспів Ярослав з Новгороду, зустрілися брати під Листвином біля Чернигова. Ярослав вів з собою варягів під проводом ватажка Гакона. Мстислав мав крім своєї дружини велику скількість сіверян. Битва випала нещасливо для Ярослава. Разом з Гаконом втік Ярослав знову до Новгороду — збірати нове військо до дальшої боротьби.

Про саму листвинську битву збереглися не тільки літописні записки, але й пісні, при чому підкреслено в них особливу любов Мстислава до дружини. Пісні складали дружинники й їм це дуже подобалося, що Мстислав слав у найгірший вогонь полки сіверян, а дружину беріг від небезпеки. Ранком після перемоги, мав Мстислав ходити по побоєвищі й радіти, мовляв: „тут лежить сіверянин, тут варяг, а власна дружина ціла"...

„Вечором вивів Мстислав своє військо: посередині поставив сіверян, а свою дружину по боках. Настала хуртовинна ніч. Лив дощ, гриміли громи й схрещувалися лискавиці. Це нам на користь!—сказав Мстислав своїй дружині. Й почалася січа люта й страшна. Коли блискала блискавиця, тоді запалювалася вогнем зброя й тільки тоді було видно мечі, що рубали одні одних при тому світлі. Вся сила варяг упала на сіверян й потомилися варяги, рубаючи їх. Тоді Мстислав скочив на варягів зі своєю дружиною й почав їх рубати. І побачив Ярослав, що програв і утік з князем варяжським Гаконом, що відрікся своєї золототканої шати".

Поконавши Ярослава, Мстислав і не думав іти на Київ. Він погодився, що це належиться Ярославові, як старшому братові. Сам він вдоволився Черниговом і в тому напрямку почав переговорювати з Ярославом. Але Ярослав теж не хотів переговорювати, як переможений з переможцем, а щойно, як зібрав велике військо, приступив до переговорів. Біля Городка під Києвом, поділилися брати Україною — Ярослав узяв собі Правобережжя, Мстислав — Лівобережжя. Про північні землі в Городку мабуть не говорили. Вони належали безспірно до Ярослава. Відтоді Ярослав з Мстиславом „почали жити мирно,у братній любові й затихли усобиці та неспокої. І була велика тиша на українській землі"... завважує задоволений з такого висліду літописець. З того часу Ярослав помагає Мстиславові в його боротьбі з хижими сусідами Тмуторокані (похід 1029 р. на ясів), а Мстислав помагає Ярославові відвойовувати Червенські Городи.

Боротьба за Червенські Городи. Ярослав звернув свою увагу на Червенські Городи, ще з самих початків свого панування в Києві. Ще в 1022 р. ходив Ярослав „на Берестє", як каже літописець, хоч рівночасно не подає, яким успіхом скінчився цей похід. Відтак перешкодила йому боротьба з Мстиславом, але як тільки прийшло з ним до злагоди, відживають в Ярослава думки про західні землі наново. Використовуючи розладдя, що повстало в Польщі по смерти Болеслава (1025 р.) Ярослав відвойовує остаточно (1031 р.) Червенські Городи й приєднує їх на постійне до матірнього пня. Зразу (1030 р) узяв Белз, через рік відібрав решту й загнався в польські землі, де набрав безліч добичі й невільників, як колись Болеслав на

Україні. Тоді ж закладає Ярослав місто Ярослав над Сяном, як пограничну твердиню.

Згодом ходив ще Ярослав кількома походами на захід. В 1038 р. розгромлює Ярослав ятвягів, у 1040 р. йде на Литву, рік згодом воює Польщу, з якої великим князем Казимиром своячиться й заключує союз.

По смерти Мєшка (1034 р.) попала Польща в безодню політичного й морального розладдя. Піднялася буря проти нових форм державного устрою й проти християнства. Цілий край потонув у різні всіх проти всіх. В 1049 р. вдається синові Мєшка Казимирові укріпитися в Польщі і використовуючи союз з німецьким цісарем і Ярославом, брати анархію за чуб. Поволі, але певно починає Казимир акцію, за яку прозвала його польська історія „відновником". Алеж без українсько-німецької допомоги бувби Казимир не вдіяв нічого...

Портрет Ярослава Мудрого, що зберігся на стіні Софійської катедри в Новгороді. Він цілковито відмінний від портрету Ярослава в Києві (ст. 153.) й тому невідомо, як справді виглядав Ярослав Мудрий.

Користи, що їх мав Ярослав від Казимира за допомогу були дуже скромні: короткий час Червенські Городи перестали бути кістю незгоди поміж Польщею й Україною. Рівночасно Ярослав посвоячився з Казимиром, видаючи за нього свою сестру Добронігу-Марію, а сестру Казимира одружив зі своїм сином Ізяславом. Як „віно" за невісткою дістав Ярослав 800 бранців, що їх забрав був з України Болеслав.

Крім Червенських Городів, що їх старався Ярослав закріпити за українською державою, ходив він походами на північ, де покорив південньо-західніх фінів (чудь) й на захід від чудського озера (Пейпус) заклав він місто Юріїв, пізніше університетське місто Дорпат.

Розгром печенігів. Здобутки Ярослава на заході й півночі не відвертали його уваги від занятого печенігами степового півдня України. Але треба признати, що печеніги, поза допомогою Святополкові, не зважувалися вже тепер непокоїти українських земель на власну руку. Важка боротьба з Україною за Святослава й Володимира помітно їх ослабила; щойно натиск на них з боку орди узів-торків та кіпчаків-половців примусив їх поневолі покинути свої кочовища й рушити на захід. Це саме було причиною їх останньої появи й наступу на Київ у 1034 р. Цілою ордою станули вони під Києвом, де не було тоді Ярослава. Він був у Новгороді й тут зорганізував армію, з якою рушив на південь. Рішуча битва виникла на рівнині, що на ній станули згодом собор св. Софії й ціла нова дільниця княжого Києва. Битва тривала цілий день і закінчилася безспірною перемогою Ярослава. Підчас утечі потопилося багато печенігів у річці Сітомлю. Решта розбіглася, куди очі несли: „Так вони погинули, а решта їх розбіглася до нинішного дня" — радіє літописець.

Ярослав розгромив печенігів остаточно, але від того Україні не полегчало: на їх місці зявилася чергова орда — половців.

В 1036 р. помер колишній суперник, а тепер вірний союзник Ярослава — князь Мстислав Сміливий. Син його Евстафій умер скорше від батька на три роки. Ярослав побачив себе одиноким володарем цілої (як каже літописець: „единовластцем") батьківської спадщини з виїмком полоцької волости, якою володів син Брячислава відомий „чудодій" Всеслав. Що більше, Ярослав посунув границю української держави на південь — залишаючи фортифікації Володимира на р. Стугні, він збудував нову їх лінію на р. Росі, а велику теритотію поміж Стугною і Россю заселив бранцями та забудував оселями, зпоміж яких слід згадати місто Юріїв над Россю.

Закордонна політика. Будучи сміливим і підприємчивим войовником, був Ярослав і непоганим політиком та дипльоматом. Правда, його союз з німецьким цісарем Гайнріхом III проти Болеслава, покищо не вдержався, але згодом бачимо Ярослава знову в порозумінні з німецьким цісарем — раз у боротьбі проти Мєшка, другий раз при рятуванні Польщі від заглади, за Казимира. В 1043 р. по словам німецького літописця Лямберта було в Гайнріха III посольство від „руського короля", з пропозицією одружити цісаря з дочкою того короля. Нажаль, посольство прийшло запізно — цісар уже був заручений і посли мусіли вертатись „сумні", хоча щедро обдаровані.

Звязки Ярослава з Скандинавією не обмежувалися до того, що він набирав звідтіля військо, яке бере участь у всіх його походах й нерідко перехилює перемогу в його бік. Скандинавські князі дуже часто шукають собі захисту на дворі Ярослава, (як пр. пізніший норвежський король Оляф св.) а родина Ярослава своячиться з скандинавськими династами. Сам Ярослав був жонатий з дочкою короля Оляфа Індігердою, а норвежський князь, а відтак король Гаральд Сміливий був жонатий з Єлисаветою Ярославною.

Гаральд не зразу здобув серце й руку Ярославни. Коли він заявив Ярославові про свою охоту одружитися з Єлисаветою, Ярослав не відмовив, але заявив, що треба йому чимось прославитися, щоби заслужити собі на руку його дочки. І справді, Гаральд пішов у світ шукати пригод і слави, про що він сам співає нам у складеній ним думі:

„...Наш корабель проминув Сицилію. Ми були гарно одягнені. Бистрий корабель з високою кермою сунув скорим бігом, несучи на собі воїв. Думаю, що непроворний, ледви чи заїхав би туди. Але українська дівчина в золотому намисті нехтує мною...

...Станули ми до бою з трандами. Їх було більше. Виникла справді страшна й завзята битва. Мене відтягли від їх молодого короля, що я його убив у бою. Але українська дівчина в золотому намисті нехтує мною...

...Було нас шіснацятьох. Ми вичерпали воду з чотирьох переділок корабля підчас сильної бурі. Тяжко навантажений корабель обливали хвилі. Думаю, що непроворний ледви чи давби собі раду. Але українська дівчина в золотому намисті нехтує мною...

...Я вмію вісім штук: вмію складати вірші, добре їзджу верхом, добре плаваю, вмію їздити на лещетах, вмію кидати списом і веслувати. Але українська дівчина в золотому намисті нехтує мною...

...Ніхто цього не заперечить, як ми одного ранку зявилися в одному

Портрет Ярослава Мудрого та його рідні, що був намальований на стіні Софійської катедри в Києві. Сам стінопис пропав, але на основі його останків нарисував маляр Ф. Кричевський оцей малюнок, що теж ледви чи може дати нам справжнє уявлення про те, як виглядав Ярослав.

західньому місті, як намахалися там мечем, та як орудували зброєю і які сліди залишили по собі. Але українська дівчина в золотому намисті нехтує мною...

...Я родився там, де упляндці натягають луки. Тепер правлю воєнними кораблями, що їх так ненавидять гречкосії. Від коли ми пустилися у світ, неодні хвилі ми пороли своїми човнами. Але українська дівчина в золотому намисті нехтує мною..."

Анна Ярославна. Як наглядний доказ живих звязків України з далекою Францією, може послужити подружжя французького короля Генриха з дочкою Ярослава Анною. В 1048. р. король Генрих повдовів і вислав посольство з епископом Готіє Савейрою на чолі в Київ, просити руки дочки Ярослава. Французький історик Лєвеск, пишучи про цю виправу, вложив в уста епископа Савейри слова повні похвал для тогочасної культури України, мовляв „край цей більш обєднаний, щасливіший, могутніший, культурніший ніж сама Франція".

Вінчання відбулося 14 травня 1049 р. в Раймсі. З подружжя вродилося трьох синів, з яких найстарший Филип був королем Франції. Овдовіла Анна молодою, ледви 29-літньою жінкою, а була така гарна, що „подібної не було на світі". Вона вийшла заміж за графа де-Крепі, а повдовівши вдруге, вернулась до свого сина Филипа. Будучи королевою, вона приймала участь у багатьох справах, а її підписи збереглися на багатьох державних документах. Між іншими була вона основницею монастиря св. Вінкентія в Сенлі, та, як про це голосила лєгенда, привезла до Франції з Києва словянське євангеліє, т. зв. раймське, що на ньому французькі королі присягали. Від 1074 р. гине слух по Анні Ярославні. Вона ховається мабуть у манастирське затишша, в якому вмірає. Могилу Анни Ярославни відкрили в XVII. в. у церкві абатства Віллієр, недалеко Парижа. На могилі була плита з портретом королевої.

„Тесть Европи". „Тестем Европи" прозвали історики князя Ярослава. І недаремне. Крім наведених угорі посвоячень з чужоземними династіями, маємо чимало відомостей про неозначені ближче посвоячення Ярославичів. Святослав Ярославич мав бути одружений з сестрою трірського епископа Бурхарта. Невідомий ближче „руський король" був одружений з дочкою саксоснького марграфа Оттона з Орляґмунду, й нарешті ще один невідомий „руський король" мав за жінку дочку штадського графа Леопольда, Оду. Ізяслав Ярославич був мабуть теж одружений з якоюсь німецькою княжною Гертрудою. Котрусь з українських князівен мав батько угорського короля Андрія Володислав Лисий. З України привіз собі жінку й сам король Андрій.

Мрії про Царгород. Станувши на вершку слави, могутности й добробуту, Ярослав не спочив на лаврах. Будучи володарем велитенської держави, він рішився на сміливий плян здобути Царгород і зробити його столицею світової імперії. В 1043 р. висилає він свого сина Володимира в похід на Царгород.

Візантійський історик Юрій Кедрин, що написав усесвітню історію й закінчив її 1057 роком, залишив нам, на її картах, дуже точний, хоча й дещо однобічний опис останньої українсько-візантійської кампанії з 1043 р.

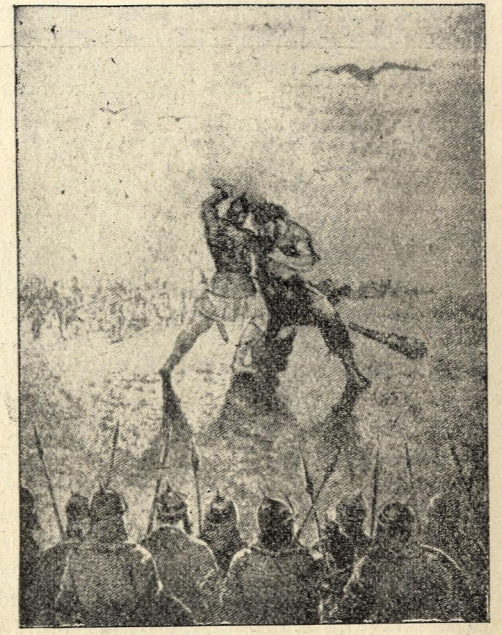
„Місяця червня, дня 11. р. 1043 трапився похід Руси на столицю. До того часу жила Русь у згоді з ромеями (візантійцями), звязки були певні й купці ходили відсіля й назад. Але під той час випала у Візантії якась суперечка з руськими купцями, з того повстала бійка й одного скита (українця) вбито. Князь цього народу Володимир (син Ярослава) чоловік гарячий і гнівливий, як тільки довідався про цей випадок, розсердився, та не гаючись ні трохи з походом, зібрав своїх людей, скільки їх було здатних до війська, та приєднавши чималу допомогу від народів, що мешкають на північних островах океану, зложив, як кажуть, сили біля 100 тисяч, та посадивши їх на кораблі-однодеревки, рушив на столицю.

Імператор дізнавшись про це, посилає послів й просить Володимира, аби він залишив похід і взявши відшкодування за яку там кривду, хайби через малу причину не ламав віддавна усталеного миру. Колиж Володимир, одержавши лист, на ганьбу прогнав послів й відповів гордо та нерозважливо, імператор, утративши надію на згоду, почав ладитись до бою й собі. Скитських купців, що перебували в державі й тих скитських вояків, що служили при нашому війську поарештував, і порозсилав по областях, щоби не було якої зради й наладнавши по змозі цісарські тривесельники (трієри) й багато інших, легких і гарно вивінуваних човнів, посадив на них тих військових, що найшлися в той час у столиці; сам сів на цісарський дромон і рушив на скитів, зустрічаючи їх при устю Чорного Моря. Рівночасно чимале кінне військо йшло за ним суходолом.

Обидві сили станули одна проти одної, але жадна не хотіла починати бою. Скити стояли спокійно в пристані, а цісар ждав їхнього нападу. Так минав час і зближався вечір. Цісар знову післав послів до згоди, але варвари знову відправили їх з неславою, вимагаючи від цісаря заплатити їм по три літри золота на кожного вояка. Відповідь була неможлива й цісар рішився на бій. Василь Теодорокан, узяв на приказ цісаря три трієри і рушив до скитів; вігнався поміж їх

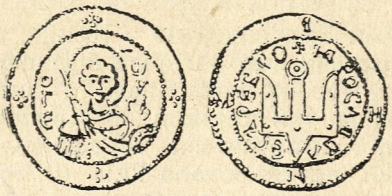
кораблі й спалив сім кораблів штучним вогнем разом з людьми, а один полонив. Людей, що були на ньому, одних повбивав, а других примусив тікати. Колиж скити побачили, що наближається цісар з усією силою, кинулися тікати, але буря винесла їх на місце, де були скелі та підводне каміння. Там втратили вони більшу частину своїх кораблів, а тимчасом з суходолу нападали на них вояки, що тудою йшли й багато їх побили. Потім нарахували 15000 трупів, що їх море викинуло на беріг.

По тій перемозі над скитами цісар постояв цілих два дні, а на третій вернувся до столиці, залишивши два полки, щоби вони обїздили й пильнували берегів. Двацять два тривесельники, відірвавшися від решти фльоти, пігнали за скитами й запопали їх на якорі в якійсь пристані. Скити окружили їх з усіх боків. Ромеї кинулися тікати, але варварські кораблі встигли загородити залив. Ромеї станули до боротьби, але їх побито. Скити полонили чотири трієри разом з адміральським кораблем і всіх людей на них побили. Решту ромейських кораблів викинули на беріг, на мілини й скелі, де одні люди потонули, а інших полонили варвари й віддали їх мечеві та неволі. Ті, що спаслися вернули до своїх, піші й голі.

Боротьба тмутороканського князя Мстислава Сміливого з касожським ватажком Редедою.

Побачивши, що справа не пішла так, як сподівалися, почали скити думати про поворот додому. Коли вони плили морем і йшли суходолом, бо багато кораблів потонуло й не стало для всіх, перестрів їх воєвода дунайських замків Катальон Вест. Біля Варни напав на них, багато побив, багато розігнав, а 800 взяв у неволю й повязаних відіслав цісареві"...Там їх, по тогочасному, східньому звичаю — осліпили. На тому й закінчився останній похід великокняжої України на Царгород. Згодом українсько-візантійські взаємини наладнались, але південний, чорноморський шлях підбоїв перестав на довго вабити сміливців з України.

Срібна монета Ярослава Мудрого.

Культурна праця Ярослава. Реєструючи успіхи культурної праці Ярослава, каже м. і. літописець: „Буває так, що один зоре землю, а другі засіють, ще інші пожнуть і споживають рясні овочі. Так і тут: „батько Ярослава зорав і змягчив землю, Ярослав засіяв, а ми споживаємо". І справді, подібно, як політика Ярослава у збіранні укра-

їнських земель була очевидним повторенням роботи Володимира, так його культурна праця була свідомим продовженням праці батька.

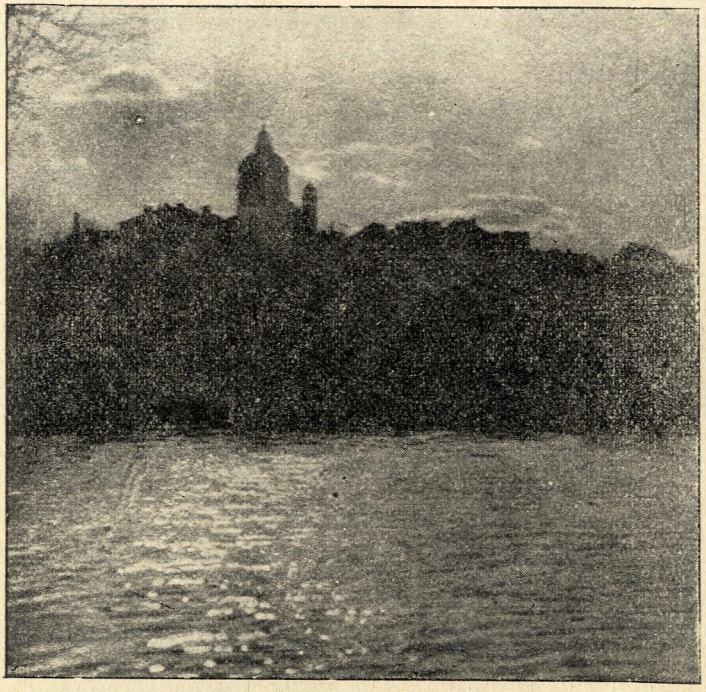
Забезпечивши державу перед внутрішними потрясеннями й воєнними несподіванками, приклав Ярослав усю свою енергію до того, щоби підняти Україну на якнайвищий культурний рівень, а її столицю Київ уподобити до столиці тогочасного культурного світа — Візантії.

Церква. „За Ярослава почала рости й множитися християнська віра" підмічує літописець. Володимир завів християнство і признав йому права державної релігії, а Ярослав робив усе можливе, щоби його поширити й угрунтувати. А що в тогочасному християнському світі панувало переконання, що нема спасення поза манастирськими мурами, то й не диво, шо й Ярославові довелося прикласти руку до будови манастирів. Він то побудував і вивінував у самому Києві манастирі Юрія та Ірини, за нього теж викопано перші келії Києво-Печерського манастиря. Відомо теж, що Ярослав старався помножувати епископські катедри, змагаючи рівночасно до українізації й унезалежнення української церкви від влади царгородського патріярхату. В 1051 р. скликав він собор епископів у Києві й довів до того, що на ньому вибрано київським митрополитом не грека, як дотепер, а українця, визначного церковного письменника й проповідника Іляріона. З нових епископських катедр закладених Ярославом знаємо про катедру в Юрієві над р. Россю.

Освіта. За словами літопису, Ярослав днями й ночами читав книги, збірав письменників і гарнописців та велів їм перекладати й переписувати церковні книги, що з них утворив згодом поважну книгозбірню при катедрі Софії в Києві. Рівночасно він усіми силами підтримував шкільництво, вводючи свого роду „шкільний примус" поміж боярські діти.

„Руська Правда". В порівнанні в законодатною діяльністю Володимира, Ярослав залишив свого батька далеко поза собою. Створивши вже куди більш упорядковані суспільно-державні умови, Ярослав міг уже більше уваги присвятити праву — й законодавству. І справді, він не тільки видав кілька законів, що управильнювали відносини поміж княжими дружинниками й громадою, але упорядкував й зібрав у одну книгу (кодекс) старі закони. Ярославові приписує історія створення збірника законів званого „Руською Правдою", хоча в неї попали закони давніші й пізніші від володіння Ярослава. З XIII ст. починаючи ходить у відписах збірник законів прозваний „Суд Ярослава Володимирича". Видно, Ярослав мав за життя славу замітного організатора й законодавця й таким перейшов до памяти потомности.

Будівництво. Ми бачили, що як тільки Ярослав осів у Києві, зараз таки взявся до будови софійської церкви, що погоріла підчас боротьби за Київ. А вже як Ярослав угрунтував свою владу в Києві й управильнив відносини не тільки з удільними князями-намісниками, але й ближчими та дальшими сусідами, тоді почав він справді величаву будівничу діяльність, що в ті часи перемінювала Київ у мистецький самоцвіт східньої Европи. Як тільки розгромив Ярослав печенігів, то зараз побудував на побоєвищі величаві Золоті Ворота з цер-

Місто Ярослав над Сяном, що його заклав у 1031 р., як пограничну твердиню і назвав своїм іменем Ярослав Мудрий.

квою Благовіщення, згадані вже манастирі Юрія та Ірини й гордість того часу — величаву Софійську Катедру.

Монета. Володимир велів бити золоту й срібну монету, але по ньому вже не бють на Україні золотої монети. За Ярослава били монету срібну з написом „Георгія — Ярослава". Вона була дуже гарна й тонка виконанням й мала на одному боці зображення християнського патрона Ярослава — Юрія, а на другому тризуб, тільки дещо відмінний від того, що був на Володимирових монетах. Перед Ярославом випустив дещо срібної монети його суперник Святополк; монети ці подібні до Володимирових: на одній стороні є портрет князя на престолі, на другій тризуб. Напис доволі невиразний. З великим трудом можна там прочитати: „Стополкъ на столі, а се єго серебро".

Характеристика Ярослава. Ярослав правив цілих сорок літ і за той час закріпилася й усталила державна організація та культура України. Примушений зразу зводити порахунки з своїми конкурентами, Ярослав довго не мав воєнного щастя: його часто перемагають—Святополк і Мстислав і він постійно тікає в Новгород набірати нових сил до дальшої боротьби. Але в боях з закордонними ворогами йому щастить. Його впливи на польські справи, відбір Червенських Городів, здобутки на півдні й півночі, все те свідчить про немалий талант і щастя Ярослава. Впарі з тим іде його політично-дипльоматичний змисл виявлений у цілій низці союзів і подружних звязків з чужими династіями. Неменче енергії й зрозуміння виявив Ярослав

у культурній праці й внутрішній організації велитенської держави. Говорить про це звязання імени Ярослава з „Руською Правдою", що поправді була загальним збірником законів, зпоміж яких тільки деякі можна приписати Ярославові. А всеж таки, при всіх своїх подвигах і заслугах для України, сучасність не вміла чи не хотіла нам зберегти його духового портрету, не оспівала його в піснях, як Мстислава, ані не оповила переказами, як Володимира. А коли й збереглося щонебудь у піснях і переказах з часів Ярослава то навіть у таких подіях, як його бої з Святополком чи Мстиславом, сама особа Ярослава стоїть, наче непричасна, з боку. Героями тих пісень і переказів є завсіди противники Ярослава. Так і видно, що Ярослав, що з такою енергією збірав українські землі й звязував їх з собою, не виявляв при тому якихось особливих рис свого таланту й характеру, але йшов шляхами й вживав засобів, що їх з таким успіхом випробував його батько Володимир Великий. Не диво, що потомність, бажаючи йому чимнебудь віддячити за працю вкладену в фундаменти української державности, прозвала його Мудрим.

Смерть Ярослава. Помер Ярослав старим уже чоловіком 20 лютня, 1054 р. Сподіваючися смерти, Ярослав заздалегідь розпорядився державою, що згідно з тогочасними поглядами, була якби приватною власністю пануючого. Найстаршому з живих синів Ізяславові (двох старших померло до того часу), передав Ярослав Київ та Деревську землю, не відбираючи від нього давніших волостей — новгородської й турово-пинської. Другий з черги старшинства Святослав, що княжив дотепер на Волині, дістав Чернигів з більшою частиною Сіверщини, землі радимичів і вятичів та Тмуторокань. Південну частину Сіверщини з столицею в Переяславі дістав улюблений син Ярослава Всеволод, якого батько був би дуже радо бачив на київському столі, але для цього він був замолодий. Ігор дістав Волинь, Вячеслав Смоленськ. Як поділено решту земель, про те літопис не говорить. Правдоподібно Святослав дістав ще муромську волость, а Всеволод — Ростов, Суздаль, Білоозеро й Поволжа. Син новгородського князя Володимира Ростислав дістав мабуть Червенські Городи.

Вмираючи, Ярослав не жалів поучень та напімнень своїм синам, щоби вони жили в згоді й мирі, шанували право старшого й ніколи не посягали силою за неналежним їм уділом. В основу династичного устрою поклав він поширене тоді в Европі право старшинства (сеніорат) бережене в той спосіб, що найстаршому зпоміж княжої рідні належався великокняжий стіл у Києві й він мав користуватися повагою „в місце батька", а щоби задержати рівновагу сил поміж князями, то Ярослав подбав про те, щоби нічиї волости не були вкупі, але щоби всі були розкинуті нарізно.

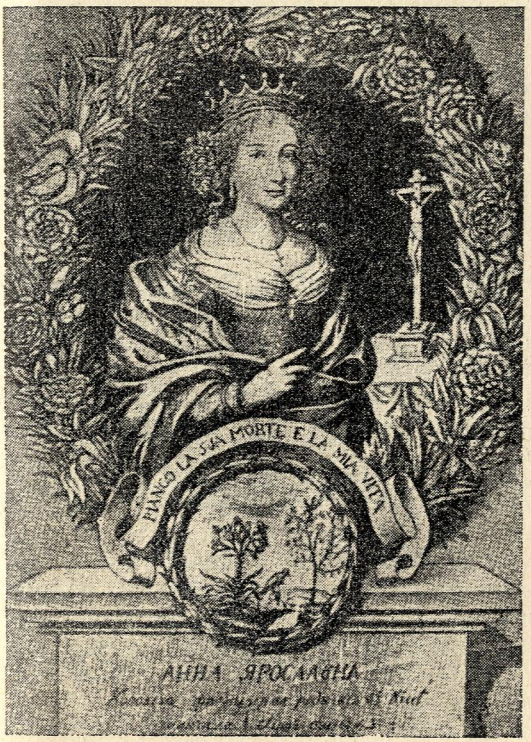
Але ж право сеніорату, гарне в теорії, виявилося погубне в практиці тимбільше, що на прю з ним стануло друге, неписане „право" так зване вітчинне: мовляв волость батька належиться синам. Зустріч одного права з другим у практичному житті створила стільки міжусобиць і кривавих коромол, що велика українська імперія Володимира і Ярослава дуже скоро розпалася на цілу низку удільних князівств, що не могли вже й думати не то про поширення своїх меж коштом сусідів, але й про збереження власної незалежности та успішний опір черговій навалі зі сходу.

X. ЯРОСЛАВИЧІ

Ще не закінчилися похоронні обряди над тілом Ярослава Мудрого, як повторилося те саме, що було по смерти Святослава й Володимира. Люди не змінилися й не змінився на краще закон про наслідство. А якби й він був ідеальний, то нікому було заступитися за його повагою. А змагання до влади й незалежности, що руководило наслідниками Ярослава, не було їх особливою прикметою чи хибою. Міжусобиці й коромоли шаліли тоді скрізь, а в нас вони скінчились сумніше тільки тому, що впоряд з ними підрізували українську державність дикі кочівники...

Хоч Ярослав й заповів своїм синам, щоби вони берегли права старшинства у відношенні до київського стола, то це були тільки гарні слова й побажання, проти яких стануло само життя. Ідея збирання українських земель ще була жива, тільки не було вже людей, щоби її перевели в життя.

Володимир Великий утратив сім літ на те, щоби обєднати у своїх руках батьківські землі. Ярослав Мудрий боровся за те саме вже двацять літ. З наслідників Ярослава син його Всеволод опанував велику частину батьківщини. Помітних успіхів у збиранні земель добився син Всеволода Володимир Мономах й нарешті останнім із щасливих „збирачів" був син Мономаха Мстислав. Чим далі тим більше заникала й переживалася ідея збирання земель й висовувалася на перший плян ідея волосної окремішности.

Французька королева, дружина короля Генриха й мати короля Филипа, Анна Ярославна.

Ізяслав. Наслідник Ярослава Мудрого на київському столі Ізяслав, не одідичив багато з батьківських прикмет. Правда, літописець малює його портрет дуже симпатичними барвами, мовляв: „він був гарний з себе, високий на зріст, ввічливого характеру, ненавидів кривду, любив правду, не було в ньому ні підступу ні хитрости, був простий умом і злом не платив за зло". Прикмети, як бачимо симпатичні, але як на володаря київського стола було їх трохи мало. Не маючи багато енергії й підприємчивости той „простий умом" князь ділиться своєю владою з старшими братами — Святославом і Всеволо-

дом. Без них не приймає ніякого важнішого рішення, разом з ними складає закони, робить порядки поміж молодшими братами й разом з ними йде походом на торків. Разом з ними висаджує слабших братів з уділів, з ними теж спільно поширює свої і їхні волости. Був це тихий тріюмвірат, що за браком одної сильної індивідуальности, старався йти слідами Володимира й Ярослава в збиранні земель. Ця братня спілка користала з смерти інших братів й, виганяючи з їхніх земель їх синів, загортала ті землі собі. Між іншими вони то примусили Ростислава покинути Червенські Городи й тікати в далеку Тмуторокань, що він її опанував та ставши небезпечним для сусідів, згинув від грецької отрути в Херсонесі, на бенкеті. При тій нагоді літописець теплими словами згадує цього предка галицької династії, мовляв „був Ростислав муж добрий до бою, зростом високий і гарний з лиця та ласкавий для вбогих".

Всі три брати разом ідуть присмирювати полоцького князя Всеслава, що був захопив Псков та зайняв і пограбив Новгород. На ріці Немизі зустрілися брати й почалася нещаслива для Всеслава кривава й безпощадна січня, оспівана у Слові о полку Ігоревому:

„На Немизі снопи стелють головами, молотять сталевими ціпами,
На тоці життя кладуть, віють душу від тіла,
Немези криваві береги не добром засіяно, а кістками синів руських"...

Всеслава полонили з обома синами й увязнили в Києві, а полоцька волость перейшла до старших Ярославичів. Остаточно спільними силами здобули собі три старші Ярославичі — Волинь з Галичиною та Полоцьк, які взяв собі Ізяслав, що зате відступив Святославові Новгород а Смоленськ, взяв собі Всеволод. Але дальший хід внутрішної гризні перебила на момент небезпека з степу.

Торки. Вслід за печенігами, що їх і у 1034 р. розгромив під самим Києвом Ярослав, появилася в українських степах орда у з і в, що їх наш літописець називає т о р к а м и.

Самих торків було розмірно небагато, але вони отвирали похід куди численішої орди кіпчаків, що їх наші історичні джерела називають п о л о в ц я м и Торки не зважувалися нападати на українські землі й трималися осторонь них. Щойно коли натиснули на них половці, вони подалися дещо на захід. І тут власне натрапили на енергійний спротив українських князів, що вперше виступили офензивно проти пришельців із степу. В 1060 р. трійця найстарших Ярославичів (Ізяслав, Святослав і Всеволод) зібравши багато війська, рушила на конях і на човнах проти торків. Торки навіть не посміли протиставитися українським військам й пішли за Дунай. Тут вони якийсь час пустошили забалканські землі, поки сильна негода не здесяткувала їхньої орди. Тоді частина її піддалася Візантії й була поселена в Македонії, а частина вернула назад у чорноморські степи, де вони здебільша піддалися українським князям, що розселили їх по окраїнах. Сліди торської кольонізації віднаходимо в Київщині, Переяславщині, Чернигівщині та південній Галичині.

Половці. Прогнавши торків, українські князі дістали куди гірше сусідство половців. що вже рік по розгромі торків напали на переяславське князівство, поконали князя Всеволода й опустошили землю. В 1068 р. напали половці знову на Переяславщину. Проти них висту-

Мраморна гробниця Ярослава Мудрого в Софійській катедрі в Києві.

пили всі три Ярославичі, але в боротьбі над Альтою їх побито, а переможці кинулися грабити українські землі по обох боках Дніпра.

Київське повстання. Невдачний бій над Альтою призвів до великих народніх заворушень у Київі, що їх мабуть викликали недобитки знад Альти. Вони скликали на торговиці віче й вирішили зібрати військо та знову рушити на половців. Післали до князя, щоб дав коней і зброї. Невідомо чому, але Ізяслав відмовив. Факт, що в княжому „порубі" (вязниці) сиділо багато увязнених киян, свідчив-би про

те, що вже давніше звязки міщан з князем були не найкращі. Відмова князя обурила киян до того, що вони підняли отвертий бунт. В першу чергу кинулися на двір київського тисяцького Коснячка. Не заставши Коснячка дома, половина збунтованих кинулася на вязницю, визволяти своїх, а решта пішла на княжий двір і почала сварку з князем. З черги народ кинувся на тюрму — визволяти князя Всеслава. Побачивши такий зворот революції, князь не ждав кінця, але разом з братом Всеволодом і боярами втік з Києва. Народ кинувся грабити княжий двір, а визволеного Всеслава посадив на великокняжий престіл.

Всеслав. Сім місяців просидів Всеслав на великокняжому столі. Дарма, що був він той „віщий", про якого стільки збереглося переказів, а Слово о полку Ігоревому співало про нього: „Князь Всеслав судив людей, князям порядкував городи, а сам ніччю вовком ганявся. З Києва перед півнями добігав до Тмуторокані, вовком перебігав дорогу великому Хорсу (сонцю). Йому ранком дзвонили у святої Софії в Полоцьку, а він уже з Києва слухав того дзвону. Та хоч яка віща була в нього душа, то часто доводилося йому зазнати біди. Давно вже проповів йому віщий Боян, що йому ні своєї долі ні суду божого не минути"...

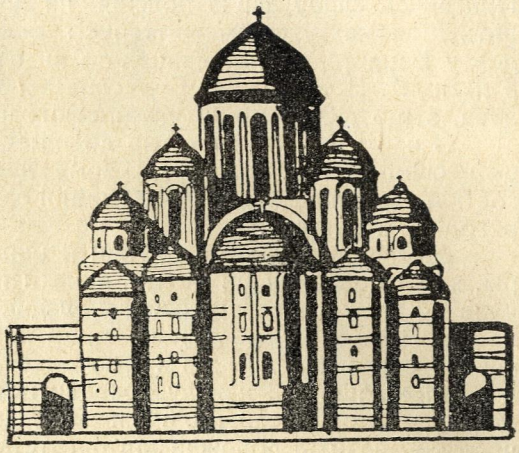
Поворот Ізяслава. Втративши Київ, Ізяслав не важився його відбивати власними силами. Слідами Святополка Окаяного, він подався в Польщу й підбехтав Болеслава Сміливого помогти йому. Весною 1069 р. рушив Болеслав з Ізяславом і польським військом на Київ. Проти них вийшов з військом Всеслав під Білгород, але зневірившись у можливість перемоги, ніччю покинув табор і втік до свого Полоцька. Як говориться в Слову о полку Ігоревому: „діткнувся зброєю золотого київського стола, вовком ніччю проскочив зпід Білгороду, окутаний синьою млою..."

Киянам не було що робити без проводу й вони вернулися до Києва; зразу хотіли здатися на ласку й неласку Ізяслава, але потім роздумали й попробували взяти собі котрогось з князів до помочі. Вони післали до Святослава й Всеволода післанців, які більше-менше сказали їм таке: „Ми зле зробили, що вигнали свого князя, а тепер він веде на нас Польщу. Ідіть до нас на свою батьківщину. Коли не прийдете, то нам не лишається нічого іншого, як запалити місто й іти собі геть, у грецьку землю"... Але ніодин з князів не захотів станути, бодай покищо, проти Ізяслава і сил його польського союзника. Князі відповіли киянам, що вони заступляться за ними перед Ізяславом, а навіть загрозять йому війною, якщо він допустить до нищення Києва польським військом. „Всеслав утік — переповідає літописець посольство Святослава й Всеволода до Ізяслава—тай нема кому противитися. Не веди ляхів у Київ, а коли ти хочеш мститися й нищити місто, то знай, що нам шкода нашої батьківщини!"

Загроза була поважна й Ізяслав увійшов до Києва тільки з малим відділом поляків та Болеславом поклявшись, що міщанам не зробить ніякого лиха. Але він не дарував киянам ворохобні. Виконавцем кари назначив свого старшого сина Мстислава. Сімдесять киян поклало свої голови під топір, багато осліпив, при чому поміж одних і других, як звичайно при таких самосудах, попали й непричасні до ворохобні. Вдруге в житті зломав Ізяслав слово. Перший раз при

арештуванні Всеслава, тепер при недодержанні умови з містом. Тоді теж погорів київський Подол, а Ізяслав, щоби забезпечитися перед ворохобнею на майбутнє, переніс торговицю на „гору", де пізніше був т. зв. бабин торг.

Відвоювавши київський стіл, Ізяслав затримав ще якийсь час польські війська й розділив їх по кватирах „на прокорм". Але вони почали бешкетувати й їх почали поволі різати. Це примусило Болеслава вертатись домів. По дорозі він зайняв, після довгої облоги, Перемишль на що мабуть була тиха згода Ізяслава.

Софійська катедра, що її збудував Ярослав Мудрий, у свому первісному вигляді.

Якийсь час по відібранню Києва, Ізяслав почував себе тут зовсім певно, але згодом почали псуватися відносини поміж старшими Ярославичами.

Як то часто буває у великій політиці, так і тепер прийшло до нежданої згоди поміж Ізяславом і полоцьким Всеславом, та до розляддя поміж Ізяславом та двома другими членами недавнього трьохмужжя — Святославом і Всеволодом. Що саме привело до розладдя — невідомо, але можна думати, що недавня пропозиція киян, які запрошували котрогось з братів Ізяслава на київський престіл, не проминула безслідно. Вона тільки підбехтала амбіції князів, а головно енергійного Святослава, хоч і Всеволод не був від того. До тогож і самі кияне не могли забути Ізяславові його кривавої розправи з бунтівниками, а такий впливовий чернець, як Антоній Печерський, не могучи чомусь погодитися з Ізяславом, перенісся потайки до Чернигова, де напевне не гамував апетитів Святослава на Київ. Вкінці прийшло до вибуху.

Ранньою весною 1073 р. виступив Святослав й Всеволод проти Ізяслава. Але, подібно, як підчас київської ворохобні Ізяслав не зважився на опір, а забрав скільки міг майна й родину, утік утертою дорогою до польського князя Болеслава. Безпосередно по тому проголошено київським князем Святослава, а оба брати-побідники поділилися Ізяславовими волостями. Видно, що за втікачем не гонив ніхто ані дороги йому не заставляв, коли Ізяслав міг вивезти з Києва багатства, від яких ставало людям моторошно в Польщі та Німеччині.

Коли вірити літописцеві, то Болеслав хоч і взяв від Ізяслава гроші за допомогу, але „показав йому путь від себе" й допомоги не дав. Бо й справді, в тогочасній середущій Європі не було кому цікавитися східними справами. Всі держави були розбиті на дві ворожі партії — папську (північні німецькі князівства, Саксонія, Польща й угорський король Гейза) та цісарську (південно-німецькі землі, Чехія й угорський король Кольоман). Рівночасно в кожній з тих держав боролися поміж собою громадяни розєднані на такіж самі табори. Болеслав, хочби й хотів дати Ізяславові допомогу, не міг цього зробити. В кожному разі ця допомога не могла бути велика й рішаюча.

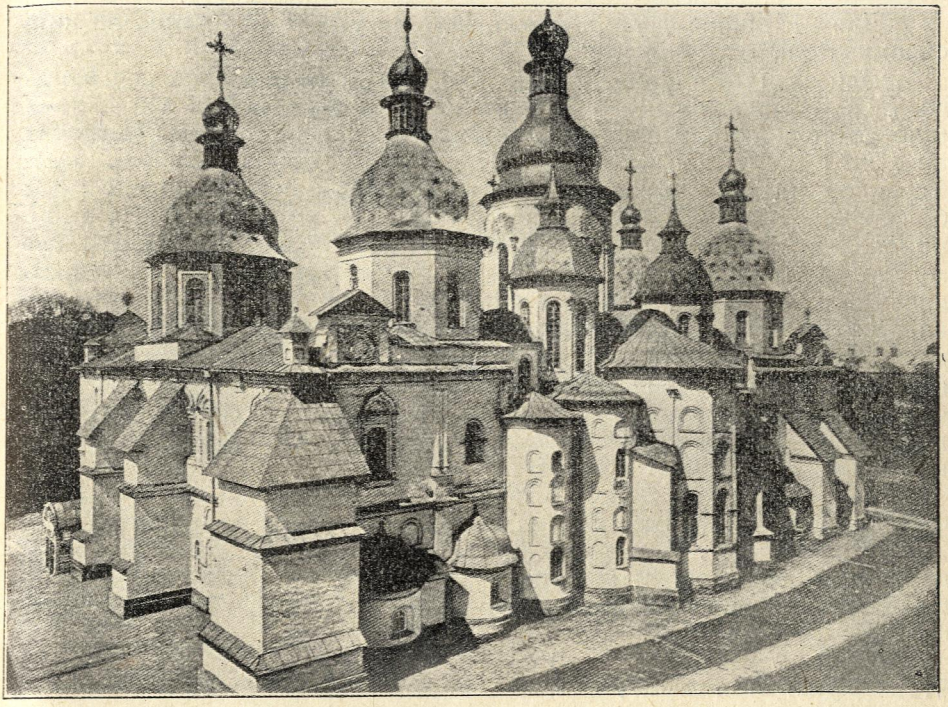
Про якусь слабу акцію поляків на українському пограниччю говорить Мономах у своїм життєписі: оповідає, як його вислав Святослав у Берестє, на пожарище, та як він ходив у Сутиск „творити мир з ляхами". В тому мирі Болеслав зрікся інтервенції в користь Ізяслава, защо дістав поміч українських князів проти Чехії та Угорщини.

З черги подався Ізяслав до німецького цісаря Гайнріха IV. Було це в січні 1075 р. На цісарському дворі в Майнцу зявилися рідкі гості й принесли з собою „безцінні багатства в золотому посуді й дорогоцінних одягах".

Діставши дорогі подарунки й напевне багато гроша, цісар Гайнріх, хоч і не думав чи не міг думати про інтервенцію, всеж таки вислав до Святослава трірського владику Бурхарта й загрозив Святославові війною з Німеччиною, якщо він не поверне Ізяславові київського стола. На ділі з того посольства нічого не вийшло. Святослав тільки найшов нагоду похвалитися перед послами своїми багатствами, на що посли мали сказати, що багатство, само по собі нічого не значить, дорожче від багатства військо, що зможе й не таке здобути. Але так Святослав дома як і Ізяслав на чужині, заімпонували німцям своїми багатствами непомалу. Тогочасний німецький хроніст Лямберт каже, що Бурхарт привіз цісареві від Святослава стільки золота, що його ніхто з живих не затямив стільки в Німеччині. І недиво. Тогочасна Україна, безпосередна наслідниця культури грецьких кольоній, країна, що не переривала торговельно-культурних звязків з далеким Сходом, а в першу чергу Україна як переємниця візантійської культури, могла задивувати тогочасну Польщу чи Німеччину не тільки багатством золота, самоцвітів і якістю матерій, але й мистецьким рівенем своєї біжутерії та одягів.

Посольство до папи Григорія VII. Довго було Ізяславові ждати на поворот цісарського посольства й він додумався попробувати щастя в папи. Що папа був непримиримим ворогом цісаря, це його не бентежило. В квітні 1075 р. зявився на папському дворі один із синів Ізяслава, та в імені батька попросив від папи „руського королівства", як ленна (надання) св. Петра. І з того посольства не було Ізяславові ніякої користи. Правда, папа Григорій VII спромігся написати дві буллі (грамоти) одну до Ізяслава, а другу до Болеслава, але вони не мали ніякого значіння для князя-вигнанця. Навіть просьба папи до Болеслава, щоб той повернув Ізяславові гроші, що він узяв від нього на „інтервенцію" зовсім не зворушила Болеслава. Остаточно усі спроби Ізяслава зацікавити своєю справою західню Европу не довели до нічого. І Болеслав і цісар і папа не відмовлялися від Ізяславових подарунків, але ніхто з них не спішився йому помагати. Щойно смерть його суперника Святослава (27 грудня 1076) протерла йому поворот на київський престіл.

Князювання Святослава. На київському столі вдалося Святославові посидіти недовго — усього чотири роки. Хоча Ізяслава кияни не любили, бо не могли йому забути кривавої розправи за ворохобню, то й Святославові не вдалося добути великої популярности. Особливо сильна була опозиція проти нього в колах дружини та духовенства. І одні і другі заявили себе по стороні Ізяслава, а печерський ігумен Теодозій раз ураз дорікав Святославові, щоб той повернув київський стіл Ізяславові. Святослав старався приєднати собі ду-

Софійська катедра Ярослава Мудрого, у теперішньому вигляді.

ховенство як міг і це йому почасти вдалося. По тогочасній моді він щедро вивінував нову печерську церкву, заклав монастир свого імени (Симеона) та велів переписати збірник богословських статтей, відомий під назвою „Збірника Святослава". Збірник переписаний був якимсь діяконом Іваном (1073) та украшений трьома прекрасними мініятурами, між іншим й родинним портретом Святослава.

Короткий час володіння й опозиційні настрої окруження не дали Святославові розвинути ширшої діяльности ні у внутрішній ні в зовнішній політиці. З закордонних звязків Святослава знаємо тільки про якесь посольство до нього від німецького цісаря (крім Бурхартового) та про допомогу Святослава візантійському цісареві Михайлові проти повстанців у Херсонезі.

Помер Святослав ледви 49-літнім чоловіком по невдалій операції якогось боляка на шиї, а поховано його не в Києві а в чернігівській церкві Спаса, наче на потвердження того, що в Києві йому й за життя не було місця.

Ізяслав у Київі. Негайно по похоронах Святослава, дня 1. січня 1077 р. відбувся святочний вїзд Всеволода на київський стіл. Чернигів зайняв його син Мономах, Волинь припала синові Святослава Олегові. Й було би може на тому й стало, якби на Київ не рушили полки польського короля Болеслава, що тепер найшов уже час і змогу поцікавитися справою Ізяслава. Проти польських військ виступив Всеволод на Бузі, але до бою не прийшло. Справу полагодили брати угодою й разом вернулись до Києва.

Дня 15 липня 1077 р. засів Ізяслав утретє й останнє на київському столі.

Але втішатися йому поверненою батьківщиною довелося недовго. Між Святославичами й Всеволодом, що захопив їхні землі, прийшло до війни, в яку випало вмішатися й Ізяславові. Олег Святославич, що йому Всеволод забрав Чернигів і Борис Вячеславич, якого Всеволод вигнав зі Смоленська, взяли собі до помочі половців й розбили війська Всеволода над р. Сожицею. Всеволод кинувся за допомогою до Ізяслава. Ізяслав зрозумів, що у власному інтересі не може відмовити. Але прихильний йому літописець робить з цього якесь богоугодне, братолюбне діло, вкладаючи Ізяславові в уста слова такого змісту: „Не тужи брате! Чиж не бачиш, скільки я лиха перебув? Перше вигнали мене й майно моє пограбили, потім я нічого нікому злого не зробив, а ви мене, брати мої, чиж не вигнали, чи не скитався я по чужих землях, без майна й захисту? Але тепер брате, не тужім. Коли матимем часть української землі, то разом, колиж нам відберуть, то обом. Голову положу за тебе...“

Тепер рушив Всеволод з Ізяславом на Чернигів, що станув по стороні свого „отчича“ Олега Святославича. На якомусь урочищу „Нежатина Нива“, 3. жовтня 1078 р. прийшло до боротьби. В ній довелося Ізяславові наложити головою. Тут згинув теж і Борис Вячеславич, а війська Олега розбито до того, що він мусів тікати аж на Тмуторокань.

Похорони Ізяслава. Геройська смерть Ізяслава в обороні брата та його скитальство за останні роки життя, привернули йому симпатії Києва. Човном привезли його з побоєвища до столиці. Тут його перенесли на сани й перевезли з великою парадою до Десятинної церкви, де поховали його в мармуровій гробниці. В характеристиці, що її дає нам про Ізяслава літописець, маємо виразну відбитку тих останніх настроїв. А коли літописець каже, що Ізяслав „не платив злом за зло“ то це може послужити для нас не мірилом історичної правди, але того, що навіть таку криваву лазню, яку влаштував Ізяслав киянам у 1068 р. могли кияне забути, прослезившися над недолею свого князя.

Всеволод. З трійці найстарших Ярославичів, що разом збірали землі, разом кривдили братаничів й разом пустили по світу цілий гурт князів без землі (ізгоїв) залишився тільки один Всеволод. Колись призначений батьком на київський стіл, досяг його тепер по праву, без насильства. Разом з столицею володів він більшою частиною батьківських земель. Найбільше клопоту мав Всеволод з ізгоями, що сам він їх, до спілки з старшими братами, стільки пустив по світу...

Ізгої. Назва „ізгоїв“ відносилася первісно до людей, яких покривдило життя, з власної вини чи долею викинених поза скобки громадянства. Ізгоями звалися поповичі, що не добилися до свячень, випущені на волю раби, зруйновані купці й підприємці, й нарешті назва ізгоїв перейшла на княжих сиріт, що їх свояки й опікуни висадили з батьківських уділів. Вже Всеволод мав проти себе аж три родини ізгоїв: чотирьох Святославичів, (Роман, Олег, Давид і Ярослав), двох Ігоревичів (Давид і ще якийсь невідомий з імені) та трьох Ро-

Катедра Спаса в Чернигові, що її збудував князь Мстислав Сміливий.

стиславичів (Рюрик, Володар і Василько). Де далі, ставало їх чимраз то більше й відносини на Україні ставали чимраз то непевніші. За Всеволодового пятнадцятилітнього князювання в Києві не переводяться війни з ізгоями, що зправила приводять собі до помочі половців. Сам Всеволод виручається здебільша своїм сином Володимиром Мономахом, що або бється з ізгоями, вбо пробує зацитькати їх якимись уступками. В усякому разі ні ті війни ні тимчасові перемиря не зміцнюють молодої української державности. В завірюсі княжих коромол захитується й паде право старшинства, а разом з ним ідея державної одноцільности українських земель. Її місце заступає ідея нерозривности династії від землі, так зване „вітчинне" право, а з ним разом розбиття великої руської імперії на її окремішні, та національно ріжні складові частини.

Відокремлення Галичини. В 1083 р. появилися знову на овиді три грізні для Всеволода ізгої—Олег Святославич, Давид Ігоревич та Володар Ростиславич. Давид дуже скоро примусив Всеволода заспокоїти його т. зв. Погориною, землею, що лежала на межі Волині й Київщини. Як звичайно, так і тут Всеволод поступився чужим до-

бром, чим обурив проти себе волинського князя Ярополка. Майже рівночасно два другі Ростиславичі—Рюрик і Василько втікли з Володимира, де перебували під оком Ярополка й зібравши військо, опанували Володимир. Правда, в обороні Ярополка станув Всеволод й кілька разів посилав проти Ростиславичів свого сина Мономаха поки не вигнав їх з Володимира, але рівночасно побачив себе примушеним заспокоїти їх чимнебудь. І знову заспокоїв їх коштом Ярополка: дав їм Галичину, приналежну до Волині, (Перемишль і Теребовль), чим започаткував многоважний для української державности процес відокремлення тієї частини України в осібну цілість, що згодом відограла таку важну ролю в історії усієї України. Сталося це в 1084 р.

Відокремлення Галичини й передача її Ростиславичам, відбулася при мовчаливій „згоді" Ярополка, але цей не міг стримати свого обурення за те на Всеволода й рішив піти на нього війною. Але Всеволод його перехитрив. Ще не вспів Ярополк злаштувати виправи, а вже війська Мономаха маширували на Володимир. Ярополк злякався й утік до Польщі, залишаючи майно й родину в Луцьку. Мономах опанував Володимир без труду й забравши Ярополкове майно й родину до Київа, надав Волинь Давидові Ігоревичеві. Алеж в 1087 р. прийшов Ярополк з польськими військами і переговоривши з Мономахом вернув собі Волинь. Зчерги захотів Ярополк відібрати й Галичину від Ростиславичів та вибрався війною на Звенигород, але по дорозі убив його підступом якийсь нерядець. Можливе, що це був чоловік Ростиславичів, які в той спосіб рішили позбутися грізного суперника.

По смерти Ярополка розділив Всеволод його спадщину в той спосіб, що головну частину Волині з Володимиром дістав Давид, Берестейську землю дістав брат Ярополка Святополк, але рівночасно не забув Всеволод і про себе, беручи собі, за труд Погорину. Заспокоївши в той спосіб Ігоревичів та Ростиславичів, Всеволод міг не дуже то лякатися Святославичів, що на їх землях він сидів сам і не виявляв найменшої охоти чимнебудь їм поступитися. Покищо вони мусіли задоволитися Муромом та Тмутороканню і ждати кращих часів.

Політика Всеволода. Ледви не вся внутрішня політика Всеволода вичерпувалася боротьбою з ізгоями, та удержуванням захитаної рівноваги поміж рештою князів. Щодо зовнішної політики, то він не мав змоги її як слід розвинути. Якісь поважні, хоча й невідомі ближче дипльоматичні звязки єднали Всеволода з Німеччиною. Дочка його Евпраксія вийшла замуж за саксонського марграфа, а повдовівши, за німецького цісаря Гайнріха IV. Але життя її з цісарем було дуже нещасливе. Вона була примушена тікати від чоловіка й шукати рятунку в папи. Її справу обсуджувано на синодах у Константії й Піяченчі, вслід за чим папа кинув на Гайнріха клятву. Евпраксія вернула після того на Україну й тут постриглася в черниці.

Рівночасно не перериває Всеволод приязних звязків з Візантією. Сам він був одружений з візантійською царівною й користав із візантійських звязків навіть тоді, коли йому треба було заслати в Царгород невигідного ізгоя, як от Олега Святославича. Між іншими візантійський цісар Михайло пропонував Всеволодові подружжя свого брата з дочкою Всеволода за поміч проти повстанців. В живих звязках з Візантією оставав і син Всеволода Мономах.

Врешті не переривалися й звязки з Скандинавією. Син Всево-

Візантійсько-романські різьби з катедри Спаса в Чернигові.

лода Мономах був одружений з дочкою англійського короля Гаральда, а свого старшого сина одружив Мономах з дочкою шведського короля Інга Штенкельса, Христиною.

Поправді, то сам Всеволод займався публичними справами доволі слабо. В старшому віці виручав його Мономах, що як ми бачили вже мав через те гладко промощену дорогу до київського стола.

По словам літопису Всеволод мав незрозумілий в ті часи нахил окружувати себе молодими, недосвідченими дорадниками, що використовуючи своє становище, інтригували проти старших бояр й занедбували найпекучіші справи державної управи. „Тивуни почали грабити й здирати податками народ, а князь про те не знав. Земля збідніла від безустанних воєн і урядницьких здирств". Правда, літописець прихильний до Всеволода старається його оправдати перед потомністю, мовляв у нього було забагато клопоту з ізгоями, що він був старий й немічний. Натомісць славить Всеволода літописець за те, що він... „змалку любив правду, був ласкавий для вбогих, віддавав честь епископам і священикам, особливо любив монахів і заспокоював їхні потреби. Сам цурався пянства та розпусти й тому любив його батько".

Як бачимо, Всеволод був непоганий дипльомат й розумів, що добрі звяки з духовенством взагалі а чернечим зосібна це все одно що популярність серед сучасних і добра память у потомности. Тому то він фундував кілька манастирів (м. іншими видубицький манастир Михайла, та манастир Андрія, закладений для його дочки Анни). Син його Мономах завважує в своїм життєписі, що батько його „сидючи дома, навчився чотирьох мов" що було в ті часи особливою рідкістю й признакою високої освічености. Помер Всеволод 13 квітня 1093 р. в приявности синів Мономаха й Ростислава. Поховали його в софійській катедрі, впоряд з гробницею батька Ярослава, що любив його найбільше з усіх синів.

Святополк. Мономах не спішився обіймати спадщини по батькові. Як добрий і вирахований політик, він скоро проглянув усі наслідки, якіб викликав такий його крок й тому він зразу таки написав лист до Святополка Ізяславича, щоб той прийшов сісти на столі свого батька. Сам пішов собі до Чернигова, свідомий того, що київский стіл прийде до нього скорше чи пізніше. Переяслав дістав тоді Ростислав Всеволодич, а Новгород Давид Святославич, що мало бути вступом до уступок у користь Святославичів.

У провідну неділю 24 квітня 1093 р. вїхав Святополк до Києва. Кияне вітали його з радістю, але дуже скоро переконалися, що їхня радість була передчасна. Не тільки тому, що Святополк зовсім не надавався на великокняжий стіл, але й тому, що його володіння почалося в умовах, яких йому не вдалося опанувати.

Половці. Половецька тревога давалася в знаки Україні вже в останніх роках володіння Всеволода, але за Святополка то вже справді настали в південньо-східній Україні часи, коли по Слову о полку Ігоревому: „рідко гукали по українській землі орачі, але зчаста крякали ворони, що ділилися трупами, та розмовляли поміж собою галки, збіраючися летіти на жир". Рівночасно язва сарани в 1094—5 рр. викликала лютий голод і помір на Україні. Не диво, що такі початки князювання Святополка не ворожили нічого доброго.

Шолудивий Буняк. Чим були в народній уяві половці, можна відтворити собі з лєгенди, що її склав український народ про половецького ватажка Буняка. В літописі виступає він як дикий, шолудивий грабіжник, але в народній лєгенді, це потвір, без тіла, огидний кістяк з вонючими тельбухами, який вбиває слуг, що підглянули його нелюдський вигляд. По правді, це був один з визнатніших половецьких ватажків, що своєю зручністю, як і жорстокістю вївся українському народові глибоко в печінки.

Як тільки половці прочули, що помер Всеволод, зараз прислали до Святополка послів по окуп. Святополк увязнив послів, а сам почав готовитися в похід. Алеж у нього було всього 800 війська, сила, з якою не було що й пориватися на половців. Святополк пішов за допомогою до Мономаха й той не відмовив, потягнувши з собою брата Ростислава. Війська зустрілися з половцями за р. Стугною біля Трипілля. Але недостача відповідного проводу й незгода поміж князями довели до їх повної поразки. „По лютій битві" змусили половці втікати всіх, при чому першими тікали кияне, що найголосніше домагалися від князів боротьби, а не перемиря...

Серед безладної втечі, потонув у Стугні брат Мономаха Ростислав; його смерть оспівав відтак автор Слова о полку Ігоревому, мовляв „молодому князеві Ростиславові зачинив Дніпро свої темні береги. Плаче мати Ростиславова, по молодому князю Ростиславові, посумніли цвіти від жалю й дерево з туги до землі похилилося"...

Половці підійшли під сам Київ й пустошили землю, грабили й набірали невільника. Даремне пробував їм заступити дорогу Святополк. Втрати, що він їх поніс тим разом були куди більші, ніж над Стугною. При відвороті зайняли половці обложений Торческ, місто спалили, а людей побрали в неволю. Вертали половці ситі побіди й добичі. А нещасні невільники, „пройняті холодом, виснажені голодом і спрагою, помарнілі з біди на лиці, почорнілі, йшли незнаними землями, серед диких народів, голі й босі, з ногами покаліченими на терню й крізь сльози розмовляли з собою: „я з того міста", „а я з того села" і плакали не бачучи нівідки порятунку". Не бачили його й князі. Після першої невдачі рішили окупитися напасникові. Святополк одружився з дочкою половецького ватажка Тутор-хана, заплатив окуп і Мономах. Як на князів, посвоячених з німецькими й візантійськими цісарями, такі родинні звязки були аж надто упокорюючі. Відчували це князі, відчував і народ, але ні одні ні другі не находили на це ради.

Родинний портрет князя Святослава, з його »Збірника«.

Олег Святославич. Розбиття військ Святополка й Мономаха осмілило Олега Святославича, що досі сидів у Тмуторокані, попробувати тепер вернути собі батьківщину. Він набрав собі половців і рушив на Чернигів, що в ньому сидів Мономах. Попустошивши передмістя, Олег кинувся здобувати острог; це примусило Мономаха піти на переговори. Остаточно Мономах зрікся Чернигова й пішов у Переяслав. Тут він сидів якийсь час спокійно, продумуючи над способами знищення половецької загрози. А коли весною тогож року прийшли до нього половецькі старшини Ітлар і Кітан за окупом, то Мономах не перешкодив своїй дружині вистріляти нахабів, мов собак. Відтак Мономах до спілки з Святополком напали на половецький табор над р. Голтвою й розбили його. Олег, що його вони кликали на половців, не пішов з ними. Для нього вони не переставали бути союзниками. Тоді князі закликали його на зїзд до Києва, мовляв „приходь до Києва умовимося в приявности єпископів, ігуменів, бояр, наших батьків і громадян про українську землю, щоби оборонити її від поганців". Але Олег відповів гордо, що „не визнає над собою суду епископів, черців і смердів" й тим поставив проти себе Святополка й Мономаха, що рушили на нього походом.

Похід, що стався весною 1096 р. заскочив Олега неприготованим. Він утік з Чернигова до Стародуба, де по пяти тижнях облоги був примушений піддатися й погодитися на пропозиції побідників. Між іншими цілував хрест на те, що приїде до Києва на зїзд. Очевидно, робив це Олег нещиро й як тільки небезпека проминула, рішив ще попробувати щастя, щоб вийти з положення оборонною рукою. Він пішов на Смоленськ, а хоч там його не прийняли, то всеж таки прислали йому свої „вої", якими він відвоював собі Муром, де згинув Ізяслав Мономахович, та опанував Суздаль і Ростов. Але тут наспів

Мстислав з Новгороду й розбив Олега на р. Колачці під Суздалем. Тепер уже справді не лишалося Олегові нічого іншого, як покоритися перед „братією" і з їхньої ласки вдержатися при якомусь уділі. Тай „братія" не мала багато до вибору. Треба було чимскорше поладнати хоч сяк-так претенсії Святославичів, щоби спільними силами рушити на половців й не лякатися їх наступу з боку чи ззаду, як підмоги котромусь з ізгоїв.

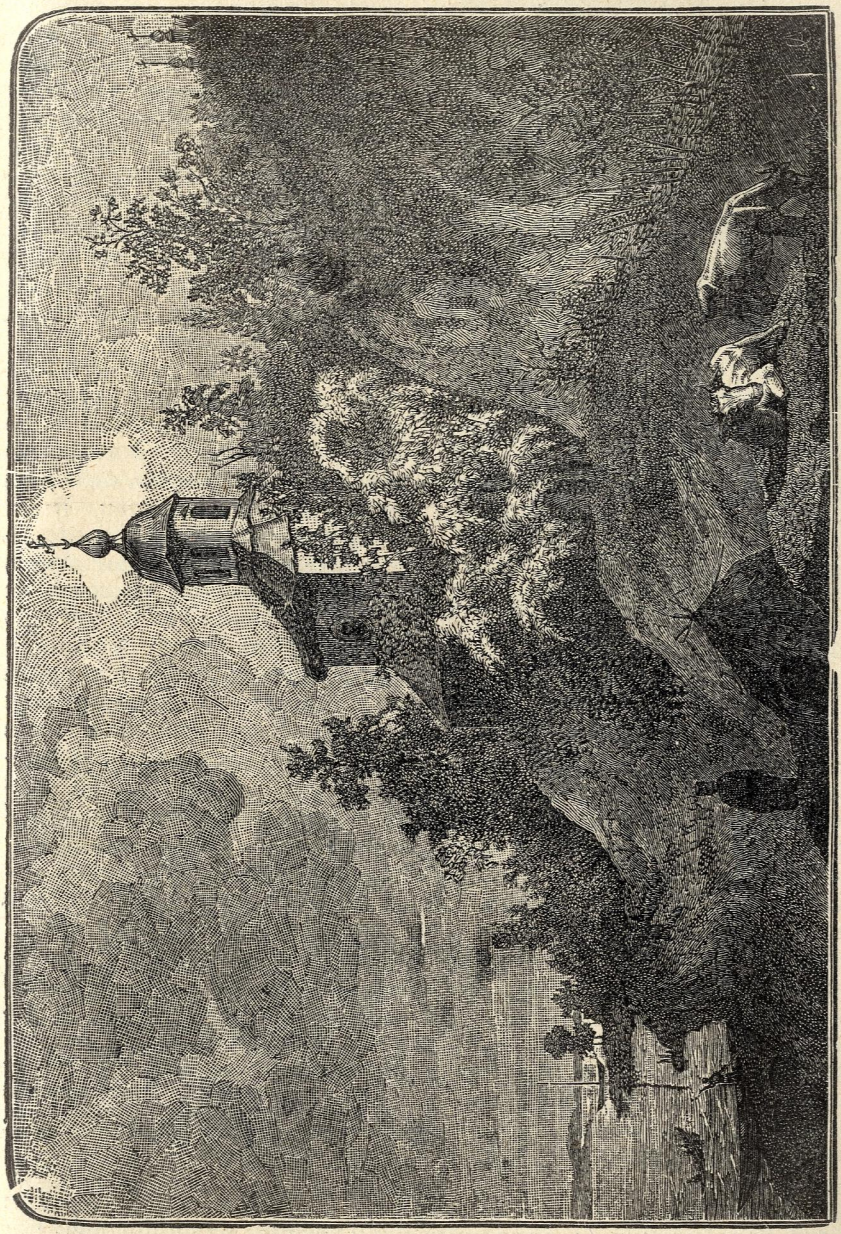
Коли Святополк з Мономахом ганялись за Олегом, то половці не спали, а їх ватажок Буняк проскочив аж під сам Київ, попалив передмістя й монастирі, а разом з ним і двір Всеволода біля Видубич. Рівночасно Святополків тесть Тутор-хан напав на Переяслав і тільки скора поява полків Святополка й Мономаха примусила половців до відступу, в якому сам Тутор хан наложив головою. Всякий на Україні бачив, що з половцями не жарти й щоб не дати їм цілого краю на поталу, треба зробити все для внутрішньої згоди й спільної акції. В такій атмосфері повстала ідея загального зїзду князів, що й відбувся в осени 1097 р. в Любчу під Києвом.

Любецький зїзд. На зїзд прибуло шість князів Ярославового коліна, а саме Святополк Ізяславич, Мономах Всеволодович, Давид та Олег Святославичі, Давид Ігоревич, та Василько Ростиславич. Завданням того династичного конгресу було остаточно „створити мир" поміж князями й повернути всі сили проти зовнішнього ворога. Завдання справді велике й гідне слів захоплення, що їх присвячує йому літописець: „Чого сваримося поміж собою й губимо українську землю? Користають з того половці й пустошать наші землі та радіють нашим розладдям. Від тепер будьмо однодушні й спільно боронім та пильнуймо української землі!" Таке було перше рішення зїзду.

Рівночасно рішили на ньому, кому яка волость належиться, що й мусіло бути основою тієї загальної однодушности й можливости якоїсь спільної акції в майбутньому. „Кожен хай має свою отчину" вирішував зїзд, хороняючи раз на все право старшинства й ідею нерозривности українських земель. Зчерги закріплено—за Святополком — Ізяславів Київ, за Мономахом Всеволодове наслідство, за Давидом, Олегом і Ярославом Святославичами — наслідство по Святославі, а позатим затверджено за всіми ті волости, що їх свого часу роздав був Всеволод: за Давидом Ігоревичем Володимир, за Володарем Ростиславичем Перемишль, за Васильком Теребовль. А хто б противився тим постановам і починав війну, „проти того будемо ми всі і той святий хрест". Так гарно собі князі поговорили, ще краще вирішили й розїхалися, але дуже скоро переконалися, що гарні слова відділяє від гарних діл ціла безодня...

Осліплення Василька. Союз Мономаха з Святополком був дещо односторонній. Чи в боротьбі з половцями, чи з Святославичами, Святополк завсіди помагав Мономахові, але ніколи не користав з Мономахових успіхів. До того при Мономасі залишалася отчина Святополка — Новгород, що згідно з ухвалами любецького зїзду не повинна була припасти йому. Не диво, що Святополк дивився косо на дальші починання Мономаха й мав нагострене вухо на всякі ворожі Мономахові підшепти. Зараз по зїзді Давид Ігоревич сповістив Святополка, що Василько Теребовельський накладає з Мономахом проти нього й проти Святополка, щоб відібравши Волинь від Давида,

забрати Святополкові Погорину, Берестя та Турово-Пинськ. Давид радив увязнити Василька й пригадував Святополкові смерть його брата Ярополка з намови Ростиславичів. Святополк зразу вагався, але далі підбехтуваний Давидом, погодився вхопити підступом Василька

Видубицький манастир під Києвом, що його заклав князь Всеволод. З рисунку Тараса Шевченка.

й запросив його до себе на імянини. Василько зразу вимовився браком часу. Тоді Святополк післав до нього вдруге, мовляв, коли він не має часу залишатися на імянини, то хай приїде поснідати з ним

і Давидом. Тим разом Василько послухав і хоч його й остерігали, приїхав на двір Святополка.

Святополк вийшов йому назустріч, завів до „гридниці" й ще раз просив залишитися на імянини. Але Василько відмовив кажучи, що він вже вислав свій обоз попереду й треба йому слідкувати за ним з дружиною. Святополк якось вийшов до сіней, а за ним за хвилину вийшов і Давид. Василько залишився сам. Тоді впали до кімнати Святополкові слуги, схопили Василька, закували подвійними кайданами й замкнули в замковій тюрмі. На другий день скликав Святополк віче киян і бояр та на ньому кинув на Василька обвинувачення, яке нашептав йому Давид.

Кияни сказали: „Тобі, княже, треба берегти своєї голови. А коли правду говорив Давид, то хай Василько прийме кару, а коли ні, то хай Давид прийме пімсту й хай відповідає перед Богом". Пробувало вставитися за Васильком духовенство, але переміг голос Давида, що казав: „Коли ти пустиш Василька, то ні мені княжити ні тобі".

Василька вивезли до Звенигороду під Києвом й тут сталося те, від чого і досі проходить мороз по тілі потомности.

Оповідання літопису. „І коли так сидів Василько, побачив, що торчин гострив ніж і зрозумів, що хочуть його осліпити. І закликав до Бога великим плачем і зітханням. І ввійшли висланці Святополка й Давида—Сновид Ізечевич, стаєнний Святополка й Дмитро, стаєнний Давида, та почали розстилати килим. Потім вхопили Василька й хотіли його кинути на килим. Боровся з ними Василько й не могли його кинути. Увійшли інші, кинули його і звязали та, знявши дошку з печі поклали йому на груди. Самі сіли по боках на дошку й не могли вдержати. Тоді приступили інші два й зняли другу дошку з печі й сіли, придавили йому плече, аж груди затріщали. Тоді приступив торчин прізвищем Беренди, вівчар Святополка, й хотів ударити його в око. Але не попав і перетяв йому обличчя й Василько має близну досі. Потім ударив його в око й вийняв зіницю, а потім у друге око й вийняв другу зіницю. І тоді Василько став наче мертвий. Узяли його, звязали та, поклавши на килим, повезли на возі до Володимира. А коли його везли, й переїхали через здвиженський міст, зупинилися з ним на торговиці; стягли з нього закривавлену сорочку й дали попаді випрати. Попадя випрала й надягнула на нього, як вони обідали. Й почала попадя плакати над ним, як над вмерлим. І збудив його плач й він запитав: „Деж я?" А вона відповіла йому: „У Здвижені". І попросив води; вони дали йому й він напився; вступила в нього душа, він прийшов до себе й посмотривши сорочку, сказав: „Навіщо ви здіймали її з мене? Хай би я в тій кривавій сорочці прийняв смерть і станув у ній перед Богом"...

І коли вони пообідали, рушили з ним швидко на возі по грудоватій дорозі, бо був тоді листопад. І приїхали з ним до Володимира шостого дня. Там посадили його в однім дворі й поставили трицять чоловіків, щоб його берегли, та двох княжих дружинників".

Сповідь Василька. Той сам літописець, що бачився з Васильком підчас його перебування у володимирській тюрмі, залишив для потомности сповідь нещасного князя, який говорив: „І це я чую, що Давид хоче мене віддати ляхам. Ще мало напився моєї крови, хоче її ще більше, коли віддає мене ворогам. Бож я їм заподіяв чимало

лиха й ще думав заподіяти та помститися за українську землю. А як віддасть мене ляхам, то я не злякаюся смерти, а тільки те скажу тобі поправді: „Це Бог покарав мене за мої горді думки. Як прийшла до мене вістка, що до мене йдуть берендичі, печеніги й торки, то я так собі подумав: коли будуть у мене берендичі, печеніги й торки, я скажу своїм братам Володареві й Давидові: „Дайте мені свою молодшу дружину, а самі пийте й веселіться!" І думав я, що за зиму й літо я опаную ляцьку землю й помщуся за нашу батьківщину. А потім хотів я набрати наддунайських болгар і поселити їх у себе. Потім хотів я у Святополка й Володимира проситися на половців — або добуду собі слави, або голову свою покладу за українську землю. Іншої гадки не було в мене ні на Святополка ні на Давида. На це клянуся Богом і його приходом, що не подумав я нічого злого проти моїх братів".

Портрет волинського князя Ярополка з його дружиною Гертрудою. З тогочасного молитовника.

Акція Мономаха. „Не бувало ще в українській землі ні за наших дідів ні за наших батьків такого лиха" — сказав Мономах, коли почув про страшнй злочин. Він звернувся до Давида й Олега Святославичів з закликом: „Підіть до Городця, щоб поправити те все лихо, що натворилося на українській землі, й у нас поміж братією, що пхнула в нас ніж. Бо як цього не поправимо, то настане в нас ще гірше лихо й почне заколювати брат брата й погибне українська земля, а наші вороги половці прийдуть і візьмуть її". Святославичі послухали заклику Мономаха й зявилися під Києвом. З Городка вислали вони посольство до Святополка й вимагали оправдання за злочин над Васильком. Святополк злякався й хотів уже тікати з Києва, але в допомогу прийшли йому кияни й духовенство, що теж заважили на долі Василька й вони вислали до Мономаха вдову по Всеволоді й митрополита на переговори. Підчас пізніших нарад дійшли князі до переконання, що всьому винен Давид та що його слід покарати, відібравши Волинь, що її присуджено його таки спільникові у злочині — Святополкові.

Тимчасом Давид, держучи Василька в заперті, рішив загорнути собі його уділ, але тут зустрівся з Володарем, що приневолив його не тільки закинути думку про Васильків уділ, але й звільнити Василька. Тепер уже Ростиславичі удвох почали мститися на Давиді. Вони по-

нищили його пограничні землі й підступили під Володимир. Тут вони вислали до володимирців послів з домаганням видачі тих бояр, що підбехтали Давида на Василька. Бояр справді видано й Ростиславичі повісили їх та розстріляли стрілами. Це діялося наприкінці березня 1098 р. На початку 1099 р. виступив проти Давида його спільник, що осліпив Василька, а тепер виконавець княжого суду Святополк. Він обляг Давида у Володимирі й по сьоми тижнях примусив його піддатися. Давид віддав Святополкові Володимир, а сам утік до поляків, що взяли від нього гроші за відсіч, а відсічі не прислали. Від поляків пішов Давид до половців.

Бій під Перемишлем. Відібравши Волинь від Давида, Святополк спокусився прилучити до неї ще й Галичину, нібито як волость „його батька і діда". Але з Ростиславичами не пішло так легко, як з Давидом. В зустрічі на „Рожні полі" (на вододілі Серета й Буга) Ростиславичі розбили Святополка й він утік до Києва, залишаючи провід дальшої кампанії в руках Святославичів. Вони звернулися за допомогою до мадяр й діставши її, підступили під Перемишль. Тимчасом Давид Ігоревич порозумівся з Ростиславичами й кинув своїх половців на мадяр. Вони „збивши їх у мяч, як сокіл збиває галок" вибили їх та потопили безліч у Вягрі й Сяні. Угорські літописці, оповідаючи про цей розгром під Перемишлем кажуть, що тоді „така біда сталася, що нема такого й у книгах й оповісти несила". Наш літописець начислює мадярських втрат під Перемишлем на 40.000 війська. Заломання Святополкової кампанії під Перемишлем осмілило Давида до спроб повернути собі Волинь і це йому остаточно вдалося. В осени 1099 р. бачимо Волинь знову в руках Давида. Правда тішитися йому волостю довелося недовго, Святополк скликав зїзд князів у Ветичах (в серпні 1100 р.) на якому відсудили Давида від Волині й з ласки надали йому кілька дрібних клаптиків волинської землі, за які згодом заміняв йому Святополк Дорогобужську волость, що в ній закінчив Давид життя.

Рівночасно на тому самому зїзді винесли ще одну ухвалу, яка зовсім не відповідала братолюбним рішенням любецького зїзду. Літописець переказує її там: „Тоді послали послів до Володаря й Василька кажучи: візьми (Володарю) свого брата Василька до себе, і нехай буде вам один Перемишль, схочете, жийте собі в ньому, а не схочете, пусти Василька сюди, а ми будемо його тут годувати. А хлопів і смердів, наших (забраних у недавній війні) видайте"...

Таке нікчемне рішення винесли князі зібрані у Витичеві. Покаравши Святополкового спільника Давида за осліплення Василька, рішили покарати ще й... осліпленого. Алеж Ростиславичі не послухали цього рішення й не злякалися загрози походу князів, що й не відбувся, за намовами Мономаха.

По війні, що виникла за осліплення Василька й по зїзді в Витичеві прийшла нарешті рівновага сил в колишній державі Володимира й Ярослава в той спосіб, що всі українські землі по правому боці Дніпра опинилися в руках Ізяславичів і Ростиславичів, а за Дніпром у руках Мономаха й Святославичів, при чому Мономах спирався на союзі з Ростиславичами, а Святополк з Святославичами. В той спосіб Святопок задержував рухи Мономаха, що так землями як і повагою в громадянстві перевищував київського великого князя.

Перемога над половцями. Як тільки втихли княжі міжусобиці, все що жило й хотіло жити на Україні, повернуло увагу князів на половецьку небезпеку. „Не губіть української землі!“, кличе раз ураз літописець під адресою князів, „а зберіться разом і йдіть проти половців, поки вони не знищили всієї української землі“. Найкраще поміж князями відчував цю конечність рішучої боротьби з диким степом Мономах. І йому теж завдячує Україна чимало перемог над половцями.

Князь Володимир Мономах.

В 1103 р. зїхалися під Києвом Святополк і Мономах з дружинами, щоб остаточно вжити заходів щодо рішеного вже походу на половців. Ріжницю думок, що виникла на нарадах, рішив Мономах. Вирішено йти на половців зараз весною й не оглядатися на полеві роботи. До походу прилучилося кількох молодших князів, між іншими Давид Святославич. Олег відмовився від походу — надто багато завдячував він половцям і не хотів рвати з ними звязків. В березні виправилися війська на човнах Дніпром до Хортиці, а відтіля пішли вже суходолом на схід. Над р. Самарою заскочили половецьке військо й розгромили його, при чому перебили чимало половецької старшини, набрали багато добичі та невільників. Рівночасно вивели зі степу решткы торків та печенігів, якими заселили пограничні городки для оборони перед половцями.

Очевидно, половці пробували помститися за цей похід і прорівалися на Україну кількома наворотами. Особливо лютував тут Буняк, що знову заганявся під Київ, нищив Переяславщину, але нарешті наскочив під Лубнями на війська Мономаха, був розбитий і мусів тікати. По тій поражці половці ввійшли в переговори й навіть посвоячилися з Мономахом і Олегом, видаючи ханські дочки за їхніх синів, але одна і друга сторона були свідомі, що це тільки тимчасова перерва, після якої мусить прийти до рішучої розправи.

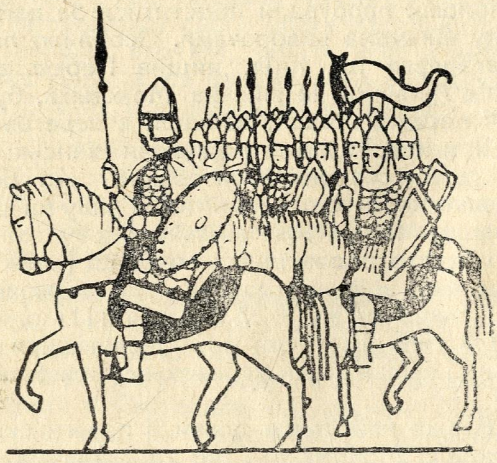
В 1109 р. пішло Мономахове військо знову далеко в степ й над Донцем знищило багато половецьких кочовищ („веж“). Два роки згодом пішли слідом того війська, що було тільки розвідкою Мономаха, збірні сили українських князів й 27 березня 1111 р. розбили в порох головні половецькі сили, що були мов „великі ліси й тьма темінна“. З великою добиччю, невільниками й славою вертались побідники до дому.

Евшан-зілля. А вже найбільше слави й поваги серед українського громадянства припало Мономахові, що то „знищив половців, загнав хана Отрока в край обезів (Грузію) за залізні ворота (Кавказ) а Сірчан остався на Дону й попав у крайну нужду. Тоді князь Мономах

пив золотим шоломом воду з Дону й забрав усю землю проклятих агарян. А коли Мономах помер, Сірчан післав співака Орю, що один тільки й залишився в нього, у край обезів й переказав ним Отрокові: „Володимир помер. Вертайся, брате, в рідну землю!“ Але мабуть Отрокові не спішно було вертатись й тому Сірчан звелів співакові заспівати йому половецьких пісень, а коли це не поможе тодати йому понюхати чарівне зілля „евшан“. І щойно воно пригадало йому чар рідної земл'. Отрок заплакав й сказав: „Краще в рідній землі кістками полягти, аніж у чужій славному бути“. І він вернувся в половецьку землю та був батьком Кончака, що дався Україні в знаки в другій половині XII ст.

Покищо походи Мономаха приборкали половців на довший час і хто знає, чи вони колинебудь булиб ще поважилися трівожити українську землю, якби не пізніші міжусобиці поміж князями й дальше втягування до них половецьких сил.

Смерть Святополка. Смерть Святополка 16 квітня 1113 р. викликала серед киян доволі нежданий відрух. Замісць плакати за князем, вони кинулися громити його урядовців та жидів. Був це перший погром жидів на Україні. Память, що її лишив по собі Святополк була особливо йому неприхильна. В печерському Патерику читаємо, що за часів Святополка люди терпіли багато кривди, що він без вини нищив доми визначних громадян, та багато награбив чужого майна, не соромлючись і спекуляції з жидами, на соли. Даремне Святополкова вдова роздавала виїмково щедру милостиню, вона ані не зворушила киян, ані сльози бояр не ставали щиріші від щедрої тризни по смерти цього несимпатичного князя.

XI. ВОЛОДИМИР МОНОМАХ

Київське наслідство. Хоча „отчинне“ право закріплене на зїзді в Любчі ніби промощувало шлях до київського стола синові Святополка Ярославові, але в тому випадку сталося зівсім інакше. Відчуваючи настрої серед князів і громадянства, Ярослав навіть не про-

Візантійський одяг українського князя з XI ст.

бував посягати по Київ. Саміж кияни, що їм так вївся в печінки Святополк, вислали послів до Мономаха й запропонували йому сісти на київському столі. Мономах не приняв пропозиції зразу, але по короткому ваганню погодився. Його популярність як героя протиполовецьких походів і взагалі сила примусили мовчати навіть тих, що моглиб підняти до Києва менше чи більше оправдані претенсії. Мов-

чали Святополковичі, не обзивалися й Святославичі, що мали погану славу половецьких союзників.

Візд Мономаха до Києва відбувся на пятий день по смерти Святополка. Йому назустріч вийшов митрополит Никифор з єпископами й усіми киянами і „всі були раді й ворохобня затихла".

Нераді були тільки ті, що вважали себе покривдженими. Найгрізнішим був Ярослав Святополкович, що сидів на Волині. Проти нього забезпечився Мономах союзом з його сусідами. Свого сина Романа одружив з дочкою Володаря Ростиславича, дочку свою Агафію видав за городенського князя Всеволода Давидовича. Рівночасно заключив Мономах союз з Святославичами, що й запевнило йому спокій та безпеченство перед можливими посягненнями Ярослава.

Але до боротьби з Ярославом Святополковичем всетаки прийшло. Не знаємо її безпосередньої причини, але бачимо Ярослава обложеного у Володимирі як піддається силам Мономаха. Правда, ця піддача була нещира і Ярослав безпосередньо по ній починає дальшу боротьбу з Мономахом. Для цього закликає собі мадярів а відтак поляків, а поки ті рішилися на щонебудь, Мономах зайняв Волинь і передав її свому синові Романові. По його смерти обняв Волинь другий Мономахович Андрій.

Смерть Ярослава Ярополковича. Хоч як сильно почував себе Мономах, Ярослав Ярополкович не давав за вигране. Зразу пробував вернути собі Волинь при допомозі поляків, але не пішов далі поза невдачну облогу Червна. Згодом, у 1123 р. він уже взяв собі до помочі не тільки поляків, а й угрів з їх королем Стефаном на чолі, чехів та Ростиславичів, що ставали ворогами кожного київського князя, як тільки він простягав руку по Волинь. Похід був поважний й заскочив Мономаха неприготованим. Почалася облога Володимира й невідомо, як булаби скінчилася, колиб не смерть Ярослава, що погиб з руки двох поляків.

Була неділя й князь Ярослав з двома дружинниками їздив попід мури Володимира й насміхався з володимирців та Андрія Мономаховича, мовляв „це город мій, як не відчините й не вийдете до мене з поклоном, то завтра візьму його приступом". Коли Ярослав вертався яром до табору, два поляки вдарили на нього списами й смертельно поранили. Хто були напасники і з чиєї намови доконали душегубства, невідомо. На тому й закінчився похід зєдинених польсько-угорських і галицьких армій проти Мономаха, а літописець, що заєдно бере сторону сильнішого, записує з того приводу: „Володимир прославив Бога за таке чудо й допомогу"... В дійсності сталося тут не чудо, а звичайний, кримінальний злочин.

Становище Мономаха. Позбувшися найгрізнішого суперника, Мономах став безспірним паном щонайменше трьох четвертих українських земель, що ними володіли Володимир і Ярослав. Розсудливість, воєнне щастя, організаційний хист, підприємчивість, що він їх мав змогу виявити ще за життя батька, тепер, коли він став наймогутнішим із князів, віддали йому в руки ролю справжнього патріярха української землі. Більшість князів слухала його поволі, непокірних умів він до того приневолити. Не диво, що коли погиб Ярослав з руки насланих душегубців, то літописець, що передав тодішні настрої, не стає по стороні покривдженого Ярослава, але славить Мономаха,

„бо він був смиренний і покладав свою надію в Бозі, а Ярослав був молодий і зі своїм дядьком поводився гордо й не покладав надії на Бога а на велику силу". Так і видно, що в громадянстві панували настрої старшинства київського стола.

Законодавство. Подібно як Ярослав Мудрий, так Володимир Мономах присвятив багато уваги законодавству, стараючися усунути або

Одяг і зброя княжого дружинника.

злагіднити надто вже різкі ненормальности суспільно-громадського життя. Особливу увагу присвятив він неймовірній лихві, що її розвели на Україні жиди й защо діждалися першого в нашій історії погрому. Крім цього взяв Мономах під опіку закону збанкрутованих купців і так зв. „закупів", себто людей, що були примушені відроб-

ляти позичені гроші. Взагалі у своїй законодатній діяльності старався Мономах облегчити долю тих, що з різних причин попали в залежність й до того часу були неполюдськи використовувані. Збереглася теж неперевірена вістка, що Мономах, коли не міг примусити жидів законними способами до людяної поведінки з своїми довжниками, остаточно прогнав їх з краю. Було ще їх тоді небагато й це не було так трудно зробити.

Закордонна політика. Відколи вдалося спільними силами князів приборкати половців, Мономах старався утримувати з ними сусідські звязки, а навть посвоячився з ними, одруживши свого сина Андрія з внукою Туторхана. Звязки Мономаха з Візантією, не обмежувалися тільки до родинних звязків. Дочку свою він видав за претендента до візантійського престолу Льва Діогена. Колиж він в 1116 р. пішов підбивати собі Болгарію і погиб у поході, то Мономах, як його тесть, вислав у здобуті Львом Діогеном міста своїх посадників, а в слід за ними й війська, пробуючи піти слідами свого прадіда Святослава Завойовника й стануги твердою ногою на Балкані. Але вдержати болгарські міста йому не вдалося й прийшлося наладнувати попсовані, з того приводу, взаємини з Візантією. Тісні звязки навязала тепер Україна з Угорщиною, що чимраз то більше цікавилася західньо-українською політикою. Дочка Мономаха Евфимія вийшла заміж за старого вже угорського короля Кольомана. Подружжя не було щасливе: старий король запідозрив молоду королеву в подружній зраді й відіслав її до батька. Тут вона привела сина Бориса, пізнішого претендента до угорського престолу. Назагал закордонна політика України часів Мономаха не була особливо жива — забагато було пильних справ у краю, і з половцями, які щойно наприкінці володіння Мономаха притихли.

Характеристика Мономаха. Помер Мономах 19 травня 1125 р. в 73 році життя. Прожив більш-менш стільки, що Ярослав Мудрий, але на великокняжому столі просидів (формально) тільки дванацять літ. Фактично, то на широкій арені української політики виринув він іще за життя свого батька й вже тоді виявив стільки енергії, що не було сумніву, що він, а не хто інший з князів стане в очах громадянства справжнім ідеалом князя-володаря. Літопис називає його „благовірним, христолюбивим, великим, чудним, святим і добрим". Але тими прикметами не вичерпується характеристика Мономаха так само, як мало що нам говорить про цього володаря, войовника й дипльомата похвала духовенства, мовляв він „любив митрополитів, єпископів та чорноризців". Це була прикмета всіх розумних князів, що хотіли забезпечитися проти опозиції з боку всевладного духовенства. Мономах, це була надто багатогранна особистість, щоби її можна охопити одним реченням чи сухим вичисленням прикмет, як це робить літопис. Куди краще характеризує себе сам Мономах у своїм „Поученню дітям", що є життєписом Мономаха, прибраним у дуже цікаву, приповідну форму.

„Поучення дітям". Залишаючи своє „Поучення", Володимир Мономах не був надто оригінальним. Залишив його Ярослав, не полінувався зробити цього й Святослав Ярославич. Писав його Мономах „на санях", що треба розуміти „напередодні смерти", бо як відомо

в ті часи возили в нас небіщиків на санях, чи зима чи літо. „Послухайте мене, коли не все, то прийміть бодай половину!“ — починає Мономах навчальну частину свого поучення. І мов для пояснення своїх законодавних праць, говорить: „Не позволяйте сильним нищити слабих. Самі розсудіть справу вдовиці. Не вбивайте ні винного ні невинного, навіть коли заслужить на смерть, не губіть душі людини. Переїздючи по своїх землях, не позволяйте службі кривдити ні своїх ні чужих, ні в селах ні на полях — щоби вас не проклинали. Де пристанете, напійте й нагодуйте вбогого, особливож уважайте на чужинців, звідкіляб вони не прийшли, малий чи великий, чи в посольстві. Коли не можете їх чимнебудь обдарувати, то дайте їм їсти й пити, бо вони потім розносять про чоловіка славу чи неславу по всіх землях. Навідайте хворого, проведіть покійника, не минайте людини, не привітавшись й не сказавши їй доброго слова. Старих шануйте як батьків, молодих, як братів. Дома не лінуйтеся, але всього догляньте, не спускайтеся на суддю ані на молодшого дружинника, щоб не насміхалися ті, що приходять до вас ані з вашого дому, ані з вашого обіду. На війні не здавайтеся на воєводів, сторожі самі наладнуйте, а вночі, не забезпечивши вояків не лягайте спати й рано встаньте. Зброї не скидайте з себе швидко, не розглянувшися довкола, бо через неввагу людина гине несподівано. Любіть свої жінки, але не давайте їм влади над собою. Коли знаєте щось доброго, того не забувайте, колиж не знаєте, того навчіться“.

Одяг і зброя княжого боярина, нарисовані на підставі находок в могилі з Таганчі біля Канева.

Давши стільки гарних формою і змістом поучень, й виявивши себе неабияким письменником-афористом, Мономах оповідає про своє життя, вичисляє свої воєнні походи, працю при управі своїх земель та заходи, як забезпечити українську державу зверху й утривалити її лад у середині. Оповідає він не так для памяти потомности, як для прикладу й науки своїм наслідникам, що їм радить бути заєдно сміливими й не лякатися смерти ні на війні ні дома, бо мовляв нам призначено місце, де маємо вмерти й від того не спасе нас ніяка сила ані обережність.

Мстислав Мономахович. Другого дня по смерти Володимира Мономаха засів на київському престолі його син Мстислав. Претендентів на Київ тоді вже не було, а ті, що й малиб на київський престіл апетит, не мали сили, щоб його добути. До тогож Мстислав виявився гідним наслідником свого батька й свідомо та доцільно продовжував його політику. Подібно як Мономах, що вмів поставити решту князів

у деяку вассальну залежність від себе (його славне „приходи, коли тебе покличу" та „у всьому слухатися", що ними кінчалася кожна умова Мономаха з приборканим князем) Мстислав утримує київський престіл на висоті, на якій поставив його Мономах. Літопис називає його „великим", як і батька, хвалить його за підтримування боротьби з половцями й взагалі признає його семилітнє володіння за один з світліших моментів минулого.

Сам Мстислав мав крім Києва ще Новгород і Смоленськ, а з його братів — Вячеслав княжив у Турові, Андрій у Володимирі, Ярополк у Переяславі, а Юрій у Ростові-Суздалі. При великій любови родини Мономаховичів, Мстислав був справжнім паном на Україні й був, як каже Томашівський „останній київський князь, який підтримував ще традицію часів Ярослава, та якого імя мало так би сказати европейську стійність". Сам жонатий з шведською королівною, віддав дочки в Швецію, Данію та Візантію.

У Чернигові сидів, якийсь час, останній з Святославичів — Ярослав, поки не прогнав його звідтіля (1127) син Олега Святославича Всеволод. Припадок хотів, що одного й тогож року (1124) померли оба Ростиславичі — Василько й Володар, залишаючи по двох синів, при чому Володаревичі — Володимир і Ростислав почали боротьбу за наслідство. Переможцем з боротьби вийшов остаточно Володимир Володаревич, прозваний Володимирком, що й був справжнім творцем великого й сильного галицького князівства.

Про саму боротьбу знаємо небагато. Сварка почалася поміж Володаревичами, Володимиром і Ростиславом, за яким станули Мстислав і сини Василька. Володимир закликав собі угрів, але коли вони не прийшли на час, Володимир мусів піти на переговори, що відбулися в Щ и р ц і. Переговори не довели до нічого й боротьба тривала далі, але остаточно Ростислав утримався таки при своїй перемиській волости.

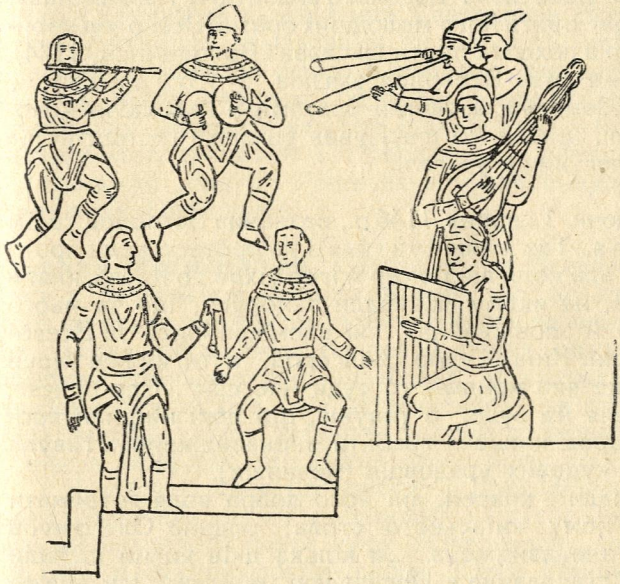
В 1127 р. рушив Мстислав з великим силами („чотирма дорогами") проти полоцьких князів, що пробували відвоювати собі Минську волость. Зразу примусив їх до покори, але коли згодом вони знову почали бунтуватися проти нього, й насилати на нього половців, він пішов на них походом удруге (1130) й виарештувавши пятьох полоцьких князів, вислав їх на заслання до Царгороду. Цілу Білорусь приєднав Мстислав до Києва й це був останній акт „збирання земель". Крім щасливих походів на половців, Мстислав ходив на ятвягів та на Литву, але ці походи не мали більшої політичної ваги.

Мстислав був останнім з київських князів, яким вдалося утримати ідею одноцільности української держави, та які спіраючися на праві старшинства, вміли бути справжніми патріярхами для решти княжих родів. Правда, й по ньому трапляються талановиті та енергічні і князі, що пробують піти слідами Володимира й Ярослава, але їм це здебільша не вдається, а що найважніше, осередком притягання перестає вже бути мати українських городів Київ.

Ярополк Мономахович. Помер Мстислав 15 квітня 1132 р. й передав князівство й свою родину в опіку брата Ярополка, що княжив у Переяславі. Кияни, які любили й шанували Мстислава, вволили його волю, післали по Ярополка й він засів на київському престолі два дні по смерти брата.

XII. ЗАНЕПАД КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Від коли ідея окремішности земель перемогла ідею соборности, Київ, хоч і був іще найбагатшим і найбільшим українським містом, перестав бути політичним осередком. Якийсь час ще силою традиції київський князь мав ніби славу першого поміж князями, але це вже не мало ніякого реального значіння. Поволи, але певно займає місце Києва Володимир над Клязьмою, а там починає суперничати з ним Галич. Правда, не сталося це за одну ніч, але процес цей ішов невідхильно, майже рівночасно з винятково завзятими боями за Київ, що розгорілися по смерти Мстислава. Зразу стають до бою Мстиславичі, молодша лінія Мономаховичів та дві лінії Святославичів. Але згодом таким уже Юрієвичам зівсім не залежить на тому, чи здобудуть Київ, а на тому, щоб його знищити і якнайшвидше підірвати його дальший розвиток. Наприкінці XII в. виринає нова сила в галицько володимирському князівстві, що опинилося в руках старших Мстиславичів, які перестають цікавитися Києвом і подібно, як суздало ростовські князі, раді би тільки діждатися його повного упадку. Остаточно назустріч їх „побожним побажанням" виходить монгольська навала, в половині XIII сторіччя. Очевидно, не самі тільки політичні причини зводять Київ нінащо. Важну ролю грають тут господарсько-поселенчі причини. Кількакратне спустошення передстепової смуги Подніпровя, безупинні напади й облоги Києва, підірвали торговельні звязки України з півднем і сходом, а дальші звязки сусідних земель наладнуються іншими шляхами, обходючи колом непевні простори Подніпровя. Київ і Подніпровя перестає вже вабити до себе купців, промисловців та працівників культури. Всі вони йдуть на північ та захід, де починають рости й могутніти нові культурні осередки. Замісць кількох земель обєднаних з собою спільною династією в можливо гармонійну цілість, повстає тепер ціла мережа княжих уділів, що де далі стають мінятурами держав й мають свої династії, свої дружини й своїх урядовців.

»Гудці« (музиканти) і »скоморохи« (весельчаки), як вони змальовані на стіні одної з веж Софійської катедри в Києві.

Всеволод Олегович. Покищо, по смерти Мстислава кипить іще завзятий бій за Київ. Мстислав, бажає утримати столицю в руках Мономаховичів, але лякаючись рівночасно ростово-суздальського князя Юрія, він просить киян, щоби вони забезпечили київське кня-

зівство його молодшому братові, бездітному, переяславському князеві Ярополкові. У свою чергу Ярополк передає синові Мстислава Всеволодові Переяслав, що й було рівнозначне з назначенням його на київське наслідство. Запротестувала проти того решта князів, що пригадали собі знову знехтоване право старшинства. На його основі припав Київ найстаршому Мономаховичеві Вячеславові. Але Вячеслав був винятково нездарним князем й на київському престолі просидів кілька днів. Дуже скоро проганяє його з Києва син Олега Святославича Всеволод (1139—1146), який ні по батькові ні по старшинстві не мав ніякого права до Києва, але мав силу й відвагу, що тепер починає грати куди важнішу ролю аніж право. Він умів використати непорозуміння князів й, насилаючи одного на другого, заєдно відвертав їх увагу від Києва, яким він не тільки правив до смерти, але й прилучив до нього Володимирську землю. „Незвичайно зручна й облудна була політика Всеволода; його основний спосіб — розділювати й розсварювати князів, вповні досягли наміреної мети, але наслідки тої політики були нетривкі, а в загальному розвою української державности мали дуже шкідливий, руїнний вплив" (М. Грушівський).

Забезпечившися з боку братів і братаничів, Всеволод не дбав і про симпатії київської громади. Ще за життя Ярополка він нищив київські околиці, а ставши київським князем викликав ненависть проти себе здирствами й зловживаннями своїх урядовців. Невдоволена була й київська дружина, посварився Всеволод і з митрополитом Михайлом, що виїхав з Києва до Царгороду й мабуть не вернув. Про людське око Всеволод вдавав побожного й побудував Кирилівський манастир у Києві та Юріївську церкву в Каневі.

Всеволод посвоячився з польським великим князем Володиславом II., що за його сина Болеслава Високого видав дочку Звениславу. Помагаючи Володиславові проти його молодших братів, Всеволод користувався його допомогою в походах проти Ізяслава і Володимира (1144).

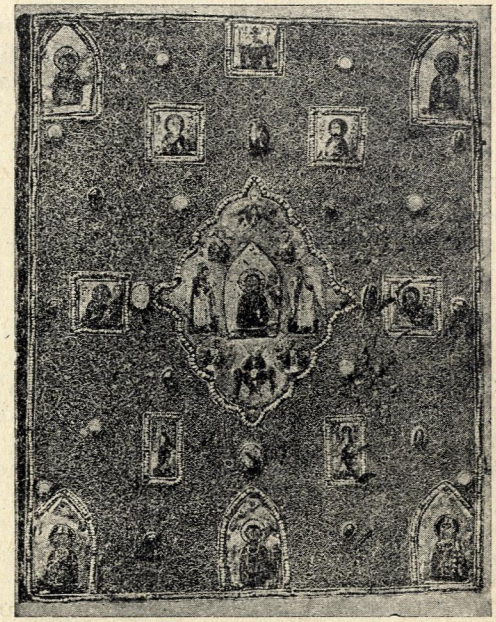
Як і його батько, не рвав Всеволод звязків з половцями, яких постійно вживав у боротьбі з своїми братами й навоюючи кочовиків на українські землі, цілковито підрізував симпатії громадянства до себе й до родини Олеговичів узагалі.

Ігор Олегович. Вмираючи 1 серпня 1146 р., назначив Всеволод своїм наслідником брата Ігоря. Так кияни, як і князі не протестували проти того за життя Всеволода, але коли він помер й Ігор вїхав до Києва, кияни скликали на Подолі віче, на якому зажадали запоруки, що за нього не повторяться здирства й зловживання, які вдомашнилися за Всеволода. „Ретша нам знищив Київ, Тудор Вишгород, а ти княже цілуй нам хрест: коли нам буде яка кривда, то суди нас сам". Ігор присяг, що здирств і зловживання не буде, а тивунів, що досі нищили громаду, віддав у її руки. Народ кинувся грабити зненавидженого тивуна Ретшу, а вслід за ним і судових урядовців (мечників).

Але ані умова громади з князем, ані його добра воля дотримати обіцянки, не запевнила йому київського стола: родина Олеговичів була для цього занадто зненавиджена. За кілька днів кияни післали послів до Ізяслава Мстиславича в Переяславі, мовляв: „Іди княже до нас, хочемо тебе".

Ізяслав був на це мабуть здавна приготований і, не гаючись, пішов з військом на Київ. Уже при переправі через Дніпро вийшли йому

назустріч висланці Порося й турецькі кольоністи київського пограниччя („Чорні Клобуки") й заявили: „Ти наш князь, а Олеговичів не хочемо. Іди скоро, а ми підем з тобою". З черги прийшли висланці з Білгороду, Василева й нарешті з самого Києви, заявляючи свою радість з приводу приходу князя з Мстиславового коліна. Кияни обіцяли в рішучій хвилині перейти до Ізяслава, мовляв; „Ти наш князь не хочемо бути спадщиною Олеговичів. Як побачимо твою хоругов, то й підемо зараз до тебе". На те відповів Ізяслав; „Або голову положу перед вами, або здобуду стіл діда й батька свого".

Оправа євангелія, справленого Мстиславом Мономаховичем.

Ігор старався робити що міг, щоб тільки затримати у своїх руках Київ. Шукав союзників поміж князями, підлещувався теж боярам. Але й ті, що їх привернув до себе, не могли нічо вдіяти. Було пізно, а бояри, то попросту зрадили Ігоря й перейшли на бік Ізяслава.

Дня 13 серпня підступив Ізяслав під Київ. Ігор вийшов йому назустріч з полками свого брата Святослава Всеволодича. Але київські полки перейшли до Ізяслава, як тільки він наблизився. Тоді Ігор кинувся на Ізяслава з своєю дружиною але вибрав для цього таке невигідне місце, що при першому натиску Ізяслава пішла дружина в розсипку. Ізяслав вїхав до Києва, а Ігоря найшли чотири дні пізніше серед болот, закували й перевезли до Переяслава, де замкнули в манастирський „поруб". Рівночасно кияне кинулися грабити майно бояр і дружини Олеговичів.

Ізяслав Мстиславич. Ще за життя Всеволода мав Ізяслав умовитися з Вячеславом Мономаховичем, що по смерти Всеволода візьме собі київське князівство з Вячеславом до спілки. І спразді, як тільки Ізяслав добув Київ, Вячеслав почав розпоряджатися київськими землями, не зважаючи на Ізяслава, що стратив уже охоту ділитися владою, яку здобув собі не так силою, як дістав її з рук громадянства. Ізяслав почав ліквідувати розпорядження Вячеслава й увійшов з ним в конфлікт, що відтак дався йому добре в знаки.

З черги Ізяслав погодився з Давидовичами й Святославом Всеволодичем, але не міг погодитися з Святославом Олеговичем, що бажаючи визволити брата Ігоря з Ізяславого „поруба", найшов собі союзника в суздало-ростовському Юрію Мономаховичу, який вважав себе правним кандидатом на київський стіл. Він то утворив проти Ізяслава спілку з Святослава Олеговича, що з свого боку мав за собою половців, та галицького князя Володимирка, що з ним увійшов у родинні звязки. Зате Ізяслав, спираючися зразу на київські сили,

згодом приєднав собі рязанського князя Ростислава та допомогу чужосторонних союзників, що ними були — великий польський князь Болеслав Кучерявий, угорський король Гейза та чеський король Володислав II.

Юрій Мономахович. В осени 1146 р. рушив Юрій Мономахович на Ізяслава. Але рязанський князь напав тимчасом на землі Юрія й це спинило його в поході. У відповідь на це кинувся Ізяслав з Давидовичами на чернигівські землі Святослава, та пограбив його двори, хутори та стада. Волости Святослава, що втік у пятицькі ліси, передав Ізяслав Давидовичам. Колиж Юрій покінчив з рязанським князем і звернувся проти Давидовичів, то вони не тільки покинули волости Святослава, але й перейшли на сторону Юрія. Навіть виявили замір зловити і вбити Ізяслава. Увязнений у Переяславі Ігор звернувся небаром до Ізяслава з просьбою, щоби він позволив йому постригтися в черці. Ізяслав позволив й Ігор справді постригся в київському манастирі Федора. Тут просидів Ігор до 1147 р. Коли Ізяслав вибірався в похід на Юрія й попросив помочі киян, вони йому відмовили, кажучи, що на Олегове племя підуть радо кожної хвилини, але проти Мономаховича „племени Володимира" не хочуть підіймати руки. Ізяслав зібрав охотників і пішов у похід, але по дорозі дізнався про зраду Давидовичів, супроти чого рішив звести кампанію на півдні. Поручивши братові Ростиславові натиснути на Юрія з боку Новгорода, Смоленська й Рязані, вислав послів до Києва з пригадкою киянам, мовляв вони обіцяли йому виступити проти Олеговичів „від малого до великого":

„Отже я вам тепер даю знати" — говорив через послів Ізяслав киянам — „Володимир Давидович, Ізяслав та Святослав Всеволодович, якому я стільки зробив добра, що колись клялися мені (цілували хрест), а тепер клянуться потайки Святославові Олеговичеві, посилали послів до Юрія й закоїли проти мене зраду: хотіли мене вхопити й убити за Ігоря, але заступив мене Бог і чесний хрест, що вони мені на ньому клялися. Теперже, братя кияни, що ви мені обіцяли, те виконайте—ходіть зі мною під Чернигів на Олеговичів, збірайтеся, від малого до великого! В кого є кінь, той на коні, хто не має коня, той у човні, бо вони не тільки мене хотіли вбити, але й вас викорінити!"

Смерть князя Ігоря. Кияни спалахнули обуренням й відповіли свому князеві: „Радіємо, що Бог тебе вирятував, брата нашого, від великої зради. Підемо всі за тобою, з дітьми, як ти собі бажаєш". Але заки кияни зібралися в похід, хтось пригадав їм, що в манастирі Федора сидить пострижений князь Ігор. „Подумаймо про те—говорив чийсь голос, що то воно зробили лихі люди за Ізяслава Ярославича з увязненим Всеславом. Добули його з „поруба" й поставили собі князем і багато було потім біди нашому місту. Убиймо вперед Ігоря, а потім підемо на Чернигів, кінчати з іншими ворогами нашого князя!"

І ще один злочин ляг на карти української історії... Даремне стримував розпалених киян Ізяславів брат Володимир. „То вже ми знаємо"—відповіли йому,—що по доброму не скінчимо з тим племенем. Ні ми, ні ви". Кинулися до манастиря, та виволікли Ігоря з церкви. Тут наспів на допомогу Ігореві Володимир й накрив нещасного князя плащем, але це не помогло; люди почали бити Ігоря й били аж до втрати притомности. Потім потягли його півнагого й непритомного

Одна з картин т. зв. Осгромирового Євангелія.

на „бабин торжок" й тут добили. Потім узяли трупа й вивезли на торговицю на Подолі й там покинули.

Злочин стався напевне без вини й проти волі Ізяслава, але це не перешкодило потім Святославові Олеговичеві називати Ізяслава „убивником брата"... Тимчасом кияни, доконавши злочину на безборонному, не поспішили з допомогою Ізяславові. Йому прийшлося воювати без них. Кількома походами примусив Ізяслав своїх противників до переговорів. „Так було за наших дідів і батьків наших. Мир починає війну, а війна мир. А тепер не май до нас жалю, що ми пішли проти тебе війною. Жаль нам було нашого брата Ігоря й ми змагали до того, аби ти його випустив. Але, що його вже немає в живих, то докиж будемо губити українську землю? Чи не кращеб нам помиритися?" І справді помирилися. В 1148 р. стануло поміж братами на тому, що вони мають забути справу Ігоря й не ворогу-

вати проти Ізяслава. Зчерги відбувся в Городку під Києвом зїзд, що на нього прибули, крім Ізяслава, Давидовичі та син Юрія Ростислав. На зїзді старався Ізяслав примирити до себе синів Юрія й тому дав Ростиславові волость на Побожу, а коли сам мусів іти в похід проти Юрія, то його синові дав „стерегти української землі". Але в похід проти Юрія не ставилися Святославичі й Ізяслав з братом Ростиславом мусіли обмежитися до наїзду на верхнє Поволжа. Колиж він вернувся з походу, довідався, що Ростислав Юрієвич, якому він дав берегти української землі... почав проти нього бунтувати й набірати поміж киянами приклонників для свого батька, непримиреного ворога Ізяслава. Ізяслав відібрав Ростиславові Юрієвичеві подаровану волость і виправив його з неславою до батька. Тут він підбехтав батька, щоб той підняв свої претенсії до київського престола.

Боротьба Юрія за Київ. Наприкінці липня 1149 р. рушив Юрій з половцями на Київ. Давидовичі заявилися тимчасово за Ізяславом, Олеговичі приєдналися зразу до Юрія. Похід заскочив Ізяслава непідготованим—брат Ростислав був іще в своїм Смоленську, а кияни нераді були втручатися у війну поміж Мономаховичами. Всеж таки, для самої воєнної демонстрації, як запевнював їх про те Ізяслав, вони таки виступили й разом з військами Ростислава та Ізяслава Давидовича станули під Переяславом, куди наспів Юрій.

Юрій, хоч і запевняв своїх союзників, що „або головою наложить, або відомстить на Ізяславі сором свого сина й своєї повойованої землі", але про справжню війну не думав і радби був піти з Ізяславом на переговори. Перед битвою він послав послів до Ізяслава, мовляв: „От, брате, ти на мене приходив і землю мою воював і старшинство мені відібрав (недопустив до київського престола). Але, брате і сину, для руської землі й для христіянства не проливаймо христіянської крови. Дай мені Переяслав, хай я посаджу в ньому мого сина, а ти сиди й царствуй у Києві. А коли ти не хочеш мені того зробити, то вже хай Бог рішає справу між нами". Слова були підступні, хоч і примащені братолюбною облудою.

Ізяслав не пішов на уступки, хоч як його просили духовники, а переяславський єпископ клякав перед ним на коліна. Він розумів, що поволі допускати собі під бік ворога, це все одно, що самому класти шию в ярмо й не помирився. Алеж в боротьбі з Юрієм відступили від Ізяслава переяславці, серед яких давно вже велася агітація за Юрієм. „Юрій нам князь, його варто було дакеко шукати"— говорили, без сорому, зрадники. Вслід за зрадою переяславців кинулися тікати кияни, що й примусило Ізяслава відступити. Юрій зайняв Переяслав й рушив на Київ. Колиж Ізяслав запитав киян чи вони тепер стануть у його обороні, коли ворог стоїть під брамами міста, перелякані й знеохочені до війни кияни відповіли:

„Панове, князі наші! Наші батьки й брати тепер на побоєвищі. Одних узяли в неволю, других побили й зняли з них зброю. Їдьте ви тепер у свої волости, аби нас усіх не побрали в неволю. Знаєте самі, що ми з Юрієм не будемо добрі. Як пізніше побачимо, де ваші хоругви, зараз при них станемо"..

Не було що Ізяславові робити. Покинув столицю й пішов на Волинь, а Юрій вїхав до Києва, як справжній переможець, хоча перемогла тут не військова сміливість і хист полководця, але підступ і зрада, що стають відтоді постійною зброєю суздальської півночі

проти українського півдня. Щоб оминути грабежі, кияни вийшли проти Юрія й показували „радість велику" з його приходу. Зараз таки взявся Юрій господарити й породав київські пригороди синам, з яких старшого посадив у Переяславі. Не знав сердега, що від оволодіння Києвом до опанування київського престолу ще далека й небезпечна дорога. Незабаром переконався, що це неправда, що „коли вже опанував Київ, то вже й на тому скінчилося", як насміхається над ним літописець.

Сторінка »Галицького Євангелія« з 1144 р. Зразок письма і орнаментики.

Ізяслав не думав піддаватися й зараз кинувся до своїх закордонних свояків — угорського короля Гейзи, чеського Володислава й польського Болеслава, за допомогою. Крім чеського оба другі дали поміч, ще й угорський король Гейза зобовязався звязати руки галицькому князеві Володимиркові, щоб той не пішов помагати Юрієві. Але зі збройної допомоги союзників мав Ізяслав мало користи й після першого походу проти Юрія, був примушений піти з ним на переговори. В переговорах забезпечив Юрій Ізяславові Новгород і Волинь, але як тільки поляки й мадяри відійшли, підступний Юрій зірвав переговори й почав війну з Ізяславом наново. Але війна йому не велася; він краще воював інтригами, як мечем. Тепер уже з власної понуки приступив Юрій до переговорів з Ізяславом.

Весною 1150 р. складено в Києві умову, яка давала Ізяславові змогу прилаштуватися до рішаючої розправи з Юрієм. Несподівано для всіх, а в першу чергу для Юрія, захопив Ізяслав Погорину, відкіля перейшов напрасними маршами в південну Київщину. Тут піддалися йому Чорні Клобуки й зміцнили його сили своїми полками. Відсіля вже просто пішов Ізяслав на Київ, з якого Юрій утік в останній хвилині.

При тому трапилася ще пригода з Вячеславом, що як тільки

Юрій утік з Києва, пробував сісти на київський стіл й уступився щойно за намовами Ізяслава; той переконав його, що на київський стіл в нього нема даних, а коли він не вступиться поволі, то все одно усунуть його поневолі. Вячеслав дав себе переконати і відступив до свого Вишгороду. Алеж Ізяслав, що захопив Київ тільки силою несподіваного наскоку, не зміг ще тепер вдержатися в ньому тим більше, що Юрій зараз зорганізував проти нього своїх союзників. В небезпеці пригадав собі Ізяслав на Вячеслава, що був старшим від Юрія Мономаховичем й рішив використати його вік та його дружину проти Юрія. Він поїхав до Вячеслава у Вишгород і сказав: „Ти мені як батько, от тобі Київ, от тобі й київська волость. Що тобі подобається, бери собі, а мені дай щонебудь інше". Вячеслав зразу пручався, але згодом змяк, заключив з Ізяславом угоду й передав йому свій полк.

Тепер Ізяслав, дібравши собі ще киян, пішов походом на Юрієвого союзника Володимирка галицького. Але в зустрічі з ним знову недописали йому його полки й він мусів у безладі тікати. Саме в моменті, коли він сидів у двох з Вячеславом на київському замку, побачили вони полки Юрія, що наближувалися з лівого боку Дніпра. Бачучи, що кияне, лякаючись грабежі Юрія й Володимирка, йдуть їм на зустріч, оба князі рішили тихо покинути Київ, мовляв: „Ідіть батьку у свій Вишгород а я у свій Володимир, а там як уже випаде". І розїхалися.

Скоро тільки притихло з Юрієвими союзниками, Ізяслав почав нову кампанію за Київ. В першу чергу пішов на Володимирка, якого старався ослабити наступом угорського короля Гейзи. Але Володимирко вспів перемовити королівських дорадників і Гейза казав відступити мадярським військам з Галичини; зате весною 1151 р. прислав 10 тисяч свого війська на допомогу Ізяславові проти Юрія. Тепер уже Ізяслав рішив „добути або дома небути". Скорими маршами прийшов Ізяслав у Київщину, а несподіваним наскоком захопив „ключ до Києва" — Білгород. У тому моменті, як завважує літописець, син Юрія Борис, що він його посадив у Білгороді „пив у себе на сінях з дружиною й білгородськими попами, а якби був мостовий не спостеріг і не звів мосту, то й Бориса, булиб тут ухопили". Подібно несподівано заскочив Ізяслав Юрія, що сидів собі в „красному дворі" під Києвом. Він тільки те й придумав, що подбав за човен й вирвався на ньому з небезпеки. Велика скількість дружини Юрія, не встигла втекти й попала у руки Ізяслава. Як тільки Ізяслав заняв Київ, зараз пішов до Софії, де відбув церемонію „вокняження" на київськом столі, а потім на Ярославому дворі дав бенкет для дружини і воєнні ігрища (турніри) для угорських військ.

Тимчасом Володимирко галицький, що йшов на допомогу Юрієві, щоб узяти Ізяслава в два огні, міг тільки висварити Юрієвого сина Андрія, що був при ньому: „То таке то княження мого свата? Військо йде на нього з Володимира, а він не знає. Один його син сидить у Пересопниці, а другий у Білгороді й не можуть його остерегти? Як ви так з вашим батьком княжите, то правуйтеся самі, а я сам один на Ізяслава не піду. Ізяслав хотів іще вчора зі мною битися, на вашого батька йдучи, а до мене обертаючися та втягаючи мене в битву; але як він тепер дістався до столиці всієї української землі, я не можу один станути проти нього". Й вернувся до дому.

Колиж Ізяслав забезпечився в Києві, післав послів до Вячеслава

Даром

Велика Історія України

для передплатників

„НОВОГО ЧАСУ“

Як велику, виняткову премію для своїх передплатників у 1934 році призначило Видавництво

„НОВОГО ЧАСУ“

найкращу книгу й найбільшу окрасу українського дому і української установи, що нею буде

ВЕЛИКА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Книга ця виходитиме в 1934 р. щомісячними, трьохаркушевими обильно ілюстрованими зшитками, що зложиться на цілість в обємі 600 сторін друку з поверх 300 ілюстраціями.

Точні передплатники „НОВОГО ЧАСУ“ діставатимуть зшитки „ВЕЛИКОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ“ **ДАРОМ,** бо тільки за зворотом коштів опакування й пересилки по 40 грошів від зшитка!

Сама ВЕЛИКА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ для тих, що не передплачують „Нового Часу“, коштуватиме в річній передплаті 12 зл., а в книгарській продажі 25 злотих!

Тому, хто хоче дістати

ВЕЛИКУ ІСТОРІЮ УКРАЇНИ ДАРОМ

хай негайно вирівняє передплату на „Новий Час“ та присилає належність за пересилку й опакування зшитків ВЕЛИКОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.

ПЕРЕДПЛАТА на НОВИЙ ЧАС: В краю: місячно 3·— зл.; чвертьрічно 9·— зл.; піврічно 18 зл.; річно 36·— зл. У Львові: з доставою до дому місячно 25 грошів дорожче, За границею чвертьрічно: Австрія 9 шилінгів; Чехи 40 кч.; Франція 40 фр.; усі прочі краї 13·— зл.

Адреса: „НОВИЙ ЧАС“, Львів, вул. Боїмів ч. 4.

Вже другий рік

виходить

щомісячними, чепурними випусками

УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА

найдешевше й найпочитніше Видавництво кращих творів українського й усесвітнього письменства

поверх 60.000 книжок

Української Бібліотеки

з творами **Д. Мордовця, М. Гоголя, В. Радича, С. Даушкова, О. Турянського, І. П. Горишівського, Г. Журби, М. Голубця** та **П. Свого,** розбрилося в 1933 р. по українських домах, читальнях та культурно-освітних установах. Ще більше попливе їх по нашому краю в 1934 році, в якому **УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА** приготувала до друку такі цікаві змістом, цінні літературною вартістю твори, як: А. Чайковського: „За наживою", В. Будзиновського: „Гремить", І. Керницького: „Святоіванські огники", В. Леонтовича: „За рідну землю", М. Голубця: „Юрась Хмельниченко" та „Гей, видно село", М. Мельника: „Базар", І. Филипчака: „Боярин Дмитро Детько" та В. Кархуґа: „Вістря в темряві". Усі видання „Української Бібліотеки" попереджені цікавими вступами та прикрашені портретами авторів та мистецькими й коліровими обгортками.

Передплата на „УКРАЇНСЬКУ БІБЛІОТЕКУ" на 1934 р. остається та сама: місячно 0.95 зл., двомісячно 1.90 зл. чвертьрічно 2·60 зл., піврічно 5·— зл., річно 9·60 зл. — Поодинокі томи „У. Б." можна дістати в усіх краєвих книгарнях.
Передплату слати на адресу: УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА, Львів, Руська 18 чекове конто П. К. О. 500.277 з допискою: на „У. Б.".
ЗАВВАГА: Передплатники „Нашого Прапору" дістають „У. Б." даром.

Почтову належитість заплачено гуртом.

„ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА" КВІТЕНЬ 1934.
Видавець і відпов. редактор Іван Тиктор.
Друк. Медицький-Тиктор, Львів, вул. Бляхарська 9, телефон 34-76.

ВЕЛИКА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ЗШИТОК Ч. 5.

Запросини до передплати

на

Велику Історію України

У 1934 році вийде щомісячними, триаркушевими багато ілюстрованими зшитками

Велика Історія України

видання

ІВАНА ТИКТОРА

Цілість цього видання, що буде останнім словом нашої історичної науки й видавничої техніки, обійме около 600 сторін друку великого формату й поверх 300 оригінальних та мистецьких ілюстрацій.

Кожна українська родина, кожна читальня й культурно-освітня установа має рідку нагоду набути „В. І. У." в передплаті, що виносить:

місячно	1 зл. 20 гр.
чвертьрічно	3 зл. 50 гр.
піврічно	6 зл. — гр.
річно	12 зл. — гр.

Передплатники, що надішлють цілорічну передплату на „Велику Історію України" згори, дістануть

тривку мистецьку обгортку даром!

Всі, що не скористають з виїмкової нагоди набути „Велику Історію України" в передплаті за 12 зл., мусітимуть заплатити за неї в книгарні 25 злотих.

Без історії Рідного Краю немислима ніодна українська сімя, ніодна читальня, ніодна культурно-освітня установа.

Тому користайте з нагоди й шліть передплату на

ВЕЛИКУ ІСТОРІЮ УКРАЇНИ

під адресою:

„НОВИЙ ЧАС" Львів, вул. Косцюшка 1.а.

П.492.
Львів. Бібліотека
АН. УРСР

Мономаховича й закликав його до Києва. Вячеслав приїхав, „сів на столі свого діда й батька" та назначив Ізяслава своїм співправителем: „Я вже старий і всіми справами порядкувати не можу. Тому будемо оба правити в Києві: коли випаде яка справа з християнами чи поганами, то підемо разом, а моя дружина і полк будуть нам обом і ти ними розпоряджайся. Де можна буде поїхати нам обом, поїдемо, а як ні, то ти підеш зі своїм полком і моїм".

Мозаїчне зображення одного з апостолів на стіні св. Софії в Києві.

На тому стала угода поміж Ізяславом і Вячеславом й протрівала до смерти Ізяслава. Раділи нею кияни. Вони розуміли, що така сполука поваги старшинства, якою був Вячеслав Мономахович з такою діяльною особою, якою був Ізяслав, приносить тільки добро і користь для землі й тому тепер станули муром при своїх князях.

З кінцем квітня рушив Юрій знову проти Ізяслава. Зєднавшися з половцями, пробував під Києвом перейти Дніпро. Але Ізяслав пустив по Дніпру понтони з помостами, що обсаджені військом і забезпечені двома кермами, плавали в обидва боки ріки й недопускали ворогів перебратися на другий беріг. Тоді Юрій зробив фальшиву спробу переходу через ріку під Витичевом, а тимчасом переправився під Зарубом. Ізяслав рішив отаборитися проти Юрія під Києвом, куди за одну днину стяглися всі Чорні Клобуки разом з своїм майном, стадами і рідняими, перевезеними з їхніх кочовищ на Пороссю.

Тимчасом наближався до Юрія Володимирко й Ізяслав рішив перешкодити їм у тому, щоби вони получилися. Забравши скільки міг війська зпід Києва й не ждучи заповідженої мадярської допомоги, він пішов услід за Юріем. Тим разом пішли за ним кияни з правдивим

Львівська державна
наукова бібліотека
№ 1145

завзяттям: „Підемо всі, хто тільки годен узяти палицю в руки, а хто не піде, то дайте його нам, ми його самі забємо!"

Зустрівся Ізяслав з Юрієм за р. Стугною біля „Перопетових могил." Ізяслав пробував переговорів тай Юрій не рвався до бою, але як каже літописець, перли до війни Олеговичі й половці, бо „вони були скорі до кровопроливу".

Кілька днів витратив Ізяслав на те, щоби врешті примусити Юрія до боротьби. Нарешті це йому вдалося щойно тоді, коли його Чорні Клобуки обїхали Юрія ззаду й не дали йому далі відступати перед Ізяславом. Ізяслав їхав попереду війська й перший ударив на ворогів. Але підчас натиску його спис зломався й він поранений злетів з коня. Тим неслабше наперло його військо на Юрія й по короткій, але кривавій січі примусило його до втечі. Половці тікали „не пустивши навіть по одній стрілі", за ними тікали войовничі Олеговичі, а вже їхнім слідом тікав сам Юрій, що рад був узагалі не битися. На болотах р. Рути загруз і погиб чернигівський князь Володимир Давидович. Небагато до смерти бракувало й Ізяславові, що лежав поранений на побоєвищі. Йогож таки кияни, не знаючи, хто він такий, кинулися його бити і щойно коли його пізнали, підхопили на руки й раділи, що „ворога побито, а вони бачуть свого князя живим."

Поплакавши над трупом Володимира, Ізяслав вислав до Чернигова Ізяслава Давидовича з трупом його брата й дорученням зайняти собі Чернигів. Вслід за ним пігнав Святослав Олегович, але застав уже Ізяслава Давидовича на чернигівському столі й вернувся у порожні. З нічим вернувся Юрій до Переяслава, а половці без добичі в степи.

Ізяслав, хоча поранений і стомлений боротьбою, не позволив засиджуватися Юрієві в Переяславі й розпустивши всі інші полки, пішов на нього з одним тільки Вячеславом. Юрій не опирався довго, але й Ізяслав нерад був його цілковито знищити. Куди корисніша була для нього якась тривка угода з Юрієм. Уложено умову, що Переяслав залишається синові Юрія, але він сам мусить вибіратися геть з України, мовляв „ти знову наведеш на нас половців". Але Юрій не радо вибірався з Переяслава. Колиж його нарешті відтіля „випросили", то він таки не пішов собі в свою Суздаль, а станув в Остерському городку й відтіля ані не думав вибіратися. Так йому засмакувало українське підсоння й українська земля, що треба було його викурювати звідтіля облогою. За кару за недотримання умови, Ізяслав відібрав синові Юрія Переяслав і спалив його Остерський городок. У відповідь на те Юрій почав лаштувати новий похід, всеж таки не кидаючи мрій про київський престіл.

В осени 1152 р. бачимо Юрія знову в поході на Київ. Він провадив з собою „усю половецьку землю від Дніпра до Волги" та рязанських князів. По дорозі пристав до нього й Святослав Олегович, а з Галичини знову виступив Володимирко.

Але Ізяслав тим разом уже не злякався походу і дав собі раду з усіми союзниками. Зразу вийшов проти Володимирка й примусив його вернутись у Галичину, зчерги примусив Юрія відступити від облоги Чернигова. За цілу кампанію заплатив своїми землями Святослав Олегович та половці, проти яких вислав Ізяслав сина Мстислава з Чорними Клобуками. Вони попустошили половецькі кочовища над самим Орелем і Самарою, забрали багато добичі й визволили безліч невільників.

Ще раз попробував Юрій, але вже цілковито невдачно, загор-

Так зв. »колт«, це є металева коробочка на пахощі, покрита різьбою та емаліею. Зразок київського золотарства княжих часів.

нути Київ. Його похід на Київ у 1153 р. був уже тільки пародією попередніх. Скінчився на безцільному пустошенні Переяславщини і неславному відвороті Юрія.

Крім Юрія суздальського мав іще Ізяслав другого непримиренного ворога, що ним був галицький князь, підприємчивий і сміливий у війні й непоганий державник Володимирко. Ще ходючи помагати Юрієві, Володимирко захопив декілька пограничних міст (Бужськ, Шумськ, Тихомль, Вигошів і Гнійницю) й за ніяку ціну не хотів їх звернути. Навіть примушений Ізяславом до присяги й угоди, Володимирко не віддав тих міст й не вивів з них своїх посадників. Даремне Ізяслав пригадував Володимиркові його присягу. Він тільки насміявся з Ізяславого посла, а коли помер, Ізяслав мусів йти походом проти його сина Ярослава.

На початку 1154 р. зявився Ярослав у Галичині й розбив галичан у бою під Теребовлею. Невідомо з чого, але Ізяславове військо охопила паніка й воно, хоча побідне, почало тікати з поля. Ізяслав вернувся додому з перемогою, але без війська. Тоді ж відвоював собі забрані Володимирком міста.

Це був останній похід і остання перемога того знаменитого князя, останнього з великих на київському столі. Ніччю дня 14 падолиста він помер, не маючи ще 60 літ. Літописець плаче над його домовиною, славлючи його як чесного, благовірного, христолюбивого, славного й великого князя. „Плакала за ним уся українська земля й усі Чорні Клобуки не тільки як по свому „царю й господині", але як по рідному батькові".

„Ізяслав Мстиславич — говорить проф. Томашівський — це одна з найзамітніших постатей нашої старої історії. Вихований у традиціях Мономаха, почував себе покликаним відіграти визначену ролю на Україні, до чого й мав незвичайні особисті дані. Енергійний, сміливий і лицарський, людяний, привітний і щедрий, викликав у сучасних подив і прихильність. Як визначний полководець здобув велике признання дружини і полків, любив, щоби його називали царем і звик говорити: „Не йде місце до голови, але голова до місця"...

Поправді то смерть Ізяслава прийшла київській землі зовсім не впору. Тільки він міг відвернути нещастя міжусобиць за київський стіл. По ньому залишився нездарний Вячеслав, не дорівнював йому його брат Ростислав, а тимчасом жив іще й не кидав своїх апетитів на Київ Юрій Суздальский...

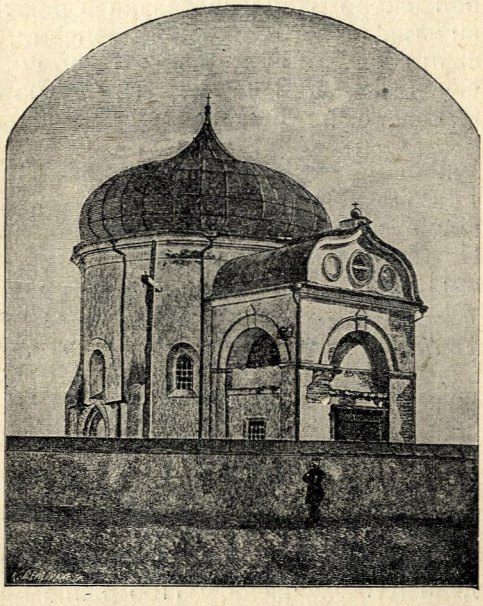
Ростислав Мстиславич. Ще за життя Ізяслава Мстиславича назначено його наслідником на становищі київського співправителя його брата Ростислава. Але як тільки пішла чутка про смерть Ізяслава, попробував скористати з нагоди й сісти на київському столі Ізяслав Давидович Чернигівський. Він вибрався до Києва, нібито „поплакати" на гробі Ізяслава, але кияни, не довіряючи його тузі по Ізяславі, завернули його на Дніпровому перевозі: „Чого ти приїхав і хто тебе кликав? Ізяслава вже поховали й плакати по ньому вже пізно. Вертайся до свого Чернигова й не мороч нам голови". Давидович вернувся, але думки про Київ не кинув.

Небаром наспів до Києва його обраний співправитель Ростислав. Привітали його з шаною і радістю, а Вячеслав зробив з ним таку саму умову, як і з його покійним братом: „Уважай мене своїм батьком і виявляй мені ту саму шану, що Ізяслав. а мій полк і дружина будуть у твому розпорядженні". Подібно напутили Ростислава й кияни: „Як брат твій Ізяслав шанував Вячеслава, так і ти шануй, а Київ твій, поки твого життя". Так і видно було, що мир та злагода простирають свої опікунчі крила над знеможеною столицею. З Ростиславом входила в коло великокняжої політики людина помітних особистих прикмет — чесна, справедлива й надхнена пошаною для традиції; але саме не тих прикмет вимагали тогочасні умози від київського князя. В полумені княжих міжусобиць за Київ, в огні половецького жаху, серед зазіхань суздальського сусіда на остаточний розвал Київської Держави й занепад „матері українських городів", треба було на київському столі людини енергійної, войовничої й не дуже перебірної в засобах. Такою людиною Ростислав не був.

На самому порозі його князювання в Києві, створюється проти нього союз невдолених князів Ізяслава Давидовича й Святослава Олеговича, що закликають собі, все готового до помочі, Юрія Суздальського з половцями. Ростислав пробує бути енергійним і не ждати ворожого наступу в Києві. Щоби перешкодити злуці союзників, він іде на Чернигів. Міжтим вмірає Вячеслав і Ростислав стає самостійним во-

лодарем Київської Держави. Але на самому виході Ростислава в поле вичерпується вся його енергія і войовничість. Наштовхнувшися на твердe становище Ізяслава Давидовича, Ростислав зразу заломлюється, зрікається вимог, які ставив Ізяславові, й без бою покидає Київ, що його, очевидно, займає тепер без труду Ізяслав Давидович.

Правда, в Києві не загрів Ізяслав довго місця. З подібною малодушністю, як Ростислав, віддав його в руки свого суздальського „союзника" Юрія.

Васильківська церква у Володимирі Волинському, що її мав збудувати Володимир Великий в честь свого християнського патрона Василя.

Юрій Суздальський. Хоч як не по нутру була киянам переміна Ростислава на Юрія, вони вдають, що радіють з його приходу. Юрієві вдається нарешті осісти на київському столі й союзами та інтригами забезпечити себе перед можливими несподіванками. Правда, з часом українські князі отрясаються з безрадности й проти Юрія повстає союз Ростислава, Мстислава й Ізяслава Давидовичів, але до виступу тієї спілки проти Юрія не прийшло. Дня 15 травня 1157 р. згинув Юрій від перепою на бенкеті в одного з бояр. Його смерть стала гаслом до погрому суздальців, що на добре вже вілися українцям у печінки. Тоді вибила знову година Ізяслава Давидовича; він удруге засів на київському столі, але й тим разом не на довго.

Передавши Чернигів Святославові Олеговичеві, старався Ізяслав заспокоїти вимоги, а навіть амбіції решти князів. Але це йому не вдалося. Між іншими розсварився він з своїм досьогочасним союзником Ярославом Осьмомислом Галицьким. Справа пішла за Івана Ростиславича, прозваного пізніше Берладником, якому Ізяслав рішив привернути галицький стіл. Але Ярослав Осьмомисл, проглянувши Ізяславові пляни походу на Галичину, випередив його й 22 грудня 1158 р. зайняв Київ, щоб його передати правному володареві Ростиславові.

Ізяслав Давидович не дав за вигране. Він закликав половців і при їхній допомозі здобув Київ від Ростислава на початку 1161 р. Тепер засів на київському столі утретє і востаннє. В боротьбі з Ростиславом, що стягнув собі союзників на допомогу, погиб Ізяслав Давидович від чорноклобуцького меча. Наваживши на київський стіл, він вирікся свого Чернигова, а з утратою Києва мав до вибору або нужденне, як на його амбіції, життя десь в далекій волости, або смерть. Вибрав останню.

Смерть Ізяславя Давидовича запечатала чергову добу боротьби за Київ й закріпіла Ростислава остаточно на київському столі. При своїй спокійній вдачі, безоглядній чесности й справедливости, Ростислав до-

волі скоро наладнав звязки з рештою князів: чернігівськими Олеговичами, волинськими Ізяславичами, галицьким Ярославом і переяславським Глібом та підчинив своєму впливові рязанських і новгородських князів. Пильнуючи миру поміж князями й підтримуючи серед них ідею братньої любови та справедливости, Ростислав гідно сповняв ролю патріярха української землі; залишивши на боці „високу" закордонну політику, міг чинно поцікавитися половецькою небезпекою.

По довшій передишці, український літописець починає знову відмічувати чимраз частіші половецькі наскоки на українські землі. Починаючи з 1149 р. турбують половці український південь і схід в 1150, 1153, 1155, 1159, 1161, 1164, 1167 і 1168 рр., примушуючи українських князів до більше чи менше енергійної протиакції. Очевидно, про розмах протиполовецької офензиви часів Мономаха, тепер не може бути й мови. Князі поневолі обмежуються до незначних випадів у степи, а частіше всього „задружують" з половцями, то є контрибуціями й родинними звязками стараються ослабити руїнницький розмах степових орд.

Так приміром у 1162 р. Ростислав „задружив" половців й оженив свого сина з половчанкою, але це помогло не на довго. З наведеної низки дат видно, якими частими гістьми бували в нас половці; щойно велика воєнна демонстрація улаштована Ростиславом при співучасти дванацятьох князів у 1166 р. під Каневом та похід Мстислава у степи в 1168 р., що відбувся вже по смерти Ростислава, трохи приборкали степових хижаків.

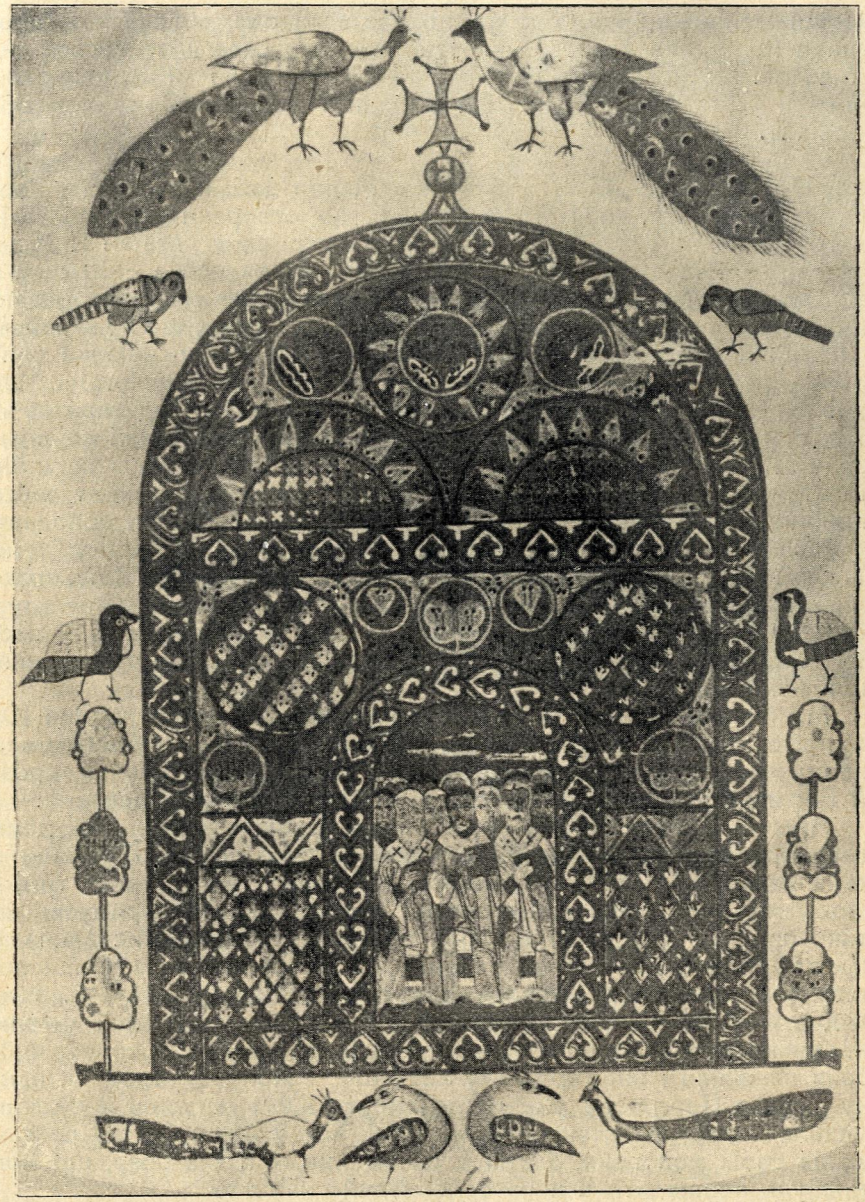
Помер Ростислав з початком 1167 р. на дорозі з Новгороду до Києва, десь поблизу Смоленська. Їздив туди мирити свого сина з новгородцями й вертаючися дуже поспішав: прочував смерть і дуже хотів доїхати живим до Києва й там, напередодні смерти постригтися в черці. Його останнє побажання є чи не найкращою характеристикою того князя, що створений до мирної праці й державотворчости, був нежиттєздатний скрізь, де умови вимагали від нього рішучости й воєнного духа.

Мстислав Ізяславич. Як тільки Ростислав помер, князі покликали на київський престіл волинського князя Мстислава. Робили це з певним вирахуванням: за свою невтральність сподівалися від Мстислава особливо щедрого наділення уділами, а коли в тому розчарувалися, почали нову „коромолу" проти свогож таки вибранця. Але Мстислав зумів доволі скоро приборкати невдоволених і підняти ідею боротьби з половцями, що в ті часи була найпекучішою вимогою української політики.

Вже на самому початку 1168 р. відбув він перший похід у половецькі степи, що зустрівся з великим захопленням українського громадянства, як і кожна спроба князів оборони української землі перед зовнішнім ворогом. Найкраще ілюструє тогочасні настрої літописець, що говорить м. ін.:

„І вложив Бог добру думку в серце Мстислава Ізяславича, що всім серцем бажав добра українській землі. Скликав він свою братію й порадившися з нею, сказав: Братя! Зжальтеся над українською землею! Над своєю отчиною і дідизною, що з неї кожного року забирають поганці християн у свої кочовища. Вже нам займають грецький, солоний і залозний шлях. Чи не кращеб нам братя, піти слідами наших батьків і дідів і придбати собі слави?"

Промова Мстислава впала на добрий грунт; князі пішли справді

Заголовна мініятура »Збірника Святослава« — зразок українського ілюмінаторства (книжкової орнаментики) княжих часів.

великим походом проти половців, а через рік улаштували чергову демонстрацію для охорони українських купецьких караван, що простували на Україну з півдня і сходу.

Але з тих походів не було Україні великого добра. Ще гірше, з їх приводу почалися поміж князями сварки та інтриги, які виключали можливість дальшої протиполовецької акції. До вибуху нової

отвертої війни прийшло з приводу Новгороду, відкіля новгородці вигнали Ростиславового сина й запросили до себе котрогось з синів Мстислава. Мстислав дав їм свого сина Романа й це привело до війни поміж ним і союзом Ростиславичів з Андрієм Юрієвичем Боголюбським.

Андрій Юрієвич Боголюбський. Мирна доба князювання Ростислава причинилася, хоча й посередньо, до створення й закріплення нового державного організму на північному сході старої Київської Держави — Ростово-Суздальщини. Східньо словянська еміграція, натрапивши тут на фінське етнічне підложжя, дуже скоро вспіла його опанувати й віссати в себе. Зразу княжать тут князі, що не виявляють ні амбіцій ні енергії виплисти на ширшу політичну арену і щойно з моментом, коли в Ростово-Суздальщині зявляються енергійні Мономаховичі, положення основно міняється. Володіючи над територіями, що їх сама вже невдячна природа вимагала від людей скупчення в праці й витривалости, над населенням, що змішане з спокійним і податливим фінським елєментом, само набірало прикмет рабства й приниження, вони дуже скоро стають самовладними володарями й пробують свою деспотичну владу поширити на решту земель Київської Держави. Зразу вабить їх до себе золотоверхий Київ, згодом, коли не без їхньої участи, Київ тратить своє політичне й культурне значіння, вони змагають, щоб його цілковито знищити й заступити старий український центр новим, тепер уже етнічно відчуженим і політично ворожим.

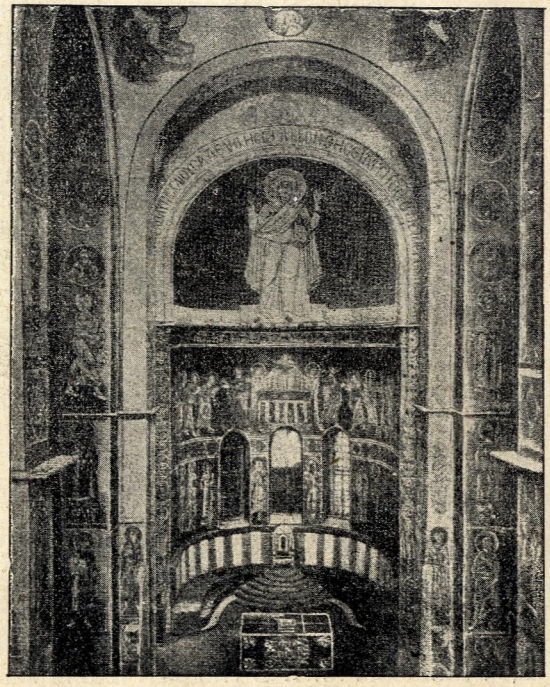
Ми бачили скільки енергії зужив і скільки крови пролив Юрій Мономахович Суздальський, щоби добути собі Київ і бодай умерти в ньому по недовгому княженню. Але вже син його Андрій, прозваний Боголюбським, був людиною зі зовсім відмінними ідеалами.

Андрій Юрієвич родився й виховався на Суздальщині, далеко від гамору княжих міжусобиць українського півдня. Діставши від батька Володимир над р. Клязмою, він зовсім не цікавився тим, що діялося поза межами його волости, а коли в 1149 р. примусив його батько приняти участь у кампанії проти Ізяслава Мстиславича Київського, Андрій мав нагоду виявити всі прикмети свого замкненого, підступного й інтригантського характеру. Колиж у 1154 р. батько посадив його в київському „пригороді" Вишгороді, Андрій витримав у ньому несповна рік і потайки від батька, втік з Вишгороду; з собою забрав на північ і вишгородську святощ — ікону Богородиці, привезену сюди з Царгороду. Колиж по смерти Юрія ростовці й суздальці посадили його на батьківському столі, він у першу чергу позганяв з уділів своїх молодших братів, а разом з ними й тих бояр, що могли чимнебудь пошкодити в його самовладних намірах.

Закріпивши своє становище в Ростово-Суздальщині, Андрій взявся перемінювати суверенних князів Київської Держави на своїх „підручних", нацьковуючи одного на одного й користаючи з вічної метушні, що її не бракувало ніколи на українському півдні. Не могучи м. і. покорити Новгород воєнною силою, він примусив його до покори економічними утисками. Скрізь, де не помагала сила, там робили своє інтриги й підступ Андрія Боголюбського.

Натрапивши в старих осередках Ростово-Суздальщини на доволі сильно розвинутий міщанський автономізм, Андрій Боголюбський переніс столицю своєї волости, зразу до Володимира над Клязмою,

а потім до ще менче замітного Боголюбова, що він його сам збудував і від нього приняв своє історичне прізвище. Бажаючи визволитися від переваги Києва на церковному полі, він „добром і лихом" заходився створити у себе митрополію, але це йому не вдалося. Будучи наскрізь деспотичною натурою, Боголюбський не посягав по київський стіл, бо розумів, що не зможе осідлати ані суверенности українських князів, ані своєрідного громадського й державного устрою України. Й тому він тільки про те думає, щоби понизити й знищити Київ, хапаючися кожної нагоди, що наближувала його до мети.

Свята, або Нерушима стіна київської св. Софії, покрита мозаїчним стінописом XI ст.

Не диво, що як тільки помер Ростислав, Андрій використав безладдя, що повстало довкола київського стола, та пішов війною проти Мстислава Ізяславича. На чолі походу станув син Андрія Мстислав, а йому в допомогу станули всі, невдоволені Мстиславом князі: чотирьох Ростиславичів, Гліб Переяславський, двох синів Святослава Олеговича та Володимир Андрієвич.

Зруйнування Києва. Похід князів на Київ, улаштований на початку 1169 р. заскочив Мстислава неприготованим. Його військо пішло на допомогу синові Романові до Новгороду й на місці залишилася невеличка частина дружини.

„Ціла хмара українських князів посунула нищити Київ, на славу його північного супірника" — завважує М. Грушівський...

Хоч і без потрібних сил та підготування, Мстислав рішив боронитися. Колиж зрада чорноклобуцьких ватаг дозволила противникам обійти Київ ззаду, Мстислав вийшов з Києва й подався з недобитками на Волинь.

Дня 8 березня 1169 р. опанували українські князі під проводом суздальця — Мстислава, сина Андрія Боголюбського столицю України й кинулися її нищити:

„Смольняне, суздальці, чернигівці грабили Поділ, Гору й манастирі, Софію, Десятинну Богородицю й не було нікому, нівідки милосердя: церкви горіли, християн убивали та брали в неволю. Церкви обдирали з ікон, книг, риз, і дзвони всі позабирали". Так описує

літописець руїну Києва, спричинену князями, підюдженими суздальським ворогом, що звівши собі кубельце на півночі, рішив остаточно розправитися з південним супірником. Київ, що втратив уже вагу політичного центра, приваблював ще до себе своїм багатством і культурою й їх треба було знищити й розграбити, щоб дати змогу розвинутися північному Володимирові над Клязмою.

Князем у Києві доручив Андрій Боголюбський призначити свого молодшого брата Гліба Юрієвича, проти якого на початку 1170 р. виправився Мстислав Ізяславич. Йому вдалося вернути собі Київ, але не на довго. Під напором нового походу союзних військ Мстислав знову покинув Київ й пішов на Волинь, де розхорувався й помер. За кілька місяців помер і Гліб Юрієвич, по якому покликали Ростиславичі на київський стіл свого дядька Володимира Мстиславича, що то був одним з найзавзятіших противників Мстислава в боротьбі за Київ. Але й він не прокняжив у Києві довго. Помер за кілька місяців, а київський стіл зайняв, з доручення Андрія Боголюбського, Роман Ростиславич. Засівши на київському столі в липні 1171 р. просидів він на ньому до початку 1172 р. коли то разом з своїми братами стратив ласку Андрія й був „випрошений" з Києва. Ростиславичі попробували непослухати, прогнали Андрієвого брата Всеволода й посадили в Києві Рюрика Ростиславича, але це привело до нового походу Андрія на Київ літом 1173 р.

Літопис, що надає цьому походові великої ваги й подекуди прибільшує сили північного ворога, нараховує 50000 суздальського війська, що рушило на Київ. З Андрієм пішли всі залежні від нього князі а з ними, як добровольці — Олеговичі, що при конфлікті Андрія з Ростиславичами надіялися добути собі київський стіл. Особливу злість мав Андрій на Мстислава Ростиславича, що не тільки не послухав його наказу вступитися з „Руської Землі", а ще й насміявся над ним — обстриг Андрієвого посла й казав переказати Андрієві: „Ми тебе досі мали за батька з любови, колиж ти до нас прислав послів з такими словами, наче не до князів а до підручних, простих людей, то роби що знаєш і хай діється божа воля".

Прочувши про похід Андрія, Ростиславичі не зважилися протиставитися йому в Києві. Вони обсадили київські пригороди — Білгород та Вишгород, а Давид кинувся за допомогою в Галичину.

Андрій був надто певний перемоги й дав наказ своїм воєводам привести йому Мстислава Ростиславича живим; але це не належало до легких завдань. Мстислав, укріпився в Вишгороді й вийшов ворогові назустріч та привитав його сильним боєм:

„І був бій великий і стогін і крик ранених і голоси нелюдські. І можна було бачити, як ламалися списи, чуги, як бряжчала зброя, а від копоту не було пізнати де їздець а де піший".

Облога Вишгорода тривала цілих два місяці, при чому Мстислав раз-ураз виїздив з твердині й ширив переполох та зневіру серед ворогів. Між іншими він перетягнув на свій бік Ярослава, князя луцького, що теж маючи охоту на Київ приєднався до військ Андрія Боголюбського. Ростиславичі пообіцяли йому Київ, й він відступив від облоги Вишгороду. Коли це побачили союзники, кинулися вночі тікати з табору. Використали це Ростиславичі, вдарили на втікачів й набравши безліч полонених, повернулися зі славою й добиччю до Києва. Тут, згідно з умовою, посадили Ярослава луцького, саміж забрали собі київські волости.

Мозаїка Нерушимої Стіни й Побідного Лука Київської св. Софії.

Не подобалося це Святославові Всеволодичеві з Олеговичів. Під покришкою недодержання умови Ярославом, він нагнав його з Києва, а не думаючи залишатися в ньому, пограбив місто й відійшов. Тоді вернувся Ярослав до Києва й зігнав свою злість на киянах, що їх нібито за зраду обложив великою контрибуцією. Тимчасом Ростиславичам стало жаль Києва, що його так великодушно віддали Ярославові й вони звернулися до... Андрія Боголюбського, того самого, що перед ним так хоробро боронили своєї суверенности й попросили, щоб він „наділив" їх Києвом.

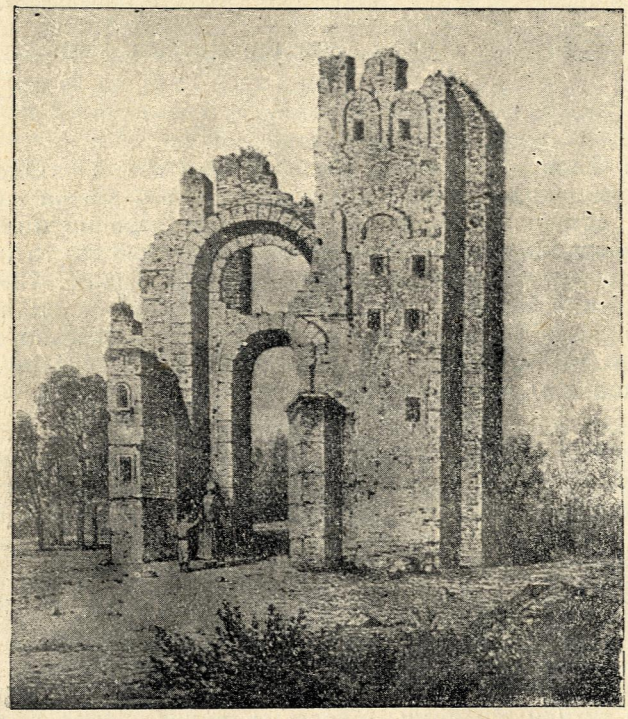
Щиро зрадів такою малодушністю Ростиславичів Андрій. Але хитрий суздалець не зразу відповів на покірну просьбу Ростиславичів. А там не вспів відповісти взагалі; згинув з рук власних бояр (1174 р.) після чого почалася в Суздальщині домашня війна, а з нею разом припинився, на якийсь час, вплив суздальської півночі на український південь. Щойно тоді, коли побідником в тій домашній війні вийшов брат Андрія Всеволод Юрієвич, й забезпечив своє самовладне становище в Ростово-Суздальщині, оживлюється вплив півночі на українську політику.

Тимчасом Ярослав луцький сам відрікся Києва коли побачив, що крім небезпечного титулу він йому нічого не приніс. Зараз таки зайняв його Роман Ростиславич Смоленський (1175). Але й він не загрів тут довго місця. Давний претендент на Київ Свято-

слав Всеволодич з Олеговичів скориставши з того, що половці розгромили Ростиславичів під Раставцем, зібрав військо й прогнав Романа з Києва; а хоч Ростиславичі могли його відтіля виперти, то передбачуючи затяжну боротьбу, пішли з ним на угоду: залишили йому Київ з пустим титулом київського князя, а собі вимовили київські волости.

Своє обмеження до київського стола й пустого титулу відчув Святослав зразу як зневагу й пробував здобути собі справжню силу й повагу патріярха української землі. Навіть не завагався станути на прю з Всеволодом Суздальським й для цього затіяв складну політичну гру та широко закроєну воєнну кампанію, але програвши на всіх фронтах, остаточно погодився з своїм скромним становищем і заключив нову угоду з Ростиславичами (1181 р.) на старих умовах.

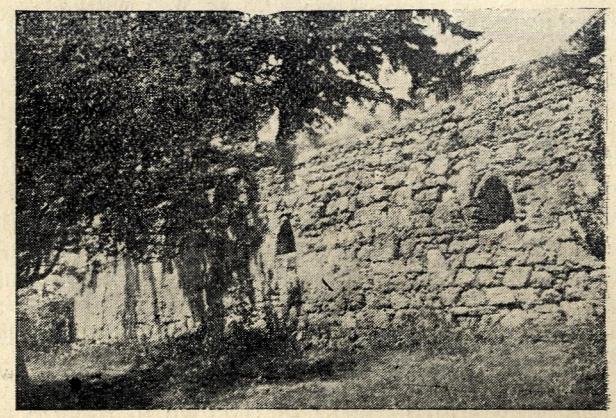
Протиполовецька кампанія. По тій умові запанував поміж князями сякий-такий мир. Зчасом Святослав виборов собі деякий послух у князів і повагу в заграничній політиці. Між іншими візантійський цісар Ісаак Ангел видав за його внучку Офимію Глібівну свого сина й наслідника Олексія. Рівночасно наладнані відносини в нутрі, позволили українським князям на доволі інтензивну протиполовецьку акцію, яка виповнює десятиліття 1184—1194 рр. Протягом того часу приходить до більше, як двацяти нападів і походів з обох сторін, при чому головним тереном кампанії стає Поросся в Київщині та Переяславщина. З українського боку добуває собі слави в тій кампанії сам Святослав, Рюрик Ростиславич з сином Ростиславом, Володимир Глібович й нарешті оспіваний Словом о полку Ігоря — Ігор Святославич князь новгород-сіверський. З половецького боку був героєм кампанії хан Кончак, син того Отрока, що його колись, загнав Володимир Мономах за Кавказ.

Румовища Золотих Воріт у Києві, що їх збудував Ярослав Мудрий.

Кампанія починається з невдачного походу Кончака на Україну в 1184 р. Українські князі, не то що прогнали його, але й запусти-

лися в половецькі кочовища, та сильно їх попустошили. В липні того самого року пішли українські князі походом на Низ і за р. Орелею розгромили половців, набравши багато здобичі та полону. Між іншими попав в українську неволю половецький хан Кобяк. Героєм того успішного походу був Святослав, що про нього читаємо в безсмертному Слові:

Оборонні мури Щирця (біля Львова) що в ньому відбувся зїзд князів Ростиславичів галицьких.

„Ігор з братом розбудили половецьку силу, що її приспав грізний, великий київський князь Святослав: прибив своїми сильними полками й сталевими мечами, наступив на половецьку землю й притоптав холми та яруги, скаламутив ріки й озера, висушив потоки й болота, а поганого Кобяка, наче буря вихопив зпоміж залізних половецьких полків. Упав Кобяк навколішки в городі Києві у Святославовій гридниці. Німці й венеціянці, греки й моравяни виспівують славу Святославу".

Не подарував Кончак тієї зневаги й весною 1185 р. рушив на Переяславщину. А хоча притяг з собою якісь невидані луки-самостріли й мав якогось „бесурмена", що стріляв „живим огнем", то біля Хорола розгромили його українські князі Святослав і Рюрик. Вслід за втікачами пустили вони Чорних Клобуків й вони пограбили ще й половецькі кочовища.

Похід Ігоря Святославича. Протиполовецька кампанія почалася щасливо і якби українські князі виступали спільно та при постійному порозумінні, булаб вона напевне закінчилася повною перемогою і зломала половецьку силу надовго перед монгольською навалою. На жаль князі, що досі билися за уділи й кривавилися під стінами Києва, тепер, кожний на свою руку, забажали слави й добичі на половецькому полі.

Ігор Святославич, зговорившися з кількома молодшими князями, вибрався в квітні 1185 р. походом у половецькі степи. Половці, насторожені Чорними Клобуками й попереджені про задуманий похід Святослава, стріли Ігоря боєм. Щастя зразу сприяло Ігореві й у першій зустрічі він побив половців та розграбив їхні „вежі". Але половці не дали за вигране. Вони скоро змобілізували „всю половецьку землю" й заступили Ігореві дорогу над р. Каялою. Тут прийшло то до нещасного бою, що ляг в основу найкращої перлини українського письменства, що дійшла до нас із княжих часів.

„Слово о полку Ігоря, сина Святолава, внука Олегового". Темою Слова був отой нещасливий похід Ігоря Святославича, князя новгородсіверського з Всеволодом, князем трубчевським, Володими-

ром путивельським і Святославом рильським на половців у 1185 р. В порівнанні з літописним оповіданням про той похід, оповідання Слова виказує деякі різниці. Так і видно, що Слово складене не на основі літопису, а радше під впливом народніх переказів, може й пісень, що їх співали про той похід. Особливо замітна різниця в світогляді літописця й автора Слова. Літописець — людина духовного стану, пояснює всі вдачі й неудачі походу в дусі християнства тоді, коли автор Слова, напевне княжий дружинник, а може й учасник походу, наближується своїм світоглядом до залишків поганства в народі, що звязує хід подій з таємничими силами боготвореної природи. Позатим Слово, як поема, поминає деякі подробиці, підчеркувані літописом, а видвигає те в події, що краще підходить під поетичний хист і творчу уяву його автора.

Починається Слово з надхненого заспіву: „Чи не кращеб нам браття, старовинним ладом почати повість про повен трудів похід Ігоря Святославича? А початиб цю пісню за діями того часу, а не за видумками Бояна. Бо Боян віщий, бувало, як хотів кому пісню скласти, то біг вивіркою по дереву, сірим вовком по землі, сизим вірлом попід хмари. А коли спогадував невзгодини часів минулих, тоді пускав десять соколів на стадо лебедине. А що тільки сокіл торкнувся котрого з лебедів, то він починав співати пісню, то про старого Ярослава, то про Сміливого Мстислава, то про гарного Романа Мстиславича. Алеж бо, братя, Боян не десять соколів на стадо лебедине пускав, але своїх десять віщих пальців на живі струни покладав і вони князям славу гомоніли".

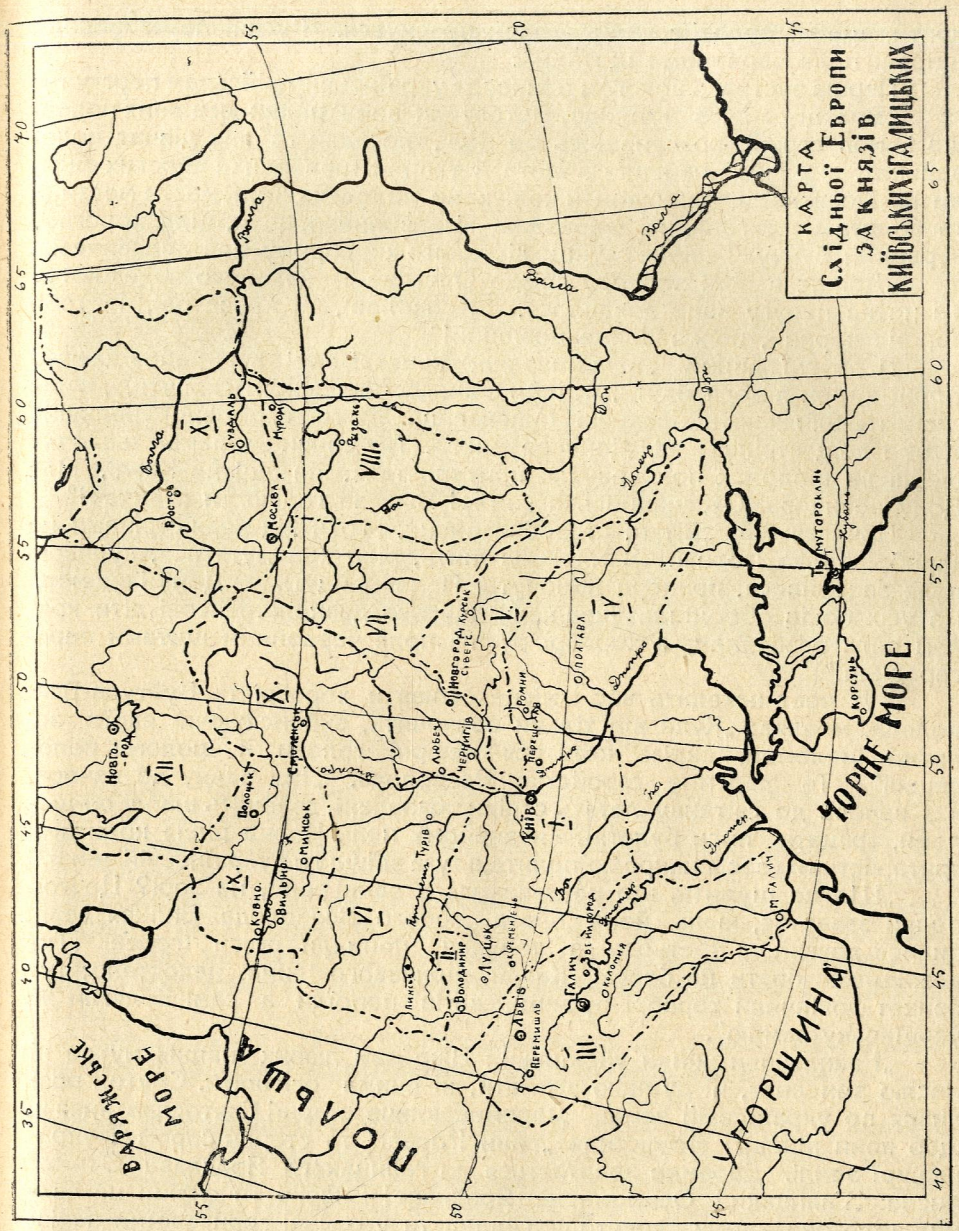
Нещасний похід попереджає зловіщий знак — соняшна затьма: „Тоді глянув Ігор на ясне сонце й побачив, що від нього все військо пітьмою покрите. І сказав Ігор до дружини: Дружино-браття! Краще нам порубаними бути, аніж у неволю попасти. Сядьмож, браття, на наші скорі коні і погляньмо поза синій Дін! Бо запала князеві в серце жадоба погостювати над Доном й вона йому закрила очі на злощасні знаки неба".

„Хочу — сказав він — з вами надламати спис край поля половецького, і або головою наложити, або води з Дону шоломом напитися".

Тому ніщо не злякає й не заверне з походу Ігоря, що „скріпив розум силою і нагострив завзяттям свого серця, духом лицарським пройнявся й навів своє військо на землю половецьку, за землю українську".

„Трублять труби в Новгороді, мають прапори в Путивлі. Ігор ждедожидає свого брата любого Всеволода. І промовив до нього Буйтур-Всеволод: „Один ти мені брат, один ти мені світ ясний, обидва ми Святославичі. Сідлай, брате, своїх бистрих коней, бо мої вже готові. Мої куряни вояки сміливі—під трубами повивані, під шоломами колихані, кінцем списа годовані. Всі шляхи їм відомі, всі яруги знайомі, луки в них натягнені. Саміж вони скачуть мов вовки-сіроманці в полі, добуваючи собі чести, а князеві слави".

„Тоді князь Ігор ступив у золоте стремено й пустився по чистому полі. Сонце тьмою йому дорогу закрило, ніч застогнала лиховісно й пташок розбудила. Свист звіря збив їх у стада. Див зверещав над деревом. А половці непрохідними шляхами тікають до Дону великого. Скриплять вози опівночі, мов сполохане стадо лебедів клекоче: Ігор на Дін військо веде! І вже його нещастя накормить лісову птицю.

Карта Східньої Европи в часах розпаду Київської Держави. I. Київщина. II. Волинь. III. Галичина. IV. Переяславщина. V. Сіверщина. VI. Турово-Пинщина VII. Чернигівщина. VIII. Рязаньщина. IX. Полоцьке князівство. X. Смоленщина. XI. Ростово-Суздальщина. XII. Новгородщина.

Вовки завивають по яругах, орли клекотом на кости звірів скликають, лисиці на червоні щити брещуть. Ох, українська земле! Вже за горою ти станула".

„Довго ніч меркне. Зоря сяйвом засяла, мряка поля полонила,

притих щебет соловіїв, гамір галок проснувся. Русичі перегородили широкі поля червоними щитами".

Перша зустріч з ворогом принесла українським військам перемогу: „Вранці-рано, в пятницю, потоптали вони полки невірних половців і, мов стріли, розбрившись по полі, погнали гарних дівчат половецьких, а з ними набрали золота й тканин шовкових і дорогих оксамитів. Повязками, опанчами й кожухами половецькими мости мостили та болота й дряговиння закривали. Червоний прапор, біла корогва, червоний бунчук і срібне ратище дісталися хороброму Святославичеві".

„Дрімає в полі хоробре гніздо Олегове — задалеко залетіло... Та не на наругу воно зродилося, ні соколові, ні кречетові, ні тобі, вороне чорний, половчанине невірний!"

А другої днини „вельми рано, криваві зорі світ заповідають. Чорні хмари з моря йдуть, чотири сонця собою закрити хочуть, а в них гремтять-блискають блакитні блискавиці. Бути громовиці великій. Йтиме дощ стрілами від Дону великого. Тут списи надламаються, тут шаблі на шоломах половецьких притупляться, на ріці на Каялі, біля Дону великого. Ох, українська земле! Вже за горою ти станула!"

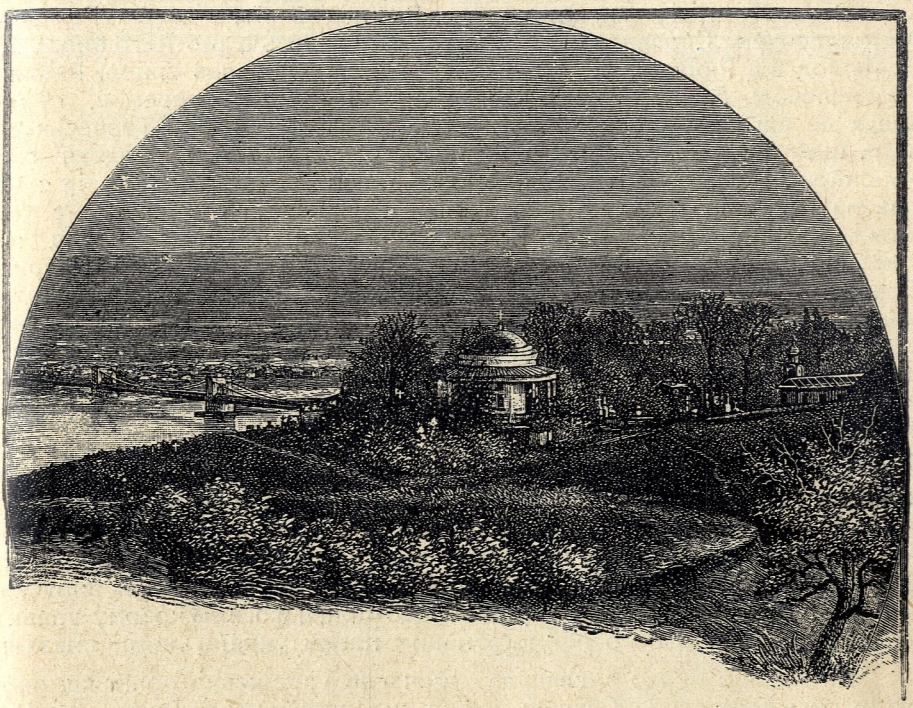
Почався бій: „Вітри, стрибожі внуки, віють від моря стрілами на хоробрі полки Ігореві. Земля стугонить, ріки каламутяться, курявою поля закурилися, прапори лопочуть. Половці йдуть від Дону і від моря і з усіх боків обступили українські війська довкола. Бісові діти криком поля розбудили, а хоробрі русичі поля червоними щитами перегородили."

Тут поет находить час і місце оспівати хоробрість Буйтура-Всеволода, мовляв: „Куди він тільки поскочить, виблискуючи своїм золотим шоломом, скрізь котяться невірні голови й шоломи половецькі". Та даремне геройство Всеволода. „Від ранку до вечора, а з вечора до світанку летять стріли розпалені, дзвонять шаблі об шоломи, тріщать списи булатнії в незнаному полі. Чорна рілля копитами зрита, кістками засіяна, кровю полита, а туга зійшла на українській землі."

„Що це шумить, що це дзвенить в ранці рано, на зорі? Це Ігор полки завертає, жаль йому брата любого Всеволода. Билися день, билися другий, а третього з полудня, поникли стяги Ігореві. Тут розійшлися брати на березі Каяли, кривавого вина недостало; тут бенкет докінчили хоробрі русичі: сватів попоїли а самі полягли за українську землю".

„І заплакали жінки українські: Вже нам любих наших мужів ні мислю змислити, ні думкою здумати, ні очима оглядати. Смуток розлився по українській землі." Даремне кличе старий Святослав князів, щоб вони пішли і відомстили „рани Ігореві" та стерли сором з української землі. Даремне звертається до галицького Ярослава Осьмомисла: „Галицький Осьмомисле Ярославе! Високо ти сидиш на своєму золотокованому престолі. Підпер ти угорські гори своїми залізними полками, заступив шлях королеві, Дунаєві затворив ворота, суди судячи по Дунаю. Грізний ти для всіх земель: відчиняєш київські ворота, із батьківського, золотокованого стола стріляєш салтанів у далеких землях! Стріляйже тепер Кончака, кощія поганого, за рани Ігоря, сміливого Святославича!"

Даремне. Невдача Ігоря отворила половцям дорогу на Україну. Кинулися вони на неї двома загонами, один, під проводом Кончака пішов на Переяславщину, другий під Гзою залив Посемє. Поросся й Чернигівщину оборонили князі, вийшовши половцям назустріч.

Аскольдова могила в Києві.

Якийсь час по тих великих походах панував спокій, але вже в 1187 р. заганяються половці на українські землі двічі. Весною прогнали їх князі з південних окраїн, але літом загнався Кончак у глибину Поросся й сильно його попустошив. З того часу не буває й року, щоби половці не пустошили українських земель, при чому ослаблені князі обмежуються вже тільки до оборони своїх волостий, ніколи не зважуючись запускатися в глибину половецьких кочовищ. Не помогло теж багато українсько-полсвецьке перемиря з 1190 р.

Дня 25 липня 1194 р. помер Святослав, що перед смертю передав Київ Рюрикові Ростиславичеві, сам постригшися в черці.

Рюрик Ростиславич. Вїзд Рюрика до Києва відбувся з великою святочністю. „Вийшли проти нього з хрестами митрополит, всі ігумени й кияни, від малого до великого. Рюрик увійшов до св. Софії й поклонившись іконам, сів на престолі свого діда й батька з славою великою. І зраділа вся українська земля його князюванням, кияни і християни й погани (Чорні Клобуки), бо всіх він приймав з любовю, не відтручуючи нікого“ — записує з того приводу літописець.

Ніхто з князів не протестував проти того, що Київ припав Рюрикові. Навпаки, поміж князями запанувала в той час виїмкова гармонія, але вона не подобалася Всеволодові Суздальському й він рішив знищити її за всяку ціну. Не бажаючи витрачувати сил на походи проти українських князів, він придумав спосіб, щоби їх розсварити й дивитися, як самі українські князі руйнують ненависний йому Київ...

В першу чергу він пересварив Рюрика з його зятем Романом Мстиславичем. Справа пішла за Романів Торческ, що його випросив Всеволод від Рюрика, ніби для себе, а відтак передав синові Рюрика Ростиславові. А хоча Рюрик не завинив нічого в тій переміні, то назверх це виглядало так, наче Рюрик справді відібрав Торческ від зятя, щоб його окружною дорогою, через Всеволода, віддати своєму синові. Це розбудило в Романові ненависть до тестя й він створив навіть союз князів проти нього. Правда, той союз не був дуже діяльний і нарешті Рюрик успів виправдатися перед зятем, але не стало вже між ними первісної щирости й довіря. Інтрига Всеволода Суздальського поставила проти себе двох найбільш впливових українських князів — Рюрика київського й Романа волинського, що небаром опановує Галичину й стає наймогутнішим володарем українського півдня. З черги пересварив Всеволод Рюрика з Олеговичами й створив на Україні підложжя до нової внутрішньої завірюхи.

Роман Мстиславич. Як тільки помер Володимир Ярославич, останній з князів галицької династії, пішов походом на Галичину Роман Мстиславич волинський, що давно вже умовлявся з галицькими боярами про галицький стіл. Зайнявши Галичину, Роман не випускав рівночасно з рук і Володимирщини, що при його виїмковому таланті та енергії, робило його наймогутнішим поміж українськими князями.

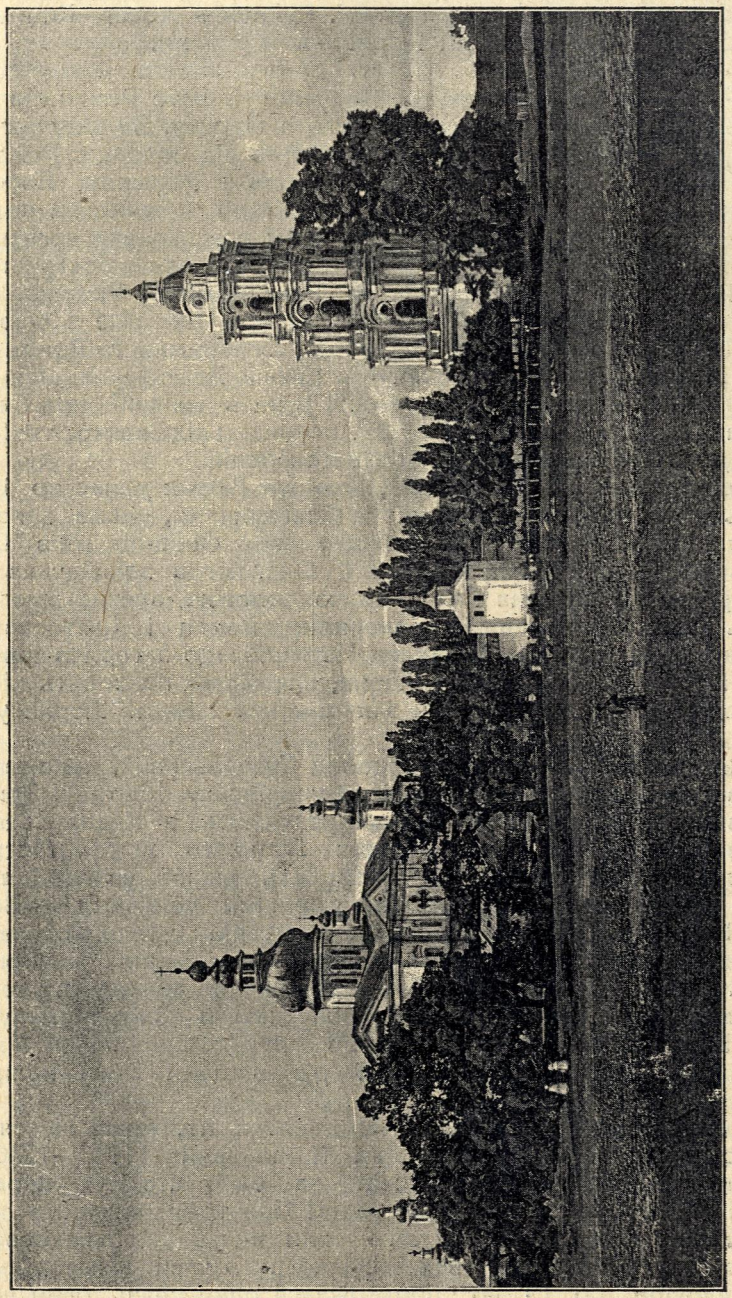
Як інакше булаб виглядала тогочасна українська політика, якби не інтрига Всеволода Суздальського, що поріжнивши Романа з Рюриком, тепер дивився на овочі своєї інтриги. Роман наблизився тепер до Всеволода й почав шкодити Рюрикові на кожному кроці. Поневолі єднається Рюрик з Олеговичами, що раді були бачити Галичину в руках Ігоревичів, синів Ігоря Святославича. Остаточно, десь в 1201 чи 1202 р. Рюрик рішається на похід проти Романа.

Але Роман був куди проворніший і заки Рюрик зібрався з Олеговичами, він пішов на Київщину. Як слабо сидів Рюрик на своєму столі, свідчить факт, що як тільки Роман виступив у похід, усе що жило покинуло Рюрика й перейшло до Романа. Перейшли до нього сини Володимира Мстиславича і Чорні Клобуки й народ, що з усіх сторін слав послів до Романа, віддаючися йому в опіку. А коли Роман наблизився до Києва, кияне самі отворили йому ворота й пустили до міста; не оглядалися на Рюрика й Олеговичів, що наспіли до нього з своїми дружинами.

Видно, що Роман мав уже славу енергійного й талановитого володаря і від нього надіялися київські патріоти, що він приверне Києву блиск і могутність із часів Володимира Великого й Ярослава Мудрого.

Становище киян вирішило остаточно кампанію Романа проти Рюрика. Він мусів зректися Києва, Олеговичі претенсій на Галичину. Але сам Роман не забажав сісти в Києві. Для нього був він уже занадто вузькою політичною ареною... В Києві посадив Роман, більш у ролі свого намісника, ніж самостійного князя Інгвара, князя луцького, сина Ярослава Ізяславича. Будучи вже на сході, Роман не полінувався піти на половців, розбив і пограбив їх кочовища та з великою славою і добиччю вернувся додому.

Другий розгром Києва. Скористав з цього Рюрик. На початку 1203 р. він напав з Олеговичами й „усією половецькою землею“ на Київ, здобув його й немилосерно пограбив. Літопис запевняє, що те-

Стародавній Іліїнський манастир у Чернигові.

перішній погром Києва був лютіший, аніж у 1169 р. коли на Україну прийшли ватаги Андрія Боголюбського. Половці хапали людей

в неволю, з чужоземних купців тягли контрибуцію, а що вже попало церквам і манастирям, то й не казати. Наче завзялися до решти обдерти їхній блиск, щоб уже нікого не приваблював Київ до себе. Так помстився Рюрик на рідному місті за його „зраду", сам уже не маючи відваги сісти на київському столі. Руйнував тепер Київ не Рюрик, а Всеволод Суздальський Рюриковими руками.

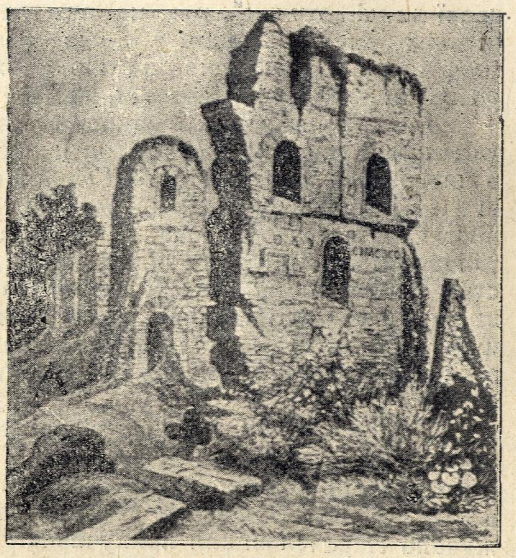
Похід Романа на половців. Почувши про те Роман, зараз виправився проти Рюрика й обложив його в Овручу. За ціну того, щоб Рюрик зірвав союз з Олеговичами й відстав від половців, Роман вернув йому Київ, а в осени тогож року пішов з Рюриком, Ярославом Всеволодичем переяславським і ще декількома князями на половців. Похід удався, але по дорозі з нього Роман розсварився чогось з Рюриком, арештував його й відіслав до Києва, де звелів постригти його в черці. Рівночасно звелів постригти жінку й доньку Рюрика, (свою жінку) а його синів Ростислава й Володимира забрав з собою в Галичину. Щойно після заходів Всеволода Суздальського Роман звільнив Ростислава й посадив його в Києві. Забезпечившися в той спосіб на сході, Роман розвязував собі руки в західній політиці, але несподівана смерть Романа в боротьбі з поляками під Завихостом (в червні 1205 р.) припинила дальший розвиток подій.

На вістку про смерть Романа, покинув Рюрик манастир і засів на київському столі; поєднавшися з Олеговичами, рішив завоювати собі спадщину по Романі, що залишив двох синів-підлітків Данила й Василька. Перший похід Рюрика й Олеговичів зліквідував угорський король, що обсадив Галич своєю залогою, але на другий рік займають Галичину Ігоревичі (Володимир, Роман і Святослав). На якийсь час захоплює Київ Всеволод Чермний, що загорнув собі й Переяслав. Проганяє його відтіля Рюрик, але відтак приходить між ним і Всеволодом до угоди. Чермний залишається в Києві, Рюрик у Чернигові.

Колиж у 1212 р. вмирає Всеволод Суздальський, припинюється з ним і вплив суздальської півночі на українську політику. Три роки пізніше вмирає Рюрик, Ростиславичі проганяють з Києва Всеволода Чермного й садять тут зразу Інгвара Луцького, відтак Мстислава Романовича, але на це вже не звертають ніякої уваги інші князі. Тепер уже стають безспірними політичними центрами — Володимир над Клязмою для північно-східніх територій колишньої держави Володимира і Ярослава та Галич, якому за Данила підчиняється й „мати городів українських" Київ. В міжчасі приходить монгольська навала, що й становить переломову дату в політичному устрою Східньої Европи. На її мапі стає Київ глухим провінціяльним містом з одними тільки спогадами й румовищами своєї колишньої величі.

Яскравою картиною того, на що звелося політичне життя Київської Держави в останньому столітті її існування (1146—1246) можуть нам послужити сухі числа: за одно століття переходив київський стіл з рук до рук — 46 разів! При тому княжило тут 24 князів з 7 ліній і 3 династій. З того один князь „вокняжувався" на київському столі 7 разів, пятьох засідало по 3 рази, вісьмох по два рази. Найдовше, бо 13 літ продержався один князь, один княжив 6 літ, двох по 5, трьох по 3 роки, сімох по два роки, трицять пятьох не княжило в Києві довше, як рік, а то й ще коротше. Не диво, що

серед такої мінливости князів на київському столі не могла тут закріпитися якась державотворча система, крім цього терпіла на тому духова й матеріяльна культура народу.

Румовища Десятинної церкви в Києві.

Відокремлення земель Київської Держави. Святослав Завойовник, Володимир Великий та Ярослав Мудрий, ці три велитні нашого минулого вміли досягти того, щоби з цілої низки земель і племен, поміж якими не забракло й несловянських, створити велику імперію, найбільшу в тогочасній Східній Европі.

Вміраючи, всі вони думали про те, щоби твір їхнього державо-творчого духа не пропав і тому старалися запевнити наслідство головного, київського стола найстаршому з наслідників, супроти якого решта князів малаб сповняти ролю намісників поодиноких земель. А хоч їм не вдалося докладно окреслити законів і форм наслідства, всеж таки право старшинства, або т. зв. сеніорат, був підвалиною державотворчої теорії й практики у перших десятиліттях існування Київської Держави. Правда, київський стіл опинювався заєдно в руках неконечно найстаршого, але найенергічнішого представника династії, як це було хочби з Володимиром, Ярославом, чи навіть Мономахом. Всі вони, засівши на київському столі, головною метою життя ставили собі „збірання українських земель" в одну нероздільну цілість. Але чим далі, тим трудніше їм це приходило, а там і зівсім не вдавалося. Поодинокі племена та землі, за виїмкою полянської Київщини, поволі приходили до переконання, що на приналежности до київського центра вони не зискують, а тратять. Вони дивилися на вічну метушню княжих міжусобиць за київський стіл й переконувалися, що Київ чим далі тим слабше обороняє культурні та економічні інтереси своїх провінцій. Колиж княжі міжусобиці дозволили степовикам врізатися клином поміж Чорне Море й Київщину, всі ті землі зрозуміли, що з упадком торговельних шляхів на південь та схід мусить і сам Київ зректися свого провідного становища й з великокняжої столиці великої імперії стати столицею глухої провінції, що й нарешті сталося. Тоді то вибила година для відокремлення земель Київської Держави в окремі національно-політичні організми, з яких деякі, як Ростово-Суздальщина та Галичина й Володимирщина поділилися великодержавною спадщиною Київської Держави.

До остаточного відокремлення поодиноких земель від Києва не прийшло зразу. Це діялося спровола, ідею нероздільности заступала ідея окремішности земель ступнево, але яскравим виявом тої переміни напрямних ідей є без сумніву ухвала любецького княжого сойму в 1097 р. Рішення про те, що кожен з княжих родів має триматися

своєї землі-„отчини", раз на все перечеркнуло ідею „збірання українських земель" і разом з цілою низкою причин географічного, етнографічного й культурно-політичного характеру, припечатало дальший розвиток Київської Держави, як могутньої східно-европейської імперії.

Найраньше з усіх відокремилася від Києва — Галичина; про те ми вже мали нагоду говорити побіжно й говоритимем ще подрібно в чергозій главі. Вслід за Галичиною відокремилася Чернигівщина, в якій по любецькому зїзді засідають князі з роду славного Олега Святославича, прозваного Гориславичем. Князі з тієї лінії, талановиті, енергійні та підприємчиві, вміли приєднати собі громадянство Чернигівщини, але їх безустанні посягання на Київ, Переяславщину, а навіть Галичину, наводили чимало лиха на саму Чернигівщину. З часом поділилася Чернигівщина на два удільні князівства, з яких столицею старшого був Чернигів, а молодшого Новгород Сіверський.

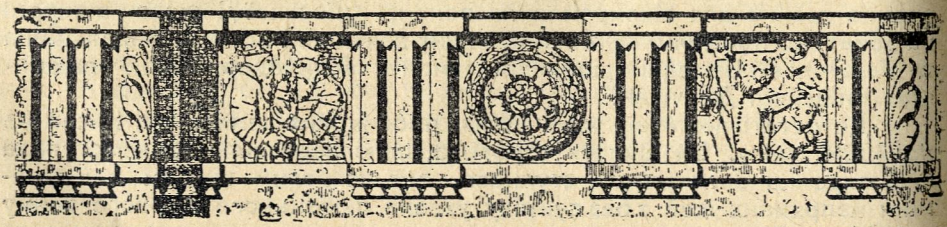
В середині XII сторіччя відокремилася від Києва Переяславщина та Турово-Пинщина. Переяславщина, не могучи відборонитися від посягань київських князів, покликала до себе князів суздальської лінії молодших Мономаховичів. Далека Суздаль не загрожувала Переяславщині прилученням до себе й тому вона довгий час могла жити своїм самостійним життям. Цінючи свою самостійність, переяславці терпіли половецьке лихоліття, але ніколи не зверталися за допомогою до сусідніх князів.

Куди спокійніше жилося людям у заглухлій серед поліських болот Турово-Пинщині. В 1150-их р. р. покликали собі турівці потомка одного з давніх своїх князів Святополка, станули муром при ньому й оборонили свою самостійність перед черговими спробами київських князів, що хотіли привернути собі Турово-Пинщину.

Більш-менш рівночасно відокремилася й Волинь. Держучись старших Мономаховичів, Волинь ставилася ворожо до їх зусиль здобути собі київський стіл, а відітхнула спокійно щойно тоді, коли їхня династія махнула рукою на Київ і щиро та жертвенно прийнялася боронити інтересів волинської землі, не тільки проти Києва, але й проти Польщі та Литви, що чим далі тим сильніше натискають на цю північно-західню мархію старої Київської Держави.

З часом розділюється Волинь на поменчі удільні князівства — Володимирське й Луцьке, а там ще менчі — Белзьке, Пересопницьке Берестейське, Дорогичинське та інші.

В зєдиненню з Галичиною за Романа Мстиславича, довелося Волині відіграти подібну ролю в українській історії, яку якраз тоді закінчила Київщина.

XIII. ГАЛИЧИНА І ВОЛИНЬ

Як довго осередком українського культурно-політичного життя був Київ і середнє Подніпрівя, так довго наші й чужі літописці не звертають особливої уваги на західньо-українські землі: Посяння, Побужжя й Подністрівя. Для Києва і його володарів були ті землі байдужі так довго, як довго стояв перед ними отвором шлях на південь і схід, до Чорного та Каспійського моря. Колиж степові орди печенігів, торків та половців відрізали Київ від моря, прийшла пора подумати про нові шляхи звязків зі світом, у тому випадку з західньою Европою, а там Балтійським морем. Щойно тоді вибила історична година для західньо-українських територій.

До того часу тільки такі велитні нашої державотворчости, як Володимир Великий та Ярослав Мудрий розуміли, що західньо-українські землі варті не тільки ближчої уваги, але й жертвенного труду, щоб їх утримати в межах Київської Держави.

З того розуміння зродився протипольський похід Володимира Великого в 981 р. а відтак його сина Ярослава в 1038 р. В обох випадках чинно задокументовано безспірну, політично-національну приналежність т. зв. Червенських Городів до української Держави. Позатим були ті землі предметом постійних польських та угорських зазіхань, а деколи падали жертвою дипльоматичних торгів поміж претендентами до київського стола й польськими володарями. Так було за Святополка Окаяного, що в боротьбі з Ярославом за Київ заплатив Червенськими Городами за допомогу Болеславові Хороброму; повторилося те й за Ізяслава Ярославича, що звабив Болеслава Сміливого на Київ тихою згодою на польську окупацію Посяння.

Назагал київські князі не виявляли не тільки охоти, але й змоги оборонити Підкарпаття від його західніх та південних сусідів і тому політичне відокремлення тих земель від Києва, переведене правнуками Володимира Великого — Ростиславичами, слід вважати спасенним відрухом національно-політичного самозбереження тих земель.

Ростислав Володимирич. Ділючи Київську Державу поміж своїх синів, Володимир Великий дав Галичину, злучену з Волинню, свому синові Рюрикові, а відтак Всеволодові. Але вже в половині XI ст. бачимо саму Галичину в руках князя Ростислава, сина Володимира Ярославича, що то в 1043 р. ходив, з батькового доручення, на Царгород.

Смерть молодого, бо ледви 32-літнього, енергійного й талановитого Володимира Ярославича заскочила його сина Ростислава нелітнім хлопятем, що „ізгоювався“ зразу на дворі свого діда Ярослава,

Церква св. Василя в Овручі на Волині.

а по його смерти (1054) під опікою найстаршого з дядьків Ізяслава. Дуже можливо, що коли Ярослав М. умірав, то в свому заповіданні призначив свому внукові Ростиславові Володимир Волинський, але Ізяслав не квапився виконувати батьківський заповіт. Він, правда, одружив свого братанича й щойно, коли в нього було вже трьох синів, дав йому в управу один з галицьких городів, мабуть Перемишль. Згодом Ізяслав надумався й відібрав Ростиславові уділ. Це примусило Ростислава кинутися в Тмуторокань (1064), щоби там, придбавши собі сил, вимогти від дядька призначений йому дідом уділ. Талант, енергія і войовничість, що їх виявив Ростислав у Тмуторокані, дуже скоро звернули на себе увагу його візантійських сусідів. На бенкеті у візантійського посадника Херсонесу згинув Ростислав від поданої йому отрути (1065) залишаючи по собі трьох синів — Рюрика, Володаря та Василька.

Ростиславичі. Тепер узявся Ізяслав „ізгоювати" Ростиславичів, а коли помер (1078) р. передав це завдання свому синові Ярополкові Володимирському.

З Ростиславичами разом „ізгоюється" в Ярополка Давид Ігоревич, сумної слави герой осліплення Василька. Одідичивши по батькові енергію, підприємчивість та жадобу чину, Ростиславичі тікають з Володимира й призбиравши військо, проганяють відтіля Ярополка, але інтервенція Всеволода Київського привертає Ярополкові Володимир. Всежтаки їхня спроба визволитися зпід опіки Ярополка й запевнити собі самостійний уділ, не пішла на марне. Всеволод наділює Ростиславичів Галичиною; найстарший Рюрик займає Перемишль, Володар — Звенигород, а Василько — Теребовлю. Політичне відокремлення Галичини стало доконаним фактом (1084 р.) проти якого не могла вдіяти нічого спроба Ярополка та пізніші затії київських князів. Похід Ярополка на Звенигород у 1087 р. закінчився його смертю: якийсь нерядець убив князя підчас походу й утік до Перемишля. Це викликало вражіння, що в душегубстві мачали пальці Ростиславичі, щоби в той спосіб позбутися свого найгрізнішого супірника. Проти Ростиславичів, як здогадних зачинщиків смерти Ярополка, виступив Всеволод Київський, але це ані не прояснило справи, ані не сколихнуло становищем Ростиславичів на їх галицьких столах. Нарешті княжий сойм у Любечі міг тільки прийняти до відома й санкціонувати доконаний Ростиславичами факт повстання нового державного організму на південньо-західних окраїнах Київської Держави.

Найстарший з Ростиславичів Рюрик вмирає підчас пошести в 1092 р. й Галичина залишається в руках Володаря та Василька, якому зараз таки по любецькому зїзді довелося пережити страшну трагедію осліплення. Про неї ми оповіли вже докладно на іншому місці.

Страшне каліцтво Василька, можна сказати, не міняє нічого в користь ворогів Ростиславичів. Навпаки. Оба Ростиславичі, як каже Томашівський — „дають зразок такої братньої любови, політичної оборотности, воєнного таланту й невсипучої енергії, що вибиваються понад усіх сучасників, не виключаючи навіть такого розумного й поважного князя, як Володимир Мономах".

Затії Давида Ігоревича й Ізяслава, щоби загорнути собі Васильків волость, не вдаються. Ростиславичі, при всіх своїх виїмкових прикметах, виявляють ще й подивугідну поміркованість: вони задоволяються покаранням бояр, що підвели Давида Ігоревича на звениго-

родський злочин й не тратять свого поміркування тоді, коли одна воєнна перемога за другою отвирає перед ними перспективи заволодіння Волинь.

Перемога Ростиславичів „на Рожні полі“ (в нин. Золочівщині), а відтак неменше славна перемога над мадярською армією під Перемишлем (1099 р.) це найсвітліші моменти нашої воєнної історії взагалі. Вони закріпили за Ростиславичами безспірне володіння над Галичиною, не спокушуючи їх рівночасно висуватися поза політичні межі їхньої волости. Забезпечивши себе раз на все від зазіхань волинських та київських князів, могли вони з тим більшою енергією присвятитися внутрішній організації краю та його обороні перед сусідами з заходу й півдня.

Старовинне Розпяття, виковане в живій скалі, у с. Касперівцях на галицькому Поділлю.

З наведеної нами сповіди осліпленого князя Василька, ми можемо прослідкувати за політичною програмою Ростиславичів. Для створення кращих, природних меж від заходу, вони плянували широко закроєну, воєнну кампанію проти Польщі, а рівночасно думали про поширення галицьких меж від сходу та про кольонізацію здобутого на половцях Поділля й Бесарабії. Осліплення Василька ослабило цей державотворний розмах Ростиславичів, але його не припинило.

Нажаль ця доба діяльности Ростиславичів закрита для нас кромішньою тьмою аж до 40-вих років XII ст., коли то нова боротьба за Київ примушує літописця хочби перегодом натякнути на галицькі справи та політику володарів Галичини.

До смерти київського князя Святополка II. Ростиславичі підтримували союзні звязки з Мономахом, які не перериваються й тоді, коли Мономах засів на київському столі. Разом з Мономахом воюють вони проти Святополкового сина Ярослава Володимирського, разом з ним садять на володимирському столі Володаревого зятя Романа Мономаховича. Але як тільки виявилося, що Мономах бажає приєднати Волинь до київських волостий і рівночасно з тим загрожує суверенности Галичини, Ростиславичі міняють фронт і з союзників Мономаха стають його противниками. Так і видно, що вони раді боронити інтересів Київської Держави, як цілости, але протиставляться кожній спробі перемінити Волинь, а з нею й Галичину на підрядну волость київського стола.

Відношення Ростиславичів до Польщі є надалі в постійному воєнному напруженні. Розумiючи краще, аніж київські й волинські князі вагу небезпеки з заходу, Ростиславичі підтримують протипольський союз з словянськими поморянами й литовськими прусаками, а коли треба, то й наводять на Польщу своїх таки ворогів половців.

Один такий протипольський похід Василька Ростиславича з половцями записав літописець під 1092 р. Під 1122 р. занотовують літописи факт, що хоч незгідний з тогочасними лицарськими обичаями, дуже яскраво насвітлює напруженість галицько-польських взаємин.

Польський воєвода Петро Дунін Власт, затіваючи нікчемний підступ, вступив на службу до перемиського князя Володаря, здобув його довіря і в умовленому з поляками моменті піймав князя і в кайданах завіз до Польщі. За викуп зажадали поляки не тільки великої суми грошей, але й певних політичних уступок — м. і. зірвання союзу з поморянами та військової допомоги в польській акції проти Мономаха.

Доказом успіхів кольонізаційної акції Ростиславичів може нам послужити факт створення княжої столиці в Галичі, що за Володимирка стає столицею не тільки південної, а цілої Галичини.

Працюючи й борючися рука в руку, Ростиславичі вмирають майже рівночасно в 1123 р. Наперед вмирає Василько, а по ньому Володар, оба досягнувши понад 60 літ від роду. Оба залишили по двох синів: Володар—Ростислава й Володимира, Василько—Юрія та Івана. Крім того Володар мав дві дочки—одна вийшла за візантійського цісаревича, друга за Романа Мономаховича. Про дочок Василька не знаємо нічого. Завдяки тому династія Ростиславичів могла удержатися й перетривати до кінця XII сторіччя. І хоч не без родинних непорозумінь, вона охоронила країну від всєн за наслідство та дала їй добу світлости й добробуту, поки не дозріло нове історичне завдання Галичини —політичного обєднання з Волинь й утворення великої загально-української держави.

„Разом з тим доформувався і глубоко вкорінився в наші землі окремий, національно-культурний і політичний тип, що в усіх пізніших історичних переворотах, хуртовинах і лихоліттях, не тільки виявив велику життєздатність, тривкість і відпорність, а ще став неперебраним резервуаром людности для кольонізації диких степів на сході. І коли ми нині стверджуємо, що до самого кінця XIX ст. українська племінна територія на заході, в загальній цілости, небагато змінилася в нашу некористь, а подекуди навіть виявляє очевидні сліди асиміляції неукраїнського населення, то не можемо не згадати тих молодих князів-ізгоїв, що поклали основи під національно-політичну будівлю." (С. Томашівський).

„Трицятилітнє князювання Ростиславичів у Галичині — говорить М. Грушевський — становить дуже важну добу в історії цієї країни: Низкою завзятих, більше чи менше щасливих воєн, оборонили Ростиславичі самостійність Галицької землі від Польщі, Угорщини й Волині. Важність боротьби з Польщею й Угорщиною, з національного й історичного погляду сама собою ясна, але й боротьба з Волинь не була позбавлена цієї ваги, хоч на перший погляд може виглядати на просту міжусобицю. Важно було, щоби Галичина перестала бути прищіпкою до київського стола, якою так довго була Волинь, щоби вона стала метою для своєї династії, якаб подбала про забезпечення тієї загроженої позиції, що її, в ролі київської провінції, могли занедбати

серед хуртовин, що виснажували енергію київської влади. Завдяки діяльности Ростиславичів, цю галицьку програму виконано. Забезпечено існуваннння галицької держави й галицької династії, кольонізацією поширено її простір і тим помножено її сили для дальшої боротьби; заложено підвалини для зросту ваги цієї далекої від центра української волости й треба було тільки чоловіка, що зумів би використати вже зроблене й повести Галичину по наміченій дорозі".

Карта »Червенських Городів«.

Такий чоловік найшовся в особі Володимира Володаревича, прозваного Володимирком.

Володимирко. По смерти обох Ростиславичів розпалася Галичина на чотири княжі уділи й погрожувала небезпека її політичного розпаду. Але тут повторилося те саме, що діялося на Подніпрівю в часах переваги старшинного права наслідства над отчинним. Поміж наслідниками Ростиславичів найшовся, на щастя, меткий і талановитий „збирач" галицьких земель — Володимирко Володаревич, що не допустив до політичного розпаду Галичини. Про те, як жили та як правили своїми волостями Васильковичі, ми не знаємо майже нічого.

Дуже можливо, що вони не дорівнювали свому батькові й тому залишилися в тіни. Куди більше знаємо про Володаревичів.

Зразу жили вони в згоді, а навіть ходили разом на Польщу. Але десь біля 1126 р. почалася поміж Володаревичами боротьба. Правдоподібно причину до війни дав Володимирко: за Ростиславом, проти Володимирка, заступаються Васильковичі та Мстислав Мономахович Київський. Володимирко забезпечив собі мадярську допомогу. На самому передодні братньої міжусобиці, коли Ростислав був уже готовий до походу, а Володимирко не міг діждатися мадярських полків, були спроби вирішити справу мирним шляхом. Відбувся навіть зїзд князів у Щирці, але з переговорів нічого не вийшло. Тоді почав Ростислав облогу Володимиркового Звенигороду. Облога не повелася, та про дальшу боротьбу братів поміж собою ми не маємо певних відомостей. Правдоподібно сили обох були рівні й не було іншого виходу, як угода.

Володаревичі задержали свої волости, а коли в 1130-их рр. Ростислав помер, то Володимирко перейняв перемиський стіл, а син Ростислава Іван засів у Звенигороді. Іван Василькович княжив тоді в Галичі, а Юрія мабуть не було вже на світі.

В 1141 р. помер Іван Василькович Галицький, а Володимирко загорнув собі його волость та переніс до Галича свою столицю.

Почувши себе паном більш аніж трьох четвертин Галичини, Володимирко задумав позбутися ще й Івана Ростиславича Звенигородського. З свого боку Іван теж не дивився приязними очима на свого дядька й шукав нагоди, щоби здихатися його грізного супірництва.

Зимою 1145 р. виїхав Володимирко з Галича на лови в околиці Тисьмениці. Ждали цеї нагоди галичани, що накладали з Іваном Ростиславичем проти Володимирка й закликали його до себе княжити. Іван зявився зараз у Галичі й почав приготування до війни з Володимирком.

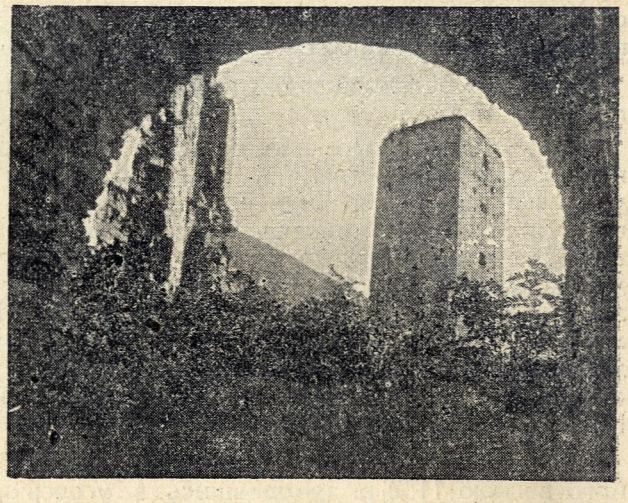
Два тижні облягав Володимирко Галич; третього тижня виступив Іван з Галича й ударив на військо Володимирка. Але в розпалі боротьби Іван загнався за далеко й Володимирко відтяв йому відворот до міста. Ця тактична помилка рішила долю Івана, а разом з нею й долю Галичини. З останками дружини втік Іван Ростиславич на Пониззя, а відтіля до Києва, де княжив Володимирків противник Всеволод. Тимчасом галичани оборонялися самі ще цілий тиждень, але врешті мусіли піддатися. Володимирко зайняв Галич й покаравши бунтівників, забезпечився на становищі неподільного володаря всієї Галичини.

Іван Берладник. Поконаний Іван Ростиславич, діставши допомогу від Всеволода, подався в берладське князівство на нижньому Дунаю, опанував його й почав кампанію проти Володимирка з південнього сходу. Але кампанія йому не повелася й ми бачимо Івана Ростиславича, прозваного від тепер Берладником, знову на київському дворі.

З Всеволодом Київським була в Володимирка стара ворожнеча, подиктована політикою Ростиславичів, що заєдно противилися приєднанню Волині а з нею й Галичини до київського стола.

Зразу закривав Володимирко свою неприхильність до Всеволода як міг, але згодом, коли Всеволод посадив у Володимирі свого сина, виступив проти нього отверто. В 1144 р. прийшло до великого по-

ходу Всеволода проти Володимирка. Київські, волинські, чернигівські, переяславські, турівські та смоленські полки, рушили на Галичину разом з польською допомогою. Рівночасно Ізяслав Давидович поскочив до половців, щоби напасти з ними на галицьке Пониззя тоді, коли головні сили станули під Теребовлею.

Румовища оборонного замку на Поділлю.

Запевнившись угорською допомогою й залишивши Пониззя на божу волю, Володимирко вийшов Всеволодові назустріч, щоби зупинити перехід його війська через Серет. Але Всеволодові вдалося таки перейти верхній Серет, получитися з Ізяславом Давидовичем, що привів половців, й облягти Звенигород, що його перед тим обсадив Володимирко. Коли Всеволод обійшов Звенигород і загрозив йому з холмистого боку його околиць, Володимирко зрозумів, що не виграє. Він вислав послів до Всеволодового брата Ігоря й пообіцявши йому допомогу, якщо Ігор захотівби київського стола, запропонував переговори. Під впливом Ігоря, Всеволод погодився, але подиктував Володимиркові доволі тяжкі умови перемиря. За зворот зайнятих Ізяславом Давидовичем міст на Пониззю, мусів Володимирко покоритися перед Всеволодом і заплатити йому біля 1200 гривен контрибуції.

Видобувшися в той спосіб з прикрої ситуації, Володимирко зівсім не думав далі коритися перед Всеволодом. На початку 1146 р. прийшло до нового походу Всеволода проти Володимирка. Похід був задуманий широко — крім українських військ ішли тепер на Звенигород і Галич половці й поляки, але успіх походу був куди менший від попереднього. Ціла кампанія заломалася під стінами Звенигороду. Безуспішна облога й невдалий наступ на Звенигород примусили Всеволода до відвороту. Правда, вже тоді рішив Всеволод улаштувати ще один похід на Володимирка, але перешкодила йому в тім недуга і смерть.

З переміною на київському столі не змінилася протикиївська політика Володимирка, ані навпаки. Як тільки засів на київському столі Ізяслав Мстиславич і відібрав від Святополка Всеволодича Волинь, Володимирко дуже ясно зрозумів небезпеку, яка з того боку погрожувала самостійности Галичини. Втративши союзників у мадярах, Володимирко вийшов у союз з Візантією а відтак з Юрієм Суздальським. Візантія шахувала Угорщину, Юрій Суздальський — Київ. Ми вже бачили, яким щирим і корисним для Юрія Суздальського був Володимирко. Він заєдно підтримував його акцію для здобуття київ-

ського стола й тільки виїмкова талановитість Ізяслава Київського вдержувала його так довго на київському столі.

Ізяслав оцінював небезпеку з боку Володимирка й кількакратно пробував її зліквідувати.

Коли його вдруге вигнав Юрій і Володимирко з Києва, Ізяслав, перше аніж відбирати Київ, звернувся проти Володимирка. Ізяслав умовився тоді з угорським королем Гейзою й коли той мав заатакувати Володимирка з півдня, Ізяслав мав рівночасно наступати з півночі. Загрожений з двох боків рівночасно, Володимирко кинувся на дипльоматичні хитрощі й примусив угорського короля покинути Галичину, щоби відтак станути проти Ізяслава. Гра Володимирка вдалася й Ізяслав звернувся проти другого свого противника Юрія Суздальського. Зайнявши Київ і прогнавши Юрія з України, Ізяслав виступив проти Володимирка, що тимчасом захопив міста південньої Погорині — Шумськ, Тихомль, Вигошів і Гнійницю.

По невдачному поході на Галичину в 1151 р. Ізяслав повторив його весною 1152 р. зумовившись з угорським королем — вигнати Володимирка, а його волостю поділитися.

Гейза провадив на Володимирка 76 полків, Ізяслав мав з собою київські, волинські та чорноклобуцькі полки.

Володимирко кинувся зразу на угрів, але не витримавши напору переважаючих сил, мусів замкнутися в Перемишлі. Тимчасом Ізяслав наспів під Перемишль з чорноклобуцькою кіннотою. Бачучи перевагу противників, Володимирко знову спробував дипльоматії: підкупив прибічну раду угорського короля й узискавши перемиря, присяг Ізяславові, що поверне йому забрані міста Погорині й Бужськ та буде його досмертним союзником. Але Володимирко вмовлявся й присягав нещиро. Він і не думав про якусь підлеглість Ізяславові, ані про зворот зайнятих городів. Даремне кликав Ізяслав свого мадярського союзника, щоби той примусив Володимирка до послуху; даремне, на прикінці 1152 р. висилав до Володимирка посольство, що про нього читаємо в літописі:

„Післав Ізяслав до Володимирка Галицького, з хрестними грамотами, Петра Бориславича, бо він у Перемишлі, з людьми королевими, водив його до присяги й звелів переказати Володимиркові: Ти цілував нам хрест, що звернеш усе, що взяв з Руської (київської) волости, але не дотримав нічого. Я тобі того не поминаю, але от що: хочеш дотримати хрестного цілування й бути з нами в згоді, то верни мої городи, що про них ти мені з королем цілував хрест; колиж не захочеш вернути, то знай, що ти не дотримав хрестного цілування, забери собі хрестні грамоти, а ми з королем поступимо з тобою, як Бог дасть". На те відповів Володимир: „Скажи йому: Брате! Вистеріг ти час на мене й навів на мене короля. Але хібаб я не жив, тоб або головою не наложив, або не пімстився за себе". Петро сказав йому на те: „Княже! Ти цілував хрест свому братові Ізяславові й королеві, що все виконаєш і будеш у союзі з ними, а тепер не дотримуєш хрестного цілування!" А Володимир на те: „От мені той маленький хрестик!" Засміявся, а на кінці сказав: „Наговорив ти, скільки хотів, а тепер іди собі геть і вертай до свого князя". Петро поклав хрестні грамоти й пішов. І не дали Петрові ані коней, ані харчів і він поїхав своїми кіньми".

Галицькі бояри ведуть Настасю Чагрівну на смерть.

Смерть Володимирка. „Як поїхав Петро з двору — оповідає літописець далі — пішов Володимир до біжниці св. Спаса, на вечірню. Йдучи переходами до біжниці побачив, як Петро їхав й поглузував із нього: „От поїхав руський боярин, повідбиравши всі волости!“ По тих словах пішов на хори. Відспівавши вечірню, пішов Володимир з біжниці, а як був на тому місці, де поглузував з Петра, сказав: „Ой! Якби мене хтось у плече вдарив!“ І не міг ні трохи поступити з того місця й почав падати. Тут підхопили його під руки й занесли до горнички та поклали в теплу воду. Одні казали, що то йому дна (ревматизм) підступила, інші говорили інакше й пускали ріжні здогади. Було вже пізно, як Володимир почав знемагати й коли надійшла пора на сон — помер.

Петро, коли виїхав з Галича, зупинився на ніч у Болшові. Після перших півнів пригнав з Галича дітський до Петра і сказав: „Князь каже тобі — не їдь нікуди, аж пришлю по тебе“. Петро не знав нічого про смерть князя й той дітський йому про те не сказав й тому дуже засумував, що мусить знову вертати до Галича. Думав, що прийдеться йому прийняти наругу, гіршу від першої.

Було ще перед обідом, коли пригнали з города до Петра й сказали: „Їдь, князь тебе кличе!“ Петро поїхав й приїхав на княжий двір, а тут вийшли йому назустріч княжі слуги, всі в чорних плащах. Петро не порозумів, що воно таке. Прийшовши на сіни, побачив Петро Ярослава, що сидів на батьківському місці, в чорному плащі й чорній шапці. Таксамо були вдягнені всі його бояри. Поставили Петрові стілець і він сів. Сидів, нічого ще не знаючи й запитав: „Що сталося?“ І сказали йому: „Цеї ночі Бог узяв князя“. Петро відповів: „Таж я цеї ночі відїхав і князь був здоров“. Вони відповіли: „Щось його вдарило в плече й з того почав знемагати, а там і переставився“. Петро сказав на те: „Божа воля. Всім нам там бути“. А Ярослав сказав Петрові: „Ми покликали тебе ось чому: Бог учинив свою волю, як хотів. Тиж їдь до мого батька Ізяслава поклонися йому й скажи: Бог узяв мені батька й тому ти заступи мені батька. Сам ти знаєш, що було між Ізяславом та моїм батьком. Бог їх розсудив — узяв мого батька, а мене залишив. Його полк і дружина в мене. Один тільки спис залишився біля його домовини, але й він у моїх руках. Отже, батьку, кланяюся тобі й прошу, прийми мене, як свого сина Мстислава. Нехай син твій Мстислав їздить при твому стремени з одного боку, я їздитиму з другого, з усіми моїми полками“. І так відправили Петра“...

Описана вище подія, це один з найцікавіших, побутових епізо-

дів нашого літопису. Крім цього дає він доволі вірну, хоч може й дещо причорнену характеристику князя Володимирка, одного з основоположників пізнішої Галицько-Волинської Держави.

Характеристика Володимирка. В черзі галицьких князів з Ростиславового коліна, був це один з найпроворніших „збирачів" галицьких земель. Вирахуваний і сміливий, де треба проворний, де треба безоглядний, умів собі помагати „лисячим хвостом" там, де не вдіяв нічого „вовчим зубом". Опинившись поміж ворогами з заходу, півдня і сходу, він умів найти дорогу й спільну мову з далекою Суздальщиною та ще дальшою Візантією. Всі його стратегічні потягнення відповідали дипльоматичним і навпаки. Своєму синові Ярославові передав він велику спадщину, а цей подбав про те, щоби її не змарнувати.

Ярослав Осьмомисл. Щастя хотіло, що Володимирко залишив тільки одного, а при тому талановитого сина, що йому припала Галичина ціла, неподільна. Правда, політика Ярослава була куди інша від політики його батька, але неменче від неї успішна й далекосяжна в наслідках.

Як схарактеризував Ярослава автор Слова о полку Ігоревому, ми вже знаємо. Неменче підхлібно характеризує його й київський літописець: „Був він князь мудрий, вимовний, богобійний, позажаний по всіх землях і славний своїми полками. Коли була йому яка кривда, то він не ходив з своїм військом, але посилав своїх воєводів. Він привів землю до цвітучого стану, роздавав багато милостині, був ласкавий для безприютних, годував убогих, любив чернечий чин і помагав йому, скільки міг; у всьому сповняв божий закон і тримав у порядку церковні справи".

Опинившися на галицькому столі несподівано, будучи під безпосереднім враженням несподіваної батьківської смерти, Ярослав зразу заломився, але дуже скоро відзискав рівновагу духа й показав противникам свій львиний пазур.

Бій під Теребовлею. Забраних від Ізяслава городів Ярослав не віддав, але зате перетягнув угорського короля на свій бік. Обурений тим Ізяслав вибрався в 1154 р. походом на Галичину. Ворожі війська зустрілися над Серетом. Сили Ізяслава були куди більші від Ярославових. Бачучи це, галицькі бояри вислали свого князя геть з обозу й веліли йому самому замкнутися в Теребовлі: „Ти молодий — казали бояри — поїдь собі набік і дивися на нас, як ми складатимемо голови за честь твого батька й твою за те, що батько твій нас любив і годував. Ти в нас один, то щоб ми зробили, якби з тобою що сталося? Їдь ти до городу, а ми самі будемо битися з Ізяславом. А хто з нас остане в живих, прибіжимо до тебе й зачинимося в городі".

Ярослав послухав й почалася кривава січа, що тривала від полудня до вечора. Ізяслав переміг на свому відтинку, але волинські війська кинулися тікати перед галичанами. Тоді Ізяслав ужив підступу: казав виставити на побоєвищі галицькі прапори й ними заманив до себе й полонив велику скількість галичан. Решта, пізнавши підступ, заперлася в Теребовлі. Ізяслав залишився на побоєвищі сам з невеликим військом і великою скількістю полонених. Його союзники роз-

біглися на всі сторони. Сподіючися випаду галичан з Теребовлі й лякаючися великої скількости полонених, Ізяслав рішився на страшне й нелицарське діло: звелів вирізати полонених, залишаючи при життю тільки знатніших, за яких сподівався більшого викупу. Доконавши цього, Ізяслав вернув до дому, ніби як побідник але з пятном злочину на чолі. „І був великий плач по всій землі галицькій" — кінчить літописець опис того злощасного бою.

Галичина й Ярослав переболіли те нещастя. Колиж помер Ізяслав Київський, а на Волині повстала низка удільних князівств, Ярослав

Галицько-Волинська Держава XIII—XIV сторіччя.

почув себе забезпеченим від сходу. Задруживши з мадярським королем і забезпечившися союзом з Польщею, він міг тепер усю свою енергію вжити на культурну розбудову краю та зміцнення молодого державного організму, що його дістав у спадщині по батькові.

Одинокою справою, що могла його непокоїти, була справа Івана Ростиславича Берладника, що далі не спочивав, щоб вернути собі галицький стіл.

Тиняючись по всіх княжих дворах, він забрив нарешті до Ізяслава Давидовича, що тимчасом засів на київському столі. Ярослав, що був з Ізяславом у союзі, зажадав від нього видачі Івана Берладника (1158). Своє домагання підпер підписами цілої низки українських і польських князів та ще й мадярського короля. Але Ізяслав

не міг сповнити домагання свого союзника. Правда, він відпустив від себе Івана Берладника, що кинувся за допомогою до половців, але це означало зірвання союзу й можливість нової війни поміж київським і галицьким князем.

Покищо почав свою діяльність сам Іван Берладник. З половцями він пішов на долішнє Подунавя (Берладь) і опанувавши його без труду, почав грабити галицькі кораблі, що йшли в низ Дунаєм, та галицькі купецькі каравани. З черги він почав наступ на городи галицького Пониззя. Але Ярослав не позволив йому за довго гуляти на Пониззю. Його війська зліквідували цілу акцію Івана, що знову втік до Ізяслава Давидовича Київського.

З черги зорганізував Ярослав великий похід проти Ізяслава й нагнав його, разом з Іваном Берладником з Києва. В 1161 р. вмірає Іван Берладник у Солуні, а небаром по ньому вмірає його опікун Ізяслав Давидович. Ярослав міг тепер спокійніше відітхнути. На київському столі засів його союзник Ростислав, політичне становище Галичини, було забезпечене з усіх боків.

Вплив бояр на князя. Сильне й непохитне було становище Ярослава Осьмомисла в зовнішній політиці. Вперве в історії виступила за нього Галичина, як міцно зорганізована й забезпечена союзами держава, з високою культурою та цивілізацією. Куди слабше зате почувався той сам Осьмомисл, що „стріляв салтанів у далеких краях", проти своїх таки бояр. Вони здобули собі вплив ще на Ярославового батька, а що вже було з Ярославом, то ми бачили під Теребовлею. Правда, там бояри покладають голови за свого князя, але замикаючи його в твердині, відсувають від особистої участи, а затим і від лаврів боротьби. При всій їх доброзичливости бачиться, що бояри взяли свого князя не тільки в охорону, але і в опіку, що чим далі, тим дуще дається князям у знаки. Вплив бояр на князів, що помічується за Володимирка, зростає за Ярослава, а вже за його наслідників боярські „коромоли" доводять до трагічних зударів, подібно як колись княжі міжусобиці в Київській Державі.

Палатна революція. Князь Ярослав Осьмомисл, що як відомо, був примушений шукати союзу з Юрієм Суздальським, закріпив свій політичний звякок ще й подружжям з Юрієвою дочкою Ольгою. Подружжя, що виникло з політичного підложжя, не могло бути щасливе. Увага й серце князя повернулися до якоїсь Настасі з боярської родини Чагрових. Почування князя до Настасі було глибоке й щире. Воно теж перенеслося на сина Олега, що він його мав з Настасею. Подружна мораль того часу, та ще й на княжому дворі, не була надто строга. Княже окруження потурало куди гіршим вибрикам, якщо вони не погрожували інтересам того окруження. В даному випадку, на любовних звязках князя Ярослава з Чагрівною, зискувала її рідня, а на це не могла позволити решта бояр. І от на цьому тлі прийшло до палатної революції.

На чолі незадоволених бояр станув колишній повірник Ярослава — боярин Кость Сірославич та якийсь „служебний князь" Святополк. Ніби заступаючись за кривду княгині Ольги Юріївної та її сина Володимира, починають бояри отверту боротьбу з впливами Чагрових. Княгиня покинула Галич й подалася в Червень, відкіля син її кермував бунтом бояр на галицькому дворі. Невідомо як, але бояри опа-

нували князя, вирізали всіх Чагрових, а нещасну Настасю спалили на кострі. Сина її Олега вислали з краю, а Ярослава заприсягли, що він далі житиме в згоді з княгинею та не старатиметься вкоротити впливів боярської мафії.

Літопис переповідає цю трагедію княжої поваги і серця коротко й не дає блищих пояснень про хід подій. Не є виключене, що крім боярської мафії, загроженої в своїх інтересах, грала тут ролю й випробувана на київському грунті суздальська, політична інтрига. Палатна революція, звернена отверто проти князя і Чагрових, не направила взаємин Ярослава з його законною жінкою. Вже в 1171 р. тікає Ольга з сином Володимиром до Ярослава Луцького, що обіцяв їм вимогти від Ярослава самостійну волость для Володимира. Але Ярослав, вислав до Луцька три тисячі наємного польського війська й прогнав відтіля свою жінку, що тікаючи з місця на місце, опинюється нарешті у Володимирі над Клязмою. Вертати їй до чоловіка не було чого. Вона постриглася в черниці, а син її Володимир якось поєднався з батьком та вернув до Галича. Правда, не на довго. Тінь спаленої Настасі станула поміж батьком і сином. В 1182-3 рр. бачимо Володимира Ярославича знову на мандрівці. Нарешті найшов він захист у славного героя протиполовецького походу Ігоря Святославича в Путивлі. Тут пробув два роки й замиривши з батьком, знову вернув до Галича.

Печатка володимирської міської громади.

Смерть Ярослава Осьмомисла. Дня 1 жовтня 1187 р. помер Ярослав. Почуваючи себе хорим, він скликав на двір бояр та духовенство, вбогих та багатіїв, гостював їх через три дні, роздавав милостиню й просив їх вибачити йому всі провини. Своїм боярам залишив Ярослав політичне завіщання такого змісту:

„За свого життя, я один тримав цілу Галицьку Землю, а по смерти передаю мій стіл Олегові, мойому молодшому синові. Старшому Володимирові передаю Перемишль". Рівночасно змусив Ярослав бояр і Володимира присягти, що він не буде добиватися галицького стола, а бояри не будуть йому в тому помагати. Літописець пояснює це рішення Ярослава в той спосіб, що „Олег був син Настасі й батько любив його, а Володимир його не слухав і тому батько не дав йому Галича". Формально, то Ярослав поступив правильно: Перемишль був старшим столом від Галича, тому й припав старшому. Але Галич був уже столицею цілої Галичини й у тому зясовується виріжнення Олега попереду Володимира.

Галицька міжусобиця. Завіщання Ярослава Осьмомисла привело свіжо зорганізовану Галицьку Державу до кипучого стану міжусобиць, що наблизили її над беріг пропасти. Майже безпосередно по тому, як похоронили тіло Ярослава в галицькій церкві Богородиці,

підіймають голови всі, що так чи інакше були незадоволені з Ярославового завіщання. В першу чергу боярство. Воно тепер завідує політичними справами й воно перекидується князями, мов куклами.

Олег Настасин. Даремне заприсягав Ярослав бояр і Володимира, що вони пошанують його останню волю. Бояри відразу проганяють Настасиного сина Олега з Галича й саджають тут Володимира. Олег утік до Рюрика в Київ, а відтіля в Польщу, де намовив до інтервенції, в свою користь, Казимира Справедливого. Він пішов походом на Галич, прогнав Володимира й посадив Олега. Але недовго княжив син Настасі на батьковому столі. Згинув від отрути, після чого бояри назад „вокняжили" Володимира Ярославича, що зараз таки відомстив Казимирові Справедливому походом на Польщу.

Володимир Ярославич. Володимир, що завдячував галицький стіл боярам, не виявляв надзвичайної вдячности своїм опікунам. Боярської ради не слухав, а окружив себе кількома заушниками й тим визвав обурення решти бояр. Не знати чи по правді чи по сплетням його ворогів, літописець заніс у свій літопис кілька дуже несимпатичних рис характеру Володимира. Він, мовляв, „любив багато випити, а коли йому подобалася чия жінка чи дочка, він забірав її силою до себе". Дивно тільки, що Володимир так „зледащів" щойно від хвилі, коли відсунув від впливу на державні справи боярську мафію. По правді, то так уже зле з моральністю Володимира не було. Правда, подібно як батько, він не жив з своєю шлюбною жінкою Болеславою й узяв собі якусь попадю, але коли бояри зажадали в нього, щоб він їм видав попадю на смерть (як колись Настасю) то Володимир волів відцуратися княжого престолу, аніж своєї нешлюбної жінки.

Тому, не жура за чистоту обичаїв князя, але обурення за відсунення від влади, поставило тепер бояр проти Володимира, як колись проти його батька Ярослава. Володимир утік і залишив галицький стіл порожним. Скористав з того володимирський князь Роман Мстиславич.

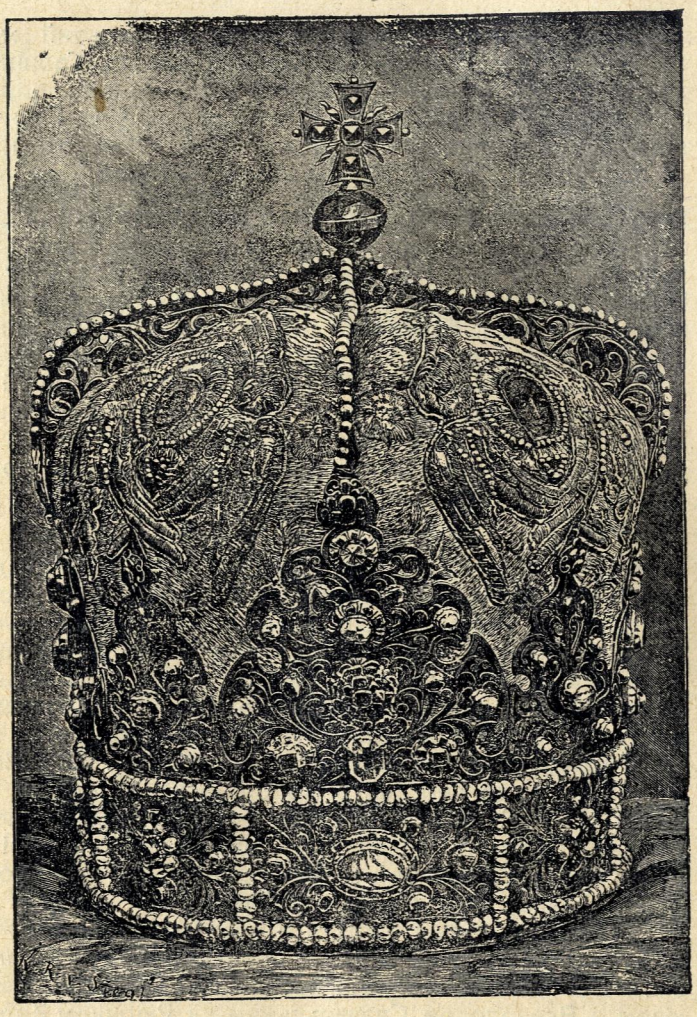
Роман Мстиславич у Галичі. Талановитий володимирський князь, давно вже слідкував за внутрішньою політикою Галицької Волости. Можливо, що й „святе обурення" бояр на „неморальність" Володимира Ярославича було теж, до певної міри, ділом його рук. Знаємо, що він зговорювався з галицькими боярами й може навіть отворив перед ними перспективи більшого впливу на хід галицької політики, якщо вони проженуть Володимира й запросять його на галицький стіл...

Володимир утік з Галича. Забравши діти й жінку, майно й кількох бояр-приятелів, подався до угорського короля. До Галича прийшов Роман Мстиславич Володимирський. Він був такий певний галицького стола, що свою Володимирську Волость віддав братові Всеволодові й навіть заприсяг, що ніколи не вимагатиме її назад. Вїхав до Галича й „вокняжився" Роман як і годилося, але в момент, коли він цього найменче сподівався, рознеслася чутка, що на Галич іде Володимир Ярославич з угорськими військами. Це так злякало неприготованого Романа, що він ледви вспів зібрати останки Володимирового майна й втекти з Галича. Мадяри зайняли Галич без вистрілу.

Мадярська окупація. Мадярський „союзник“ Володимира, зайнявши Галич, не мав і гадки випускати його з своїх рук. Угорський король попросту арештував Володимира й замісць нього посадив на галицькому столі свого сина Андрія, що мав правити Галичиною до спілки з боярами.

Сталося це 1189 р. і з того часу угорські королі починають називати себе „королями Галичини“. Цей пустий титул послужив потім Австрії... „ревіндикувати“ Галичину, як землю приналежну до корони св. Стефана.

Становище, що в ньому опинився тепер Роман Мстиславич, було незавидне. Даремне пробував відібрати від брата Всеволода Володимир, даремне шукав підмоги в Польщі. Не помогла йому теж допомога тестя Рюрика Київського. Зайнявши Рюриковими полками Пліснеськ, даремне ждав Роман галицьких бояр з запросинами на галицький престіл. Правда, бояри прийшли, але, посполу з мадярськими полками, вибили його з Пліснеська. Не було ради. Роман відіслав Рюрикові полки до дому, а сам подався у Польщу. Випросивши підмогу в Мєшка Старого, пішов відбирати Володимир, але безуспішно. Щойно чергова інтервенція Рюрика Київського примусила Всеволода Мстиславича віддати Володимир братові. Галицькі бояри, загорнувши тепер усю владу в свої руки, обороняли мадярського королевича, що його власть була тільки номінальна. Але тяжка мадярська окупація далася в знаки народові. Де далі невдоволення широких галицьких мас мадярами ставало чимраз сильніше й активніше. Крім цього проти мадярської окупації Галичини почало виступати грома-

Мітра перемиських владик, що її мали переробити з королівської корони Данила Романовича.

дянство решти українських земель, а київський митрополит просто таки закликав українських князів відібрати Галичину з мадярських рук, мовляв, „чужоземці забрали нашу отчину, пораб нам заходитися біля повернення її". Зразу задумали похід на Галичину Рюрик і Святослав, що тимчасом сів у Києві. Але не могли погодитися на тому, як поділити Галицьку Волость поміж собою й не пішли.

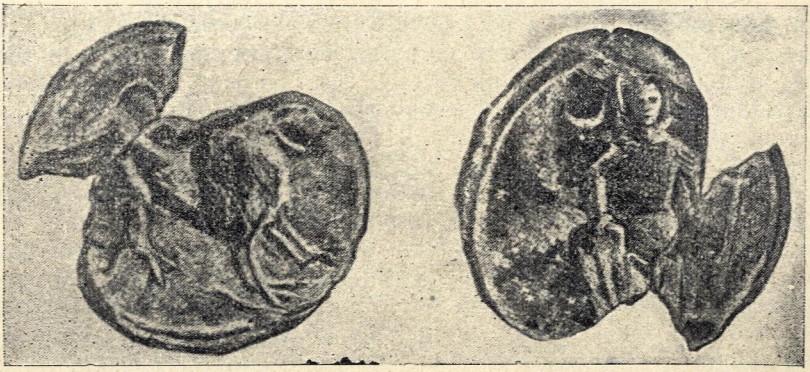
Похід і смерть Ростислава Берладинича. З черги почали самі галичани закликати до себе сина нещасного Івана Ростиславича Берладника Ростислава й він пішов на Галичину походом у 1188 р. Почав свою кампанію з Пониззя, а хоч мав з собою незначні сили, пішов на Галич, бо вірив, що галицькі бояри вийдуть йому назустріч. Але в бою під Галичем бояри, вдарили на Ростислава разом з мадярськими полками, збили його з коня, ранили й забрали в неволю.

Вістка про зраду бояр сколихнула галицьким громадянством. Воно повстало проти мадярів й намагалося вибити їх з Галича. Але сили мадярів були куди більші. Вони згнобили повстання, а Ростислава вбили, „приложивши смертне зілля до його ран", як каже літописець.

Поворот Володимира Ярославича. Протимадярський бунт галичан насторожив чужинецьких заволок і вони почали мститися на бунтівниках. Почали насилувати жінок і дочки галицьких бояр, грабити що попало й провокувати релігійні почування, ставлючи коні по церквах. А коли вже рвався терпець галицького громадянства, несподівано зявився в краю Володимир Ярославич. Йому вдалося втекти з мадярської тюрми й добитися допомоги від німецького цісаря Фридриха Рудобородого (Барбаросси). Сам цісар, зайнятий приготуваннями до чергового хрестоносного походу (це діялося на початку 1189 р.) не міг дати Володимирові свого війська, але доручив це зробити свому підвладному, польському князеві Казимирові Справедливому. З військами Казимира, що були під проводом воєводи Миколи, зявився Володимир у Галичині.

Протимадярські настрої в краю зробили своє й Володимир відібрав собі галицький стіл без великого труду. На самого Спаса в 1189 р. засів Володимир знову на батьківському столі. Забезпечившися союзом з Всеволодом Суздальським та Рюриком Київським, а при тому спіраючись на галицькому громадянстві, що так гірко перенесло мадярську окупацію, Володимир прокняжив уже в Галичині спокійно до смерти в 1199 р. Ми знаємо, що Володимир мав з своєю „попадею" двох синів, але вони залишилися на Мадярщині, з якої ніколи вже не вернули. Через те на Володимирі Ярославичу вигасла династія Ростиславичів, а з нею разом скінчилася й самостійність Галичини. До слова приходить тепер знову Роман Мстиславич Володимирський, в якого руках перетворюється давня Волинь і Галичина в могутню Галицько-Волинську Державу. Заки оповімо її історію, пригадаємо собі дотогочасну історію Волині.

Волинь. Подібно, як слабо цікавилися київські літописці Галичиною, нехтували вони й сусідню Волинь. Завдяки тому, ми не можемо сьогодня окреслити з усею докладністю навіть етнографічного підложжя західньо-українських земель у часах повстання могутнього державного організму над Дніпром. Не знаємо певно — хто були й де мешкали „хорвати", згадані літописцем (993 р.) так само, як

Печатка князя Льва Даниловича.

не можемо точно окреслити земель, заселених „дулібами". Певне тільки те, що дуліби жили на Побужжю, але чи на цілому, чи тільки на верхньому — невідомо. Невідомо теж, чи мешканці поріччя верхнього Стира — „лучани" належали до дулібського племени, чи може до „дреговичів", що заселювали поріччя Припяті.

„Валінана". Найраншу відомість про Волинь находимо в історично-географічних писаннях арабського письменника IX ст. — Масуді. За його часів жило на Побужжю племя „валінана", що йому підлягали сусідні словянські племена. Воно мало свого короля, що його слухали інші словянські королі. Столицею держави був город Волинь над Бугом. Назва міста перейшла згодом на дулібське племя, а відтак на цілий край. З часом місто Волинь утратило своє чолове значіння, що перейшло на закладений, на прикінці X ст., Володимир Волинський. Другим, а може й старшим від Волиня центром Побужжя був Бужськ, від якого пішла назва „бужан". Третім був Луцьк з своїми „лучанами", згаданими в першій половині X ст. Порфірієм Багрянородним. Спіраючись на тому, що говорить Масуді, можна думати, що місто Волинь було в IX ст. політичним центром усього Побужжя й усього дулібського племени тоді, коли Бужськ та Луцьк були столицями підвладних Волиневі волостий. Вбогість джерел не позваляє нам далі відповісти на питання, чи й поскільки існував який звязок побужських політичних центрів з центрами забужських Червенських Городів, зпоміж яких Червень і Перемишль згадуються літописцем на першому місці. На всякий випадок певний політичний звязок тих городів і приналежних до них земель позначується в історії щойно з моментом, коли Володимир Великий відвоював від поляків Червенські Городи (891 р.) й створив у Володимирі Волинському столицю для цілого Побужжя, а може й Прикарпаття; тут посадив він свого сина Бориса, а по ньому Всеволода. Коли ж, по смерти Володимира Великого, його найстарший син Святополк Окаяний почав „збірати" українські землі й увійшов у боротьбу з Ярославом Новгородським, то про Всеволода гине слух, а Волинь згадується як волость, приналежна безпосередно до київського стола. З княжої міжусобиці користають тоді поляки, що в 1018 р. знову займають Червенські Городи й держать їх аж до визвольного походу Ярослава Мудрого в 1030-их р.р. По смерти Ярослава припала Волинь Ігореві Яросла-

вичеві, але вже в 1060-их рр. обєднується Волинь і Галичина в руках київського князя Ізяслава. Як київська волость переходять відтак галицько-волинські землі з рук до рук. Від Ізяслава до Всеволода, відтак до Олега Святославича й знову до Ізяслава. По його смерти відокремлюється Волинь, Галичина й Турово-Пинщина від Києва й на короткий час остає під владою Ярослава Ізяславича. Проти нього, як ми вже бачили, виступили Ростиславичі з претенсіями на Галичину та Давид Ігоревич, що мав непередавнені права до Волині. Тоді то київський князь Всеволод, бажаючи перепинити міжусобицю, дав Давидові Ігоревичеві Погорину, а Ростиславичам Галичину. Невдоволений рішенням Всеволода Ярополк, пішов походом на Ростиславичів, але згинув з рук насланого душегубця (1087 р.). Ростиславичі задержали Галичину, а Давид Ігоревич зайняв Волинь без Погорини й Берестейщини, що їх взяв собі Всеволод Київський за інтервенцію. Велика волинська війна (1097—1110), викликана інтригами Давида Ігоревича (осліплення Василька Теребовельського), закінчилася для Давида нещасливо. Він утратив Волинь, що перейшла до Святополка Київського й довго ще була „прищіпкою" до київського стола. Як київські „намісники" княжать тут чергою — Ярослав Святополчич, Роман та Андрій Мономаховичі, Ізяслав Мстиславич та Святослав Всеволодич. В 1146 р. Волинь попадає вдруге в руки Ізяслава Мстиславича й відтоді не виходить зпід влади його династії. В середині XII ст. вертає до Волині Берестейщина, а на прикінці того сторіччя Погорина.

Умова Мстислава Ізяславича з братом Ярославом про поділ Волині на Володимирську й Луцьку волость, що мали оставати незалежними від себе наслідствами в родах обох братів, погрожувала повним розпадом Волині на дрібні й безпомічні князівства. Сам Мстислав поділив Володимирську землю поміж своїх синів так, що найстарший син Роман дістав Володимир, молодший Всеволод — Белз, Святослав — Червень, а Володимир — Берестя. Подібно поділилася й Луцька земля по смерти Ярослава Ізяславича: найстарший син Всеволод дістав Луцьк, Інгвар — Дорогобуж і Шумськ, Мстислав Німий — Пересопницю. Ціла мережа дрібних князівств покрила Волинь і колиб не державотворча енергія, з якою взявся до „збірання" волинських земель, а відтак до поєднання їх з Галичиною Роман Мстиславич, то державна незалежність всього українського півдня булаб напевне закінчилася з упадком Київської Держави й припечатала монгольською навалою вже в першій половині XIII сторіччя. Геній Романа Великого продовжив життя Княжої України ще на ціле століття.

XIV. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА

Переповідаючи історію Київської Держави, головно ж з часу, відколи вона почала хилитися до упадку, ми чимраз частіше стрічалися з західньо-українськими князями, що їх діяльність виходила поза межі їхніх волостий і, так чи інакше, впливала на хід і уклад загально-української політики. Зчаста ми мусіли згадувати князів Ростиславичів, головнож Василька Теребовельського, Володимира Володаревича (Володмирка), Ярослава Осьмомисла й безталанного Івана Ростиславича Берладника з галицьких, та Давида Ігоревича й Романа Мстиславича з волинських князів. Особливо помітною була на тлі загально-української політики тих часів постать останнього князя. Бо й справді небуденною постаттю був Роман Мстиславич, творець Галицько-Волинської Держави, якому тільки передчасна смерть не дозволила відіграти ролі Володимира Великого чи Ярослава Мудрого. З того, що знаємо про його життя й діяльність переконуємося, що він мав усі дані для такої ролі.

Роман Мстиславич. Безустанна й кривава боротьба за київський стіл, що її добром і лихом, війною та інтригами провадив Андрій Боголюбський, примусила Романового батька Мстислава Ізяславича відректися нарешті від Києва й обмежитися до своєї володимирської отчини. Напередодні смерти умовився Мстислав з своїм братом Ярославом у той спосіб, що Володимирщина мала залишитися в родині Мстиславичів, а Луччина в родині Ярославичів. Вперве в українській історії склалася поміж князями умова, що спиралася на „отчинній" ідеї наслідства, яку узаконнив відомий любецький сойм князів. В 1170 р. перейшла Володимирщина в руки найстаршого Мстиславого сина Романа, що його матірю була польська княжна, дочка Болєслава Кривощокого. Діточий і молодечий вік перебув Роман на польських та німецьких дворах і це не осталося без впливу на його політичний світогляд і пізнішу діяльність. В порівнанні з іншими українськими князями, був Роман людиною західньої культури й тим можна пояснити не одно з його потягнень.

Ще як його батько був великим київським князем, випросили собі в нього новгородці Романа на князя (1168 р), проти чого Андрій Боголюбський запротестував війною. Він вислав свого сина на Київ і зруйнував його без пощади (1169 р.), але виперти Романа з Новгороду таки не зміг. Щойно смерть батька примусила Романа вернути до Володимира.

Сама Володимирщина не вистарчала цьому енергійному володареві й ми вже мали нагоду розповісти, як він у 1188 р. старався захопити Галичину, для якої навіть визбувся Володимирщини. Але перша спроба не вдалася Романові. Не кидаючи думки про Галичину, він звертає тепер увагу на Київ, у якому княжив його тесть Рюрик. Інтрига Всеволода Суздальського привела його до ворожнечі з тестем і не допустила до того, щоби Роман попробував своїх сил на широкій, загагально-українській, політичній арені.

Колиж на прикінці 1198 чи початку 1199 р. вимерла в Галичині династія Ростиславичів, Роман рішився у друге, але тепер уже з повним успіхом, заволодіти Галичиною. Смерть Володимира Ярославича не заскочила його несподіванкою. Забезпечившися допомогою поль-

ського князя Лєшка та угорського короля Андрія, а там невтральністю Всеволода Суздальського й згодою німецького короля Пилипа IV, міг Роман спокійно рушити на Галичину.

Правда, проти Романових посягань станули сини Ігоря Святославича, що їх мати була сестрою останнього галицького князя. Вони звязалися союзом з тестем Романа Рюриком Київським та Олеговичами. В самому Галичі сприяла Ігоревичам партія бояр під проводом Володислава Кормильчича. Але Роман зумів впору заволодіти Галичем й заприсягнувши галичан на вірність, піти походом на Рюрика й прогнати його з Києва. Тут посадив він свого стрийного брата Інгвара Луцького, а сам скористав з нагоди й придбав собі слави успішним походом на половців. Ми вже оповідали, як витала Романа Київська Земля, та які надії звязувала з його приходом до Києва. Але Роман, який добре розумів безвиглядне положення „матері городів українських", мусів розчарувати киян. Він вернувся до Галича, що в тогочасних умовах, один міг бути підставою великодержавних задумів Романа.

Ми вже оповідали, як то по відході Романа до Галичини, тесть його Рюрик навів на Київ половців (1203 р.) та як безпощадно його поруйнував. В тому кроці Рюрика була напевне рука Всеволода Суздальського, що нібито заступаючись за Рюриком, заставляє Романа привернути Рюрикови київський стіл. Правда, Рюрик не покняжив в Києві довго. Роман скинув його й постриг у черці, в на київському столі посадив Рюрикового сина Ростислава.

Княжучи в Галичі, Роман підіймає кілька успішних походів на половців і тим задокументовує свою печаливість за цілість українських земель, що опинилися в крузі його влади й політичного впливу. По правді, то він володів усею Україною, кромі Чернигівщини, й недаром зве його літописець „самодержцем". Титул, яким не наділив літопис нікого з дотогочасних українських князів.

Забезпечившися від сходу, Роман лаштувався до остаточної розправи з Всеволодом Суздальським, а тимчасом поширював границі Галицько-Волинської Держави в західньому напрямі. Він відновив звязок Володимира Ярославича з німецьким цісарем й увійшов у протипольський союз з хрестоносцями. Як союзник німецького короля Пилипа Гогенштавфа, пішов Роман походом проти польського князя Лєшка, через якого землі хотів перебитися до Саксонії. Але при переправі через Вислу, під Завихостом, поляг Роман Мстиславич дня 19 червня 1205 р.

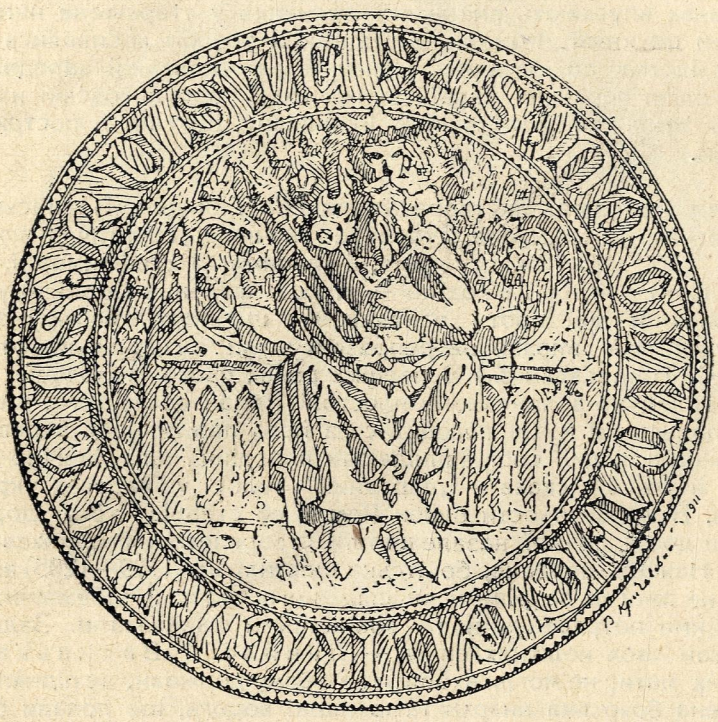
Роман Мстиславич в історичній традиції. Як усі великі діячі минулого, Роман Мстиславич прикував до себе не тільки увагу сучасних і пізніших літописців, але стався героєм народньої традиції та устної словесности. Галицько-волинський літописець називає Мстислава — Великим, та дає йому виїмковий у нас титул „царя і самодержця всеї Руси".

Галицько-волинський літопис починається якраз посмертною похвалою Романа Мстиславича, що йдучи слідами свого діда Мономаха, кидався на „поганих як лев, сердитий був як рись, нищив ворогів як крокодиль, переходив ворожі землі як орел, а був хоробрий як тур". Так і видно, що в основу літописної характеристики Романа лягла якась народня дума про його щасливі, протиполовецькі походи.

Позатим вяжеться з іменем Романа традиція про його виїмкову ревність для православя й неменче виїмкову жорстокість супроти

поконаних ворогів-бояр, яких він „видушував мов пчоли“ та литовців, що він їх мав запрягати в плуги — „орати Литвою“.

Що до Романової ревности для православя й ворожости до католицизму, то це ледви чи можливе в князя, що був сином польської княжни й виховався на західньо-европейських, отже католицьких дворах. Правда, як союзник німецького короля Пилипа, він станув по стороні тогочасної коаліції Гогенштавфів проти папи Інокентія III.

Печатка князя Юрія Львовича з латинським написом: »Печать Пана Юрія Короля Руси«. [Чолова сторона].

(1198—1216) що „мечем св. Петра“ помагав Вельфам. Але ця кампанія мала наскрізь політично-династичне підложжя й з католицтвом чи православям не мала нічого спільного.

В рівній мірі неслушною, а що найменше переборщеною є традиція про виїмкову жорстокість Романа. Про те, з якими симпатіями вітали Романа кияне та як обожали його й любили володимирські бояри, ми переконуємося з автентичних джерел. Що Роман не погладив по головці збунтовану проти себе мафію галицьких бояр з Кормильчичами на чолі, трудно дивуватися. Вигнання з краю, це хіба була надто лагідна кара для бунтівників. Тому то так православну ревність як і жорстокість Романа треба скласти до архіву легенд, створених його політичними противниками, що між ними чолове місце займає польський літописець Вінкентій Кадлубек. Для політичних цілий він не лякався фальшувати історії й дуже часто робив з білого чорне й навпаки.

Оскільки польські літописці віднеслися вороже до Романа, остільки прихильно віднеслася до його памяти та імени устна словесність народу. Про князя Романа та його родину збереглася ціла низка пісень, опрацьована вченими, як Безсонов і Жданов з російських, та Костомарів, Антонович, Потебня й Драгоманів з українських.

Особливо цікава веснянка „Воротар", що в ній виступають „люди князя, Романа нашого пана", що везуть з собою „мизине дитятко у сріблі, у злоті, на золотім кріслі". Це „мизине дитятко", що його по довгих пересправах впускають виконавці веснянки у стережене ними місто, це сироти по князі Романі, які з таким трудом добивалися й добилися наслідства по батькові. Позатим у московській народній поезії зациліли сліди первісно українських пісень про литовські напади на Романові землі та його жінку Рюриківну, що він її постриг разом з батьком.

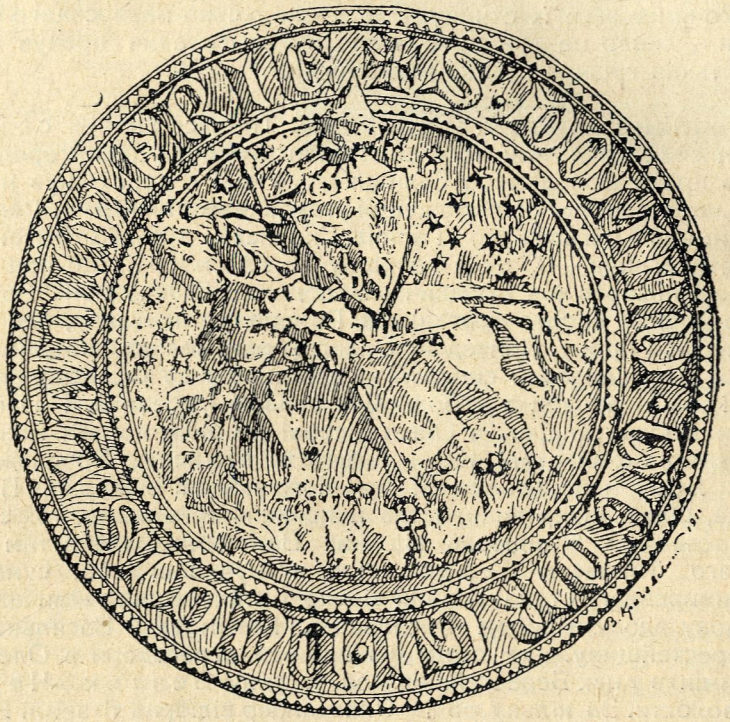
Значіння Романа. Як творець з'єдиненої Галицько-Волинської Держави, має Роман виїмкове історичне значіння. „Політична злука двох ворожих собі українських країв, Галичини й Володимирії, це епохальний факт в історії України — перше втілення загально-української, державної ідеї проти панрусизму, що його, в міру занепаду Києва, чим раз виразніше репрезентували суздальсько-московські князі". (С. Томашівський.) В перших роках свого володіння на з'єдиненому, галицько-волинському престолі, Роман досяг того, що Всеволод Суздальський мусів погодитися з його політичною перевагою на українському півдні, собі залишаючи володіння над північно-східними землями й так би сказати „дорадний" голос у справах української політики. В майбутньости бувби Роман не стерпів і того „дорадного" голосу, а досяг повної незалежности створеного ним державного організму. Нажаль коротке, бо тільки шестилітнє (1199—1205) володіння Романа не змогло закріпити як слід його твору й забезпечити перед внутрішними потрясеннями та зовнішними завірюхами. Залишив по собі Роман двох нелітних синів — Данила й Василька, але ні вони ні їх мати, не могли вхопити за керму держави, де підняла голову придавлена боярська анархія та зовнішні вороги, що почали боротьбу за галицько-волинський стіл.

Боротьба за Романову спадщину. Від смерти Романа аж до половини 40-их рр. XII ст. не вгаває боротьба за спадщину по ньому. Зворушені несподіваною смертю князя галичани присягли вірність його ледви трьохлітньому синові Данилові, в якого імені обняла владу Романова вдова. Вона звернулася за допомогою до угорського короля, що й зіхався з нею в Сяноці. Там він „приняв Данила, як свого милого сина", але зате зажадав від Романової деяких політичних концесій: м. і. як опікун Романовичів починає він титулувати себе „королем Галичини й Володимрії", а Галич обсаджує мадярською залогою.

Рівночасно заметушилися князі Олеговичі й поєднавшися з Рюриком, що кинув манастир, рушили походом на Галич. Але сили їх були невеликі, а противники Романовичів серед бояр не вспіли ще зорганізуватися. „З соромом мусіли вони завертати зпід Галича".

На другий рік Олеговичі зібрали куди більші сили: Святославичів чернигівських, Ігоревичів новгородських, смоленських та київських князів, Чорних Клобуків, половців, та поляків з Лєшком на чолі. Те-

пер підняла голову боярська мафія у самому Галичі. Романова вдова побачила, що не вдержиться в Галичі й заки наспів їй у допомогу угорський король, перейшла до Володимира Волинського. Туди наспів угорський король і перемовив Лєшка, щоби залишив Романовичів у спокою. Рівночасно закликав він на галицький стіл князя Ярослава Суздальського, сина Всеволода. Володіння Ярослава мало бути тимчасове, поки не підростуть Романовичі. Олеговичі й тим ра-

Відворот печатки Юрія Львовича.

зом не добилися Галича. Вони переждали на границі Волині, поки відійшов з своїми військами угорський король і щойно тоді пішли в глиб Галичини.

Скористала з цього партія галицьких бояр, прихильних Ігоревичам. Поки наспів до Галича Ярослав Суздальський та наблизилися Олеговичі, бояри закликали до себе Володимира Ігоревича, що був у таборі Олеговичів. Володимир вимкнувся з табору й за добу наспів з своїм полком до Галича, Літом 1206 р. засів Володимир Ігоревич на галицькому столі. Ярослав Суздальський та Олеговичі завернули з нічим до дому.

Володимир Ігоревич. Засівши на галицькому столі, зрозумів Володимир, що нема йому на кого покладатися, як тільки на своїх братів. Тому він віддав братові Романові Звенигород, а для Святослава рішив придбати Володимир. Він вислав до володимирців якогось попа з домаганням — видати йому Романовичів і піддатися. Володимирці обурилися таким домаганням, а навіть хотіли вбити посла.

Але найшлися серед володимирських бояр такі, що заступилися за послом і виявили деяку прихильність для Ігоревичів. Злякалася їх Романова й втекла з дітьми в Польщу.

Вона подалася до колишнього противника Романа — Лєшка, що використав момент і „пожалів сиріт", а навіть вставився за ними до угорського короля. Залишивши Романову й менчого її сина Василька в себе, він вислав старшого Данила з посольством на Угорщину. По словам літопису він закликав короля Андрія піти на Галичину й вернути Романовичам їх отчину. Але до польсько-мадярського походу на Галичину тепер не прийшло. Володимир Ігоревич прочув небезпеку й зацитькав грізних сусідів подарунками.

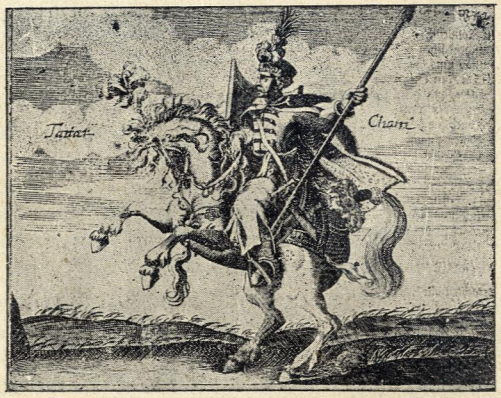
Міжусобиця поміж Ігоревичами. Тимчасом поміж самими Ігоревичами счинилася міжусобиця. Роман Ігоревич звенигородський виступив проти Володимира Галицького, а навіть перетягнув на свій бік угорського короля. Підпоможений угорськими вїйськами, Роман побив Володимира й нагнав його з Галича. Скористав з цього братанич Романа Мстиславича — Олександер Белзький, що при польській допомозі відібрав від Ігоревичів Володимир Волинський. Володимирці самі отворили ворота братаничеві Романа Мстиславича, але скоро пожаліли того кроку. Приведені Олександром поляки, кинулися грабити місто й тим підкопали симпатії володимирців до Олександра.

Поляки забрали з собою Святослава Ігоревича, а на його місці посадили Олександра. Та Олександрові не дали вороги засидітися на володимирському столі. Князі Інгвар та Мстислав Ярославичі змовилися з Лєшком польським й при його помочі відобрали Володимир. Правда, Олександер використав неприхильність володимирських бояр до Ярославичів й відібрав від них Володимир, але й тим разом не на довго. Тимчасом берестяни, навкучивши собі суматоху біля володимирського стола, рішили відокремитися. Вони закликали до себе Романову вдову з сином Васильком. Романова й Василько прибули на Берестейщину, але потім увійшли в переговори з Олександром, що виміняв у них Берестейщину за частину Белзько-Червенської волости. За кілька років Олександер відібрав ті землі Василькові й дав йому невеличку Камінецьку волость, а потім городи Тихомль і Перемиль у південній Волині. Тут вони просиділи до 1214 р. не спускаючи з ока своєї володимирської отчини.

Галицька метушня. Роман Ігоревич, що прогнав свого брата Володимира й заволодів Галичем при мадярській допомозі, дуже скоро настроїв проти себе галицьких бояр. Вони підняли проти нього отверту ворохобню й навіть, на якийсь час, вигнали його з Галича. Роман відбив собі Галич і помстився на ворохобниках, але з метушні рішив скористати його „союзник" — угорський король Андрій. Він вислав на Галич свого воєводу Бенедикта, що вхопив Романа й вивіз на Угорщину, а місто обсадив мадярською залогою.

Мадярська інвазія. Нова мадярська інвазія далася галичанам дуже в знаки. Літописець підчеркує жорстокість воєводи як „томителя бояр і міщан", та прирівнює його до... антихриста. Галичани почали оглядатися за способами добутися зпід мадярського ярма. Зразу закликали до себе Мстислава Пересопницького, але він вибрався з дуже малими силами й мусів завертати. Колиж рознеслася чутка, що Роман

Ігоревич утік з мадярського полону, Галичани звернулися до нього й до Володимира, та просили вибавити їх з мадярської неволі. Ігоревичі послухали й рушили з великими силами на Галич. Бенедикт не посмів їм протиставитися й Ігоревичі знову заволоділи Галичиною. Володимир сів у Галичі, Роман у Звенигороді, а Святослав у Перемишлі. Невтральність Угорщини забезпечили собі Ігоревичі дарунками.

Татарський хан.

Боротьба Ігоревичів з боярами. Галицькі бояри, що підчас двох мадярських окупацій зросли в силу, не думали потурати Ігоревичам, яких вважали своїми ставлениками. Але й Ігоревичі були за амбітні для того, щоби потурати боярам. Обостороннє подразнення привело до безпримірно кривавої боротьби. Ігоревичі виждали нагоду й спразили боярам криваву лазню. Рівночасно в кількох містах вони вирізали біля 500 бояр, між ними й найбільш знатних та впливових. Багато бояр утікло з краю. Майно побитих і втікачів Ігоревичі поконфіскували. Але цей крок не обійшовся Ігоревичам. Бояри рішили відомстити й для цього видвигнули проти Ігоревичів кандидатуру Романовичів. Вони вислали посольство на угорський двір, де перебував Данило Романович. На чолі боярської делєгації стояв досьогочасний ворог Романовичів — Володислав Кормильчич.

Делєгація просила короля Андрія, щоби він відібрав Галичину від Ігоревичів й посадив на галицькому столі Данила Романовича.

Король Андрій прийняв цю пропозицію „з великою любовю“ й вислав значне військо на Галич. З військом ішов галицько-володимирський „отчич“ Данило.

Перший похід Данила на Галичину. Несподівано для Ігоревичів, стануло угорське військо під Перемишлем. Володислав Кормильчич звернувся до перемиської залоги з промовою: „Чого вагаєтеся братя? Чиж не Ігоревичі побили ваших батьків і братів, пограбили ваше майно, ваших дочок повіддавали за ваших рабів, чиж не заволоки заволоділи вашою батьківщиною? І ви тепер готові за них покладати свої голови?“ Промова мала повний успіх: Перемишль отворив ворота й видав у руки Володислава Кормильчича — князя Святослава Ігоревича. З черги обложили угорські війська Звенигород. Але „звенигородці завзято боролися“ й облога затяглася. На щастя наспіли помічні війська Романових бояр з Белза, полки Василька Романовича, Олександра Володимирського, Інгвара Луцького та Мстислава Пересопницького. Не забарився з допомогою і Лєшко польський. Роман Ігоревич мав тільки звенигородців та половецьку орду. Він побачив, що оборона даремна й потайки втік зі Звенигороду. Думав податися в Київ і придбати собі допомогу свого свояка Всеволода Святославича. Але по дорозі, під Шумськом, Романа зловили чати противників. Щойно тепер піддалися звенигородці.

Союзні війська посунули на Галич. Володимир не дожидав противників. Утік з Галича й залишив місто без оборони.

Вокняження Данила. У вересні 1211 р. зайняли союзні війська Романовичів Галич і посадили на його „золотокованому" столі девятилітнього Данила Романовича. Рівночасно мстиві бояри викупили Ігоревичів з мадярської неволі й повісили їх. За 500 боярських голов заплатили тепер Ігоревичі. Подія — перша й одинока в українській історії. Вона теж повисла загрозливою зморою над головами Романовичів...

Данило, що мав тоді щойно девять літ від роду, хоч і проголошений галицьким князем, не міг кермувати державними справами. Для цього приїхала до Галича з Белза Романова вдова. Але тут вона зустрілася з несподіваною опозицією боярства, що на те спровадило нелітнього князя з Угорщини, щоби правити державою в його імени. Романова мусіла покинути Галич і звернутися з жалями на бояр до угорського короля. Король Андрій зразу пішов походом на Галич і приборкав боярську мафію, арештуючи головних провідників — Володислава, Судислава та Пилипа. Та як тільки угорські війська вийшли з Галичини, бояри знову підняли голову й нехтуючи Данила та його матір, закликали собі князя Мстислава Пересопницького. Тоді вдова Романова вислала менчого сина Василька до Белза, а сама з Данилом подалася на Угорщину.

Володислав Самозванець. На просьби Романової рушив король Андрій знову на Галичину, але смерть його жінки Гертруди з руки мадярських баронів, примусила його завернути з дороги. Рівночасно завернув з дороги і Мстислав Пересопницький, що його бояри закликали на галицький стіл. Тоді вернув до Галичини Володислав Кормильчич і проголосив себе галицьким князем.

Самозванство Кормильчича, було чимсь нечуваним у досьогочасній українській історії й тому визвало проти себе справжню бурю. Пружиною, що рушила українських князів проти самозванця, став тепер Мстислав Пересопницький, що зєднав собі допомогу Лєшка польського й з Олександром Володимирським рушив на Галич.

Війська князів і Володислава зустрілися на ріці Бібрці. Володислава розбито, але взяти Галича не вдалося — князі вернулися з нічим до дому, а Володислав до Галича.

Мадярсько-польська змова. Угорський король Андрій та польський князь Лєшко, що досі ніби „безкористовно" заступалися за Романовичами, додумалися нарешті до того, щоби спекти свою печеню при огні боротьби за галицький стіл. Згідно з плянами краківського каштеляна Пакослава, Андрій і Лєшко мали заключити тісний союз, закріплений подружжям Лєшкової дочки Сальомеї (вона мала тоді два роки) з молодшим сином Андрія Кольоманом, що теж був тоді ще дитиною. Кольоман мав дістати титул „короля Галичини", а Лєшко західньо-галицькі землі з Перемишлем. Романовичам назначили союзники Володимирщину без Берестейщини й пізнішої Холмщини, що їх мав Лєшко затримати для себе.

Проєкт Пакослава прийнято на зїзді Андрія й Лєшка, що відбувся 1214 р. на Спішу. Небаром відбулася комедія вінчання Сальо-

Даром

Велика Історія України

для передплатників

„НОВОГО ЧАСУ“

Як велику, ювилейну премію для своїх передплатників у 1934 році призначило Видавництво

„НОВОГО ЧАСУ“

найкращу книгу й найбільшу окрасу українського дому і української установи, що нею буде

ВЕЛИКА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Книга ця виходитиме в 1934 р. щомісячними, трьохаркушевими обильно ілюстрованими зшитками, що зложиться на цілість в обємі 600 сторін друку з поверх 300 ілюстраціями.

Точні передплатники „НОВОГО ЧАСУ“ діставатимуть зшитки „ВЕЛИКОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ“ **ДАРОМ,** бо тільки за зворотом коштів опакування й пересилки по 40 грошів від зшитка!

Сама ВЕЛИКА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ для тих, що не передплачують „Нового Часу“, коштуватиме в річній передплаті 12 зл., а в книгарській продажі 25 злотих!

Тому, хто хоче дістати

ВЕЛИКУ ІСТОРІЮ УКРАЇНИ ДАРОМ

хай негайно вирівняє передплату на „Новий Час“ та присилає належність за пересилку й опакування зшитків ВЕЛИКОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.

ПЕРЕДПЛАТА на НОВИЙ ЧАС: В краю: місячно 3— зл.; чвертьрічно 9·— зл.; піврічно 18 зл.; річно 36— зл. У Львові: з доставою до дому місячно 25 грошів дорожче, За границею чвертьрічно: Австрія 9 шілінгів; Чехи 40 кч.; Франція 40 фр.; усі прочі краї 13·— зл.

Адреса: „НОВИЙ ЧАС“, Львів, вул. Косцюшка 1. а.

Вже другий рік

виходить

щомісячними, чепурними випусками

УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА

найдешевше й найпочитніше Видавництво кращих творів українського й усесвітнього письменства

поверх 80.000 книжок

Української Бібліотеки

з творами **Д. Мордовця, М. Гоголя, В. Радича, С. Даушкова, О. Турянського, І. П. Горишівського, Г. Журби, М. Голубця та П. Свого,** розбрилося в 1933 р. по українських домах, читальнях та культурно-освітних установах. Ще більше попливе їх по нашому краю в 1934 році, в якому **УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА** приготувала до друку такі цікаві змістом, цінні літературною вартістю твори, як: А. Чайковського: „За наживою", В. Будзиновського: „Гремить", І. Керницького: „Святоіванські огники", В. Леонтовича: „За рідну землю", М. Голубця: „Юрась Хмельниченко" та „Гей, видно село", М. Мельника: „Базар", І. Филипчака: „Боярин Дмитро Детько" та В. Кархута: „Вістря в темряві". Усі видання „Української Бібліотеки" попереджені цікавими вступами та прикрашені портретами авторів та мистецькими й коліровими обгортками.

Передплата на „УКРАЇНСЬКУ БІБЛІОТЕКУ" на 1934 р. остається та сама: місячно 0.95 зл., двомісячно 1.90 зл., квартьрічно 2·60 зл., піврічно 5·— зл., річно 9·60 зл.—Поодинокі тома „У. Б." можна дістати в усіх крайових книгарнях.

Передплату слати на адресу: УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА, Львів, Коперника І. ч. чекове конто П. К. О. 500.277 з допискою: на „У. Б.".

ЗАУВАГА: Передплатники „Нашого Прапору" дістають „У. Б." даром.

Почтову належитість заплачено гуртом.

„ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА" ТРАВЕНЬ 1934.

Видавець і відпов. редактор Іван Тактор.

Друк. Медицький-Тактор, Львів, вул. Бляхарська 9, телефон 34-76.

Історична Бібліотека Червень 1934

ВЕЛИКА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ЗШИТОК Ч. 6.

Запросини до передплати

на

Велику Історію України

У 1934 році вийде щомісячними, триаркушевими багато ілюстрованими зшитками

Велика Історія України

видання

ІВАНА ТИКТОРА

Цілість цього видання, що буде останнім словом нашої історичної науки й видавничої техніки, обійме около 600 сторін друку великого формату й поверх 300 оригінальних та мистецьких ілюстрацій.

Кожна українська родина, кожна читальня й культурно-освітня установа має рідку нагоду набути „В. І. У." в передплаті, що виносить:

місячно	1 зл. 20 гр.
чвертьрічно	3 зл. 50 гр.
піврічно	6 зл. — гр.
річно	12 зл. — гр.

Передплатники, що надішлють цілорічну передплату на „Велику Історію України" згори, дістануть

тривку мистецьку обгортку даром!

Всі, що не скористають з виїмкової нагоди набути „Велику Історію України" в передплаті за 12 зл., мусітимуть заплатити за неї в книгарні 25 злотих.

Без історії Рідного Краю немислима ніодна українська сім'я, ніодна читальня, ніодна культурно-освітня установа.

Тому користайте з нагоди й шліть передплату на

ВЕЛИКУ ІСТОРІЮ УКРАЇНИ

під адресою:

„НОВИЙ ЧАС" Львів, вул. Косцюшка 1.а.

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

Святочний виїзд українського князя з дружиною. [Малюнок на церковній хоругві з XVII. ст.].

меї з Кольоманом, а зимою з 1215 на 1216 р. відбулася коронація Кольомана короною, що її прислав папа Інокентій III.

На Галичину рушило мадярське військо, що полонило Володислава-Самозванця й вивезло на Угорщину. Він там і помер. На галицькому столі засів, формально, маленький Кольоман, а дійсну владу над краєм обняв відомий уже нам воєвода Бенедикт. Перемишль узяв собі Лєшко, а автор польсько-мадярської змови Пакослав, дістав за труд — Любачівську волость. Олександер мусів покинути призначену Романовичам Володимирщину.

На щастя, польсько-мадярський союз не продержався довго. Угорський король дуже скоро розсварився з Лєшком і відібрав йому Посяння з Перемишлем. Рівночасно підірвав собі Андрій грунт у Галичині, де почав насильну латинізацію церкви. Одно й друге привело до того, що як писав Андрій в 1215 р. до папи „останніми часами галицький народ не тільки відступив від свого короля (Кольомана), але й зібравши військо, обляг галицький замок, де перебував наш син з невеликою залогою".

Даремне кликав Андрій свого недавнього союзника, Лєшка, на поміч. Мусів сам іти на Галичину й визволяти сина з облоги. Тимчасом і Лєшко не дармував. Шукаючи, когоб то з князів напустити на мадяр, вибрав хороброго вояку Мстислава Мстиславича з роду смоленських князів, що княжив у Новгороді.

Мстислав Удачний. На ширшу політичну арену виплив Мстислав Мстиславич при черговій кампанії за київський стіл, по смерти Рюрика Ростиславича. Вже тоді мав славу неустрашеного лицаря; новгородці прозвали його „Удачним" і готові були йти за ним в огонь і воду,

Львівська державна
наукова бібліотека

мовляв: „Куди ти, княже, очима глянеш, туди ми своїми головами кинемо". Мстиславові не сиділося в Новгороді. Безустанні напасти суздальських князів, та вроджена жадоба воєнних пригод, гнали його геть з Новгороду. Манив його неспокійний український південь, а в першу чергу Галичина, де нікому з претендентів не давали засиджуватися.

Допомігши Ростиславичам відвоювати Київ від ставлеників Всеволода Суздальського (1215), Мстислав дістав, за труд, Торческ на Пороссю. Але й тут не переставав снувати плянів про підбій Галичини. Тимчасом на його Новгород напав Ярослав Всеволодич Суздальський і Мстислав мусів іти його обороняти. У славній боротьбі над рікою Липицею розгромив Мстислав суздальців, але в Новгороді таки не залишився. Саме тоді наспіли до нього посли від Лєшка польського, з закликом іти на Галичину.

Мстислав пішов не вагаючись, але під Галичем побачив, що сили його замалі й завернув на Подніпрівя. Тут придбав собі союзників та поїхав попрощатися з Новгородом і новгородцями. Весною 1219 р. поклонився новгородській Софії, могилі свого батька й новгородцям, та пообіцявши їх не забувати, рушив походом на Галичину. Галицькі бояри, пробували протиставити йому Романовичів, але Мстислав випередив Данила й зайняв Галич.

Другий виступ Данила Романовича. Розрив поміж Андрієм угорським і Лєшком краківським, розбуджує нові надії на Галич у Данила, що тимчасом дійшов до 18 літ. Бажаючи створити собі випадну базу на Волині, він не те, що не виступає проти Мстислава Удачного, але задружує з ним та жениться з його дочкою.

Запевнивши себе у Мстислава, Данило рішив відібрати свою отчину від Лєшка краківського. Звязавшись з Олександром Белзьким, пішов Данило походом на Лєшка (1219 р.) й відібрав від нього Берестейщину та забужські волости. Лєшко, думаючи, що Данило зважився на похід проти нього за відомом і тихою згодою Мстислава Удачного, забув нараз усі кривди від Андрія й увійшов з ним у союз проти Мстислава. Нагло й несподівано зявилися польсько-мадярські війська в Галичині. Здобувши Перемишль, рушили вони на Галич, де тимчасом на просьбу Мстислава, засів молодий Данило Романович. Сильний бій, яким Данило зустрів союзників, примусив їх звернутися проти Мстислава, що з невеликим військом станув на ріці Зубрі. Під великою перевагою ворожих сил Мстислав мусів уступити з Галичини й зупинившися на Пониззю, закликав туди Данила з Галича. Обдарувавши зятя за його відвагу й щирість, Мстислав відпустив Данила до Володимира, а сам кинувся навести на мадярів і поляків половецьку орду.

Тимчасом угорський воєвода Филя пішов на Володимир, але безуспішно. Данило наслав на Лєшка своїх нових союзників — литовців, а Мстислав зумів оборонити Володимир половецькими полками. Спроба Мстислава відібрати мадярам Галич не вдалася. Мстислав завернув, але небаром прийшов знову під Галич з полками східньо-українських князів та половців. Він розбив угорську залогу, що вийшла проти нього й по короткій сутичці біля городських воріт, зайняв Галич. Кольоман і Сальомея, разом з „гордим" Филею, що нахвалявся „зайняти всю землю й висушити море", попали в руки Мстислава. З ними разом дістався в неволю й провідник мадярської

Татари облягають город. (Мініятура західньо-европейського літопису XIII. ст.).

партії серед бояр — Судислав. Мстислав не пожалів полонених. Більшість побив, а залишив при житті тільки визначніших. Кольомана вислав до Торческа. З подивугідною великодушністю поставився Мстислав до Судислава. Не то, що подарував йому життя, але й дав йому намісництво в Звенигороді. На клопіт собі й Романовичам...

Угорський король зразу махнув рукою на дальшу боротьбу за Галичину й увійшов з Мстиславом у переговори в справі свого сина Кольомана. Помирився з Романовичами й Лєшко, а за цілу кампанію заплатив Олександер Белзький, що зрадив був Мстислава й перейшов на польсько-мадярський бік.

Та вороги не спали. Вони бачили, як гарно укладалися взаємини Мстислава й Романовичів, а разом з тим відживала державно-творча ідея їх батька Романа. Покараний Романовичами за зраду Олександер Белзький, нашептав Мстиславові в ухо, мовляв, Данило настає на його життя. Лицарський, але простодушний Мстислав повірив і від того часу всі його виступи повні недовіря і ворожнечі до свого найкращого й найщирішого союзника Данила. В 1222 р. заключив Мстислав договір з угорським королем, що без інтриг проти Данила, був би для нас цілком незрозумілий. За звільнення Кольомана й Сальомеї, зажадав Мстислав, щоби Андрій відрікся усіх своїх претенсій до Галичини, але за те Мстислав обіцяв одружити свою дочку з третім сином Андрія, теж Андрієм, і як зятеві передати йому Галичину. Потім вибирався Мстислав двічі походом на Данила, але він зумів відборонитися, а на зїзді в Перемилю переконав тестя про безпідставність його підозрінь.

Тимчасом на політичному небосклоні східньої Европи зявилася нежданно чорна хмара т а т а р щ и н и. Зявилася несподівано й опану-

вавши в короткому часі схід Европи, загрозила цілому культурному світові.

Татари. Споконвічне роєвище мандрівних народів — Азія — ригнуло тепер на Европу новою хвилею півдиких, турко-монгольських племен, що їх наш літопис признав дітьми пекла (Тартару) й прозвав „татарами"; зявилися на межах України, що вже й так хилилася до упадку, роздерта княжими міжусобицями й безупинною боротьбою з попередниками татар — печенігами, торками та половцями.

Монгольські племена середньої Азії почали свій завойовницький похід від південного Амуру. В XII ст. бачимо їх зєдинених під владою Бурджігенів, що виводили свій рід від прародича турських племен — сірого вовка. Нащадок цього роду Темуджін, покорив усі монгольсько-турецькі племена, та розбивши сусідні держави турківераітів і алтайських найманів, уже в 1206 р. проголосив себе, в старій турецькій столиці Каракорумі, незмінним володарем — джінгізханом. З того часу починається нестримний похід монгольських орд на захід. Паде держава тангутів, піддається північний Китай, Хіва, північна Персія й нарешті східній Кіпчак і Кавказ. Щойно тут наштовхуються монголи на опір. Половці, яси й черкеси, поєднавшися з кавказькими втікачами, станули на прю з непереможними ордами Темуджіна. Але там, де не помагав меч, приходила до слова, негірша від меча, татарська дипльоматія. Татарам удається порізнити союзників і розгромити їх одинцем. Около 1222 р. прийшла черга на половців. В околиці Подоння програли половці рішаючу битву з татарами. Згинув у ній найстарший половецький хан Юрій Кончакович, наложив головою хан Данило Кобакович, а старий тесть Мстислава Удачного, хан Котян, подався до Дніпра й кинувся до українських князів за підмогою.

Зїзд князів. Мстислав Мстиславич, що мав серед українських князів велику повагу, скликав їх на зїзд до Києва. Крім „старшин української землі" зявилося тут багато молодших князів, а між ними й Данило Романович. З виїмковою однозгідністю вирішено на тому зїзді загальний, протитатарський похід, з неменчою солідарністю станув до походу цвіт українського лицарства. Усталено збірне місце на Хортиці, біля Дніпрових порогів. Відтіля рушив грандіозний похід на схід, у степи. Були тут князі київські, чернигівські, смоленські й волинські. На тисячу човнах приплили сюди через Дністер, Чорне море й Дніпровий лиман „галицькі вигонці" з Пониззя, зявилася й уся половецька орда. Не зявилися тільки суздальські князі, що, нібито, запізнилися й завернули зпід Чернигова...

Даремне висилювалася татарська дипльоматія, щоби порізнити українських князів з половцями. „Ми вашої землі не займали — говорили татарські посли — ми прийшли, з божого допусту, на наших рабів і конюхів половців, що й вам чимало лиха натворили". Князі тямили, скільки лиха натворили їм половці, але розуміли й те, що коли вони сьогодні дадуть пропасти половцям, то завтра доведеться їм самим винести на собі весь натиск татарської навали. Татарських послів побито й похід рушив далі в степи.

Бій над Калкою. Данило Романович пішов попереду головних сил і почав громити один татарський загін за другим. Певність пе-

ремоги провожала українські полки аж до озівської річки Калки. Щойно тут переконалися вони, що... ані воєнне мистецтво тогочасної Европи, ані випробувана хоробрість і справність українських військ не всилі подолати цілковито відмінної боєвої тактики татар. Заковані в тяжкі, залізні „броні" українські лицарі, що здебільша воювали пішо й звикли вирішувати бій чоловим наступом, зустрілися вперше над Калкою з незліченою масою легкої кінноти, що наступала на них півколом, а в основу свого успіху клала несподівані для противника маневри на крилах.

Було це дня 31 травня 1224 р. Захоплений успіхами Данила Мстислав Мстиславич, не порозумівшися з усіми князями, взяв з собою кількох молодших князів та половців, перейшов Калку й почав бій з татарами. Українські війська станули посередині, половецька кіннота гарцювала по боках.

Принятим звичаєм, чолова лінія татар зразу заломилася й потягла за собою наступаючі українські полки. А рівночасно бокові крила татарського півколя заатакували половців з силою, якої вони не ждали. Нелюдський вереск татар змішався з криком перелякяних половців. Вони змішалися й проняті переполохом кинулися тікати. Не видержав залізний мур українського лицарства й дуже скоро змінився український наступ у безладний відворот. Даремне пробував Мстислав Київський зупинити втікачів створеною наборзі твердинею з походних возів. Три дні утримався з неустрашеним лицарством проти татарської повені, але вона його нарешті залила. Виманивши Мстислава підступом з обозу, викосили татари весь цвіт його лицарства. Решта татар кинулася в погоню за втікачами, гнала їх аж до Дніпра й тут винищила багато при безпляновій переправі через ріку. Літописець впевняє, що в катастрофі над Калкою пропало девять десятих всього українського війська, в чому згинуло шістьох князів, а самих киян пропало десять тисяч. „Сталася побіда над українськими князями, якої ще не було"... кінчить своє звідомлення літописець. Деякі загони загналися тоді в Переяславщину й понищили багато осель та вигубили чимало народу, але головна татарська сила завернула назад. „Вернулися від Дніпра і, як не знаємо відкіля їх Бог привів на наші грішні душі, так і не знаємо, куди вони ділися" — наче з полегшею занотовує літописець. Смертельний жах, що впав тоді на Україну скоро розвіявся, забулася Калка й життя вернулося в старе русло княжих міжусобиць та боярських коромол. Україна забула про татар, але вони не забули про Україну...

Лаштуючися до нового походу на підбій Европи, татари завернули на схід, щоб поліквідувати всі огнища, які моглиб їм колись загрозити на задах. Попустошивши Поволжа й Великий Булгар, вони пішли в Туркестан, щоби в 1236 р. знову загрозити Европі. Тимчасом (1227 р) помер джінгіз-хан, а його начальна влада над ордами припала його молодшому синові Огодаєві. Старшому синові Батієві (Бату) доручено остаточно покорити Чорноморя. З Субутаєм та іншими членами джінгіз-ханового роду, як Гуюк, Байдак і Менке, з 150 тисячною армією, рушили татари знову на захід. В 1236 р. знищили вони волжську Болгарію, через рік підбили Мордву, а там Рязаньщину, Московське князівство, Володимир над Клязмою, Суздаль, Ростов, Ярославль, Твер і Торжок, та зпід Новгороду завернули на південь, де в землі вятичів здобули й вирізали Козельськ. В 1238 доконали до решти половців й завернули на Кавказ, відкіля в 1239 р.

пішли вже просто на українські землі. Тут погромили Переяславщину й Чернигівщину та полюбувавшися Києвом, залишили собі його на черговий рік. Українські князі, хоч і бачили, до чого йде, не міняли своєї внутрішної політики й далі кривавилися в братовбивчій боротьбі за уділи.

Становище Мстислава Мстиславича. Як володар Галичини був Мстислав безвільною куклою в руках боярства. Колиж Андрій угорський заручив свого сина Андрія з дочкою Мстислава, що дав свому майбутньому зятеві Перемишль, бояри почали отверту боротьбу з Мстиславом. Один з боярських проводирів на дворі Андрія в Перемишлі почав підбивати королевича, щоби він пішов походом на Мстислава й забрав собі Галич. І справді, на прикінці 1226 чи на початку 1227 р. королевич рушив на Галич з помічними полками батька й Лєшка краківського.

Мстислав, хоч і скривдив Данила своїм договором з Андрієм угорським, звернувся тепер до нього за допомогою й дістав її. Угорсько-польські війська відбито і якби не Судислав, що намовив Мстислава не розбивати їх цілковито, Галичина булаб уже тоді спекалася угорсько-польської опіки. Що гірше, той сам Судислав намовив Мстислава не гніватися на королевича Андрія, одружити з ним дочку й віддати йому Галичину. Мстислав послухав, дав королевичеві Андрієві Галичину й залишивши за собою тільки Пониззя, пішов у свій степовий Торческ.

Данило, хоч як йому було це Мстиславове рішення неприємне, нічим не виявив свого невдоволення й не перестав шанувати у Мстиславі свого тестя і союзника. Відчув це Мстислав і сповідався перед Данилом: „Сину, завинив я перед тобою, не давши тобі Галича, що віддав чужинцеві. Це мене Судислав підвів. Але коли буде на це божа воля, я ще піду походом, візьму половців, а ти підеш з своїми полками. Ти візьмеш собі Галич, а я Пониззя"...

Але „божої волі" вже на це не було. Мстислав занедужав, постригся в черці й у 1228 р. помер. Перед смертю висловив побажання побачитись з Данилом, але один з галицьких бояр Гліб Зеремієвич не допустив до цього.

Смерть Мстислава зразу розвязала руки Данила, що як ми бачили, весь час старався бути льояльним супроти свого тестя. Тепер уже був Данило безспірним паном усієї Волині й міг узятися за повернення собі Галичини. Свому братові Василькові віддав Данило Берестейщину, сам задержав Володимир. Коли ще в 1225 р. вмірав Мстислав Пересопницький (Німий), то свою луцьку волость і сина Івана доручив Данилові в опіку. Небаром помер Іван Мстиславич і Луччина залишилася при Данилі. Правда, син Інгвара Луцького — Ярослав пробував зайняти Луцьк, але безуспішно. Данило дав йому Перемиль, а всю Луччину й Пересопницьку волость передав братові Василькові в заміну за Берестейщину, що її прилучив до Володимирщини. Поза волинськими волостями Романовичів залишилися тільки дрібні південні окраїни та частина Белзчини в руках неспокійного Олександра.

До створеного ще за Мстислава союзу князів — київського, чернигівського та галицького, ставився Данило доволі байдуже, поки той союз не виступив проти нього в обороні пинських князів, що їм Данило відібрав захоплений в 1227 р. Чорторийськ. Небаром той

Бій чеських і шлеських лицарів з татарами під Ліґніц. [Мініятура західньо-европейського літопису XIII. ст.].

союз розбився. Михайло Чернигівський почав зазіхати на Київ і Галичину з чого вийшла війна з Володимиром Рюриковичем Київським. В звязку з тим Володимир задружив з Данилом, а Михайло з Ізяславом Мстиславичем.

Рівночасно по смерти Лєшка краківського (1227 р.), що відіграв таку велику ролю в досьогочасній галицько-волинській метушні, починається в Польщі княжа міжусобиця. Користають з того сусіди, а між ними й українські князі, що помагають ріжним польським князям добиватися краківського престола.

Данило задружив з братом Лєшка — Конрадом Мазовецьким й у 1229 р. помагаючи йому, запустився в Польщу так глибоко, „як ніхто з українських князів, крім Володимира Великого". З свого боку Конрад, не міг відмовити допомоги Данилові.

В 1230 р. вибрався Судислав з військом на Пониззя. Скористав з цього Данило й, не гаючись, пішов на Галич. Один Данилів полк зашахував Судислава, решта війська облягла угорського королевича. Судислав, розбитий на Пониззю, ледви проскочив до Галича, але це не врятувало ні його ні угорського королевича. Мусіли піддатися й тікати на Угорщину. Тут зворохобили проти Данила старшого королевича Белю. Він зявився під Галичем, але дуже скоро примусили його галичани завернути з поворотом.

Куди грізнішими для Данила, аніж зовнішні вороги, були галицькі бояри. В боротьбі Данила з королевичем, вони станули по його стороні тільки тому, що за Данилом було все галицьке громадянство, але їхня прихильність була нещира. Вони почали провокувати Данила образами, змовлялися на його життя й нарешті висунули проти

нього Олександра Белзького. Данило боронився як міг. Братові Василькові доручив прогнати Олександра з Белза, що втік до своїх однодумців у Перемишлі, а сам скликав галичан на віче й запитав громаду, чи може на неї числити. „Ми вірні Богові й тобі!" — відповіли галичани. Спіраючись на підтримку громади, прогнав Данило Олександра з Перемишля. Олександер утік на Угорщину й тут настроїв старого короля Андрія на Данила. В 1232 р. рушили мадярські війська на Галичину. Данила не було в краю. Городські воєводи, що здебільша ворогували проти Данила, піддавали мадярам один город за другим. Засівши в Галичині, пішли мадяри походом на Володимир, але тимчасом Данило вернув до краю й розбив мадярів під Шумським. З черги поєднався з Олександром Белзьким і при допомозі Володимира Київського здобув від мадяр Перемишль, та пішов на Галич. В Галичі зорганізувалися Данилові прихильники під проводом боярина Доброслава. Вони вийшли йому назустріч й допомогли відвоювати Галичину; сам Галич здався не зразу. Судислав вспів перемовити на свій бік Олександра Белзького, але тимчасом помер у Галичі королевич Андрій і Судислав мусів тікати з прихильниками на Угорщину. По Олександрі гине тепер слух, але галицькі бояри не перестають „коромилити" проти Данила. Коли тільки Данило рушив з Галича на підмогу Володимирові Київському, бояри підняли бунт і змовившися з Михайлом Чернигівським, не пустили Данила до Галича.

Було це в осени 1235 р. Данило доручив Василькові зібрати військо проти повстанців, а сам подався на Угорщину. Тут він даремне старався забезпечитися від мадярського втручування в галицькі справи. Новий король Беля не захотів мати під своїм боком енергійного Данила й увійшов в переговори з Михайлом Чернигівським.

Союз Данила з австрійським герцогом. Непримирне становище Белі примусило Данила оглянутися за іншим союзником. В боротьбі німецького цісаря Фридриха II з австрійським герцогом Фридрихом Войовничим, бачимо помічні війська Данила й Василька в обозі герцога. Це злякало Белю. Він запросив до себе Данила й Василька та зобовязався не піддержувати їхніх противників. Та хоч як Данило напружував усї сили, хоч звязався з Литвою, перекупив половців, а від німецьких хрестоносців відвоював Дорогичинську землю, Галича не вдалося йому відвоювати. Там засів Михайло Чернигівський, а по його відході до Києва син його Ростислав; з ним перетяглася війна Данила за Галич цілих літ десять. Випробувано в ній усіх засобів, не покидуючись і мирними договорами. Після двох безуспішних походів Михайла й Ростислава на Волинь та двох такихже походів Романовичів на Галич, Данило признав Ростиславові Галич, залишивши собі Перемишль, але перемиря не тривало довго. Ростислав відобрав Перемишль і війна почалася наново. Данило виждав момент, коли Ростислав пішов проти Литви й рушив на Галич. Галичани кинулися тоді до Данила, мов „пчоли до матки", а бояри, „хоча противні Данилові, не могли вдержати міста" й, прикинувшися його прихильниками, вийшли йому назустріч „з слізми в очах і з усміхненими обличчями, облизуючи собі губи за панованням, що втікло від них", як оповідає прихильний Данилові літописець.

Данило вийшов у місто, в церкві Богородиці сів на престолі свого батька й на знак перемоги заткнув свою хоругов на Німецьких воротах. Ростислав утік на Угорщину, а бояри „припадаючи Данилові

до ніг, просили в нього ласки: „Завинили ми перед тобою, що приняли іншого князя". Данило помилував ворохобників, а скориставши з того, що Михайло втік з Києва перед новою татарською навалою, зайняв Київ і посадив у ньому свого воєводу Дмитра. Небаром вернулися з Угорщини Михайло Чернигівський і Ростислав, та покорилися перед Данилом. Данило дав Михайлові Київ, а Ростиславові Луцьк, але через татарську небезпеку оба вони мусіли користати з гостинности Данила. Небаром і Данилові прийшлося тікати з краю.

Король Данило Романович. [Рисунок Ю. Панькевича].

Друга поява татар на Україні. Пізною осінню 1240 р. вибрався татарський хан Бату на підбій держав південно-східної Европи. Мав на приміті Україну, Польщу й нарешті Угорщину, що дала захист розбитим половцям. З початком грудня станув Бату під Києвом. Пройшовши замерзлий Дніпро, татари окружили місто з усіх боків. „Від рику волів, реву верблюдів й іржання коней не було чути голосу в місті" занотовує літописець. Але очевидна перевага напасників не злякала киян, що їм проводив Данилів воєвода Дмитро. Бату уставив тяжкі обложні машини з боку Лядських воріт. Кількоднева праця машин зрушила стіни. Кияне кинулися обороняти пролім і „треба було бачити, як ламалися списи, як розбивалися щити, як від стріл померкло сонце" — пише літописець. Татари опанували пролім і змучені боротьбою стали відпочивати. Скористали з того кияни і окопалися довкола Десятинної церкви. До церкви збіглися жінки з дітьми й майном. Черговий наступ татар привів до катастрофи. Укріплення довкола церкви впали, а сама церква, не видержавши тягару народньої маси на своїх зводах, завалилася. Сталося це 6 грудня 1240 р. Впала будівля Володимира Великого, а з нею разом упала й досьогочасна слава матері українських городів...

Татари спустошили Київ, багато людей перебили, багато забрали в полон; воєвода Дмитро попав ранений у татарську неволю, але татари, в признанні для його хоробрости, дарували йому життя й приняли до ханового двора. На українських князів упав смертельний жах. Данило втік на Шлеськ, Михайло з сином на Мазовше, Лев Данилович на Угорщину. Й нікому було боронити предківських огнищ.

Розгромивши Київ, пішов Бату далі на південний захід. Під Колодяжином уставив дванацять обложних машин, але взяти міста не зміг. Зате зайняв Камянець на Случі й Ізяславль на Горині. В дальшому поході оперлися татарам Данилів і Кремянець. Взято й страшно спліндровано Володимир Волинський, де по словам літописця не залишилося ні живої душі, а церкви були завалені трупами. Нарешті впав Галич „і багато огородів, що їм нема числа".

В лютому 1241 р. гуляли татари по Галичині, заганяючись на Польщу, Шлеськ та Моравію. Головна сила перейшла тимчасом крізь „Руські Ворота" в Карпатах на Угорщину. Тут вони поєдналися з другою кольоною татарських військ, що прямувала на Угорщину з чорноморських степів крізь Роднянський провал на Семигород. Коли татари перейшли на Угорщину, українські князі вернулися до своїх волостей і, якби нічого не сталося, почали дальшу міжусобицю.

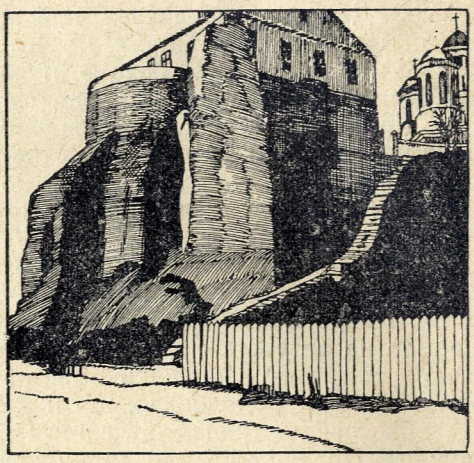
На Угорщині пробув Бату до 1242 р. й був би тут забарився довше, а може й посунув далі на західню Европу, якби не смерть головного хана Огодая, по якому надіявся Бату дістати головний ханат. Весною 1242 р. бачимо вже Батія в поворотному поході через Галичину і Волинь. Татари спішилися й тільки пліндрували землі по дорозі, але укріплених городів не брали. Завдяки тому Данило втримався на Волині, Михайло в Києві а Ростислав у Чернигові.

Тут Ростислав не кидав далі думки про Галич. Правда, як тільки Данило з Васильком рушили проти нього, Ростислав утік з Галича, а разом з ним пішли неприхильні Данилові бояри та єпископ Артемій. Подібно придушив Данило бунт перемишлян, яким проводив насланий Ростиславом рязанський князь Константин та місцевий владика. Ростислав не дав за вигране й зорганізував ще один похід проти Данила, але наштохвнувшися по дорозі на татар, що верталися на схід, утік на Угорщину.

Боярська сваволя. За цілий час боротьби князів за Галич, справжня влада опинилася в руках боярської верхівки. „Галицькі бояри — пише літописець — називали Данила своїм князем, але самі держали всю землю. Доброслав Судич, попів унук, розпаношився мов князь і грабив усю землю. Без волі князя він прийшов у Бакоту й перейняв усе Пониззя. А Григорій Василевич хотів собі загорнути все перемиське Підгіря. І була в землі велика метушня й грабіж від них. Коли Данило дізнався про те, з великим жалем прислав свого стольника Якова до Доброслава й сказав боярам: „Я вам князь, а ви мене не слухаєте, грабуєте всю землю. Я тобі Доброславе заборонив приймати в службу чернигівських бояр, а казав роздавати волости галицьким боярам, а коломийську сіль звелів задержати для мене". Доброслав сказав на те: „Добре". Але тимчасом, коли Яків сидів у нього, прийшов Лазар Домажирич і Івор Молибожич, два беззаконники з роду смердів і поклонилися Доброславові до землі. Яків здивувався й запитав — чого вони кланяються. „Я дав їм Коломию" — сказав Доброслав. Яків сказав: „Якже ти міг, без княжого дозволу, дати їм Коломию? Чейже великі князі мають Коломию на утримання дружинників, а ті не гідні мати й власної батьківшини. Але Доброслав тільки засміявся й сказав: „Що маю на те сказати?" Не мав „що на те сказати" й Данило, якому боярська сваволя виростала понад голову.

Тимчасом Ростислав, що втік перед татарами на Угорщину, вспів прихилити до себе короля Белю, що не тільки одружив його з своєю

дочкою, але й дав йому велику військову допомогу. Під Перемишлем набрав Ростислав багато селян і з ними зустрівся під Січницею з передовими полками Данила. Зразу Ростислав переміг, але коли проти нього рушив сам Данило, Ростислав утік назад на Угорщину, щоби в 1245 р. виправитися з свіжими угорськими й польськими військами проти Данила.

Руїни башти в Острозі на Волині.

Бій під Ярославом. Почувши про новий похід Ростислава, Данило вислав частину війська з дворським Андрієм під обложений Ярослав, а відтак пішов сам з головними силами і Васильком. Прийшло до бою під Ярославом; блискуча перемога Данила раз на все закріпила становище Романовичів, як неподільних володарів Галицько-Волинської Держави.

По словам літописця, Ростислав, ще заки виступив до бою, нахвалявся перед своїми, що якби він побачив де Василька чи Данила, зараз би наскочив на них: „Хочби з десятьма воями, а поїхав би на них!" Але Ростиславові не суджено було перемогти. Для піддержання духа в рядах, він улаштував перед битвою лицарський турнір. В двобою з якимсь Воршем упав під Ростиславом кінь, він викрутив собі рамя й „це знамення було йому не на добро"... як пророчить літописець. Зате куди краще „знамення" показалося військам Романовичів. Коли вони підїхали до Сяну й позіскакували з коней, щоби одягти на себе зброю, „налетіло хмарою багато вірлів та круків; вірли клекотіли й плавали та кидалися в повітрі як ніколи передтим; і це знамення було добре".

Попереду Данилових полків виступили половці. Вони заскочили стада Ростиславового війська без охорони, але не маючи на те приказу Данила, не рушили обозу противника. За половцями посувалися полки Данила й Василька. Був тут теж маленький Лев Данилович, під опікою хороброго боярина Василька. Почав бій дворський Данила Андрій. Він вирвався попереду, натискаючи списами. „Зломилися списи і був гук, як від грому. З обох боків упало багато людий з коней і згинуло, багато теж було ранених від сильного удару списів". Вже почав Дворський знемагати, але Данило післав йому свіжий відділ на підмогу й він не віддав позиції. Тимчасом поляки наперли на полк Василька, а мадяри, з „гордим" Филею на чолі станули в запасі; Филя насміхався з військ Романовичів: „Русь скорі до удару, але треба тільки витримати їх натиск, бо вони невитривалі на довгу битву".

Недовго вдержався Филя в запасі. На нього наскочив сам Данило й примусив до битви. Був момент, у якому Данило ледви вирвався з мадярських рук, але він скоро добувся з небезпечного місця, й ударивши якогось мадяра списом, збив його з коня й убив на місці. Маленький Лев теж зламав свого списа об самого воєводу

Филю. Данило впорядкував свій полк і натиснув на Филю з силою, що її мадяри не витримали. Розбиті почали тікати, а Данило захопив хоругов Филі й тутже роздер її надвоє. В погоні через глибокий яр Данилові війська товкли мадярів без милосердя.

Негірше справився й Василько з поляками. Хоч як вони нахвалювалися прогнати українські війська „на великі броди", хоч як грімко співали „кірієелєйзон", то Василько розбив їх, а Данило міг, по своїй перемозі над мадярами, тільки слідкувати за хоругвою Василька, що гнала за поляками.

Небаром поле опустіло. Герої дня — Данило і Василько пристанули на могилі під містом й дивилися, як їхні війська кінчають ворогів. Привели до них і самого Филю. А хоч як він тепер складався, Данило не витерпів і вбив його власною рукою. Забагато бо лиха накоїв той мадяр українській землі. Згинув теж „лихий ворохобник землі" боярин Володислав, що накладав з мадярами.

До півночі тривав ще гамір і суєтня на побоєвищі. Одні одних шукали. Потім побідники вернулися до Холму.

Ярославська битва була останньою перемогою Романовичів у боротьбі за цілість Галицько-Володимирської Держави. Смерть „гордого" Филі стала символом перемоги над зовнішнім ворогом так само, як смерть боярського ватажка Володислава була осторогою для боярської тічні, що вже закінчила свою ролю.

Татарщина. Вернувшися з Угорщини, татари не відплили в азійські кочовища, але розбили свої похідні шатра над долішною Волгою й відтіля рішили кермувати справами покорених країв та народів. Нагнавши всім жаху й погрожуючи новими походами, вони залякали своїх безпосередніх сусідів тим легче, що західня Европа не мала ні сили ні належного розуміння, щоби протиставити себе монгольській небезпеці. Европейські лицарі здобувалися на далекі й виснажні походи до Святої Землі, але безпосередної небезпеки не розуміли.

Один з перших поклонився татарам суздальський князь Ярослав (1243 р.) За ним потяглися „до татар по свою отчину" й інші московські князики; не минула лиха доля й Михайла Чернигівського. Він вибрався в орду за „ярликом", тобто ханським потвердженням на чернигівському столі, але тут довелося йому наложити головою. Татари зажадали, щоби він, на знак очищення від лихих думок, пройшов поміж два вогні та щоби поклонився опікунчим духам ханської рідні. Михайло відмовився й зате заплатив життям, разом з своїм боярином Федором. Оба вони згинули під пястуками й чобітьми ханського окруження...

Перемога під Ярославом запевнила Романовичам безспірне володіння над галицько-волинськими землями й забезпечувала рішаючий вплив на загально-українську політику. Данило обняв Галичину, Василько Волинь, але обі области були обєднані в спільному державному організмі, що якийсь час не відчував навіть прикрих наслідків татарської зверхности. Але прийшов і на Данила Романовича час, коли він почув від татарського посла страшні слова: „Дай Галич!" Гордий син великого Романа дуже скоро зрозумів, що спротив не здасться нінащо й приведе нову руїну на край. „Данило дуже тим зажурився, бо не укріпив ще своєї землі городами й порадившися з братом, сказав: „Не дам половини моєї отчини, але піду сам до Батія".

26 жовтня 1245 р. виїхав Данило в Орду. По дорозі вступив до

Видубицького манастиря під Києвом і звелів відслужити Богослужбу за успіх своєї принижуючої подорожі. В Орді стрінули Данила з особливою прихильністю. Правда, подали йому напитися кумису, не зберегли від ріжних двірських церемоній, але пошанували в ньому сміливого войовника й великого державника. Татарам імпонував такий вазаль. Але татарські ввічливости не радували ні Данила ані не зводили літописця. „Данило Романович — пише літописець — великий князь, що разом з братом володів Києвом, Володимиром, Галичем й іншими землями, тепер навколішках, називається холопом, що від нього вимагають дані, непевний життя, мусить вислухувати погроз...“ Та дарма. Три тижні гостював Данило у Батія й вернувся додому з ханським потвердженням на Галичину. „Вернувся у свою землю, зустрів його брат, удвох плакали над образою Данила, але ще більше раділи тим, що вернув живий“.

Ікона Вишгородської Богородиці, що її забрав Андрій Боголюбський до Володимира над Клязмою.

Очевидно, Данило не корився перед татарами щиро. Татарську доброзичливість приняв як зневагу, закусив зуби й ждав тільки моменту, коли зможе випростатися на весь ріст. Не тільки ждав його, але й усіми силами й засобами старався його приспішити. Безпосередно по свому повороті від татар почав Данило „будувати городи проти безбожних татар“ та шукати проти них союзників у західній Европі. Рівночасно не вагався використовувати татарську протекцію над собою там, де того вимагала потреба.

В першу чергу змінив своє відношення до Данила мадярський король Беля, що зараз таки запропонував йому союз, закріплений подружжям королівської дочки Константії з Львом Даниловичем. Ростислава Михайловича, що його дотепер підтримував проти Данила, усунув Беля цілком з політичного овиду, давши йому банство в Славонії а потім у Мачві. Правда, Данило, не дуже тепер і спішився на дружбу

з Угорщиною, що воювала проти його австрійського союзника До остаточної згоди, то є подружжя Лева Даниловича з угорською королівною й повороту мадярських бранців зпід Ярослава, прийшло щойно в 1247 р.

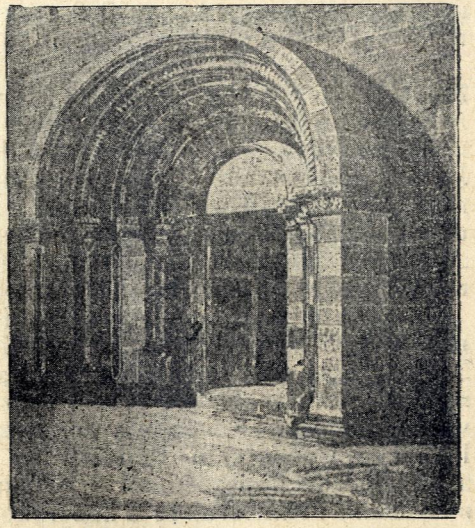
Звязки з папою. Підчас побуту Данила в Орді переїздив через Волинь до татар, папський лєгат Пляно Карпіні. В 1246 р. він гостював у Василька й старався приєднати його до унії. Василько, при всій своїй привітности й гостинности для папського посла, не відповів йому нічого обовязкового, вимовляючися неприсутністю Данила. Але проворний Карпіні подбав про те, щоби зустрітися з Данилом підчас його повороту з Орди й використати його пригноблення для своєї унійної акції. Данило не відкинув пропозиції. Навпаки, роблячи папському лєгатові надію на можливість прийняття унії української церкви з римським престолом, сам думав про можливість загальноєвропейського хрестоносного походу проти татар. І Данило і лєгат говорили двома ріжними мовами, але ні один ні другий не виключав можливости порозуміння, з очевидною користю для обох сторін.

Коли літом 1247 р. вертався Карпіні з Орди, він не забув відвідати Романовичів, щоби довідатися, що його вступні переговори попали на пригожий грунт: Романовичі вже почали з папою листуватись. Правда, те до чого змагав папа, не вповні покривалося з тим, чого хотів Данило. Папа мав на приміті церковні справи, в Данила була на першому пляні політика; й тому так важко було їм порозумітися, а потім так легко розійтися. В грамоті з 3 травня 1246 року писав папа, що він приймає „руського короля" під покров св. Петра, а його ворогам загрожує гнівом божим і своїм. Але про протитатарську інтервенцію західньо-европейських держав не говорить ані та ані інша грамота папи. Не диво, що коли Карпіні, вертаючись з Орди, відвідав Романовичів удруге (1247), то вони мали час отрястися з рожевих сподівань, що їх звязували з папою. І тому мусів Карпіні вжити свіжого запасу красомовства й аргументації, щоби привести Романовичів до нових звязків з папою.

І справді з 1247—8 рр. маємо знову цілу низку папських грамот до Романовичів, що в них, крім церковних питань, порушені й політичні; в першу чергу справи майбутньої боротьби з татарами. Але Данило дуже скоро зрозумів, що „меч св. Петра", такий грізний в католицькій Европі, не спасе його перед азійською небезпекою й тому знову закинув переписку з папою; відновив її щойно по чотирьох роках, під впливом угорського короля. Тепер (1253) пробував папа здобутися на рішучий крок у користь Данила й проголосив хрестоносний, протитатарський похід, закликаючи до нього лицарів Польщі, Чехії, Моравії, Сербії та Померанії. Та заклик папи прогомонів без успіху. Ніхто й не ворухнувся.

Коронація Данила. Вже при перших спробах Данила звязатися з Римом, папа не полінувався запропонувати йому королівської корони. Але Данило дуже довго відмовлявся від тої почести. По перше, не привязував надзвичайної ваги до пустого титулу, а по друге не хотів дразнити татар у пору, коли папа, разом з короною, не міг йому дати воєнної допомоги. Але папа дивився на ті справи інакше й вислав до Данила свого делєгата Опізона з короною. Довго їздив Опізон за Данилом, поки його не намовив. Остаточно Данило при-

няв корону й коронувався в пограничному Дорогичині (1253), але зробив це тихо й безголосно, наче між іншими, підчас одного із своїх багатьох походів на ятвягів. Ждучи на підмогу папи проти татар, Данило не спішився з запроваджуванням єдности української церкви з римським престолом і це викликало обурення папи. В грамоті з 1257 р. папа закидує Данилові недотримання умови й рівночасно закликає католицьких володарів силою примусити Данила до унійної ревности. Але цей заклик папи не мав більших успіхів, як йогож таки маніфест з 1253 р. про хрестоносний похід католицьких володарів проти татар. Як тоді, так і тепер ніхто й пальцем не рушив, а Данило порвав остаточно з Римом.

Головний вхід до церкви св. Пантелеймона в Галичі, збудованої в княжих часах.

Боротьба за наслідство по Бабенбергах. По союзникові Данила, австрійському герцогові Фридрихові II Войовничому, що був останнім з роду Бабенбергів, залишилася одна тільки братаниця Гертруда. Герцогство Австрії обняв її чоловік Герман. Та небаром Герман помер і австрійські барони закликали на престіл чеського королевича Отокара, що проти нього виступив угорський король Беля разом з королем Данилом. За ціну пограничних австрійських земель, згодився Беля одружити Гертруду Австрійську з сином Данила Романом і допомогти йому здобути й удержати австрійський престіл.

Весною 1252 р. відбулося подружжя Романа з Гетрудою а рівночасно почалася широко закроєна кампанія за австрійський престіл. Але угорсько-українська коаліція не видержала проби. Беля, зазхопивши австрійське пограниччя, підпомагав Романа Даниловича нещиро. Роман залишився майже сам у боротьбі з Отокаром і, не хотячи піти з ним на угоду, був примушений тікати з обложеного Гімбурга. Данило, занятий татарською небезпекою, не міг як слід підтримати сина й на тому закінчилася його смілива спроба заволодіти австрійським престолом. Далі Роман закинув думку не тільки про Австрію, але і про свою жінку Гертруду, перейшов на Литву, одружився з дочкою князя Гліба Волковийського і так зійшов з ширшого політичного обрію.

Люблинська земля. Помагаючи Конрадові Мазовецькому в його боротьбі з Болєславом Соромливим, Данило загорнув собі Люблинську землю. Для оборони Люблина від заходу збудував Данило славну люблинську вежу й зміцнив укріплення, але небаром віддав усе добровільно за ціну добрих взаємин з Польщею. Маючи на оці татарську небезпеку, Данило дорожив звязками з польськими князями. Вони

не попсувалися навіть у 1259 р. коли галицько-волинські князі, примушені татарами, пішли з ними походом на Польщу.

Литва. Ще за Романа Мстиславича Великого почали непокоїти волинське пограниччя литовські племена ятвягів. Але Роман приборкав їх скоро, та як ми знаємо „орав Литвою". Та зараз по його смерти Литва знову підняла голову. Правда, в 1219 р. заключено у Володимирі литовсько-українську згоду, але вона не перешкаджала поодиноким, незорганізованим литовським племенам непокоїти українські землі. Особливо докучали ятвяги й проти них мусів Данило організувати союз з мазовецькими князями та орденом хрестоносців.

Коли у 30-их рр. XIII ст. литовський князь Мендовг зорганізував першу литовську державу, Данило заключив з ним перемиря. За ціну вільної руки в боротьбі з ятвягами, Данило підтримував до якогось часу державно-творчі зусилля Мендовга. Але небаром побачив, що Мендовг виростає йому понад голову й починає погрожувати Галицько-Волинській Державі як цілости. Тоді Данило зірвав союз з Мендовгом і звязавшися з деякими литовськими племенами, що не визнавали Мендовга, та з хрестоносцями, почав з ним боротьбу. Боротьба тривала недовго і обмежилася до кількох походів Данила на т. зв. Чорну Русь і, відстрашивши Мендовга від посягань на українські землі, закінчилася в 1254 р. новим українсько-литовським перемирям. Тоді то Роман Данилович дістав волости на Білій Руси, а Шварно Данилович заручився з дочкою Мендовга. Межі держави Романовичів поширилися тепер далеко на захід і північ, Литва почала входити в круг українського, культурно-політичного впливу.

Проглянув це Мендовг, відібрав Романові його білоруські волости а відтак аж до смерти не перестав непокоїти українських земель. В боротьбі з Мендовгом гине (1256 р.) кандидат на австрійський престіл Роман Данилович.

„Татарські люди". Вернувши (1246 р.) від Орди, Данило не кидав ні на хвилю думки про остаточну розправу з татарською язвою. Поки міг подумати про отверту боротьбу з татарами, Данило взявся в першу чергу знищити т. зв. „татарських людий", себто українські громади, що виломилися зпід княжої влади й піддалися під безпосередню татарську зверхність. Перед у тому „татарофільському" русі вели т. зв. б о л о х о в ц і, українське племя з деякою примішкою турської (чорно-клобуцької) крови, що жило у верхньому байсені Случі, Горині й Бога, на східньому пограниччю Волині. Болоховці, хоч і займалися хліборобством, всеж таки мали в своїому побуті чимало кочівницьких признак, заєдно бунтувалися проти князів, підпомагали опозицію проти них, а як тільки зявилися на Україні татари, перейшли на їх бік. Вони, як каже літописець „сіяли для татар просо й пшеницю" і не визнавали Данила за свого зверхника. Під погубним впливом болоховців оставали деякі чистоукраїнські громади на Київщині та Поділлю, що теж воліли платити дань азійським наїздникам, аніж коритися рідній владі й нести на собі обовязки оборони краю перед ворогом. Не диво, що проти них звернувся Данило й почав їх безпощадно винищувати. Він ходив кількома походами проти болоховців й інших „татарських людий", палив їх села, „розкопував їхні греблі" й забирав у неволю й взагалі поводився з ними, як з ворогами і зрадниками рідного краю.

Нараменник княжої доби, найдений в Молотові, у Галичині.

Не могло це подобатися татарам і вони почали війну з Данилом. Тогочасний ватажок татарської орди Куремса ходив кількома наворотами на Волинь і Поділля, але не міг багато вдіяти. Тоді на його місце прийшов до Орди Бурундай (1259 р.), що рішив, не вступаючи з Романовичами в отверту війну, звязати їхні сили. Виправляючись на Литву, Бурундай закликав з собою Романовичів, як своїх „мирників". Данило вислав Василька, що мусів помагати татарам громити своїх союзників... Зчерги виступив Бурундай проти Польщі й станувши на волинській межі, післав по Романовичів. Данило знову не поїхав, але вислав Василька і свого сина Льва. Бурундай зустрів їх криком і лайкою та зажадав, щоби вони понищили укріплення, що їх поставили „проти безбожних татар". Князі, не бачучи виходу, розкинули укріплення Кремянця, Луцька, Данилова, Стожка й наймолодшого Львова. По дорозі розкинув Бурундай укріплення Володимира Волинського та підступив під Холм. Місто було міцно укріплене й не піддалося. Татари пішли в Польщу й дуже її понищили.

В той спосіб Бурундай, ніби й не воюючи з Романовичами, досяг свого: мрія Данила про остаточну розправу з татарами розвіялася. Надії на папу й західньо-европейську допомогу пропали, а одиноке протитатарське забороло — городи, що їх тільки Данило набудував, лежали тепер у румовищах. Не пережив цього великий князь, захворів і 1264 р. помер у Холмі, де його й поховали.

Характеристика короля Данила Романовича. „Цей князь — пише літописець — був князь добрий, хоробрий і мудрий; збудував багато городів і храмів та прибрав їх ріжними окрасами. Головнож вславився своїм братолюбям з Васильком. Був другим по Соломоні"...

Український історик Микола Костомарів, характеризує Данила словами: „Доля цього князя мала в собі щось трагічного. Досяг він багато такого, чого не досяг ніодин з українських князів, та ще серед такого напруження, що інший не переніс би. Майже вся Україна, весь край заселений українським племенем, опинився під його владою. Але не встигнувши визволитися зпід татарського ярма, Данило не залишив запоруки самостійности своїй державі на майбутнє. У відносинах до своїх західніх сусідів, як взагалі в цілій своїй діяльности, Данило, завсіди відважний, неустрашимий, великодушний і добрий, менше всього був політиком. У всіх його вчинках ми не бачимо ні сліду хитрощів, навіть тих, що їх уживає людина, аби

недати себе обдурити. Цей князь був повною протилежністю хитрих князів Московщини, що від батьків переняли політику хитрощів та насильств і звикли не розбіратися в засобах для досягнення мети. Постать Данила так і залишилася благородною, найбільш симпатичною постатю в цілій історії княжої України".

Лицарськість, витривалість, ріжносторонність і рухливість признає Данилові й Михайло Грушевський, що нарівні з Костомаровим, закидує йому брак політичного хисту: „Його дипльоматія була безладна, його політика проти татар короткозора, непевна й доривочна".

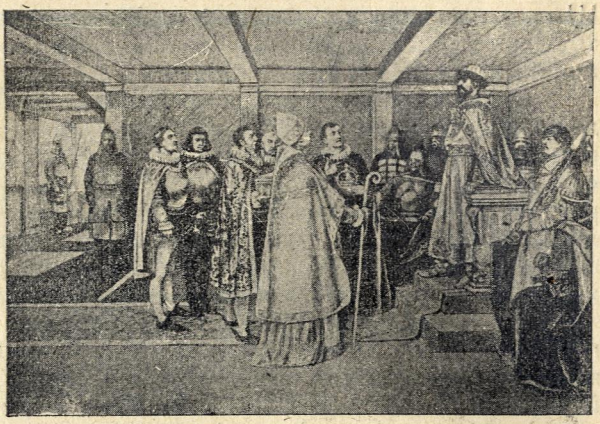
Зате Степан Томашівський бачить у Данилі „одну з найідеалістичніших постатей української історії: розумний, лицарський, культурний, гуманний, а при тому енергійний. Завдяки цим прикметам він покінчив остаточно з боярською анархією й спровадив громадянство на шлях нормального, громадського розвитку. Невдачі не зменшують його вартости, бо приходилося йому працювати в надзвичайно трудних умовах, куди трудніших, як мав їх його батько"...

В сузірі великих, опікунчих духів княжої України, поруч Святослава Завойовника, Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха й Романа Мстиславича, був король Данило Романович рівнорядною величиною, дарма, що високо трагічною, бо... останньою.

Король-будівничий. Упокорення, що його зазнав Данило й вічна тривога від татар, примусила далекозорого володаря подумати про забезпечення краю цілим рядом городів-твердинь. Крім стриму татарській навалі мали вони служити захистом для культурно-господарської розбудови краю. Так повстав Данилів, Холм, Львів та інші городи. В порівнанні з давнішими деревляними городами, будувалися нові міста здебільша з каміння й приспособлювалися до нових вимог воєнної техніки. Про те як вони будувалися, поучує нас галицько-волинський літописець, що доволі докладно описує нам закладини й розбудову Холму.

На місці, що його Данило визнав пригожим для будови городу, не було, мабуть, ніякої оселі. Довколичні люди звали його „холмом" і ця назва перейшла на „малий городок", що його збудував тут Данило в 1237 р. Річка Угорка з маленьким допливом і багнистими берегами, впарі з високим положенням, скріплювали природну оборонність городка. Данило тільки використовує пригоже положення й будує стіни з „заборолами", ставить на них „пороки" й „самостріли", а посередині городка ставить, високу на 15 ліктів, мурована вежу з деревляним верхом. З неї було видно й можна було стріляти далеко поза місто. Тутже прокопав Данило 35-сяжневу криницю для залоги. Недалеко городка збудував Данило ще 12-ліктеву сторожну башту („будильницю") украшену дзоголовим вірлом, вирізьбленим з каміння. Руїни тієї вежі Данила збереглися щасливо до нині, разом з руїнами другої, незгаданої літописцем вежі біля нин. села Столпя.

Зчасом поширив Данило Холм і побудував у ньому собор св. Івана Золотоустого, що по словам літописця, був справжнім архитвором тогочасного, західньо-українського будівництва. Баню собору двигали чотири луки, сперті на стовпах, закінчених різьбленими в камені, людськими головами. Вівтарний лук спірався на двох одноцілих ко-

Послухання папського леґата в короля Данила.

льонах, склепіння пресвітерії було розмальоване золотими зорями по синьому полі. Два входи до церкви, від заходу й півночі, були пишно різьблені в білому галицькому й зеленому холмському камені. Над входами були різьблені постаті Христа та св. Івана. Всю різьбарську окрасу собору виконав різьбар Авдій. Долівка в церкві була кладена в шахівницю, з мідяних і оловяних плит, що вигладжені, блищали мов зеркало. На вікнах були „римські скла", себто ріжноколірові вітражі, а ікони, що красувалися в соборі, були привезені з Києва, Овруча та інших українських міст. З Києва привезено теж дзвони та церковні книги.

Крім святойванського собору, побудував ще Данило в Холмі церкви Трійці, Богородиці та Кузьми й Дамяна. Довкола холмського замку розвів Данило парк.

В 1255 р. Холм погорів. Почалася пожежа від якоїсь „окаянної баби", а була така велика, що її заграву бачили аж у Львові. Але Данило не зневірився й зараз таки приступив до відбудови. Обновив собор Івана та церкву Трійці, а навіть збудував нову церкву Богородиці. Перед її царськими ворітьми поставив Данило прегарну чашу-хрещальницю, що її привіз з Угорщини. Чаша „була різьблена з подивугідним майстерством" й мала вінок з різьблених, гадючих голов.

Для того, щоби розвести життя, промисл і торгівлю в місті, почав Данило закликати до Холму „німців, іноязичників і ляхів". Крім того тікали сюди знад Дніпра „сідельники, лучники, сагайдачники, ковалі, золотарі" й інші ремісники. „І було життя й наповнило довкола городу двори, поля і села".

Подібно, хоч може з меншим накладом коштів і дбайливости будувався тодіж таки Львів. Почав його будувати Данило, що в честь свого сина назвав його Львовом, а закінчив, під організаційним оглядом, сам Лев Данилович.

Василько Романович. Смерть Данила передала керму державних і династичних справ у руки його брата, володимирського князя Василька Романовича. Весь час життя й діяльности Данила, ховався Василько в тіни. Не висунувся на перший плян і тепер, дарма, що в ньому шанували свого „отця й господина" не тільки найближчі свояки, але й посвоячені з Романовичами сусіди й союзники. Небаром (1270 р.) помер Василько, передавши Волинь свому одинокому синові Володимирові. Тепер перейшла керма галицько-волинської політики в руки енергійного й підприємчивого сина короля Данила — Льва.

Лев Данилович. Найстарший з Даниловичів — Лев, дістав по батькові Галич і Перемишль, Мстислав Теребовлю, наймолодший

Шварно засів у Холмщині та Белзчині, а крім того дістав від литовського князя Войшелка ті білоруські волости, що в них княжив, покійний уже, Роман Данилович.

Сильна особистість і жадоба влади, що її виявив Лев Данилович, дуже скоро сколихнула родинною гармонією, що панувала поміж Романовичами. Непомітно створилися два табори — в одному залишився сам Лев, а проти нього станув дядько Василько з сином Володимиром та Мстислав і Шварно Даниловичі. Колиж помер Василько й Волинь опинилася в руках Володимира, формальний дотепер розділ поміж Галичиною і Волинню, стався дійсним. Галицько-Волинська Держава, на довго перестала бути суцільним, державним організмом.

На щастя, вплив Льва Даниловича на хід західньо-української політики був настільки сильний, що про можливість справжнього розвалу не могло бути мови. Бо Лев був невідродним сином Данила й внуком Романа. А хоч і недорівнював їм у всіх напрямках, хоча літописець, задивлений в світлу постать Данила, не так совісно підмічує його прикмети й успіхи, маючи завжди отворені очі на його промахи, Лев був, у цілому, небуденною історичною постаттю.

„Це була замітна особистість — каже Томашівський — але іншого покрою, аніж батько й дядько. Його енергія була злучена з пристрасною вдачею, політична амбіція переходила в безоглядність, лицарськість з нахилом до воєнної наживи. Але при всьому тому, Лев мав великий воєнний і політичний талант."

Смерть Войшелка. Коли син литовського князя Мендовга Войшелк, покняживши в своїх білоруських волостях (1264—1267) пішов спасати душу в манастир, а свої землі передав Шварнові Даниловичеві, Лев запалав гнівом і жадобою відплати.

„Під той час — опозідає літописець — прислав Лев до Василька посла з такими словами: „Хотів би я зійтися з тобою, аби притім був і Войшелк". Василько післав по Войшелка на страсному тижні, кажучи таке: „Прислав до мене Лев, аби ми разом зїхалися, а ти не бійся нічого". Войшелк боявся Льва і не хотів їхати, але на Василькову поруку приїхав у світлий тиждень до Володимира й пристанув у манастирі св. Михайла Великого. Німець Мархолд запросив до себе всіх князів — Василька, Льва і Войшелка на обід. Почали пити й веселитися. Напившися, поїхав Василько додому спати, а Войшелк вернувся до манастиря. Сюди приїхав за ним Лев і почав говорити Войшелкові: „Куме, напиймося по чаші вина!" И почали пити. А дявол, що ніколи не хоче добра людському родові, вложив у серце Львові, щоби він убив Войшелка з зависти за литовську землю, що її дістав брат Шварно, а не він"...

Злочин доконаний Львом з надуми чи на підпитку, остався таки злочином і грубим політичним промахом. Вигляди на тривке приєднаня білоруських земель до Галицько-Волинської Держави пропали. Сам Шварно „княжив літ небагато" (1267—1269) а по його смерти загорнув Войшелкові волости великий князь Литви Тройден. Він заприязнився зразу з Львом Даниловичем проти Володимира Васильковича, але згодом почав ворогувати з обома. Знаємо, що Лев кількакратно воював Литву, чи то сам чи напускаючи на неї татар (1273, 1275, 1277). Але поза остаточним приборканням ятвягів, що його перевів Лев спільно з Володимиром Васильковичем, не досяг він більших успіхів на Литві.

Т. зв. »Горянська ротунда«, церковна будівля XII. ст. на Закарпаттю.

Краківський престіл і Люблинська земля. По смерти Болеслава, останнього з краківської лінії роду Казимира Справедливого, сягнув по краківський престіл Лев Данилович. А коли польські вельможі обрали собі князем Лєшка Чорного з мазовецької лінії, Лев пішов з ханом Ногаєм, Васильком і Мстиславом на Польщу.

Виправа Льва Даниловича по краківську корону не вдалася. Українсько-татарські війська розбрилися загонами по Польщі, а перемога Лєшка Чорного під Гросліцами примусила Льва завернути до дому з великими витратами й „неславою".

Відтепер, аж до смерти Лєшка (1283) не втихає польсько-українська війна. Лєшко раз-у-раз нападає, грабить і вирізує пограничні українські міста й села (Переворськ, Щекарів, села над р. Кросною), а Лев з свого боку відплачує йому подібними походами; улаштовує їх сам, або з татарами спільно. Татари, хоч і „союзники" Льва, скільки разів проходять українськими землями на Польщу, пліндрують їх і граблять, як колись половці, помагаючи претендентам на київський стіл, грабили землі Придніпрівя.

Так було підчас походу татар на Польщу в 1286 р. Йдучи попри Володимир, татари „чинили велике насилля в городі й пограбили незлічиму силу товару й коней, а залишивши частину свого війська на прожиток, зробили пустою всю Володимирську землю". Подібне діялося під Львовом, де простояли татари два тижні: „Стояли на Львовій землі, кормилися не воюючи, але з городу не давали вийти по харчі. А хто тільки виїхав з міста, того вбивали або забірали

в неволю, а декого обдирали й пускали нагого; люди вмірали з холоду, бо зима була люта".

Смерть Лєшка розкрила перед Львом нові вигляди на завоювання Люблинщини. Зразу виправляє на Люблин свого сина Юрія, а коли він вернувся з нічим, Лев пішов сам і прилучив Люблинщину до своїх волостей.

Був це, як зауважує Грушевський, останній акт переваги України над Польщею, остання успішна спроба української експанзії на захід.

Рівночасно з захопленням Люблинщини, що пробула під українською владою до 1302 р., Лев устряв у боротьбу за краківський стіл, підтримуючи кандидатуру Болєслава Земовитовича. В 1289 р. бачимо війська Льва під Краковом, а по безуспішній його облозі на Шлеську, відкіля вернувся Лев з величезною воєнною добичю. При нагоді того походу заключив Лев союз з королем Вячеславом чеським, що йому, за невтручування в справи Люблинщини обіцяв помагати при стараннях за краківський престіл.

Здобутки на Закарпаттю. Вмираючи залишив Данило своїм наслідникам приязні звязки з Угорщиною. Угорський король Стефан, поміж своїми союзниками вичисляв і „зятя нашого Льва, руського князя, брата його Мстислава та Володимира, сина Василька, князів руських". Але Лев недовго витримав у приязних взаєминах з мадярами. Десь наприкінці 70-их рр. військо Льва пішло походом далеко поза Карпати й понищило землі верхньої Тиси. Тоді то приєднав Лев до своїх волостей частину українського Закарпаття. В грамоті з 1299 р. наджупан берегської столиці Григорій титулується „урядником Льва, князя українського". Як широко простягалася і як довго тривала українська влада на Закарпаттю не знаємо певно. Ще в 1320 р. належав до українських князів неозначений ближче замок „Маск".

Звязки з татарами. В протилежності до політики свого батька й усупереч громадській опінії, Лев Данилович підтримував дружні звязки з татарами. Користувався заєдно їхньою підмогою і разом з ними ходив походами на Литву (1277), Угорщину (1285) та Польщу (1286). Правда Золота Орда, знеможена внутрішніми міжусобицями не була вже така грізна, як колись, хоч давалася в знаки так своїм „союзникам" як і ворогам, коли вже про колишню її загрозу цілій Европі не було мови. Тому „зверхности" татарського ватажка Ногая над українськими князями не слід розуміти дослівно. Підчеркувана літописцем „татарська неволя" князів, обмежувалася тепер більше до форми, до того церемоніяльного виходження назустріч татарам „з напитками й дарунками", а самої істоти залежности не охоплювала. Навіть тоді, як татари закликали українських князів до походу на їхніх сусідів, робили це дуже оглядно і старалися підкреслити, що похід відбувається в інтересі самих таки українських князів. Так прим. коли Ногай шле військо на Литву, то до українських князів переказує: „Ви все жалуєтеся передімною на Литву, тому посилаю військо з воєводою Мамшієм — підіть собі з ним на своїх ворогів". Так само не платили українські князі татарам постійної данини, як це робили князі Поволжа. В цілому „татарська неволя" була радше союзом і не сягала глибоко в умови українського життя та політики.

Володимир Василькович. В рівній мірі, як Лев був невідродним сином енергійного Данила, син другого Романовича Володимир Василькович, теж не відбіг від свого батька. Спокійний, лагідний, хоч завзятий, більш зацікавлений культурними справами й позагробовим життям, аніж політикою, ховався в тіни Льва, як колись його батько не вихилявся зпоза тіни Данила. Таким уже вдався з роду, а крім того тяжко хворів. У нього був рак долішньої щоки.

Князь Лев Данилович.

Літописець, що відноситься до Володимира Васильковича з особливою прихильністю, малює нам його як великого покровителя освіти й мистецтва, що не тільки підтримував культурний рух того часу, але й сам писав та ілюмінував богослужебні книги.

„Він вмів ясно говорити про книжні справи, був книжник і великий фільософ, якого не було перед ним у цілій землі й по ньому не буде. Він розумів минуле й передбачував майбутнє, а при тому був зручний ловець, відважний, але тихий і смирний, незлобний, щирий, нехапчивий, ненавидів брехні й злодійства, не пив від молодих літ, любив усіх а головно своїх братів, а присяги беріг з усією щирістю й правдою".

„Був високий ростом, широкий у плечах, гарний з обличчя, волосся мав русяве, кучеряве, а бороду стриг. Руки і ноги мав гарні, але спідню губу мав грубу й говорив грубо".

Покорення ятвягів. Мабуть одиноким воєнно-політичним досягненням Володимира Васильковича було остаточне приборкання ятвягів, доконане ним разом із Львом Даниловичем. В 1273-4 рр. ятвяги були вже цілком розбиті й приборкані, а в 1279 р. звернулися до Володимира за... хлібом: „Господине, княже Володимире! Приїхали ми до тебе від усіх ятвягів, надіючися на Бога і на твоє здоровля. Не помори нас, а перекорми, пішли до нас збіжжя на продаж, а ми дамо тобі радо все, чого тільки захочеш: воску, білиць, бобрів, чорних кун та срібла".

Володимир зжалівся над ятвягами, післав їм збіжжя, човнами на Буг і Нарву, але по дорозі напали на транспорт поляки й розграбили. З того приводу прийшло до війни поміж Володимиром і мазовецьким князем Конрадом Земовитовичем, але про ятвягів уже з того часу не чуємо. Стиснуті в українсько-польсько-німецькому трикутнику вони пропали остаточно з політичної арени.

Остання воля Володимира. Володимир, хоч і любив своїх братів, то до Льва Даниловича відносився з особливим упередженням. Колиж прийшов йому час готуватися на смерть, він завіщав „всю свою землю і престольний город Володимир" Мстиславові Даниловичеві. Жінці завіщав город Кобринь з дооколичними селами. Львові ні його

синові не дав нічого „за гордість". Щоби запевнитися перед можливими зазіханнями Льва на його спадщину, Володимир покликав на свідків свого завіщання татарських ханів Телебугу й Аглуя, що справді подбали про те, щоби Волинь не виховзнулася з рук нездарного Мстислава й не обєдналася в руках талановитого й енергійного Льва.

Помер Володимир Василькович 10 жовтня 1289 р. й „плакали, по ньому всі володимирці, чоловіки, жінки й діти". Плакали не тільки бояри, а й прості, не тільки свої, але й чужинці — „німці", сурожці й новгородці, а жиди плакали так, як по упадку Єрусалиму вели їх у вавилонську неволю".

Мстислав Данилович. Наслідник Володимира Васильковича на володимирському престолі не позначив себе нічим на картах історії. Правда, литовські князі відступили Мстиславові добровільно Волковийськ, аби він тільки „тримав з ними мир", а Конрад мазовецький здобув собі при помочі Мстислава Сандомирщину, але тут діяли не особисті прикмети того князя, але та сила й повага, яку давало йому волинське наслідство. А хоч як прихильно відносився до Мстислава Даниловича літописець, то міг тільки підкреслити, що він „світився правдолюбєм" у відношенні до братів, бояр і простих людей, та що збудував каплицю над гробом своєї бабки у Володимирі й оборонну вежу в Чорторийську.

Смерть Даниловичів. Про останні роки життя Льва Даниловича не знаємо нічого певного таксамо, як не маємо докладної дати його смерти. В хроніці міста Львова Варголомея Зіморовича з половини XVII ст. говориться, що Лев став під кінець життя „смирний, мов ягня", постригся в черці й тихо закінчив своє бурхливе життя. Поховали його василіянські черці в чернечій одежі, без усякої виставности, „а місця його спочинку не знають українці й дотепер". З оповідання Зіморовича виходилоб, що Лев помер і був похований у Львозі, де більше всього перебував, але збереглася теж традиція про те, що Лев постригся в спаському монастирі під Старим Самбором, тут помер і тут його поховали, а відтак перенесли до монастирської гробниці в Лаврові. Дату смерти князя Льва усталено, з деякою правдоподібністю, на 1301 рік.

Наприкінці галицько-волинського літопису маємо доволі підхлібну, але не зовсім повну характеристику Льва, мовляв „був Лев князь мудрий, хоробрий і крепкий на війни; велику відвагу показав у багатьох війнах".

Про останні роки Мстислава Даниловича та про його наслідників знаємо ще менше. У 80-их рр. XIII ст він мав уже дорослого сина Данила, але що з ним сталося, не знаємо. З 1376 р. збереглася записка на рукописному євангелію, що якийсь князь Юрій „син Данила холмського надав чотири села холмській катедрі" але нема певности, що цей князь був справді внуком Мстислава Даниловича.

Король Юрій Львович. Із щасливо збереженої печатки Юрія Львовича (гляди ст. 235 і 237 нашої Історії) переконуємося, що по смерти Льва й Мстислава Даниловичів, усі галицько-волинські землі опинилися в руках того князя, що титулує себе „королем Руси

й князем Володимирії." Столицю держави переніс Юрій до Володимира.

З важніших подій того часу знаємо про вінчання Юрія Львовича з Евфемією дочкою куявського князя Казимира, сестрою пізнішого польського короля Володислава Локетка. В 1302 р. бачимо українські союзні війська з Локетком на Сандомирщині; тогож року краківські й сандомирські можновладці відвойовують від Галицько-Волинської Держави Люблинщину.

Король Юрій Львович.

Крім союзу з Локетком, що перетривав самого Юрія Львовича, ввійшла Галицько-Волинська Держава в союз з хрестоносцями, проти Литви.

На час володіння Юрія Львовича припадає теж многоважна подія утворення галицько-волинської митрополії около 1303 р. Він теж відновив звязки з римським папою і переговорював з ним про унію. При тій нагоді дістав від папи корону й королівський титул, але на цьому й закінчилася його уніоністична спроба, що не мала, мабуть потрібного грунту для свого розвитку й закріплення.

Польський історик Длугош усталює дату смерти Юрія Львовича на 1308 рік, при чому наводить його характеристику: „Був він муж мудрий, ласкавий і для духовенства щедрий; за його влади тішилася українська земля миром і славилася багатством". В „житію" першого галицько-волинського митрополита Петра, писаному наприкінці XIV ст. говориться, що за Юрія „була Волинська земля в чести й повазі, повна багатства й слави".

На згаданій уже королівській печатці Юрія зберігся його портрет. Бачимо тут Юрія в мантії на престолі, в зубчастій короні зі скиптром у руці. В нього довге волосся й борода. Латинський напис і готицький стиль печатки свідчить про поширення західньо-европейських культурних впливів на землі Галицько-Волинської Держави.

Андрій та Лев Юрієвичі. По смерти Юрія вступають у права володарів Галицько-Волинської Держави його два сини — Андрій та Лев. Всупереч досьогочасній практиці, вони не діляться батьківською спадщиною, але правлять удвох і разом виступають назверх.

Як сестрінці польського короля Локетка, вони залишаються у союзі не тільки з ним але й з його союзниками — скандинавськими й поморськими князями проти бранденбурських маргграфів (1315). З дня 9 серпня 1316 р. маємо першу спільну грамоту Юрієвичів, де вони титулують себе „з божої ласки князі всієї української землі, Галичини й Володимирії". Тою грамотою обновляють Юрієвичі союз з пруськими хрестоносцями, яких обіцяють боронити від татар і „від всякого ворожого напасника". Під останнім слід розуміти Литву, що чим далі тим більше загрожувала не тільки цілости, але й самому існуванню Галицько-Волинської Держави. Знаємо, що в другому десятилітті XIV ст. Литва позначила свій натиск на Галицько-Волинську Державу, відірвавши від неї Дорогичинську та Берестейську землю. В боротьбі з литовським князем Ґедиміном проминають теж короткі роки володіння обох Юрієвичів, що рівночасно були „непоборним щитом" Польщі проти татар.

В травні 1323 р. писав Володислав Локеток до папи, що „два останні українські князі-схизматики, що були йому за непоборний щит проти татар, зійшли з цього світу", а з їх смертю загрожує Польщі безпосередня татарська небезпека...

З листа Локетка довідуємося, що в 1323 р. не жили вже оба Юрієвичі, але коли саме та з чого померли чи згинули, разом чи нарізно, не знаємо. На всякий випадок не залишили по собі мужеського нащадка й Галицько-Волинська Держава опинилася без своєї династії.

Галицько-волинські бояри, пробували якийсь час кермувати державними справами самі. Можливо, що для цього подбали про татарську опіку, якої так злякався Локеток, але небаром перемогли поміж боярами більш консервативні елєменти, що покликали на галицько-володимирський престіл, посвояченого з Юрієвичами, мазовецького князя Болеслава Тройденовича.

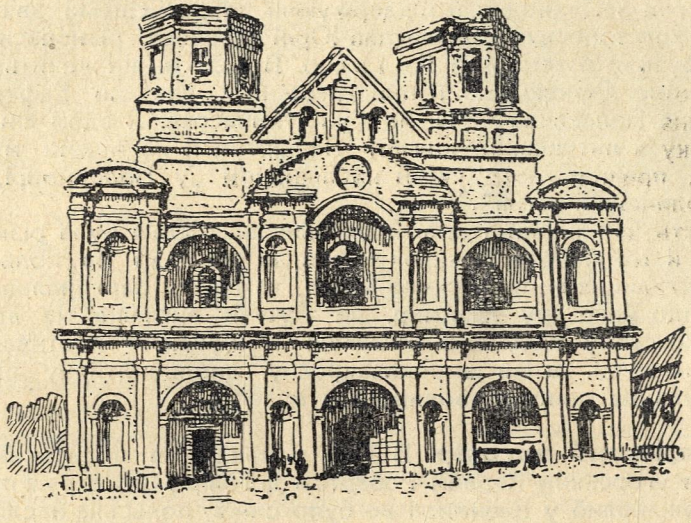
Болеслав Тройденович. Те, що зпоміж багатьох претендентів на галицько-володимирський престіл вибрали собі бояри саме сина сестри Юрієвичів Марії свідчить про змагання піддержання династичної тяглости бодай у жіночій лінії.

Болеслав, син мазовецького князя Тройдена й Марії Юріївної, був охрещений і вихований в католицькій вірі, але з огляду на можливість засісти на галицько-володимирському престолі, він перейшов на східній обряд і прийняв ім'я свого діда по матері — Юрія.

В характері „князя Руси" виступає Юрій-Болеслав уже в грамоті з 1325 р. Два роки згодом титулує себе „князем землі української, галицької й володимирської", вживаючи рівночасно маєстатичної печатки короля Юрія Львовича. Чи, покликаний боярами, Болес-

лав заволодів галицько-волинськими землями мирним шляхом, чи наштовхнувся на якийсь спротив, невідомо. Знаємо, що погодилися на його кандидатуру татари, які виконували ще своє формальне зверхництво над Галичиною й Володимирією й тому дехто з західньо-європейських літописців (Іван Вінтертурський) вважав його навіть татарським ставлеником.

Правда, згаданий уже хроніст Львова Зіморович оповідає про опір, з яким нібито зустрівся Болеслав у Львові. „Один тільки

Успенська катедра у Володимирі Волинському, перед обновою.

Львів — читаємо в Зіморовича — хоробро боронений дружиною Льва, (З. має на думці... Льва Даниловича) татарами, сараценами, вірменами й іншими княжими дружинниками, замкнув ворота перед наїздником і отворив їх (1327 р.) тільки на таких умовах: Болеслав прийнявши гідність українського князя, позволить міській громаді спокійно й свобідно жити по своїм законам і звичаям, княжого скарбу, як святощів не порушить й не робитиме в публичних справах нічого, без загальної згоди міщанства".

Оповідання Зіморовича має всі прикмети лєгенди, але воно цінне, як відгомін місцевої традиції, що жила у Львові ще в половині XVII сторіччя.

Хоча Болеслав-Юрій був князем з польської династії, то його закордонна політика далеко не покривалася з польськими інтересами. В першу чергу свідчать про це дружні взаємини нашого князя з пруськими хрестоносцями, що тоді були непримирними ворогами Польщі. До нас збереглося чотири грамоти-договори Болеслава-Юрія з хрестоносцями. Перша з 1325 р. друга з 1327. В них підчеркує Болеслав-Юрій повну невтральність у боротьбі Локетка з хрестоносцями. В третій грамоті з 1334 р. коли на краківському престолі сидів син Локетка Казимир, згадує Болеслав-Юрій стару українсько-німецьку приязнь, „непорушену з часів Романа Мстиславича". Болеслав-Юрій обновлює цю приязнь „аби замкнути роти тим, що виють і брешуть

на наш союз, та намагаються його розірвати". Нарешті в четвертій грамоті, виданій півтори року згодом, з нагоди переміни на становищі великого магістра хрестоносців, Болеслав-Юрів ще раз підкреслює вагу й тривкість українсько-німецького союзу.

Болеслав-Юрій не обмежився до одної тільки невтральности в змаганнях Польщі з хрестоносцями. Навпаки. В 1337 р. бачимо українсько-татарські війська під Люблином. Облога Люблина тривала 12 днів і мала на меті привернення Люблинщини, втраченої в 1302 р. до Галицько-Волинської Держави.

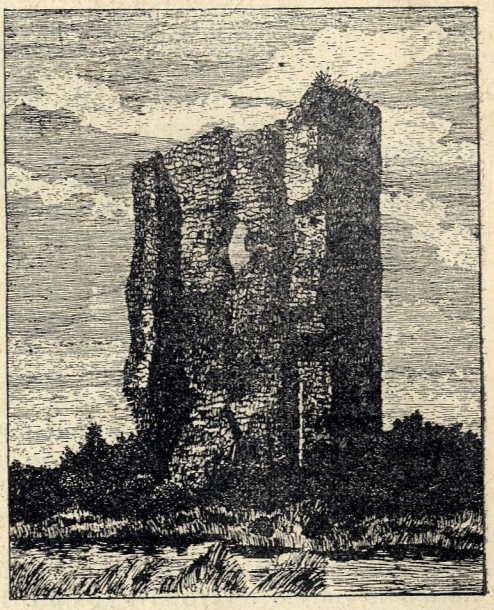
Воюючи з Польщею й піддержуючи добросусідські звязки з татарами й хрестоносцями, Болеслав-Юрій старався рівночасно злагіднити напружені взаємини з Литвою. В 1331 р. він жениться з дочкою Гедиміна Офкою, що її при хрещенню, назвали Евфемією. Це наближення Болеслава-Юрія не було тимчасове. Згодом він одружує свою дочку з литовським князем Любартом й не маючи мужеських нащадків, признає його своїм наслідником „у Володимирі, Луцьку й усій Волинській землі".

Цілість закордонної політики Болеслава-Юрія була різко протипольська й тому, коли Локеток покладав які надії на польське походження галицько-волинського князя, то грубо перечислився. Тому не диво, що його син Казимир, не бачучи виглядів на вдержання польського стану посідання на заході й шукаючи противаги своїм втратам на сході, затіяв широкозакроєну, дипльоматичну підготовку для опанування галицько-волинських волостей.

Вишеградський договір. В 1339 р. заключив польський король Казимир з угорським Карлом Робертом договір у Вишеграді про те, що на випадок, колиб у Казимира не було синів, польське наслідство перейде на угорського королевича Людвика, сина Карла й сестри Казимира Єлисавети. За те мала Угорщина допомогти Казимирові в майбутньому приєднанні до Польщі галицько-волинського наслідства по Болеславі-Юрію. Як знаємо, Угорщина вже від кінця XI ст. зазіхала на Галичину й Волинь, кількакратно захоплювала у ній владу, а від смерти Романа Мстиславича угорські королі вважають себе зверхниками Галицько-Волинської Держави й навіть титулуються постійно її „королями". Тепер, коли Болеслав-Юрій не мав уже виглядів на мужеського нащадка й наблизився до Литви, старі мадярські апетити на галицько-волинські волости віджили з новою силою. Розумів це Казимир і тому, зазіхаючи на Галичину й Володимирію, рішив заспокоїти мадярські претенсії на неї аж такою високою ціною, як королівська корона Польщі.

Осягнувши згоду угорського короля, Казимир почав тепер свою акцію на галицько-волинському грунті. Як відомо, Болеслава-Юрія покликали на престіл самі бояри. Зробили це в надії, що він, як володар з чужої династії, не насмілиться виступати проти їхньої самоволі й буде тільки куклою в руках боярської верхівки. Але перечислилися. Болеслав-Юрій показався куди самостійнішим і енергічнішим, як того сподівалися по ньому внутрішні й зовнішні вороги. Він, не тільки титулував себе, але й хотів бути володарем з божої, а не з боярської ласки. Правда, він не відтручував бояр від ради й репрезентації, але старався тримати їх подальше від керми державними справами. Це, очевидно, було першим зерном незгоди поміж ним і боярством.

Як уроджений католик і людина західньої культури, Болеслав-Юрій поневолі тяготів у бік заходу. Його протекцією тішилися в першу чергу чужинці та духовники латинського обряду. Алеж та прихильність до західньої культури й латинського обряду не примусила його покинути східньої віри й відхилити своєї політичної лінії в бік від українських державно-творчих інтересів. Зрештою, в своїй наглядній прихильности до західньо-европейської культури, не був Болеслав-Юрій особливим піоніром. На захід повертав заєдно очі Роман Мстиславич, людиною західньо - европейської культури був Данило Романович, й нарешті Лев Данилович, під впливом своєї дружини Константії, теж підсилював розвиток західньо-европейської культури й діяльність латинських, чернечих місій на українських землях.

Одна з холмських веж, збудованих королем Данилом.

Але, за браком інших закидів, ворожа князеві агітація могла користуватися й тими, які найшлися під рукою. Тим більше, що агітацію підтримували зовні держави чорні духи Казимира.

Смерть Болеслава-Юрія. Остаточно дня 7 квітня 1340 р. прийшло до катастрофи: князь Болеслав-Юрій Тройденович, останній володар самостійної Галицько-Волинської Держави згинув від отрути... Отрута мала бути така сильна, що тіло князя розлетілося на кусні. Рівночасно, в ріжних містах, а між ними й у Львові, почався погром чужинців, яким нібито так дуже сприяв Болеслав-Юрій. Сучасні літописці оповідають, що отруту подали Болеславові-Юрієві бояри. Іван Вінтертурський пише, що князь згинув „по довгих роках доброї управи за те, що почав розмножувати віру й скількість латинників". Пражський крилошанин Франтішек оповідає, що „цей князь, ревний до правдивої (католицької) віри, спроваджував з ріжних країв католицьких священиків і богословів, бажаючи викорінити серед українців схизму, а вони, в обороні своєї віри, отруїли князя й ріжними способами позбавили життя багатьох католиків". Подібні причини катастрофи подає сучасний польський літописець Ян з Чарнкова, але т. зв. Записки Траски придають до тих причин ще й інші. Згідно з тими записками, Болеслав-Юрій „був дуже непостриманий у відношенні до своїх підданих, вязнив їх і правив від них гроші, відбирав їм та безчестив жінок і дочки, а крім того наводив на них чужинців — чехів і німців".

Цей останній реєстр „гріхів" Болеслава-Юрія найменче гідний довіря. Найпевніше, були це свідомі наклепи, якими відпоручники Казимира старалися приспішити а потім оправдати боярський зло-

чин. Про те, наскільки польський король був зацікавлений в тій агітації і з якою самопевністю віриз у її успіх, найвимовніше свідчить факт, що мало не на другий день по смерти Болеслава-Юрія впав з готовим військом у межі Галицько-Волинської Держави...

Любарт Ґедимінович. Болеслав-Юрій не залишив Галицько-Волинської Держави на божу волю. Не сподіючись мужських нащадків, він ще за свого життя віддав деякі волинські волости своїому зятеві, литовському князеві Любартові Гедиміновичеві. Галицько-волинські бояри теж бачили в Любарті майбутнього Юрієвого наслідника й тому безпосередно по смерти Болеслава-Юрія передали йому владу в державі без найменшого спротиву. З ним потому відбивалося українське громадянство від зазіхань і наскоків Казимира, в Любарті бачило переємника традицій та інтересів династії Романовичів.

Алеж Любарт, хоч і посвоячений з останнім українським князем, хоч культурно цілком зукраїнщений, був всеж таки литовським, не українським династом. Він ані не продовжує, ані не замикає собою княжої доби України; навпаки він починає нову литовсько-польську добу.

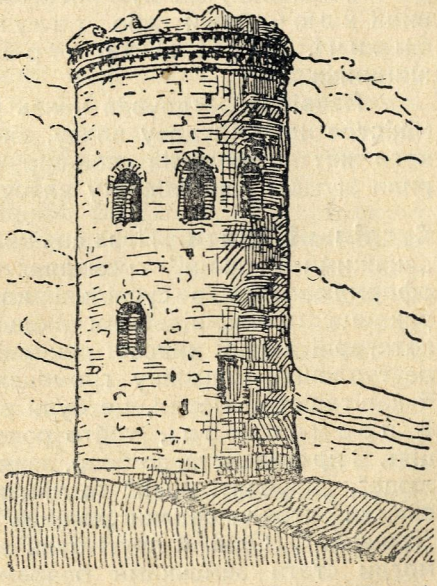
Тому трагічна смерть Болеслава-Юрія Тройденовича сталася переломовою датою в історії України. 1340-вим роком замкнено насильно добу державної незалежности нашого краю й народу. З тієї лиховісної дати починаючи, Україна зникає з політичної карти Европи, з многоважного чинника рівноваги на її сході стається предметом безупинної боротьби сусідів, що кинулися на її плодючі ниви, земні скарби, комунікаційні шляхи й нарешті на саму душу народу. Рівночасно в 1340 р. починається визвольна боротьба українського народу, переплетена підйомами й упадками, успіхами й невдачами, але заєдно опромінена найвищими ідеалами людськости.

XV. ОРГАНІЗАЦІЯ КНЯЖОЇ УКРАЇНИ

Громада і князь. Основою організації українських племен було громадоправство; його виразом було народнє зібрання, прозване в і ч е м. На вічу вирішувано „все приємне й прикре" для громади, як писав Прокопій (див. 48 ст.), обірано виконавців народньої волі, провідників у воєнних походах та начальників племени. Згодом, коли варяжські завойовники опанували все життя буття українських племен, коли волею й неволею втиснули їх у рямці державної організації, віче втратило свою первісну вагу. Подекуди осталося воно пережитком, подекуди-ж остаточністю, що її хапалися в прикрі хвилини князі, абож незадоволений князями народ. Назагал віче не розвинулося в нас до якоїсь усталеної законом парляментарної установи, як приміром у Новгороді. Українські к н я з і з т. зв. Рюрикової династії, витиснувши первісних племінних начальників і родових старшин, вважали українську землю своєю родинною власністю, розпоряжалися нею по своїй волі й тільки у виїмкових випадках засягали поради в публичної опінії, що її висловлювало віче. В практиці, сила й вплив віча росли в міру того, як слабла княжа влада і навпаки. Подібно, як неусталений був розподіл законодатної влади віча й виконавчої влади князя, не усталилося в нас і п р а в о н а с л і д с т в а на княжих столах. Зразу обовязувало, хоч і не все практикувалося, право родового старшинства (див. 158 ст.), згодом вдомашнилося т. зв. вітчинне наслідство, закріплене в 1097 р. ухвалою княжого зїзду в Любчу (диви 172 ст.). Вміру того, як вітчинне право наслідства перемагає старшинне, росте вплив громади й віча на князя. В деяких випадках приходить поміж вічем і князем до формальної умови, що її князь заприсягає. Найкраще розвинулася вічева установа в Києві, до певного значіння дійшла вона в Галичині, за Данила.

Князі поміж собою. Згідно з династичними традиціями Рюрикового дому, всі князі вважалися рівними й незалежними від себе. Великий київський князь був, правда, „отцем і господином" для решти князів, але формально вважався тільки першим поміж рівними. Але цей неписаний закон княжої суверенности не завсігди практикувався. Як довго на київському столі засідали талановиті й енергійні „збирачі українських земель", що вміли заступитися за повагою сеніорату, ця рівність зводилася нінащо: волосні князї ставали намісниками великого, київського князя. Згодом, коли Київ утратив своє чолове становище поміж українськими столицями, а велика держава Володимира і Ярослава розпалася на шахівницю удільних князівств, традиція

Камянецька вежа на Берестейщині.

про суверенність князів вертає до давньої сили. Зрушують її щойно Романовичі, що організують Галицько-Володимирську Державу на підвалинах західньо-европейської, ф е в д а л ь н о ї системи. Полягала вона на тому, що на чолі держави стояв великий князь, а від нього йшла в низ ціла драбина удільних князів, бояр, дружинників і княжих урядовців, аж до поменчих землевласників й нарешті малоземельних селян-хліборобів. Зародки тієї системи помічуються вже в Київській Державі часів Мономаха, за Данила набірає февдалізм ясно окреслені, правові форми.

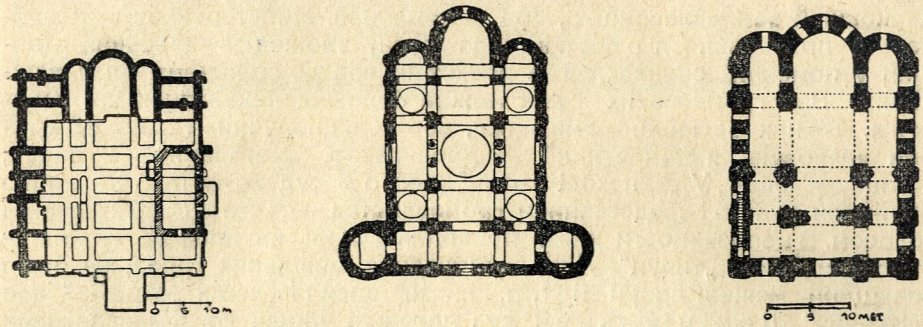
Дружина. Варяжські князі прийшли до нас не самі, а з військовими відділами, з яких потворилися їх прибічні д р у ж и н и. Молодші дружинники були войовниками, старші бували княжими дорадниками й урядовцями. Це пізніші б о я р и. З часом національний склад княжих дружин ставав чимраз то більше різношерстий. Крім варягів находилися в княжих дружинах представники всіх східніх і західніх національностий, але чим далі, тим більше набіралося в дружинах людий місцевого походження.

Військова сила. В разі воєнної потреби збірав князь народнє ополчення, т. зв. „в о ї", що ділилися після десяточного ладу на тисячки (полки), сотні й десятки з тисяцькими, соцькими й десяцькими на чолі. На випадок, коли князь не приймав особистої участи в воєнному поході, на чолі війська ставав в о є в о д а. Військовими комендантами й світськими начальниками міст були п о с а д н и к и.

Княжий двір. Крім дружини, як військової охорони князя й так би сказати його генерального штабу, збірається довкола князя гурт людий з чим далі тим точніше окресленими повинностями. На чолі княжого двора стояв д в о р с ь к и й або д в о р е ц ь к и й, з часом виступає п е ч а т н и к, тобто начальник княжої канцелярії, та п о к л а д н и к (спальник) завідуючий княжим помешканням. Господарством правили к л ю ч н и к и або т и в у н и. До посилок і доручень служили б и р и ч і, д і т с ь к і та о т р о к и з поміж молодих, рядових дружинників.

Первісно обєднував князь у своїх руках найвищу військову, адміністративну й судову владу, але з ускладненням політично-громадського життя, він мусів себе виручувати довіреними людьми, що й утворили згодом ріжношерсту клясу княжих урядовців.

Суспільні кляси. Поза княжими дружинниками й урядовцями т. зв. „княжими людьми" громадянство старої України починало щойно оформлюватися в суспільні кляси. В основі існувала тільки різка ріжниця поміж вільними людьми й невільниками, але в межах тих категорій людий клясові ріжниці були розмірно пливкі й легкі до переступлення. Верхівку громадянства творили великі землевласники й капіталісти. Перші, це були з е м с ь к і б о я р и, другі це к у п ц і й п р о м и с л о в ц і, тобто родова аристократія й міщанський патріціят. В противенстві до бояр, званих літописцями „лучші люде", „больші люде", „нарочиті мужі" та міщан-капіталістів, званих „старцями градськими" стояли селяни „смерди" й міщани, тобто „прості люди" або „гражани". Одні й другі були вільні люди й, при сприяючих умовах, могли стати земськими боярами чи міськими патриціями. Залежно від проворности й щастя в життю. Так чи інакше вони приймали

Поземі пляни церков: Десятинної в Києві, Спасо-Преображенської в Чернигові й Кирилівської в Києві.

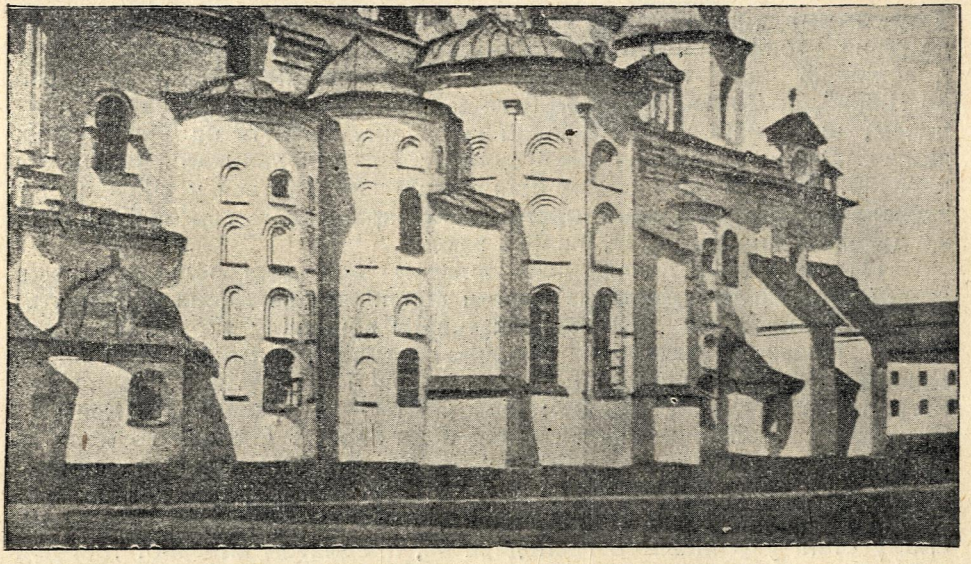
участь у вічу й мали однакові права з боярами. Різнила їх тільки маєткова спроможність. Правда, так малоземельних селян, як і дрібних купців і ремісників використовували їх маєтково сильніші співгромадяни. Але їх положення, всеж таки не було безнадійне. Як люди вільні, розпоряжали собою й своїм майном. Куди гірше зате жилося т. зв. „закупам", тобто людям без майна й варстату праці, що жили на чужій землі, працювали за прожиток чи умовлену пайку збору. Найгірше жилося на старій Україні невільникам, тобто „рабам", або „холопам". Вони рекрутувалися з воєнних бранців а то й „закупів", що не могучи платити ні відробити лихварських боргів, попадали в неволю. Вони не мали ніяких громадянських ні особистих прав. Ними торгували, як товаром, а за вбивство холопа не було ніякої кари крім... повернення власникові вартости вбитої „штуки".

Право. З приняттям християнства, уступило староукраїнське, звичаєве право законоправним мірам, запозиченим з Візантії. У першу чергу виявилися вони в т. зв. „Церковних Уставах" Володимира Великого й Ярослава Мудрого. Довше, аніж в церковному законодавстві утрималося староукраїнське право в світському. Збірники українських законів, появляються вже в XI сторіччі. Славна „Руська Правда", збереглася до нас в кількох редакціях, приписуваних зчерги Ярославові Мудрому, Ізяславові Ярославичеві й Володимирові Мономахові. Самих списків тих різних редакцій Руської Правди, найдено біля сорока; це свідчить про широке пристосування тих приписів цивільного, карного й процесового права. Усталено у них кари за нарушення обовязуючого права та злочини. Кари за душогубство були двоякі — грошева кара в користь князя т. зв. „вира" й відшкодування за вбитого для рідні, т. зв. „головництво". Смертної кари за душегубство не було. Заведена при Володимирові Великому, вона не втрималася. Зате існувало право помсти родини вбитого над душогубцем. Тілесні кари існували тільки для холопів; вільних людей вони не торкалися. Про розвинене почуття чести в староукраїнському громадянстві свідчать високі кари за образу. Позатим Руська Правда нормувала справи позички й кредиту, купна й продажі та власности й спадщини. Особливу увагу зверталося в ній на приборкання лихви, що її завели головно жиди.

Судівництво. Суди старої України ділилися на громадські, княжі, церковні й землевласницькі, або домініяльні. Найстарші були й найдовше протривали громадські суди, зложені з сільських старшин у поменчих справах, а з представників довколичних сіл у важніших. Від громадських судів можна було відкликуватися до княжих. В них засідали самі князі, або їх відпоручники з цілим штабом урядовців, як „ябетник" — прокуратор, „метальник" — писар, „істці" — слідчі. У „винаході права", тобто в судовому поступованню приймали участь і представники громадянства — „старці" з дорадним голосом. В неприявности князя проводив судові, як його заступник — „посадник" або „тивун". Для вирішування цивільних справ, як поділ спадщини, межеві спори й т. п. князь висилав своїх „отроків" або „дітських". Домініяльний суд належав уповні до землевласника й простягався на його холопів, а також на його наймитів та „закупів". В справи поміж холопом і „господином" не вмішувався ніхто, але наймити й закупи мали право відклику до князя. Церковні суди, митрополичі й владичі, обіймали справи звязані з релігією, церковними маєтностями й простягалися на т. зв. „церковних людей".

Процес. В противенстві до сучасної організації судівництва, староукраїнське судове поступування мало більш приватно-особистий характер. Слідство („гонення сліду") й збірання доказів (свідків) провадив не суд, а сама покривджена сторона. Коли слід завів покривдженого на територію якоїсь громади, вона мусіла або помогти відшукати виновника, або взяти на себе кару чи відшкодування. У випадках крадежі чи загублення, в яких не було ні сліду ні підозріння на когось, покривджений „закликав" або „заповідав" про свою втрату на громадському торзі. Коли до трьох днів йому крадене чи згублене не вернулося то той, у кого найшли згубу, не тільки мусів її повернути, але заплатити 3 гривни кари, як за крадіж. Колиж у когось найдено згублену чи крадену річ перед „заповідю" на публичному місці, то він мусів доказати в кого взяв чи купив цю річ. Коли в той спосіб, покривджений найшов злодія, то він мусів не тільки покрити шкоди, що їх потерпіли продавці крадених предметів, але заплатити за всі річи що в когось пропали, хоча їх у злодія не найшли. Крім того платив кару до княжого скарбу. Злодієм уважався той, що не міг чи не хотів довести, від кого набув крадену річ. Подібно, як покривджений мусів сам „гнати слід" так само мусів він власними силами доставити виновника перед суд. Міг вимагати для цього помочі влади, але коли на суді не довів вини арештантові, то платив кару — 3 гривні за арештування смерда, 12 гривень за боярина. Доказом вини було признання обвинуваченого, при побиттю знаки на тілі покривдженого, зізнання свідків, присяга й нарешті т. зв. божий суд. В справах з місцевими людьми доволі було двох свідків-очевидців, але в процесах проти чужинців, треба їх було більше. Свідоцтво холопа не мало ваги доказу, а тільки підсилювало підозріння. Коли покривджений не міг доказати обвинуваченому вини, цей міг правуватися з ним за образу — „поклеп". Для цього місцевий обвинувачений ставив сімох „послухів", тобто свідків своєї доброї слави; чужинцеві доволі було двох „послухів". В кого не було „послухів", той ішов на „божий суд".

Коли справа була менчої ваги (до двох гривен) можна було очистити себе присягою; в справах до 6 гривен піддавався обвину-

Вівтарна частина Софійської катедри в Києві.

вачений „пробі водою", в ще вищих „пробі заліза". При „пробі водою", кидали обвинуваченого в воду й коли він потапав, признавався невинним. При пробі розпаленим залізом вважався невинним той, у кого не залишилося слідів від попарення. Крім того існував ще рід „божого суду" в формі двобою „мечем а любо деревом". Хто переміг, доказував тим самим свою рацію.

Як цілий судовий провід, так і екзекуція присуду належали до покривдженого. Державна влада переводила екзекуцію присудів тільки в випадках найбільших злочинів, за які присуджена була конфіската майна й заслання.

Обставина, що чужинці мали перед старо-українським судом упривілейоване становище, свідчить про високий рівень юридичної культури того часу.

Господарство. Староукраїнсье господарство рідко виходило поза межі експльоатації природних богацтв землі, звужуючись до найпростіших форм звіро- й риболовлі, бджільництва, скотарства й найкраще розвиненого хліборобства. В основу господарства лягла приватна власність, за якої нарушення були назначені високі кари. При первісному стані природного господарства, велика земельна власність набірала ціни залежно від кількости „челяди", тобто напіввільного, або невільного населення, привязаного до землі. Поруч великої земельної власности, головну підставу, ядро громадянства творила маса вільного й економічно незалежного селянства, що обробляло землю власними руками. Праця вільного селянства була основою добробуту в краю, але в суспільно-громадському житті грало старо-українське селянство доволі скромну ролю. Куди виразніше позначило себе в суспільно-громадському житті метке й підприємчиве міщанство, що його сила й незалежність спіралася на торговлі й промислі.

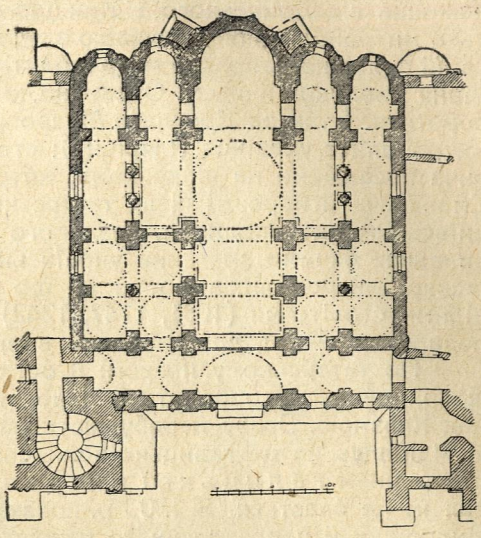
Торговля. „Мати українських городів" — Київ, виріс і змогутнів до рівня столиці найбільшої східньо-европейської держави завдяки положенню при такому важному торговельному шляху „з варяг во греки" як Дніпро з вузлом його допливів. Торговля й була тим чинником, що привів до організації державного життя на українських землях. Перші українські князі були на ділі начальниками купецьких караван. Заслуга варяжських пришельців зясовується у військовому забезпеченню тих караван і промощенні українській торговлі шляхів на далекий південь і схід, північ і захід.

Найстаршим, бо природним шляхом для торговельних звязків старої України був Дніпро з такими допливами, як Десна й Припять; мережею поменчих допливів окутували вони цілу українську територію. Поважну звязкову функцію сповняв і, сплавний від Галича, Дністер. Вслід за водними шляхами пішли й сухопутні. Літопис відмічує три з них, найголовніші: „грецький" — з Києва, через Крим до Царгороду, „залозний" на Подоння й до берегів Озівського моря та „солоний", що вів до солоних озер на Криму. Київ лежав на самому перехрестю тих шляхів і через те дійшов до виїмкової могутности та досяг найвисшого, на старій Україні, культурного рівня. При первісному стані українського господарства, предметом вивозної торговлі з Візантією були в першу чергу невільники, т. зв. челядь, а відтак були сирівці, як віск, мід, скіри, футра та збіжжя. Зате ввожено на Україну промислові продукти, як шовкові матерії (паволоки), металеві й скляні вироби, галянтерію й біжутерію, вина, словом предмети виставности й вибагливости.

Торговельні договори українських князів з Царгородом, нерідко вимушувані великими воєнними виправами, свідчать дуже вимовно про ролю, що її в державно-політичному життю княжої України грала торговля. У відношенні до европейського заходу мала українська торговля ще й т. зв. транзитовий характер. Впоряд з вивозом сирівців і привозом промислових продуктів західньої Европи, Україна посередничила поміж торговлею Европи й глибокої Азії, користаючи з права первокупна й перепродажі. Не диво, що Київ уже в заранні свого історичного життя був місцем осідку цілої низки чужинецьких торговельних агенцій, що користувалися особливими правами (екстериторіяльністю) навіть у моменти воєнних завірюх і княжих міжусобиць. Греки, перси, вірмени, німці й поляки проживали в Києві як „гості", що про них говорить Володимир Мономах у своєму Поученню дітям (див. ст. 183). До особливої сили дійшли в містах княжої України ж и д и. Як і сьогодня займалися вони спекуляцією й причинилися до рознуздання кредитової лихви. Про оплакані умови кредиту може свідчити факт, що зниження Мономахом позичкових оплат до 40 відсотків річно, приняло громадянство як радикальну реформу й оздоровлення кредиту!

Монетна справа. Найстаршою українською „валютою" були футра, при чому монетною одиницею була штемпльована „куна". Зчасом заступила її металева валюта, що її одиницею був срібний злиток, ваги одної третини фунта, званий „г р и в н о ю". Одна гривна мала в собі 20 „ногат" і 50 „різан". В міру того, як срібло дорожіло, гривна легчала: в XII ст. вона важила тільки четвертину фунта. Щойно за Володимира зявляються перші справжні, золоті й срібні монети, з портретом князя на престолі, державним гербом і написом.

Крім Володимира, карбували ще свою монету його безпосередні наслідники — Святополк та Ярослав. З розвалом Київської Держави карбування монет припинилося й не відновилося навіть у Галицько-Волинській Державі. Громадянство вернуло до сирівцевої „валюти", або користувалося чужою.

Поземий плян другогс поверху Софійської катедри в Киеві.

Державний скарб. Державний скарб, що був рівночасно приватною касою володаря, поповнювався податками, судовими оплатами й приходом з державних, тобто княжих маєтностий. В заранню української державности поодинокі українські племена платили князям „дань" від „рала" або від „диму". Деревляни платили по куні, вятичі по шелягу від рала. Крім усталеної „дані" існувало ще „полюддя" тобто оплата князям чи їх відпоручникам, коли вони розїздили по краю на суди й інші адміністраційні функції. Крім цього населення платило певні суми на будову городів, мостів, гребель та шляхів.

З судових оплат в користь державного (княжого) скарбу згадаємо т. зв. „вири", цебто кари за вбивство — по 40 гривень за звичайного чоловіка а по 80 за „княжого мужа" та „продаж" — грошеві кари за поменчі злочини.

На торгах і при купні-продажі, що вимагали урядового затвердження чи посвідчення, при городських брамах і мостах, побирали оплати для скарбу княжі „митники".

Нарешті в користь державного скарбу йшла більша частина воєнної добичі та контрибуції; менчу частину ділив князь поміж дружину, а деколи й поміж „воїв".

Княжий двір, а в першу чергу дружина поїдали ледви не всі державні чи княжі приходи. Судові й адміністраційні урядовці не обтяжували скарбу — вони оплачували себе самі, процентами від стягнених податків, кар та оплат.

Церковна організація. Рівночасно з христіянством прийшла на Україну не тільки ясно оформлена церкозна організація, але й сама духовна єрархія. Вся територія Київської Держави утворила одну, величезну митрополію з владичими катедрами в Переяславі, Чернигові, Білгороді, Володимирі Волинському, Луцьку, Перемишлі, Галичі, Угровську, Турові, Новгороді, Полоцьку, Смоленську, Ростові, Володимирі над Клязмою й Рязані. Окреме становище займала найстарша з українських катедр у Тмуторокані. Вона повстала на довго перед прийняттям Україною христіянства. В VIII ст. належала вона до готської митрополії, а в XII ст. стала архиєпископією, залежною безпосередно від царгородського патріярха. Як установа вповні уза-

лежнена від охридського, відтак царгородського патріярхату, була київська митрополія ніби державою в державі. Патріярх розпоряжав нею по своїй волі й настановляв митрополитів, з правила чужинців, без порозуміння з великим князем. Очевидно, князі пробують з такою диковиною боротися. І так за Ярослава Мудрого вибрав собор українських владик митрополита-українця (Іляріона); сто літ згодом, за Ізяслава Мстиславича посаджено на київському, митрополичому столі українця Клима Смолятича й нарешті після татарського погрому, за Данила, обрано київським митрополитом, незнаного нам близче Кирила. В усіх трьох випадках бачимо змагання українських князів до унезалежнення київської митрополії, але вже те, що всі ті спроби відмежовані від себе цілими століттями (1051, 1147, 1242) свідчить про брак у наших володарів конечної, для перемоги, впертости й послідовности.

По татарському погромі й остаточному розвалі Київської Держави,київські митрополити переносяться до суздальського Володимира над Клязмою. Зразу перебувають там тимчасово, а від 1299 р. постійно. У відповідь на це галицько-волинські князі починають заходи над створенням галицької митрополії. По довгих заходах і трудах їм це вдається. В 1303 р. появилися грамоти візантійського цісаря Андроніка й царгородського патріярха Анастазія, про утворення галицької митрополії з єпископськими катедрами в Володимирі Волинському, Перемишлі, Луцьку, Турові й Холмі. Але в тяжких умовах XIII ст. нова українська митрополія протривала ледви до 1347 р. та й то з перервами. Бо коли 1305 р. патріярх висвятив на галицького митрополита відомого черця-маляра Петра Ратенського, то вже в 1309 р. стає він митрополитом „всеї Руси“ й замість сидіти в Галичі переноситься до Москви. Тут він і вмірає в 1326 р. По ньому було ще двох галицьких митрополитів — Гавриїл і Теодор, що його хотів підчинити собі московський митрополит Теогност. Московські впливи й хабарі довели нарешті до того, що новий патріярх Ісидор Вухіра й новий візантійський цісар Іван Кантакузен, видали в серпні 1347 р. грамоту про повернення галицької митрополії до київської, що її осідком була вже тоді Москва...

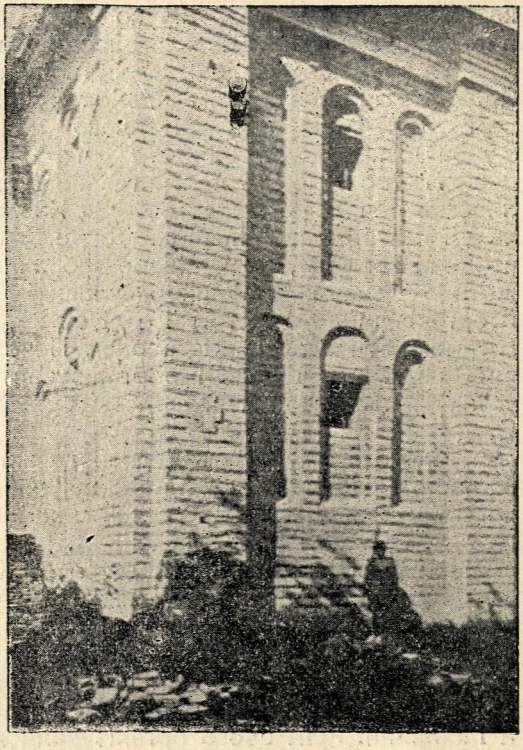
Подібно, як київського митрополита накидував князям патріярх по своїй вподобі, так і владики не обіймали своїх столів з вибору єпископського собору, але по волі митрополита й князя. Великий київський князь „ставив“ єпископів не тільки в своїй волости, але і в інших. Проти таких практик виступали волосні князі й деколи не приймали накинутого собі владику, мовляв його „люди не злюбили“. Щойно в XIV ст. вже по упадку Галицько-Волинської Держави усталилася канонічна практика вибору владик.

Митрополією мав управляти митрополит у порозумінню з собором владик, але собори відбувалися в нас рідко, а через те так митрополити як і владики управляли церковними справами самовладно. Вони здебільша кермувалися волею князя та своїх „крилосів“, тобто ради міських священиків, що бували при кожній катедрі.

Владики мали своїх урядовців, як „намісники“, що проводили єпископським судом, „десятники“, що збірали десятину й „тивунів“, що завідували господарськими справами катедри.

До єпископських судів, що усталили свої функції в XII ст. належали такі справи, як нарушення церковного вінчання, злочини противні християнській вірі (чари, ворожбитство, єресь, тощо) та злочини, що викликали соблазнь. Поза громадянством, що підлягало єпископ-

ським судам у деяких справах, у всьому підлягали їм так зв. „церковні люди“. Крім духовенства чернечого (чорного) й світського (білого) з родинами, належали сюди ще й „задушники“, то є записані церкві або випущені на волю „за душу“ холопи, прошаки й богомільці, що жили з милостині, люди, що користали з церковних захистів і шпиталів разом з лікарями, й нарешті „ізгої“ тобто недовчені поповичі, збанкрутовані купці й викуплені з неволі раби.

Первісні мури церкви Спаса на Берестові, під Києвом.

З позацерковних функцій прислугував духовенству нагляд над мірами й вагами; завдяки своїй освіченості воно дуже часто було притягане до княжої ради й дипльоматичної служби. Закордонні посольства й внутрішні пересправи князів рідко коли обувалися без участи духовенства. Через те воно мало постійний вплив на внутрішню й зовнішню політику; нерідко воно зловживало тим впливом, а навіть зважувалося підпомагати ним боярські „коромоли“ й бунти. В свою чергу світська, тобто княжа влада мала вплив на справи церкви, аж до канонізації святців включно.

В основу церковних і манастирських приходів лягли т. зв. десятини. Вслід за Володимиром признавали десятини в користь владичих катедр і манастирів його наслідники. Йшли ті десятини від „даний, вир і продаж і взагалі від усього, що йде на княжий двір“. Крім цього князі, бояри, а навіть багатії-міщани вивіновували церкви, головнож катедральні й манастирські земельними маєтностями та записами в грошах і натуралях. Вже в перших часах християнства на Україні завелися оплати за церковні треби, що росли в міру маєткової спроможности вірних.

Особливими приходами митрополичих і владичих кас були високі оплати за „ставлення“ владик і священиків. Дуже часто ці оплати перемінювалися в просту торгівлю церковними достоїнствами, ославлену так у Візантії, як і на католицькому заході — „симонію“.

Манастирі й чернецтво. Культурні звязки старої України з Візантією, припадають на часи особливого в ній розвитку манастирів і поважання чернецтва, що призвело до подібних явищ і в нас. Дум-

ка про те, що найкоротша дорога в рай веде через чернечу келію, поширилася й закорінилася зчасом і на Україні.

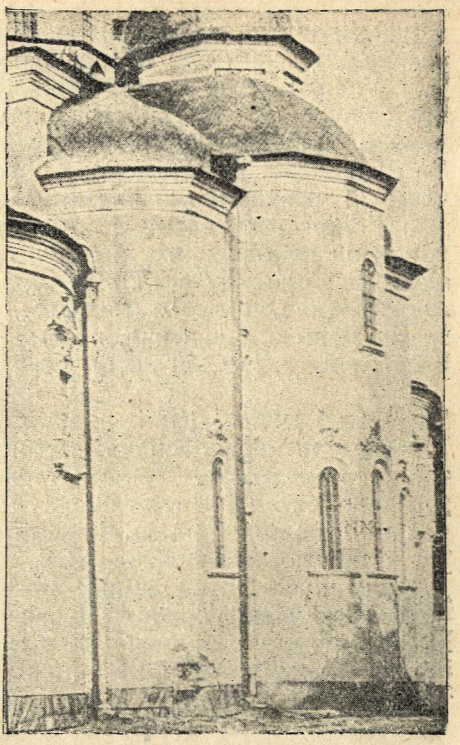
Основником перших манастирів на Україні вважають звичайно Ярослава Мудрого. Крім кількох фундаційних манастирів, збудованих ним самим і боярами, за нього почав організуватися найбільший з українських манастирів — Печерський. Заклав його монах з Любеча Антоній, що постригся на Атосі й вернувши до краю, поселився в печері на Берестові під Києвом, де колись спасався київський митрополит Іларіон. Дуже скоро зібралася довкола Антонія чернеча громада, що в ній не забракло й бояр та дружинників з княжого окруження. Особливо вславився тут, не тільки аскетизмом, але й організаційним хистом Теодозій, прозваний Печерським, що по Антонію був властивим творцем Печерського манастиря. Він збільшив скількість черців і зорганізував їх по строгому „студійському уставу", на зразок царгородських манастирів, організованих Федором Студитом.

Чистота і строгість чернечого життя, заведена Теодозієм, приспорила Печерському манастиреві поваги, що нею він користувався навіть у часах, коли по „студійському уставі" не залишилося в нім і сліду. В другій половині XIII ст. нараховано трицять єпископів, що вийшли з Печерського манастиря. В XII—XIII сторіччях стає чимраз частішим явищем постригання себе в черці князів, княгинь та сановитих бояр. Разом з тим росли й маєтности манастиря, що їх вносили з собою, як „віно" високопоставлені кандидати на печерників.

Провід в організації манастирів мав заєдно Київ, але вони повставали й по інших містах Чернигівщини, Переяславщини, Волині й Галичини. Крім цього організувалися українські манастирі й поза межами України, як на Атосі, в Царгороді та Єрусалимі. З галицьких манастирів княжої доби, слід згадати св. Івана в Галичі, а там у Синевідську, спаський манастир над Ратою, полонинський і мабуть онуфріївський у Лаврові.

Родина і становище жінки. Підвалиною суспільної організації в княжій Україні була родина; під впливом християнства відійшла вона доволі далеко від форм старого, родового устрою, хоча дещо з нього таки залишилося. Приміром, від спадщини по батькові були виключені доньки, що мали тільки право на віно. Виїмок творили дочки бояр. За вбивство жінки, хочби вона була винувата, ішов чоловік перед суд — знак, що чоловік і батько перестав уже бути необмеженим паном дому. Віно жінки й майно чоловіка уважалося, як непорушна власність кожного з подругів. Коли чолозік украв що в жінки, відповідав перед митрополичим судом і платив три гривни кари. Були теж заборонені і карані родинні образи та бійки. Вплив церкви на староукраїнську родину позначив себе особливо в ділянці заключування й розвязування подруж. Не вільно було дружитися близьким своякам, женитися втретє й жити без вінчання. Так зв. „Устав Ярослава" признає важним тільки три причини до розводу: коли жінка затаїть замисл чоловіка проти князя, коли вона затаїть ворожий замисл проти чоловіка або сама спробує навести на нього душегубців чи злодіїв, сама обікраде чоловіка або церкву; коли жінці докажуть невірність, або ходження на нічні гулянки без волі чоловіка. Очевидно, старе звичаєве подружне право не скрізь уступало перед приписами церковних вінчань. Як не боролася церква з тими

пережитками, скількість „диких подруж" і нешлюбних дітий, була в нас заєдно велика. Особливо поширені були полові звязки „господ" з „рабинями-наложницями" й церква не мала виглядів на перемогу в боротьбі з тим загальним явищем. Руська Правда з XII ст. встановляє тільки, що по смерти пана, мають бути пущені на волю — його рабиня-наложниця й діти, що вона їх мала з паном. Характеристичне, що церковні шлюби вважав народ дуже довго „панським", тобто княжим і боярським привілеєм. Сам народ дружився по старому звичаю. Те, що церква вважала „диким" подружжям, конкубінатом, народ вважав за законне і морально самозрозуміле. Куди рідшими від нецерковних вінчань бували в нас випадки многоженства; ще рідшими подружньої невірности. Подружнє життя громадянства княжої України, хоч і не все підходило до канонічних приписів церковного права, було назагал чисте, звязане старими звичаями й випливаючою з них моральністю. В противенстві до інших народів, де жінку вважали, коли вже не рабинею, то неповноправною, на Україні займала жінка рівнорядне, а деколи й упривілейоване становище. Входючи в подружні звязки, вона не перестає бути власницею внесеного віна, розпоряжає ним за життя й по своїй волі завіщає на випадок смерти. Повдовівши, українська жінка заступала місце чоловіка, як господаря і голови дому. Ольга правила по смерти Ігоря не тільки його господарством але й державою. При рівнорядній участи в спільному господарстві з чоловіком, мала українська жінка необмежену свободу появлятися в товаристві чоловіка, на публичних забавах і бенкетах, чого не було в наших сусідів.

Вівтарна частина церкви Михайлівського Золотоверхого манастиря в Києві.

Українське подружжя і його мораль, основувалися на взаїмній любові й зрозумінню; ніколи на примусі й на букві закону. Зразком такого подружнього кохання може нам послужити незрівняна сцена плачу Ярославни за чоловіком у Слові о полку Ігоревому. Там не плаче за чоловіком жінка-рабиня, але його щира товаришка й досмертна приятелька. Про те, що українські жінки нерідко зловживали своїм становищем у родині й коверзували чоловіками, свідчить те місце в „Поученню" Мономаха, де він каже жінку любити, але не допускати її до влади над собою.

Українські княгині та боярині зправила встрявали в церковні, політичні й громадські справи своїх чоловіків. Трагедією нешлюбної

жінки Ярослава Осьмомисла Настасі, не була „неморальність" її звязку з князем, але її своєрідна, фамілійна політика.

Уперта й послідовна діяльність вдови по Романі Мстиславичу, привернула її синам батьківщину й поклала підвалини під обновлену й скріплену Галицько-Волинську Державу. Жінка Володимира Васильковича, заступає його підчас недуги й сама переговорює з послами й чужоземними князями.

Колиж пошукаємо за приміром погубного впливу українських жінок на чоловіків, то вистарчить нам пригадати епізод з походу мадярів на Галичину в 1232 р. Сильно укріплений і забезпечений залогою Ярослав, піддався мадярам тільки тому, що теща команданта замку Давида Вишатича, прихильниця мадярофіла Судислава, вмовила в свого зятя, що він не опреться угорській силі...

Батьки і діти. Дітий не слід було дружити силоміць. У випадках трагічних наслідків силуваних подруж, батьки відповідали перед митрополичим судом. Виїмок творили княжі родини, де на подружні звязки мала вплив політика й тому нерідко одружувано дітий недорослими, по волі батьків. Дочки переставали бути залежними від батьків з хвилею, коли виходили замуж; беручи віно, вони тим самим тратили права до спадщини по батьках. Сини унезалежнювалися від батьків з хвилею розділу батьківського майна. Коли батько вмірав без завіщання, сини ділилися його майном нарівні. Сам батьків двір припадав усе наймолодшому синові.

Світла й тіни старого побуту. Музика, спів, гра й напитки, були сутєвими придатками всяких забав і свят. В розпалі веселости, наші прадіди нерідко перебирали міру й це викликало згіршення серед духовенства. А хоч і воно, приватно, не цуралося цьогосвітніх радощів, то офіціяльно гримало на пяниць та обжор і кидало громи на „бісівські гулянки й музики" наших предків. Воно навіть старалося установити якісь певні міри в їжі й питтю. Не було ще гріху, коли хтось випив три чаші (про те, яких розмірів були ті „чаші" ми не знаємо); крізь пальці дивилися духовники на чергові чаші аж до семої. Щойно вона була „богопрогнівительна, Духа святого оскорбительна, ангелів відгонительна, бісів звеселительна". Щойно з семої чаші починався „блуд і стид, бісівські ігри, пісні й гульба"...

„Слово про хміль". До нас збереглося дуже цікаве, не тільки з обичаєвого, але й літературного боку „Слово про хміль", що приписуване Кирилові Фільософові, повстало мабуть на Україні. Воно настільки цікаве, що варто його навести в цілости, хочби як... протиалькогольний маніфест, пригожий і для наших часів...

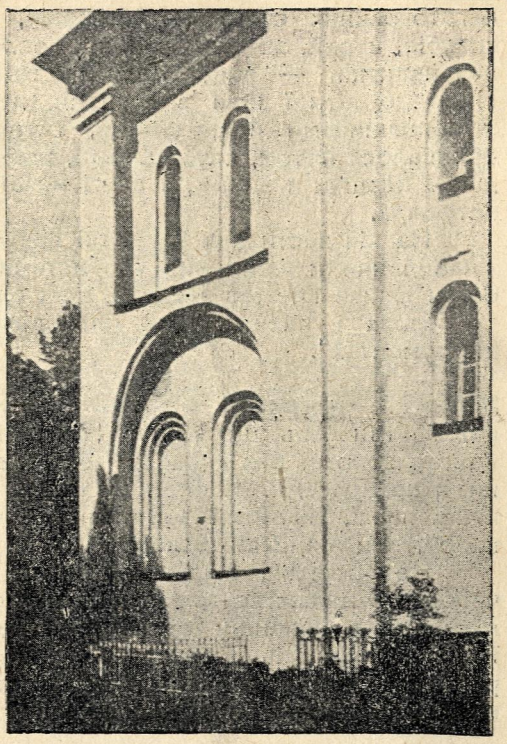
„Так каже хміль до всіх людей, до священичого стану, бояр, слуг, купців, багатих і бідних, чоловіків і жінок: я сильний, сильніший від усіх землевладців, з коріння сильного, племені великого й многоплодного. В мене ноги слабкі, черево невелике, але мої руки тримають усю землю. Голова в мене високомудра, а розумом ніхто мені не рівня. Хто пристає зі мною, того зроблю розпусником, непильним до молитви, безсонником. Його город чи село запущу, самого його зведу на бідака, а дітий пущу невільниками по світу".

„Так говорить хміль: задружить зі мною цар чи князь, зроблю його зразу гордим і пишним, потім дурним і нерозбірчивим, лютим

і немилосердним для людей. Почне він пити всю ніч з молодими дорадниками, спати почне до півдня, людям ладу не стане давати. Пічнуть його бояри брати хабарі від сиріт й удовиці, пічнуть нарікати на безладдя, всі пічнуть його зневажати".

„Так говорить хміль: коли задружить зі мною єпископ, або ігумен, або піп, або діякон, або чернець, буде він ні божий ні людський, всьому світові на лихо й гідність свою втратить".

„Так говорить хміль: коли пристане зі мною купець, зроблю його вбогим і бідним, у вічних клопотах, буде він ходити в старій одежі в подертих чоботях, почне він позичати в добрих людей срібло й золото, заставляти жінку й діти, йому не наймуть двора й перестануть позичати, бачучи його пянство, вбожество й розпусту".

Вікна й глуха аркатура стін церкви Михайлівського Золотоверхого манастиря.

Оттак „говорив хміль до людей", а з него говорили всі приварі старо-українського громадянства, що йому „веселієм було пити й без того не могло жити"...

День українського вельможі. В знаменитому „Поученню дітям" Володимира Мономаха, змальований м. і. спосіб його життя, що його можна приняти за звичайний „поділ годин" вищих княжих та боярських кругів старо-українського громадянства.

День Мономаха починався з молитви — відстоявши заутренню, Мономах „думав з дружиною", або приступав до судових функцій. Позатим князь обходив господарство й провірював ловчих, конюхів, соколів та яструбів, не занедбуючи й догляду над Богослужбою в церкві. По обіді лягав відпочати, бо „Бог призначив спання на полудне, коли відпочиває звір, птиця й люди". Особливою розривкою князів, бояр і взагалі „лучших людей", були лови, нерідко музики й співи. Теодозій Печерський, прийшовши раз до Святослава, застав там музикантів; одні грали на гуслях, другі на органах, треті на „замрах" і взагалі йшла гульня, як „це звичайно буває в князів".

В одному з багатьох „Слів про багатія й Лазаря" змальовано роскіш та виставність життя вищих верств українського громадянства в протиставлені до нужди й горя вбогих:

„Багатий одягався в багор і паволоку. Коні в нього були білі, прибрані золотом, сідла золочені; перед ним бігли раби в шовкових одягах і золотих гривнах. При обіді стояло багато золотого й срібного посуду — великі срібні й позолочені чаші, кубки, чарки. Було

багато ріжних страв — тетеревів, гусей, лебедів, журавлів, рябців, голубів, курий, заяців, оленини, вепровини, телятини, воловини й усяких напитків — вина, меду чистого й вареного з корінням, квасу. Пили до пізної ночі з гуслями, дудками, бували й великі забави з прибічниками й сміхунами, танці, співи й інше. Багато кухарів обливалося потом, слуги бігали, розносячи полумиски, мидниці з водою і пляшки з вином, а другі махали віяльцями для прохолоди бенкетуючих.

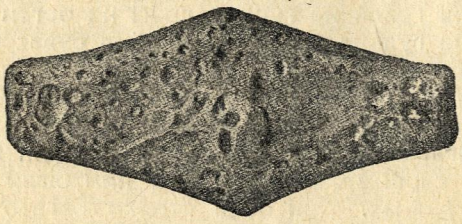
На ніч застилали багатієві ліжко, прикрашене слоневою кісткою, з паволочними перинами й узористими, шовковими простиралами. Коли богач лежав і не міг заснути, одні слуги гладили його по ногах, другі по бедрах і плечах, інші оповідали казки, сміховинки та грали на інструментах".

Княжі й боярські одяги. Описуючи одяг Данила Романовича каже літописець, що в нього „був кінь на причуд гарний, сідло з червоного золота, лук і шабля, теж прикрашені золотом і ріжними дивними прикрасами. Кафтан на ньому був з грецької, золотом перетиканої парчі, обшитий золотими мережками. Чоботи були з зеленої шкіри, теж вишивані золотом".

Не гірше від князів одягалися й бояри. В житію Теодозія Печерського малюється виїзд київського боярина XI ст. словами: „Одягнувшися в роскішну одежу, сів на коня й поїхав. Довкола нього їхали отроки, а інші вели перед ним коні в багатій збруї". В слуг перемиського владики, що бунтував проти Данила, були „боброві сагайдаки, вовчі та борсучі прилбиці".

Біжутерія. Княгині носили на головах золоті діядеми, складені з емаліованих узорами та іконами плиток. В ухах носили ковтки ріжних форм і розмірів. Типовими були ковтки з трьома повними й емаліованими, або ажурними жемчужинами, нанизаними на каблучку. До повязок і шапочок на голові, привязували жінки металеві, пишно орнаментовані коробочки на пахощі, звані „колтами". На шиях носили жінки „гривни" з плетеного або суцільного дроту та „намиста" з коралин та жемчужин.

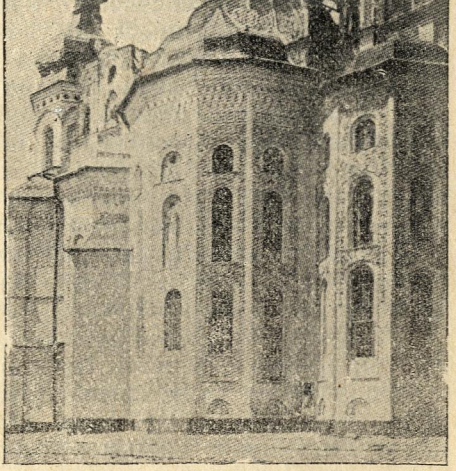
Князі носили на раменах золоті ланцюхи з масивних огнив, емаліованих медальонів й плиток з великими медальонами (панагіями) або хрестами (енколпіонами) на грудях. Дуже поширені були наручники, покриті черненим чи емаліованим орнаментом (диви ст. 133 і 257). Перстені вживалися менче для прикраси, частіше, як гербові печатки (диви ст. 257 рис. 1).

XVI. КУЛЬТУРА

Чужинці, що подорожували по дохристіянській Україні, та новіші археольогічні досліди впевняють нас, що буйний розвиток культури не почався на Україні щойно від моменту прийняття християнства, але має за собою дуже довгу історію й передісторію. Найстарші українські літописці, що були духовниками й разом з тим палкими славословниками християнства, не доцінювали того, що творилося в нас у дохристіянські часи й тому, створили в своїх писаннях штучну й невірну межу поміж поганською „тьмою" й сліпучим сяйвом високої культури, що нібито заблисла щойно разом з християнством. Ми вже мали нагоду ствердити (ст. 122 і дальші), що так зле з поганською культурою України не було. Навпаки, безпосередні впливи греків, скитів і готів та посередні впливи персів, арабів й цілої низки культур народів сходу й заходу, витворили на українських землях ще в поганські часи культуру, що її нам не було чого соромитися не тільки перед тогочасною західньою Европою, але й перед найкультурнішою у тогочасному світі Візантією. Так само, з приняттям християнства, стара українська культура не пропала зівсім, але, подібно як поганські боги та ідоли, була витиснута з центрів культурно-політичного життя й жила, а навіть розвивалася далі, хоча й під впливами урядового християнства, серед народу.

З особливим правом можемо це сказати про староукраїнське, дохристіянське б у д і в н и ц т в о. В країні, з природи вбогій на камінь, було це будівництво д е р е в л я н е, але вже тоді мало свої вироблені форми й техніку, щасливо збережені в деревляних церквах Галичини й Волині. А хоч найстарші з тих памятників не сягають своїм віком поза XVI сторіччя, то їхні форми куди старші й близькі до форм деревляного будівництва поганської доби. Про те ми ще говоритимем на свойому місці. Так перші християнські церкви а потім довго ще й усі світські, навіть дуже вибагливі будівлі старої України, були з дерева. Релігійний запал, розбуджений християнством серед верхівки українського громадянства, виявив себе в першу чергу в будуванню церков. В самому Києві виросло за княжих часів більше як 80 мурованих церков і ціла безліч деревляних. Мерезебурський єпископ Тітмар, нараховує їх у 1018 р. аж 400, саксонець Адам Бременський 300, а наш літописець начислює їх аж 700! Про те, що перші церкви були здебільша деревляні, свідчить і сам літопис. Він каже, що Володимир, прийнявши християнство, звелів „рубити" й „ставити" церкви скрізь, де до того часу стояли поганські ідоли. Алеж будування церков на Україні не започаткував щойно Володимир. Християнство

Вівтарна частина Головної церкви Київо-Печерської Лаври.

зароджувалося на Україні до нього й до нього будувалися в нас церкви. Під 882 роком згадує літописець церкву Миколи в Києві, що її мала поставити Ольга на могилі Аскольда, вона мала теж збудувати манастирську церкву Софії; в договорі Ігоря з греками згадується церква Іллі. Напевно було їх більше.

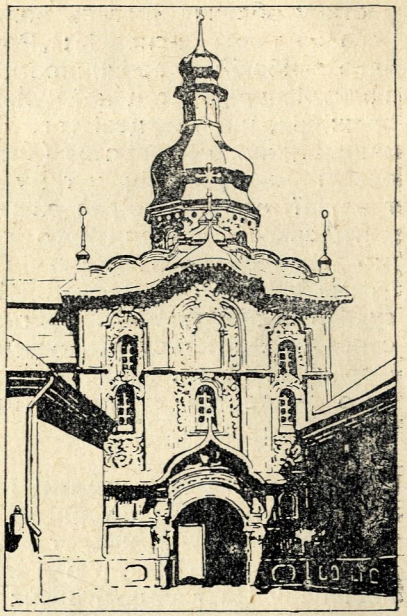
Про стиль деревляних церков ми вже говорили, але в якому стилі будувалися перші в нас муровані церкви, про те до нині спорять дослідники.

Літописці, задивлені в роскіш культурного життя Візантії, підчеркують на кожному кроці, що нарівні з християнством, що прийшло до нас з Візантії прийшов і візантійський, по їхньому „грецький", стиль церковного будівництва. Алеж досліди виявили, що так не зівсім було. Не саму Візантію з її столицею слід вважати джерелом нашої християнської культури а навіть і самого християнства. По правді, то в створенні старохристіянської культури на Україні приймали участь не тільки культурні впливи старого сходу (Асирії, Арабії, Персії й Індії), що з ними оставала в звязках поганська Україна, але й християнські культури Арменії, Грузії та болгарського Балкану. Тому то назву „грецький", що нею так часто пишається літописець, слід поширити на цілий простір безпосередних і посередних спадкоємців старої грецької культури, не виключаючи й західньо-европейських впливів, що проховзуються на Україну ще в часах Ольги, а чим далі міцніють.

Будівництво Володимира Великого. Першою з церков, що їх збудував Володимир Великий, була деревляна Васильківська. Але безпосередно потім Володимир взявся за будову репрезентаційної Десятинної церкви Богородиці. Під 989 р. занотовує літописець, що Володимир „доручив її Настасієві корсунянинові й приставив служити в ній корсунських попів, та вивінував усім, що взяв у Корсуні: іконами й посудом і хрестами". На основі тієї літописної відомости втерлася у науці думка, що й сама Десятинна церква була простим наслідуванням царгородського Влахернського храму та його корсунської копії, посвяченої празникові Успення Богородиці. Підсилювала цей погляд ще й замітка літописця, мовляв Володимир, будуючи Десятинну церкву „послав і привів майстрів від греків". Тимчасом найновіші досліди виявили, що за часів Володимира і Ярослава до 1037 р. українська церква не підлягала безпосередно царгородському патріярхові, але болгарському на півострові Охриді. Відсіля прийшли на Україну перші богослужебні книжки, тут теж слід шукати зразків для найстаршої з відомих церков Києва. М. і. одинока на українському грунті кладка фундаментів на деревляній підмостці, що її бачимо в Десятинній церкві, має свій правзір в церкві абобського городища в Болгарії. Тут теж не трудно найти церкви, що підходилиб до Десятинної своїм поземим пляном і зверхніми формами.

Збудована Десятинна церква приблизно в 986—998 рр. на місці, де ніби замучено в честь Перуна перших українських християн Івана і Теодора. Вже за Ярослава Мудрого, після пожежі в 1017 р. церкву обновлювано, а 1240 р. вона, як ми знаємо, завалилася від напору народу, що шукав на її хорах захисту перед татарами. В румовищах простояла Десятинна церква до часів митропол. Могили (ст. 213). В південно-західньому її куті збудував він церкву Миколи, що простояла до 1824 р. В 1824 р. розібрано решту румовищ і могилівську надбу-

дову, та нехтуючи первісний плян і вигляд церкви, збудовано на її місці ніби візантійський, пятибанний дивогляд. Західню й південну стіну нової будівлі опер архітект Стасов на старих володимирових підвалинах, але стару кладку збережених стін знищив безсовісно до тла. Перед тим одначе переведено довкола Десятинної церкви научні досліди, що повинні були стримати московських варвар від цілковитого знищення тієї дорогоцінної памятки. Тоді то найдено в румовищах церкви останки стінних мозаїк, шматки фрескового розпису й шматок грецького напису на камянних плитах, що їх вмуровано в південну стіну нового будинку. Останки мозаїк і фресків збережено в музею київського університету. Щойно пізніші досліди архитекта Мілієва, переведені недовго перед світовою війною, усталили первісний плян, а почасти й стилевий характер Десятинної церкви.

Троїцька церква над головною брамою Київо-Печерської Лаври.

Була вона трьохнавна, мала притвір і бокові крила, що творили її опасання. Довга на 45 м. широка на 35 і пів, мала грубі, метрові мури й підвалини в глибині 2—2 і пів метра. Під церквою були пивниці з гробницями. В свому заложенню наближувалася до типу базилічних церков і мабуть не мала центральної бані. В пошукуванні за правзорами Десятинної церкви, находили їх учені в ріжних місцях. Про Болгарію ми вже говорили. Крім того пробувано усталити її схожість з царгородською Базилікою 12 апостолів, з храмами в Некрезі й Мокві на Кавказі, в Корсуні й нарешті в деяких церквах Малої Азії. В кождому разі базилічний плян Десятинної церкви різко відбиває від центробанних заложень пізніших київських церков, що мали в собі куди більше схожости з суто-візантійськими зразками.

Крім пляну найдено при розкопках старої церкви чимало відломків декоративних різьб (кольон, капітелів і різьблених плит) та поливяних і вигадливо орнаментованих плиток, що ними була виложена долівка. На особливу увагу поміж тими плитками заслугують ті, що покриті загадочними знаками, відомими нам з монет Володимира (див. 141 ст.). Одні з дослідників вважали їх монограмами імени Володимира або грецького титулу володаря „бізалєвс“, але більшість погодилася з тим, що це був родовий герб київських князів. Це й послужило до приняття цього знаку державним гербом Української Народньої Республики в 1917 р.

Хоч які були вбогі останки мозаїк Десятинної церкви (усього кількадесять ріжнобарвних, золотих і синіх кубиків) то досконала гладь і точність їхніх розмірів уповажнили дослідника Айналова висловити думку, що мозаїки Десятинної церкви „були виконані з великим майстерством і досконалістю, яким не дорівнюють софійські мозаїки“. Подібно шматок фрескової розписи, що зображує горішню

частину обличчя якогось молодого святця, приводить дослідника Сичева до таких висновків: „Розбираючи стиль цього шматка, дивуєшся його глибокій старовинності, що переносить нас далеко поза межі візантійської, мистецької культури X сторіччя. Витворюється окреслене враження, що творцеві того фреску не були чужі традиції і прийоми енкавстичного малярства (восковими красками), що своєї мистецької освіти набрався він у тому середовищі, в якому ще не затратилися традиції египетсько-геллєністичного портрету. І тут помітні сліди візантійського іконописного ригоризму, але нема ще того трафарету, що запанував у візантійській іконописі XI сторіччя". Так чи інакше, і сама архітектура Десятинної церкви і її стінопис, наскільки можемо судити із збереженого фрагменту, не підходять до тогочасного корсунського мистецтва, куди біднішого в своїх технічних досягненнях і оригінальности. Найстарший памятник українського репрезентативного мистецтва станув на найвищому рівні мистецьких творів свого часу.

Будівництво Ярослава Мудрого. В противенстві до Володимира, що підтримував культурні звязки з Болгарією, його синові Ярославові довелося вже користуватися безпосередніми впливами Візантії, що покоривши Болгарію й перемінивши Охридський патріярхат на підчинену Царгородові архиєпископію, висилає в 1037 р. свого митрополита Теопемпта до Києва. На місці деревляного Володимирового городу, будує Ярослав муровані укріплення з величавими Золотими воротьми й церквою Благовіщення над ними, нову катедру Софії й манастирі Юрія та Ірини. Візантійське мистецтво, що за часів так зв. македонської династії пережило добу свого останнього розцвіту, приходить тепер уже безпосередними дорогами на Україну.

Київська Софія. Вже сама її назва свідчить про те, що в замислі Ярослава було перещіплення на український ґрунт величі царгородської Софії цісаря Юстиніяна, що її західньо-европейські подорожники називали „найвеличавішою з церков усього світу", а посли Володимира Великого казали про неї, що „нема на світі ні виду ні краси такої". В Царгороді станула Софійська катедра на місці погорівшої в 532 р. базиліки „божеської мудрости" Константина, що поставив її як наслідницю поганського храму Атени в Атенах. У Києві вона теж не була першою Софією. Вже підчас захоплення Києва військами Болеслава Хороброго й Святополка був у Києві манастир, з деревляною церквою Софії, що її мала збудувати ще Ольга, вернувши з Царгороду. Але церква погоріла, а Ярослав, як тільки опанував Київ, взявся за її відбудову; примушемий уступити з Києва, залишив і будову. Щойно в 1037 р. коли Ярослав станув у Києві твердою ногою, приступив він до будови, вже не скромної манастирської церкви, але величавої катедри на місці поза городом, де він рік перед тим розгромив печенігів. Будова катедри тривала довго й була закінчена в 1061 або 1067 р. Несторовий літопис говорить коротко про украшення храму „золотом і сріблом, посудом та многоцінними іконами". Зате митрополит Іляріон каже, що Ярославова Софія „заслужила собі на подив у всіх довколичних народів", та що „не найдеться для неї пара на всій півночі від сходу до заходу".

Протягом свого довгого існування пережила київська Софія ба-

Даром

Велика Історія України

для передплатників

„НОВОГО ЧАСУ“

Як велику, ювилейну премію для своїх передплатників у 1934 році призначило Видавництво

„НОВОГО ЧАСУ“

найкращу книгу й найбільшу окрасу українського дому і української установи, що нею буде

ВЕЛИКА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Книга ця виходитиме в 1934 р. щомісячними, трьохаркушевими обильно ілюстрованими зшитками, що зложиться на цілість в обємі 600 сторін друку з поверх 300 ілюстраціями.

Точні передплатники „НОВОГО ЧАСУ“ діставатимуть зшитки „ВЕЛИКОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ“ **ДАРОМ,** бо тільки за зворотом коштів опакування й пересилки по 40 грошів від зшитка!

Сама ВЕЛИКА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ для тих, що не передплачують „Нового Часу“, коштуватиме в річній передплаті 12 зл., а в книгарській продажі 25 злотих!

Тому, хто хоче дістати

ВЕЛИКУ ІСТОРІЮ УКРАЇНИ ДАРОМ

хай негайно вирівняє передплату на „Новий Час“ та присилає належність за пересилку й опакування зшитків ВЕЛИКОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.

ПЕРЕДПЛАТА на НОВИЙ ЧАС: В краю: місячно 3·— зл.; чвертьрічно 9·— зл.; піврічно 18 зл.; річно 36·— зл. У Львові: з доставою до дому місячно 25 грошів дорожче, За границею чвертьрічно: Австрія 9 шилінгів; Чехи 40 кч.; Франція 40 фр.; усі прочі краї 13·— зл.

Адреса: „НОВИЙ ЧАС“, Львів, вул. Косцюшка 1. а.

Вже другий рік

виходить

щомісячними, чепурними випусками

УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА

найдешевше й найпочитніше Видавництво кращих творів українського й усесвітнього письменства

поверх 60.000 книжок

Української Бібліотеки

з творами **Д. Мордовця, М. Гоголя, В. Радича, С. Даушкова, О. Туряиського, І. П. Горишівського, Г. Журби, М. Голубця** та **П. Свого,** розбрилося в 1933 р. по українських домах, читальнях та культурно-освітних установах. Ще більше попливе їх по нашому краю в 1934 році, в якому

УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА

приготувала до друку такі цікаві змістом, цінні літературною вартістю твори, як: А. Чайковського: „За наживою", В. Будзиновського: „Гремить", І. Керницького: „Святоіванські огники", В. Леонтовича: „За рідну землю", М. Голубця: „Юрась Хмельниченко" та „Гей, видно село", М. Мельника: „Базар", І. Филипчака: „Боярин Дмитро Детько" та В. Кархута: „Вістря в темряві". Усі видання „Української Бібліотеки" попереджені цікавими вступами та прикрашені портретами авторів та мистецькими й коліровими обгортками.

Передплата на „УКРАЇНСЬКУ БІБЛІОТЕКУ" на 1934 р. остається та сама: місячно 0.95 зл., двомісячно 1.90 зл. чвертьрічно 2·60 зл., піврічно 5·— зл., річно 9·60 зл.—Поодинокі томи „У.Б." можна дістати в усіх крайових книгарнях.

Передплату слати на адресу: УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА, Львів, Коперника 1, а. чекове конто П. К. О. 500.277 з допискою: на „У. Б.".

ЗАВВАГА: Передплатники „Нашого Прапору" дістають „У. Б." даром.

Почтову належитість заплачено гуртом.

„ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА" ЧЕРВЕНЬ 1934.

Видавець і відпов. редактор Іван Тиктор.

Друк. Медицький-Тиктор, Львів, вул. Бляхарська 9, телефон 34-76.

PA 1145
1